

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

TÜRKİYE’DE 1980 SONRASI YAŞANAN
LİBERALLEŞME SÜRECİNİN SİYASAL VE
SOSYAL ETKİLERİ

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN

HAZIRLAYAN

Doç. Dr. Selahaddin BAKAN Sıla SABANCILAR EREN

MALATYA- 2017

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**TÜRKİYE’DE 1980 SONRASI YAŞANAN
LİBERALLEŞME SÜRECİNİN SİYASAL VE
SOSYAL ETKİLERİ**

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN	HAZIRLAYAN
Doç. Dr. Selahaddin BAKAN	Sıla SABANCILAR EREN

Jürimiz 10/07/2017 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda bu doktora tezini (oybirliği /oyçokluğu) ile başarılı bulunarak Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim, Siyaset ve Sosyal Bilimler Bilim dalında doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

- Jüri Üyelerinin Unvan Ad Soyadı
1. Doç. Dr. Selahaddin BAKAN
 2. Doç. Dr. Gökhan TUNCEL
 3. Yrd. Doç. Dr. Işıl ARPACI
 4. Yrd. Doç. Dr. Murat SEZİK
 5. Yrd. Doç. Dr. Fikret BİRDİŞLİ

İmzası

İNönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun
tarih vesayılı kararıyla bu tezin kabulü onaylanmıştır.

Prof. Dr.Mehmet KUBAT
Sosyal Bilimler Enstitü Müdürü

ONUR SÖZÜ

Doç. Dr. Selahaddin BAKAN danışmanlığında doktora tezi olarak hazırladığım **Türkiye’de 1980 Sonrası Yaşanan Liberalleşme Sürecinin Siyasal ve Sosyal Etkileri** başlıklı bu çalışmanın bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın tarafımdan yazıldığını ve yararlandığım bütün kaynakların hem metin içinde hem de kaynakçada gösterildiğini belirtir, bunu onurumla doğrularım.

Sıla SABANCILAR EREN

ÖNSÖZ

“Türkiye’de 1980 Sonrası Yaşanan Liberalleşme Sürecinin Siyasal ve Sosyal Etkileri” başlıklı doktora tezi, Türkiye’nin 1980 sonrası döneminin ekonomik, siyasal ve toplumsal gelişmelerini incelemektedir. 1980 sonrasında etkili olan liberalleşme süreci, Türkiye’nin yeniden yapılandırılmasında bir paradigma olarak karşımıza çıkar. Bu süreç ekonomik ve siyasal açıdan başarı ve başarısızlıklar barındırır. Küresel sistemle bütünleşme gayretinde olan Türkiye’nin liberalleşme sürecini başarıyla uygulayabilmesi makul bir görünüm sergiler. Bu nedenle Türkiye’nin ekonomik ve siyasal liberalleşme sürecini kesintiye uğratan sebeplerin belirlenmesi önemlidir. Türkiye’nin liberalleşme başarısının nasıl sağlanabileceğine yönelik iddiaları barındıran doktora tezimin, literatüre katkı sağlayabileceği ve bir paradigma oluşturabileceği kanaatindeyim.

Doktora tezimin yazım sürecinde bana destek olan ve akademik katkılar sunan başta tez danışmanın Doç. Dr. Selahaddin BAKAN olmak üzere, Tez İzleme Komitesi üyeleri Doç. Dr. Gökhan TUNCEL ve Doç. Dr. Oğuzhan GÖKTOLGA’ya teşekkürü bir borç bilirim.

Doktora öğrenim hayatım boyunca desteğini esigemeyen eşim Binali Selman EREN’e, babam Zeki SABANCILAR başta olmak üzere tüm aileme ve çalışma arkadaşlarıma teşekkür ederim.

ÖZET

SABANCILAR EREN, SILA “Türkiye’de 1980 Sonrası Yaşanan Liberalleşme Sürecinin Siyasal ve Sosyal Etkileri”, Doktora Tezi, Malatya 2017.

Liberalizm ekonomik ve siyasal alanda özgürlük ve rasyonel bireyciliği esas alan modern bir ideolojidir. Sınırlı devlet, anayasal yönetim, hukukun üstünlüğü ve piyasa dostu devlet ilkelerini savunan liberalizm, Türkiye’de yirminci yüzyılın sonlarında dünya ile bütünleşmenin aracı olarak görülmüştür. Türkiye’nin ekonomik sorunlarının çözümünde rol alan ekonomik liberalleşme süreci zaman zaman kesintiye uğrasa da ekonomi politikalarında güçlü bir tercih olarak varlığını korumuştur. Siyasal alanda ise liberalleşme deneyimi geri planda kalmıştır. 2000’li yıllarda ikinci liberalleşme deneyimini yaşayan Türkiye, 1980’li yıllardaki kronik ekonomik sorunlarını görece aşmıştır. 1980’den günümüze sürdürülen liberalleşme sürecini, ekonomik, siyasal ve toplumsal yansımalarıyla ele aldığımız doktora tezimizde Türkiye’nin liberalleşme başarısını tartışmaya çalışacağız. Tezimizde Türkiye’nin liberalleşme başarısına engel olan nedenleri, liberal temel değerler ekseninde değerlendirerek, bu başarının nasıl sağlanabileceğine yönelik iddialar oluşturmaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Liberalizm, Liberalleşme, Türkiye

ABSTRACT

SABANCILAR EREN, SILA “Political and Social Effects of the Liberalization Process in Turkey after 1980”, Ph.D. thesis, Malatya 2017.

Liberalism is a modern ideology based on freedom and rational individualism in the economic and political arena. Liberalism, which advocated the limited state, constitutional rule, rule of law and market-friendly state principles, was seen as an instrument of integration with the world in the late twentieth century in Turkey. The process of economic liberalization, which plays a role in the solution of Turkey's economic problems, has maintained its existence as a strong choice in economic policies, even though it was interrupted occasionally in the political arena, the experience of liberalization played second fiddle. Having experienced second liberalization in the 2000's, Turkey has defeated the chronic economic problems of the 1980's. We will try to discuss the success of Turkey's liberalization in our Ph.D. thesis, which we handled through the economic, political and social reflections of the liberalization process since 1980 to present. In our thesis, we will try to make the claims about how to achieve this success by evaluating the obstacles to the success of liberalization of Turkey on the axis of liberal fundamental values.

Key words: Liberalism, Liberalization, Turkey

TÜRKİYE’DE 1980 SONRASI YAŞANAN LİBERALLEŞME SÜRECİNİN SİYASAL VE SOSYAL ETKİLERİ

Sıla SABANCILAR EREN

İÇİNDEKİLER

ONUR SÖZÜ.....	ii
ÖNSÖZ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
TABLolar LİSTESİ	x
KISALTMALAR	viii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

LİBERALİZM KAVRAMI VE TÜRLERİ

1.1. Liberalizmin Kuramsal Çerçevesi.....	7
1.2. Liberalizmin Temel İlkeleri	14
1.2.1. Bireycilik	14
1.2.2. Özgürlük.....	19
1.2.3. Hoşgörü ve Farklılık	24
1.2.4. Akıl.....	29
1.2.5. Adalet.....	35
1.3. Liberalizm Türleri	39
1.4. Klasik Liberalizm.....	40
1.5. Sosyal (Modern) Liberalizm	46
1.6. Klasik Liberalizm: İngiltere Örneği.....	53
1.7. Sosyal Liberalizm: Almanya Örneği	61

İKİNCİ BÖLÜM

1980-1990: TÜRKİYE’DE (NEO)LİBERAL YAPISAL REFORMLAR VE ETKİLERİ

2.1. Liberalleşme Deneyimi Olarak 24 Ocak Kararları	67
---	----

2.2. 1980 Darbesi’ni Hazırlayan Nedenler	75
2.3. Devletin, Toplumun ve Bireyin Yeni Tasarımı: 1980 Darbesi.....	83
2.4. Özal Dönemi Liberalizasyon Süreci: Siyasetin İktisadından İktisadın Siyasetine.....	89
2.4.1. Ekonomik Liberalizmin Taçlandırılması: 24 Ocak Kararları ve Sonuçları	96
2.4.2. Özal Dönemi Siyasal Liberalizm ve Yeniden Yapılandırma.....	105
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
1990-2002: LİBERAL EKONOMİ POLİTİĞİN YANSIMALARI	
3.1. Beş Nisan Kararları: Türkiye’nin 1929 Buhranı	116
3.2. 2001 Krizi ve Sonuçları: Harcamaların Kısılması ve IMF’nin İsteğiyle Kemer Sıkma	130
3.3. Ekonomik İstikrarsızlığın Bir Sonucu Olarak Siyasal İstikrarsızlık	138
3.4. Siyasal Yapı: Muhafazakar Siyasetin Değişimi ve Ak Parti’nin Kurulma Süreci.....	151
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	
2000’LER: İKİNCİ LİBERALİZM DENEYİMİ VE DEVLETTEKİ DÖNÜŞÜM	
4.1. Türkiye’de Ekonomik Liberalizm: 2002-2007 Yılları	159
4.2. 2008: Küresel Ekonomik Kriz ve Türkiye’ye Etkileri: Harcamaları Teşvik Dönemi ve Kemer Sıkmanın İflası (Alın Verin Ekonomiye Can Verin)....	168
4.3. 2000’lerde Siyasal Liberalizm: Devletin Yeniden Yapılandırılma Süreci .	177
4.3.1. Anayasa Değişiklikleri: Liberal Bakış	198
4.3.2. 2000’lerde Temel Hak ve Özgürlükler ve Sosyal Adalet Sorunu	218
4.3.3. Siyasi Kutuplaşma, Kimlik ve Demokratikleşme Tartışmaları	238
SONUÇ	256
KAYNAKÇA.....	273

TABLÖLER LİSTESİ

Tablo 2.1: Türkiye'nin Dış Ticaret Açığı (Milyon Dolar).....	70
Tablo 2.2 : 1970-1980 Yıllarındaki Döviz Kurları	71
Tablo 2.3: 1978-79 Yıllarındaki GSMH ve Dış Ticarete İlişkin Veriler.....	71
Tablo 2.4: 1975-1980 Yıllarında GSMH'da Sektörel Dağılım ve Büyüme Hızları	72
Tablo 2.5: 1978-1984 Yılları Arasındaki Enflasyon Oranları (Yüzde)	73
Tablo 2.6: 1980-1990 Yıllarına İlişkin Bazı Ekonomik Veriler	100
Tablo 2.7: 1980-1990 Dış ve İç Borçları (Milyon Dolar).....	103
Tablo 2.8: 1981-1988 Yılları Arasında Sabit Yatırımlarda Kamu ve Özel Sektör Payları	104
Tablo 3.1: Türkiye Ekonomisine Yönelik Sermaye Hareketleri (Milyon Dolar).....	118
Tablo 3.2: 1991-2000 Yılları Arasındaki Dış ve İç Borçlanma (Milyon Dolar)	120
Tablo 3.3: 1990-2000 Yılları arasındaki Enflasyon ve Büyüme Hızı (Yüzde)	123
Tablo 3.4: 1991-2000 Yılları Arasındaki İşsizlik Oranı (Yüzde)	123
Tablo 3.5: 1989-1999 Yılları Arasındaki Özelleştirme Uygulamaları	127
Tablo 3.6: 1994-2000 Yılları Arasındaki Dış Ticaret Verileri (Yüzde)	129
Tablo 3.7: 2000-2001 Yıllarına İlişkin Borçlanma Oranları (Milyar Dolar).....	132
Tablo 3.8: 2000-2001 Yıllarına İlişkin Temel Göstergeler	133
Tablo 3.9: 2000-2002 Yıllarında Türkiye'de Sermaye Hareketleri (Milyon Dolar)	135
Tablo 4.1: 2002-2007 Yılları Arasında Sektörel ve GSMH Bazında Büyüme Oranları (Yüzde)	160
Tablo 4.2: 2002-2007 Yılları Arasında Türkiye'de Sermaye Hareketleri	162
(Milyon Dolar).....	162
Tablo 4.3: 2002-2007 Yılları Arasında Dış Ticaret Verileri (Milyar Dolar).....	163
Tablo 4.4: 2002-2007 Yılları Arasında Türkiye'de Borçlanma	165
Tablo 4.5: 2002-2007 Yıllarında Yapılan Özelleştirme Uygulamalarına İlişkin Veriler	166
Tablo 4.6: 2002-2007 Yılları Arasında Enflasyon Oranları (Yüzde)	166
Tablo 4.7: İstihdamın Milli Gelir Üzerindeki Esnekliği (Yüzde).....	167
Tablo 4.8: 2005-2009 Yıllarına İlişkin Bazı Ekonomik Veriler (Yüzde).....	168
Tablo 4.9: 2008-2013 Yılları Arasında Temel Ekonomik Göstergeler (Yüzde)	170

Tablo 4.10: 2002-2013 Yılları Arasında Temel Ekonomik Veriler Bağlamında Dünya Ülkeleri ve Türkiye Kıyaslaması (Yüzde)	171
Tablo 4.11: 2002-2014 Yıllarına İlişkin Temel Verilerin Genel Dağılımı (Yüzde).....	172
Tablo 4.12: 2000’li Yıllara İlişkin Dış Ticaret Verileri (Milyar Dolar)	174
Tablo 4.13: 2008 Yılından İtibaren Yapılan Özelleştirme Gelirleri	175

KISALTMALAR

AB	:	Avrupa Birliği
ABD	:	Amerika Birleşik Devletleri
AGİT	:	Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı
AİHM	:	Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi
AİHS	:	Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi
AK	:	Avrupa Komisyonu
AKP	:	Adalet ve Kalkınma Partisi
ANAP	:	Anavatan Partisi
AP	:	Adalet Partisi
ASKON	:	Anadolu Aslanları İşadamları Derneği
ATO	:	Ankara Ticaret Odası
AYM	:	Anayasa Mahkemesi
BBP	:	Büyük Birlik Partisi
BDDK	:	Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurulu
BDP	:	Barış ve Demokrasi Partisi
BİLGESAM	:	Bilge Adamlar Stratejik Araştırmalar Merkezi
BM	:	Birleşmiş Milletler
CGP	:	Cumhuriyetçi Güven Partisi
CHP	:	Cumhuriyet Halk Partisi
CPJ	:	Gazetecileri Koruma Komitesi
ÇHS	:	Çocuk Hakları Sözleşmesi
DEP	:	Demokrasi Partisi
DEV-YOL	:	Devrimci Yol
DGM	:	Devlet Güvenlik Mahkemesi
DP	:	Demokrat Parti
DSP	:	Demokratik Sol Parti
DTP	:	Demokratik Toplum Partisi
DYP	:	Doğru Yol Partisi

FP	:	Fazilet Partisi
GEGP	:	Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı
GSMH	:	Gayrisafi Milli Hasıla
GSYİH	:	Gayrisafi Yurtiçi Hasıla
HDP	:	Halkın Demokrasi Partisi
HEP	:	Halkın Emek Partisi
HP	:	Halkçı Parti
HSYK	:	Hakimler Savcılar Yüksek Kurulu
IMF	:	Uluslararası Para Fonu
ILGA	:	Uluslararası Lezbiyen Gey Biseksüel Trans ve İntereks İlişkisi
ILO	:	Uluslararası Çalışma Örgütü
İDT	:	İktisadi Devlet Teşekkülleri
İKT	:	İslam Konferansı Teşkilatı
İŞHAD	:	İş Hayatı Dayanışma Derneği
İTO	:	İstanbul Ticaret Odası
KAGİDER	:	Kadın Girişimcileri Derneği
KAOS GL	:	Kaos Gey ve Lezbiyen Kültürel Araştırmalar ve Dayanışma Derneği
KCK	:	Kürdistan Topluluklar Birliği
KDV	:	Katma Değer Vergisi
KEİ	:	Karadeniz Ekonomik İşbirliği
KİT	:	Kamu İktisadi Teşekkülleri
KKBG	:	Kamu Kesimi Borçlanma Gereği
KOBİ	:	Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmeler
KOSGEP	:	Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeleri Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı
LGBT	:	Lezbiyen Gey Biseksüel Transseksüel
MB	:	Merkez Bankası
MDP	:	Milliyetçi Demokrasi Partisi
MGK	:	Milli Güvenlik Konseyi

MGK	:	Milli Güvenlik Kurulu
MHP	:	Milliyetçi Hareket Partisi
MNP	:	Milli Nizam Partisi
MSP	:	Milli Selamet Partisi
MÜSİAD	:	Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği
OECD	:	Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü
ÖTV	:	Özel Tüketim Vergisi
PISA	:	Uluslararası Öğrenci Performansı Değerlendirme
PKK	:	Kürdistan İşçi Partisi
RP	:	Refah Partisi
RTÜK	:	Radyo Televizyon Üst Kurulu
SHP	:	Sosyal Demokrat Halkçı Parti
SP	:	Saadet Partisi
SSCB	:	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
SSK	:	Sosyal Sigortalar Kurumu
SPK	:	Sermaye Piyasası Kurumu
STK	:	Sivil Toplum Kuruluşu
TBMM	:	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TCK	:	Türk Ceza Kanunu
TCMB	:	Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası
TEAŞ	:	Türkiye Elektrik Üretim İletim Anonim Şirketi
TEKEL	:	Tütün, Tütün Mamulleri, Tuz ve Alkol İşletmeleri Anonim Şirketi
TESEV	:	Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı
TESK	:	Türkiye Esnaf ve Sanatkarları Konfederasyonu
TMSF	:	Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu
TL	:	Türk Lirası
TOBB	:	Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği
TOKİ	:	Toplu Konut İdaresi
TSK	:	Türk Silahlı Kuvvetleri

TUSKON	:	Türkiye İşadamları ve Sanayiciler Konfederasyonu
TÜİK	:	Türkiye İstatistik Kurumu
TÜPRAŞ	:	Türkiye Petrol Rafinerileri Anonim Şirketi
TÜSİAD	:	Türkiye Sanayiciler ve İşadamları Derneği
TV	:	Televizyon
UNESCO	:	Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim, Kültür Örgütü
UNICEF	:	Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu
YÖK	:	Yüksek Öğretim Kurulu

GİRİŞ

Liberalizm modern siyasi ideolojilerden biridir. Ondördüncü yüzyıldan itibaren kullanılan bir kavram olan liberalizm, Aydınlanma dönemi ile siyasal alanda daha etkin bir niteliğe kavuşmuştur. Liberalizm tamamlanmamış bir ideoloji olarak değerlendirilebilir. Liberalizmin bu niteliği ekonomik, siyasal ve toplumsal gelişmelerle güncellenmesinden kaynaklanır.

Aydınlanma dönemi, liberal değerlerin zenginleştiği bir zaman dilimini yansıtmaktadır. Aklın önündeki engellerin ve kısıtlamaların kaldırılmasıyla bireyin, kendi hayatı hakkında karar verme yeteneğine sahip olduğu kabul edilmiştir. Böylelikle liberalizmin temel değerleri gelişim göstermiştir. Liberalizme kaynaklık eden doğal haklar doktrini, liberal değerlere de katkı sunmuştur.

Liberalizm özgürlük ve bireycilikle özdeşleştirilen bir ideolojidir. Liberalizm özgürlüktür çünkü, bireyin ancak özgür olduğunda kendini gerçekleştirebileceğine inanır. Bu nedenle de bireyin tüm kararlarında, müdahaleden korunması gerektiğibildirir ve devletin müdahale alanının sınırlandırılmasını önerir. Çünkü liberalizme göre birey akıl sahibidir ve kendi hayatı üzerinde rasyonel kararlar verebilir. Bu bağlamda liberalizm, devletin veya herhangi bir otoritenin birey hakkında karar vermesini özgürlüğü ortadan kaldırdığı gerekçesiyle reddeder. Ancak liberalizm bireylere sınırsız bir özgürlük alanı da vaat etmez.

Liberalizm,bireyin eşsizliğine inanan bir ideolojidir. Bireyi toplumun bir uzantısı veya devletin bir parçası olarak değerlendirmez. Liberalizme göre birey öznedir ve her birey kendi faydasını gerçekleştirmeyi hedefler. Liberal bireycilik, özgürlük, rasyonellik ve fayda ile ilişkilendirilir. Her birey rasyonel kabul edildiğinden, kendisi için en faydalı tercihi yapabilecektir. Bu bağlamda liberal faydacılık, birey için en doğru tercihi ifade eder.

Liberalizm, adaleti ahlaki bir değer olarak ele alır. Adaletin nasıl sağlandığı konusunda ise usuli ve sosyal adalet anlayışı çerçevesinde iki farklı bakış açısına sahiptir. Aydınlanma döneminin iki farklı yorumu liberalizmi, klasik ve sosyal liberalizm olarak sınıflandırmayı mümkün kılmıştır. Klasik liberalizm kendiliğinden düzen metaforu çerçevesinde ekonomik ve siyasal bir paradigmaya sahiptir. Sosyal liberalizm ise, sınırlı devlet müdahaleciliğine karşı çıkmamaktadır.

Liberalizm hem ekonomik hem de siyasal alanda sınırlı devleti savunur. Zira liberalizme göre devletin müdahale alanı genişledikçe, bireyin özgürlük alanı daralacaktır. Bu nedenle de gerek ekonomik gerekse de siyasal alanda devletin etkin bir güç olması desteklenmez. Liberal devlet, anayasal yönetim çerçevesinde ve hukuksal sınırlar içinde hareket eden devleti ifade eder. Devletin güçler ayrılığı prensibine bağlı olması gerektiğini savunan liberalizm, devlet iktidarını bölerek ve hukuksal sınırlarla yetki alanını belirleyerek, bireysel varoluşu garanti altına alır. Anayasal yönetim, güçler ayrılığı, liberal tarafsızlık, çoğulculuk ve demokrasi kavramlarıyla ilişkilendirebileceğimiz liberalizm, makul bir ideoloji olarak nitelendirilebilir.

Çalışmanın ilk bölümü “Liberalizm Kavramı ve Türleri” başlığına sahiptir. Bu başlıkta öncelikle liberalizmin kuramsal çerçevesi ele alınacaktır. Liberalizmin geçmişten günümüze uzanan temel değerleri ayrı başlıklarla tartışılacaktır. Liberalizme ve liberalizmin temel değerlerine katkı sağlayan düşünürler ve yazarların düşüncelerine yer verilecektir. Türkiye’den de örneklerle sahip olan bu bölümde, liberal paradigmanın karşılaştırmalı bir çözümlemesi sunulmaya çalışılacaktır. Liberalizmin bireycilikle ilişkisinin değerlendirileceği ilk alt başlıkta bireyciliğin önemine değinilerek, farklı bireycilik yaklaşımları ele alınacaktır. Klasik ve sosyal liberalizmin bireyciliğe olan bakış açısı ayrıca tartışılacaktır. İkinci alt başlıkta yer alan özgürlük ise, negatif ve pozitif özgürlük karşılaştırmasına olanak sağlayarak, özgürlüğün sınırları hakkında bilgi sahibi olmayı kolaylaştıracaktır. Liberal düşünürlerin farklı özgürlük yorumları, özgürlüğün anlaşılmasında faydalı olacaktır. Temel değerlerden üçüncüsü olan liberal hoşgörü ve farklılık başlığı, bireycilik ve özgürlükle de ilişkilendirilecektir. Liberalizmin farklılığa duyduğu saygının nedenleri teorik olarak ele alınacak ve liberal hoşgörünün insan haklarının bir parçası olduğu vurgulanacaktır. Akılcılık ve adalet başlıklarında ise, liberalizmin rasyonalizmle olan ilişkisi ele alınacaktır. Kara Avrupası ve İskoç Aydınlanma Hareketi çerçevesinde değerlendirilen rasyonalizmin, ekonomik ve siyasal tercihler üzerindeki yansıması özgürlükle ilişkilendirilecektir. Aynı şekilde liberal adalet anlayışı sınıflandırılarak, usuli ve sosyal adalet kavramsallaştırması ile adaletin liberal bir tema içerdiği iddia edilecektir.

Liberalizmin temel değerleriyle ilişkili olarak klasik ve sosyal liberalizm ayrı başlıklarla anlatılacaktır. Liberalizm türlerinin ekonomik liberalleşmeye bakış açısı, siyasal alana yansımaları bağlamında tartışılacaktır. Kendiliğinden düzeni öneren klasik

liberalizm ve ekonomiye sınırlı devlet müdahalesini savunan sosyal liberalizmin, temel değerlere yaklaşımının farklılaştığı alanlar irdelenecektir. Klasik liberalizm İngiltere, sosyal liberalizm Almanya örneği ile zenginleştirilecektir. Bu başlıklarda Türkiye’den örnekler de ele alınarak, Türkiye açısından karşılaştırma şansı oluşturulacaktır.

Çalışmanın birinci bölümünde liberalizmin kuramsal çerçevesi olarak ele alınan çözümleme, izleyen bölümlerde de Türkiye’de liberalizmin uygulanabilirliği konusunda yol gösteren bir paradigma olarak ele alınacaktır. Liberalizmin temel değerleri olan anayasal yönetim, hukukun üstünlüğü ilkesi, liberal demokrasi kuramı ve temel hak ve özgürlüklere ilişkin çözümlemelerin liberal devletteki kurgulanışı ve Türkiye’deki durumu kuramsal olarak ele alınıp, uluslararası raporlar ve tavsiyelerle desteklenecektir. Tezin en önemli hipotezi Türkiye’de liberalizmin, liberal bir perspektifle ve bütüncül bir kavrayışla ele alınabileceğidir. Ancak çalışmanın kapsamı dolayısıyla Türkiye’de kültürel, geleneksel, toplumsal alana ilişkin güncel araştırmaların tamamını içerebilen durumu sınırlılık yaratabilecektir. Diğer sınırlılık ise, kavramların siyasal bakış açısına göre değişebilirliğidir.

Çalışmanın ikinci bölümü “1980-1990: Türkiye’de (Neo)Liberal Yapısal Reformlar ve Etkileri” başlığı altında yer almaktadır. Liberalizmin dünya ülkeleri tarafından tercih edilmesinde, ekonomik ve siyasi gelişmelerin etkisi oldukça fazladır. Türkiye de özellikle 1980 sonrası dönemde tercihin liberalizmden yana kullanan bir ülke olarak karşımıza çıkar. Osmanlı Devleti’nde sınırlı bir akım olarak gelişim gösteren liberalizm, Cumhuriyet Türkiye’sinde de bu gelişimini devam ettirmiştir. 1980’den itibaren ise liberalizm güçlü bir alternatife dönüşmüştür. 1980 yılından itibaren ithal ikameci sanayileşme modelinden vazgeçen Türkiye, 24 Ocak Kararları’yla fiilen ekonomik liberalleşme dönemine geçmiştir. Bu tarihsellik çerçevesinde neden dünya ülkelerini neoliberalleşme, Türkiye’yi ise liberalleşme olarak ele aldığımıza değinilecektir. Türkiye’nin liberalleşme süreci olarak ele alınan ikinci bölümde, Batı’yı eşzamanlı takip ettiğimizden dolayı Türkiye’nin neoliberalleşme sürecini hayata geçiremediği iddia edilecek ve bu iddia ekonomik gelişmelerle desteklenecektir. 24 Ocak Kararları’yla başlayan ekonomik liberalleşme sürecinin nedenleri, kararların uygulanmasındaki başarılar ve başarısızlıklar bilimsel tarafsızlık gözetilerek tartışılacaktır. Bu bölümde ekonomik veriler tablolar halinde oluşturulmuştur. Tablolar on yıllık dönemi karşılaştırmayı ve ekonomik başarıları

gözlemleyebilmeyi kolaylaştırabilecektir. Çalışmada yer verilen tablolar, Türkiye’deki ekonomik gelişmeler öncülüğünde ele alınacaktır. Yani 1980 sonrası ilk on yılda para piyasalarında, ikinci on yılda finans piyasalarında serbestleşme süreci yaşandığından, tablolara yansıyan verilerde söz konusu dönem hakkında bilgi veren içerikler yer alacaktır. Ancak işsizlik, enflasyon, borçlanma gibi bilgileri içeren tablolar her bölümde yer almaktadır.

Siyasal alanda ise öncelikle 1980 Darbesi’nin ekonomi politiği irdelenerek, devlette, siyasette ve toplumda yaşanan dönüşümler tartışılacaktır. Türkiye’de ekonomik ve siyasal liberalleşmenin birbirine önceliği olup olmadığı belirlenmeye çalışılacaktır. 1980-1990 yılları arasında ekonomik, siyasal ve toplumsal dönüşümlere sahip olan Türkiye’de modernleşme krizleri, sivil-asker ilişkileri, merkez-çevre ilişkileri ve insan hakları sorunları ele alınarak, siyasal liberalleşme sürecinin başarısı tartışılacaktır. Siyasal istikrarın sağlandığı yaklaşık on yıllık sürede, ANAP ve Özal’ın devletin dönüşümündeki rolüne ayrıca değinilecektir.

Çalışmanın üçüncü bölümünde ise ikinci bölümde izlenen yöntem tercih edilmiş ve çalışmanın tutarlığı sağlanmaya çalışılmıştır. Üçüncü bölüm “1990-2002: Liberal Ekonomi Poliitiğin Yansımaları” başlığı altında yer almaktadır. 1980’den sonra ikinci on yıllık dönem bu başlıkta ele alınmıştır. Başlığın on iki yıllık bir zaman dilimi olarak planlanmasının nedeni ekonomik ve politik gelişmelerden kaynaklanmaktadır. Üçüncü bölümde Türkiye’nin liberalleşme sürecinin devam ettiği ifade edilerek, finansal liberalleşmeyle sürdürülen gelişmeler yer alacaktır. 1994 yılında yaşanan ekonomik krizin, 1929 ekonomik krizine benzerliği üzerine kurgulanan başlıkta, Beş Nisan Kararları’nın ekonomik liberalleşme sürecine katkısı tartışılacaktır. Ekonomik başarının ölçülebilmesinde döneme ilişkin tablolardan yararlanılacaktır. 1990’lardan 2000’lere uzanan süreçte Türkiye’de ard arda yaşanan krizlerin nedenleri irdelenerek, Türkiye-IMF ilişkilerinin yoğunlaştığı vurgulanacaktır. Türkiye’nin iç ve dış borçlarının, dış ticaret açığının artmasının ve istikrarlı bir ekonomik kalkınmanın sağlanamamasının nedenleri ekonomik liberalleşme süreci bağlamında tartışılacaktır. 1999, 2000 ve 2001 krizlerinin Türkiye üzerinde yarattığı etki ele alınacaktır.

Ekonomik istikrarsızlığın siyasal istikrarsızlığa yansıdığı 1990’lı yıllarda, Türkiye’deki toplumsal kutuplaşmalar, siyasetin yozlaşması ve rantın artışı sorunları irdelenecektir. Kutuplaşmış bir siyasal ortamın, siyasi partilerle toplumsal alana

yansıdığı iddia edilecektir. Bu dönemde gerçekleşen siyasal ve faili meçhul cinayetlerin, devlet ve birey arasındaki güvensizliği artırdığı vurgulanacaktır. Devlet, birey ve toplum anlayışı çerçevesinde dönüşen Türkiye'nin, siyasal çözümlemesi liberalleşme bağlamında ele alınacaktır. 2000'lere uzanan tarihsellikte Milli Görüş Hareketi'nin ayrışması ve Ak Parti'nin kuruluş sürecine yer verilerek, 2002 sonrası dönem hakkında bir paradigma oluşturmak hedeflenmektedir.

Çalışmanın son bölümü ise “2000’ler: İkinci Liberalizm Deneyimi ve Devletteki Dönüşüm” başlığı altında yer almaktadır. 2000’li yıllar, genel bir ifade görünümündedir. Bu nedenle ekonomik ve siyasal gelişmeler 2002-2008 aralığında ve 2008’den günümüze olarak ifade edilmiştir. Hükümetin uyguladığı herhangi bir politikanın başarısını, izleyen dönemlerde gözlemlemek mümkün olduğundan 2016 ve 2017 yıllarına ilişkin verilerden faydalanılmaması uygun olabilir. Bu bölümde 2002 yılından itibaren yakalanan ekonomik ve siyasal istikrarın nedenleri, tartışılacaktır. Özal döneminden sonra, istikrarlı bir liberalleşme politikasının uygulandığı iddia edilecektir. Türkiye’de ekonomik büyüme ve kalkınmanın başarısı, ulusal ve uluslararası veriler çerçevesinde değerlendirilecektir. Diğer iki bölümde olduğu gibi ekonomik başarının gözlemlenebilmesinde tablolardan faydalanılacaktır. Türkiye’de yaşanan ekonomik sorunlar ve orta gelir tuzağı tartışmalarına da yer verilecektir.

Siyasal alanda ise liberalleşme süreci anayasa değişiklikleri perspektifinden değerlendirilecektir. Anayasa değişiklikleri çerçevesinde Türkiye’de sistem tartışması da ele alınacaktır. Devlette yaşanan dönüşümün açıklanması ise burjuvazinin, bürokrasinin ve sivil-asker ilişkilerinin dönüşümü profilinden planlanmaktadır. Söz konusu dönüşümün siyasal liberalleşme başarısı ve liberal değerlerle uzlaşısı tartışılacaktır. Bu bölümde siyasal kutuplaşma, demokratikleşme ve kimlik siyaseti, siyasal liberalizm ve Türkiye’deki uygulamalar çerçevesinde uluslararası raporlarla desteklenerek ifade edilecektir. Temel hak ve özgürlükler, Türkiye’de problemlili görülen örnekler bağlamında ele alınacaktır.

Çalışmanın konusu Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bilim Dalı’nın, Siyaset ve Sosyal Bilimler Anabilim Dalı’na ilişkindir. Bu yüzden çalışmanın literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Türk Siyasal Hayatı’nın bir parçası olan söz konusu doktora tezi, Türkiye’nin yakın geçmişine yönelik bir araştırmanın ürünüdür. 1980

sonrası dönemin ekonomi politiğini yansıtan çalışma, liberalleşmeyi Türkiye açısından uygulanabilir bir bakış açısı kazandırmayı hedeflemektedir.

Hazırlanan doktora tezi ile Türkiye’de liberalleşmenin gerçekleşme düzeyi araştırılacaktır. Liberalizmin bütünlüklü bir biçimde değerlendirilememesindeki etkenler irdelenerek, sonuçta Türkiye’de ekonomik ve siyasal liberalleşmenin nasıl sağlanabileceğine ilişkin çözüm üretilmeye çalışılacaktır. Liberal değerlerin toplumsallaşma başarısındaki eksikliklerin giderilmesi amacıyla, Türkiye için liberal bir paradigma önerilecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

LIBERALİZM KAVRAMI VE TÜRLERİ

Birinci bölümde liberalizmin kavramsal çerçevesi çizilerek, liberal ideoloji açıklanmaya çalışılacaktır. Liberalizmin temel değerleri irdelenerek, liberalizmin bireye, topluma ve devlete bakış açısı tartışılacaktır. Liberalizmin tarihsel gelişim süreci göz önüne alınarak, klasik ve modern liberalizm türleri açıklanacaktır. Bu sayede iki farklı liberalist akımın birbirlerinden farklılaştığı alanları incelemek daha kolay hale gelecektir. Birinci bölüm liberalizmin kavramsal çerçevesini oluştururken; İngiltere’de ve Almanya’da liberalizmin gelişimi kısaca değerlendirilerek, Türkiye’de liberalizm tartışmasına geçmeksizin bir karşılaştırma şansı yakalanabilecektir.

1.1. Liberalizmin Kuramsal Çerçevesi

Liberalizm, modern siyasal ideolojilerden biridir. Liberalizmin, birey, özgürlük ve devlete ilişkin görüşleri, günümüzde demokratik rejimlere kaynaklık etmekte ve devletin müdahale alanının sorgulanmasını sağlamaktadır. Liberalizmin tamamlanmamış bir doktrin olduğunu ifade eden Mises (2002: 4) bu durumu, ideolojinin doğrudan bireylerin özel alanlarıyla değil; refahlarının yükselmesiyle ilgilenmesine bağlayarak, liberalizmi “İnsanlara mutluluk sözü vermez ancak isteklerine ulaşabilme şansı tanır” şeklinde tanımlar. Mises’in yorumları çerçevesinde liberalizmin güncellenerek, varlığını devam ettirdiği sonucuna varılabilir. Bu yönüyle liberal ideoloji, sosyalizm ve faşizmden farklıdır. İkinci olarak ise, liberalizmin bireye herhangi bir doğruyu dayatmadığı ve aslında bir seçenek sunduğu düşünülebilir.

Devlet, birey ve toplum konusunda çözümlemeler getiren liberalizm, 14. yüzyıldan bugüne varlık göstermektedir (Heywood, 2007: 31). Liberalizmin kelime kökeni “liberty” olup, özgürlük, serbestlik, hürriyet anlamına gelmektedir (Aktan, 1995: 2). Liberal kelimesi ilk kez 1812 yılında İspanya’da “vosotros liberales” şeklinde Muhafazakâr Anayasal Parti’yi nitelemek için kullanılmıştır (Machlup, 2002:150). 14. yüzyıldan günümüze uzanan tarihsellikte liberalizm, kendisiyle en çok özdeşleşen özgürlük kavramıyla ilişkilendirilmiştir. Bu yönüyle kavramın, geçmişten günümüze tutarlılık gösterdiği söylenebilir.

Liberalizmin Türkiye’de gelişim süreci incelendiğinde, Osmanlı mirası göz önüne alınmalıdır. Bu bağlamda Kanun-i Esasi’yle ilk defa iktidarın sınırlandırılmasının

mümkün olabildiği unutulmamalıdır. Osmanlı Devleti'nde Namık Kemal ve İbrahim Şinasi serbest ticareti ve devletin toplumun çıkarlarına hizmet etmesini savunarak liberal doktrinin etkisinde kalmış; Ohannes Paşa mülkiyet hakkı, girişim özgürlüğüne dayalı açık ve rekabetçi bir ekonomik yapıyı önermiş; ardından Cavit Bey ve Prens Sabahhattin de benzer liberal değerleri benimsemiştir (Erdoğan, www.liberal.org.tr, 27.11.2016). Liberalizm, Osmanlı Devleti'nde yer alan siyasal akımlar arasında büyük bir yere sahip olamamıştır. Cumhuriyetin ilanından sonra kurulan (1924-25) Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nda kısa solukludur. Tarihsel geçmiş çerçevesinde, gerek Osmanlı'da gerekse de Türkiye'de liberalizmin kurumsallaşamaması, hem felsefi hem de tarihsel olarak Avrupa'yla eşdeğer gelişim sürecini tamamlayamamasından kaynaklanmaktadır. Devlet-birey ilişkileri, siyasal kültür, demokratikleşme düzeyi vb. değerler de liberalizmin kurumsallaşmasında etkiye sahiptir. Türkiye üzerine değerlendirmeler, çalışmanın izleyen bölümlerinde yer alacaktır.

Erdoğan (2006: 17) liberal ideolojinin anlama kavuşmasında, John Locke, David Hume, Adam Smith ve Immanuel Kant'ın önemli bir yere sahip olduğunu belirtir. Erdoğan (2009: 8-10), “öz sahiplik”, “hoşgörü”, “rıza dayalı yönetim” ve “baskıya karşı direnme hakkı”nın Locke; “kendiliğinden düzen”, “doğal özgürlük” kavramlarının David Hume, Adam Smith ve Friedrich Hayek ve “evrenselci adalet” ilkesinin Immanuel Kant tarafından liberalizme kazandırıldığını ifade eder. Bu bağlamda liberalizmin, temel değerlerinin oluşmasında pek çok düşünürün etkili olduğu göze çarpmaktadır. Ancak söz konusu katkılara değinmeden önce, liberalizme kaynaklık eden siyasal ortama ve bu siyasallıkta doğan fikirlere yer vermek faydalı olabilir.

Liberalizmin bireye, özgürlüğe, rasyonalizme ve farklılığa yönelik vurgusunun temelinde, Aydınlanma felsefesi etkilidir. Aydınlanma, burjuvazinin bir sınıf olarak kendini gerçekleştirmesi için giriştiği özgürlük hareketidir (Ağaoğulları, 2011: 517). Aydınlanma dönemi, bireyin sorgulamaya cesaret gösterebildiği bir dönemdir. Bu dönemde, Reform Hareketleri iktidarın dünyevileşmesi ve merkezileşmesine olanak tanırken; 1789 Fransız Devrimi doğal hakların tanımlanma ve kabul görme başarısında etkili olmuştur. Liberal ideolojinin söz konusu siyasal ortamda doğması, onun temel değerleri üzerinde de etkilidir. Zira devlete, yönetene, kiliseye ve topluma karşı bireyin varoluş mücadelesi, kendini gerçekleştirme bağlamında bireyciliğin, özgürlüğün ve aklın özgürleşmesinin yolunu açmıştır.

Raico (2011: 75) liberalizmi, “Batı uygarlığının politik felsefesinin işareti” olarak tanımlar. Aydınlanma döneminin düşünce sistemine atıf yapan yazar aynı zamanda, modernizme dikkat çekmektedir. Raico (2011: 75-77) tarihsel gelişmeler çerçevesinde, Avrupa’da yaşanan iktidar mücadelesinin ve özellikle 18. yüzyılda ticaretin serbestleşmesinin liberalizmin kurulmasına zemin hazırladığını ve reketin, doğal hak doktrinin hukuka uyarlanmasının ise liberalizmin kurulmasını sağladığını ifade etmektedir. Bu yönüyle Aydınlanma dönemi fikirlerin oluşmasına zemin hazırlarken, iktidar mücadelesi ve serbest ticaret liberalizme katkı yapmakta ve doğal hakların hukuka uyarlanması ise liberalizmin doğmasını sağlamaktadır.

Liberalizme kaynaklık eden doğal hak kavramı, hukuk devletlerinin en önemli dayanaklarından birini oluşturur. İnsan haklarının evrenselleşmesinde ve demokratikleşme tartışmalarında da yer alan doğal hak doktrini, sözleşmecî teorisyenlerce de zenginleştirilmiştir. Doğal haklar, devletin varlığına bağılı olmaksızın insanların doğal, vazgeçilmez ve devredilmez haklarıdır. Doğal hakkın, hukuka uyarlanması ise doğal hukuku ortaya çıkarmıştır.

Yayla (1992: 28-29) doğal hukuku, “...tabiatında var olan beşeri ilişkilerin evrensel prensiplerini keşfetmeye muktedir, rasyonel ve moral insanı benimseyen tek doktrindir” şeklinde tanımlar. Klasik liberalizmin de ana temalarından olan doğal hukuk, evrensel hak tanımı yapmaktadır. Söz konusu evrensellik, bireyin devlet varolmadan önce de hak ve özgürlüklerle donatılmış olmasıdır. Yani doğal hak, devletin varlığından bağımsızdır.

Barnett (2013: 326) doğal hakların herkes için, soyut ve kişiye kendi bedeni dahil, fiziki kaynaklar üzerinde denetim imkanı veya özgürlük sağlayacak şekilde yetkili olduğu, -ilk sahiplanma, mülkiyet, kendini savunma ve tazminat gibi hakları da kapsayan- maddi ve şekli anayasal bir ortamda var olabileceğine dikkat çeker. Bu yönüyle doğal hakların, anayasal güvenceye sahip olması beklenmektedir. Doğal hakların herkes için özgürlük alanı sunması onu, hukuksal sınırlarla ifade etmeyi gerektirmektedir. Bu nedenle liberalizm, anayasa ile sınırları belirlenmiş iktidara dikkat çekmektedir.

Liberalizme göre, doğal hakların korunması tüm siyasi toplumların amacıdır ve bu amaçla ulaşılmaya çalışılan, bireyin mutluluğudur (Göze, 2011: 386). Devlet, bireyin mutluluğunu sağlama amacına hizmet etmelidir. Bireyin mutluluğunu sağlama görevini

üstlenen devlet, sınırlı bir devlet olmalıdır. Zira liberalizme göre devlete yüklenen görev alanları genişledikçe, bireyin alanı ve özgürlüğü daralır. Bu nedenle devlet, doğal hakların korunmasını gözetmeli ve devleti yasa ile sınırlandırılarak, bireysel özgürlüklere müdahale etmemelidir.

Doğal hukuk düşüncesi iki farklı biçimde ortaya çıkmaktadır. Hugo Grotius tarafından temsil edilen soyut ve akılcı ilk anlayışa göre, insan aklı evrensel ahlak ilkelerini belirleyebilir; David Hume tarafından temsil edilen ikinci anlayış ise kendiliğinden gelişmeyi savunur (Erdoğan, 2015: 18). Doğal hukuka yönelik iki farklı bakış açısı, iki farklı Aydınlanma hareketinin doğmasına neden olmuştur. Bu bağlamda doğal hukuk Kıta Aydınlanma Hareketi çerçevesinde, rasyonel bireyin kendisi için en faydalı tercihi yapabileceğini varsayar. İskoç Aydınlanma Hareketi ise, kendiliğinden düzen içinde doğal hukuk yasalarının varolabileceğine dikkat çeker.

Kavramları tek gerçeklik üzerinden tanımlamayan liberalizm, kısıtlayıcı bir bakış açısı sunmamaktadır. Bu yönüyle Aydınlanma, iki farklı liberalizm türünün doğmasına kaynaklık ederken; özgürlük, birey, adalet ve devlete ilişkin de iki farklı yoruma olanak sağlamaktadır. Ancak söz konusu yorum farkı kavramların niteliğinde değil; sınırlarındadır ve liberalizme kavramsal bir zenginlik katmaktadır.

Liberalizmin kelime anlamının özgürlük ve serbestlik anlamına geldiği ifade edilmişti. Bu durum liberalizmin özgürlükle ilişkilendirilmesine olanak sağlamıştır. Liberalizm özgürlük temelinde, rasyonel birey kavramına vurgu yapmaktadır. Macridis ve Hulliung (1997: 46) bireylerin rasyonel, çıkarıcı ve rekabetçi olduklarından dolayı özgürce yaşayabildiklerini iddia ederler. Bireyin doğasına yönelik bu çözümleme doğrultusunda, liberalizmin ana temaları değerlendirilebilir. Liberal ideoloji özgürlüğün ve bireyselliğin esas alındığı ve bireylerin kendi çıkarları doğrultusunda kendi tercihlerini yaşayabilecekleri bir alana işaret eder. Bireyin kendi tercihinin, “en iyi tercih” olduğunu savunan liberalizm, bu süreçte aklın rehberliğine güvenir ve bireyi “rasyonel birey” olarak yorumlar. Ancak rasyonel birey olabilmenin yolu da özgür olmaya bağlıdır. Yani birey aklının farkına varabilmiş olmalıdır.

Klasik ve modern liberalizmin farklılaşan özgürlük yorumuna rağmen, özgürlük doğal hak olarak görülmektedir. Liberalizmin özgürlük algısı genel olarak, bireylerin tercihleriyle kamusal alanda var olmaları ve bu özgürlüğün başkasını öldürme ve yaralama hakkı dışında sınırlandırılmamasıdır (Charvet, Nay, 2008: 2). Negatif ve

pozitif özgürlük yorumu, liberalizmin devleti konumlandırma biçimine göre değişiklik arz eder. Çünkü liberalizme göre devletin müdahale alanı ve özgürlük arasında ters orantı vardır. Bireyin özgürlük alanının genişlemesi, devletin müdahale alanının daralmasına bağlıdır. Bireysel özgürlük, sınırsız bir özgürlüğü de içermemektedir. Ancak özgürlüğün sınırlandırılmasında da “özgürlüğün korunması” esas alınmalıdır.

Özgürlüğün korunması ve sınırlandırılmasının hukuk ve anayasalar çerçevesinde gerçekleştirilebileceğini savunan liberalizm, özgürlüğün bu şekilde korunabileceğine inanmaktadır. Liberalizm için yasa ve anayasa yapma süreci meşruiyeti sağlamanın araçlarından biridir. Yasalar, 18. yüzyıldan itibaren akla olan inancın göstergesi olarak kabul edilmiş ve sınırlı bir iktidarın varlığını tesis etmenin aracı olarak yorumlanmıştır (Friedrich, 2014: 37). Ancak yasalar kişilik dışı olmalı, herhangi bir kişi veya sınıfın iyiliğini gözetmemelidir (Cole, 2000: 70). Busayede devletin tarafsızlığı sağlanabilir ve özgürlük herkes için aynı şeyi ifade edebilir.

Sınırlı iktidar/devlet olgusu liberalizmin “sine qua non” değerlerinden biridir. Liberal bireycilik, bireyi toplumsal ve siyasal alanda “eşsiz değer” olarak görür. Bu sebeple birey, devlet iktidarı içinde eritilebilir nitelik taşımaz. Bireyin özgün varlığını devam ettirebilmesinin yolu, toplumsal fayda adına devletin alanının genişletilmemesidir. Anayasalar ve yasal yönetimler, hem devletin hem de bireyin alanının sınırlarını çizer. Böylece devlet ve birey hukuksal sınırlar içinde kalmaya zorlanırlar. Devlet ve birey ilişkisinde belirleyici olan diğer konu da –liberalizme göre- devlet aklı-birey aklı arasında hiyerarşik bir ilişki kurgulamamasıdır.

Liberalizmin temel değerleri arasında yer alan rasyonel birey yaklaşımının, öncülerinden biri John Locke’dur. Onun liberalizme yaptığı katkı, günümüzde de büyük oranda kabul görmektedir. Söz konusu katkılardan öz sahiplik ilkesi, bireyin kendi bedeni ve mülkü üzerinde haklara sahip olduğunu anlatır. Öz sahiplik ilkesine göre birey, kendi hayatı hakkında sadece kendisi karar verebilir, devletin ve toplumun birey hakkında karar verme yeteneği yoktur. Ancak bu ilke liberteryenler ve modern liberaller tarafından iki farklı biçimde değerlendirilir.

Liberteryenlere göre, nesneler üzerindeki mülkiyet hakkı, kişisel varlıkların orijinal öz sahipliğinden kaynaklanırken; modern liberallere göre öz sahiplik kabul edilmekle birlikte devletin, ortak kaynakların kullanılmasında öz sahiplere şart öne sürme hakkının var olduğudur (Bird, 2011: 129-134). Bu bağlamda modern liberaller

kamusal yeniden dağıtım ilkesini, bireysel öz sahiplerin servet biriktirme hakkıyla, toplumun kaynakları üzerindeki hakkı arasında denge kuran bir değer olarak görürler (Bird, 2011: 134). Öz sahiplik ilkesi üzerinde liberteryenler devlete söz hakkı tanımazken; modern liberaller kamusal yeniden dağıtım konusunda devlete sorumluluk yükler. Söz konusu farklılığın temelinde liberalizmin iki türünün, devlete bakış açılarındaki uyuşmazlık göze çarpmaktadır. Ancak yukarıda da bahsedildiği gibi liberalizm, tamamlanmış bir doktrin değildir. Dolayısıyla liberalizme kaynaklık eden her kavram yeniden ve farklılaşarak yorumlanmaktadır.

Öz sahiplik ilkesi çerçevesinde önemli bir yer teşkil eden mülkiyet hakkı liberalizm için temel haklardan biridir; ancak sınırsız bir hak değildir. Liberteryen bakış açısının, doğal mülkiyete sahiplikte eşitsizliği göz ardı ettiğini belirten Göze (2011: 180), doğada bulunan nesneler ile toplum arasında ortak sahiplik ilişkisinin yadsınabilir nitelikte olmadığını, Locke'un da mülkiyet edinmede emek kavramına önem vererek, özel mülkiyeti ihtiyaçla sınırlandırdığını belirtmektedir. Bu yönüyle mülkiyet, doğal hak olmakla birlikte üzerinde uzlaşmış bir konu olarak değerlendirilemez. Çünkü bir mülkiyetin ilk sahibi olma durumu, nasıl sahiplenildiğinin ve hangi amaçla sahiplenildiğinin göz ardı edilmesini gerektirmeyebilir.

Schmidtz (2009: 9-12) mülkiyetin ilk sahibi olma durumunun kesinlikle savaşta veya otoriter bir yöntemle ele alınmadığına dikkat çekerek, mülk kimseye ait olmadığından, kimseden izin alınmasının mümkün olmadığına ve kıt kaynak niteliğinde olan bir mülkün, ortak mülk olarak ele alınmasının gelecek kuşaklara olumlu bir etki yaratamayacağına dikkat çeker. Böylelikle yazar, mülk edinmenin kimseye zararının olmadığını belirtir. Liberalizm açısından özel mülkiyet son derece önemli bir doğal haktır. Bethell (2009: 13) özel mülkiyeti, insan doğasının bir parçası olarak ele alırken; Morris (2009: 32) mülkiyetin, devletin etki alanından uzak bir alan yaratmasından dolayı özgürlüğü; mülk sahiplerinin yeteneklerinin karşılıklarını alması nedeniyle adaleti; başkalarının müdahalesine kapalı alanın varlığı sayesinde geleceği planlama imkanının olmasıyla barışı ve ticareti gerçekleştirmeye yardımcı olması nedeniyle refah sağlayabildiğine dikkat çekmektedir. Bu bağlamda mülkiyet, özgürlük alanı olarak ele alınmaktadır. Mülkiyetin insan doğasının bir parçası olarak yorumlanması ise, onun devlet müdahalesine kapalı olduğunu ve sadece bireyin kendisinin sorumlu olduğu bir gerçekliği yansıttığını göstermektedir.

Devletin müdahale alanının sınırlılığını savunan liberalizm, aynı zamanda devletin meşruiyetini de önemsemektedir. Locke tarafından altı çizilen baskıya karşı direnme hakkı, devlet ve birey arasındaki ilişkinin niteliğini önemsemektedir. Locke devlet ve birey arasında kurulan sosyal sözleşmenin meşru olmasını savunurken; rıza ve güçler ayrılığının bulunduğu çoğunluk yönetimini önermektedir (Ağaoğulları, 2011: 496-503, Çaha, 2010: 124). Toplumsal rızanın olmaması ve iktidarın keyfi uygulamaları hayata geçirmesi, iktidarın meşruiyetini kaybetmesi anlamına geleceğinden, yasal sınırların aşılması ve gayri meşru yönetimlerin ortaya çıkması halinde, yönetilenlerin “baskıya karşı direnme hakkı” doğar (Çaha, 2010: 124; Ağaoğulları, 2011: 496-503). Liberalizmin yasaya bağlılığı yönetimin meşruiyetine olan inancı desteklerken; iktidarı bölerek kullandırması demokrasi ile liberalizm arasında bağ kurulmasını sağlamıştır.

Liberalizm ve demokrasi arasındaki organik bağ, toplumsal alanda “farklılıklara saygı ilkesini” de içermektedir. Farklılıklara saygı ilkesi, liberal hoşgürünün ayrılmaz bir parçasıdır. Freeman (2011: 5) farklılıkların, insanın ayrılmaz bir parçasını oluşturduğunu ve bireylerin kendi iyi konseptlerini belirleme özgürlüğünden kaynaklandığına dikkat çeker. Liberalizmde, kurgulanmış veya önerilen iyi/doğru algısı, onaylanan bir paradigma değildir. Devletin, bireyi iyi/doğru/faydalı konusunda yönlendirmesi de benzer biçimde kabul görmez. Zira her birey kendi aklı ve tercihleriyle kendisi için iyi olanı belirleme yeteneğine sahiptir. Aynı zamanda anayasal yönetim, farklılıkların kendilerini ifade edebilmelerinde dayanak oluşturur. Bu nedenle bireye müdahale edilmemeli ve birey feda edilmemelidir.

Özetle liberalizm, barışçı bir toplumsal varoluş içinde bireysel özgürlüğü amaçlar (Erdoğan, 2009: 7). Özgürlük liberalizmin, tüm kavramlarını açıklamaya yarayan çok boyutlu niteliğe sahiptir. Bireyin, toplumsal ve siyasal alanda var olabilmesinin anahtarı olan özgürlük, aynı zamanda bireyin kendi aklı ve tercihleri doğrultusunda rasyonel karar verme yeteneğinin de parçasını oluşturur. Bu bağlamda bireyin kendi kararlarından dolayı mutlu veya mutsuz olması da söz konusudur ancak; böyle bir durumda bu sonuca katlanması gereken yine birey olarak karşımıza çıkmaktadır. Liberalizm doğal haklara dayanan bir ideolojidir. Doğal haklar, insanın benliğinden ayrılmaz niteliktedir. Bu yönüyle doğal hakların korunması konusunda liberalizm, hukuken sınırları belirlenmiş bir yönetim sistemini önermektedir. Devletin ve bireyin yetki alanlarının belirli olması hem hak ve özgürlükleri korumanın yolu hem de

rasyonel bir tercihtir. Ondördüncü yüzyıldan günümüze uzanan tarihsellik içinde liberealizm, Aydınlanma döneminin siyasal ortamında doğmuş ama “kalıplı” olmayan bir ideolojidir. Bu yönüyle liberalizm, tek boyutlu ve tek doğru üzerinden şekillenmemektedir. Bireye, devlete, adalete ve özgürlüğe bakış açısında farklılaşan iki kola ayrılmıştır. Klasik ve modern liberalizmin bağlamsal nitelikleri çerçevesinde liberalizmin temel değerlerini ele almak, ideolojiyi anlamayı kolaylaştırabilir.

1.2. Liberalizmin Temel İlkeleri

Liberalizm insanlığa ekonomik, politik ve felsefi açıdan paradigmalar sunan ana ideolojilerden biridir. Liberal değerler, bugünün dünyasında temel hak ve özgürlüklere, devlet-birey ilişkilerine ve yeni ekonomik modellere kaynaklık etmektedir. Liberalizmin temel ilkeleri konusunda yazarlar farklı değerleri önelemiştir. Andrew Heywood liberal ilkeleri daha kapsamlı ele aldığı için onun temellendirmesi üzerinden konu başlıkları oluşturulmuştur. Heywood (2007: 35) liberalizmin ana temalarını birey, özgürlük, akıl, adalet, hoşgörü ve farklılık olarak belirlemiştir. Heywood’un değerlendirmesinde ekonomik boyuta kaynaklık eden “kendiliğinden düzen” kavramı yer almamıştır. Bu nedenle klasik-modern liberalizm çözümlemesinde bu konuya ayrıca değinilecektir.

1.2.1. Bireycilik

Bireycilik, liberal ideolojiyi tasvir eden değerlerden biridir. Liberalizmde birey, topluma ve devlete göre önceliklidir. Bireyciliğin tarihsel temeli Rönesans’ta bulunabilir. Çünkü Rönesans bireyin, kendi kişisel gelişimine yön veren bir değer olarak doğuşunu yansıtır (Çetin, 2002: 87). Bireycilik bireyin devlete, kiliseye ve topluma karşı başlı başına bir değer olabilme çabasıdır.

Bireycilik dört temel unsur içerir: insana saygı, özerklik, kendini gerçekleştirme ve mahremiyet (Toku, 2002: 220). İnsanların eşit ve özgür bir değer olarak ele alınması bireyciliğin “insana saygı” ilkesini oluştururken; devletten, kiliseden ve toplumdan bağımsız ve özgün kabul edilmesi de “özerklik” ilkesini oluşturur. Rasyonel bireyin kendi çıkarları doğrultusunda, kendisi için en iyi tercihi seçebilmesi ise “kendini gerçekleştirme”yi ifade eder. Son olarak mahremiyet ise bireye özgü alanı ifade ederek, siyasi otoritenin müdahalesine kapalı olan, özel alanı niteler. Dolayısıyla liberalizme göre devlet, bireyin kendi hayatına ilişkin konularda söz sahibi olmamalıdır.

Bireycilik, bireyin farklı ve eşsiz bir değer olarak kendi çıkarlarını özgürce gerçekleştirebileceği, uyumlu ve özgür bir toplum hedefidir (Türköne, 2005: 120). Liberal bireycilik bireyin araç değil, başlı başına amaç olmasıdır. Bireycilik ekonomik olarak kendi çıkarları doğrultusunda hareket edebilecek “Homo Economicus”, doğru ve gerçeği bulma kabiliyeti olan “Rasyonel İnsan” ve kendi çıkarlarına hizmet edebileni tercih konusunda “Faydacı İnsan”dır (Çetin, 2007: 54). Yapılan açıklama ışığında birey, devleti veya toplumu oluşturmak için kullanılan bir araç değildir. Tam tersine birey rasyonel karar alabildiği için bu kurumlar vardır. Bireyin rasyonelliği, kendi hayatına yön verebilme yeteneğinden kaynaklanır. Ancak rasyonalizmi sadece ekonomik çıkara indirgemek hatalı bir bakış açısını yansıtır. Bireyin ekonomik çıkarları doğrultusunda rasyonel karar verebilme yeteneği, rasyonel düşüncenin sadece bir boyutudur. Rasyonalizm, bireyin kendi hayatı hakkında en doğru kararı kendisinin verebileceğini savunur. Bireyin karar verme sürecini belirleyen en önemli etken, bireysel çıkarlarıdır. Dolayısıyla rasyonel birey, her zaman kendisi için en faydalı tercihi yapabilir.

Rasyonel bireyin kendisi için en faydalı tercihi yapabilmesi, liberalizmin faydacılıkla ilişkisini irdelemeyi zorunlu kılmaktadır. Faydacılık yaklaşımına göre, bireyin amacı mutlu olmaktır, bu nedenle de toplumsal kurumlar doğal hukuk ilkeleriyle bireysel fayda yaratırken, toplumsal fayda da yaratabilecek biçimde kurgulanmalıdır (Kazgan, 2012: 61). Liberalizmin bireyin mutluluğunu hedefleyen bir ideoloji olduğu belirtilmişti. Bu bağlamda bireysel mutluluğun hayata geçirilmesinde, liberalizmin dayanağı olan doğal hak doktrinin göz ardı edilmemesi gereklidir. Kazgan (2012: 57) liberalizme göre doğal hukuka uygun bir toplumsal düzenin, ideal kabul edildiğini belirtir. Liberal bir düzende bireysel mutluluğun garantisi olan doğal hakların devletçe tanınması ve devletin hukuksal sınırlar içinde hareket etmesi “olması gereken” bir siyasal ortamı yaratabilecektir. Doğal hakların korunmasının toplumdaki tüm bireyler lehine sonuç doğurması ise, hem toplumsal hem de bireysel faydanın hayata geçirilmesinde öneme sahiptir.

Aydınlanma dönemi, iki farklı liberal teoriye kaynaklık etmektedir. Söz konusu farklılığın yansıdığı alanlardan biri de bireyciliğe ilişkin değerlendirmelerde gözlemlenebilmektedir. Bireyciliğin ilk boyutu metodolojik bireycilik anlayışı çerçevesinde, bireyin toplumsal düzen ve yapıların temelini oluşturması anlamında kullanılırken; ikinci boyutu ahlaki ve normatif bireycilik anlayışıdır (Erdoğan, 2009:

10). Metodolojik bireycilik yaklaşımında birey, toplumu ve devleti oluşturan temel değer olarak ele alınır. Yani toplum, tek tek bireylerden oluşan bir bütün olarak görülmektedir. Normatif bireycilik ise bireyin farklı ve eşsizliğini nitelerken; ahlaki bireycilik Kant'çı ahlak anlayışı temelinde bireyin ahlaki bir değer olarak ele alınması ve kendini gerçekleştirmenin bireysel bir deneyim olmasını ifade eder (Erdoğan, 2013:58).

Metodolojik bireyciliği benimseyen Hayek, bireyciliği “toplum teorisi” olarak ele alır ve sosyal düzeni bireyler arası ilişkilerden doğan bir alan olarak tanımlar (Yayla, 2000: 97). Hayek bireyi, sosyal ve toplumsal ilişkilerin ontolojik kaynağı olarak görür. Böylelikle birey olmadan, toplum düzenin var olmadığı düşüncesi öne çıkar. Hayek'in bireye yüklediği anlam, toplumun göz ardı edilmesi anlamına gelmemelidir. Zira Hayek (1999: 82) liberal bireyciliğin egoizm olmadığını da altını çizirken, düşüncelerimizin toplumsal ihtiyaçların bütününden ziyade bir kısmını değerler ölçeğine dahil etmeye izin verdiğini belirtir. Yani insan sadece kendisini düşündüğü için egoist olarak nitelendirilemez. Aksine insan akli “sınırlı” olduğundan dolayı toplumsal ihtiyaçları kavrayamayabilir. Böylelikle bireyden beklenen, “kendi kararlarının son hakemi” olabilmesi ve bireyin başkalarının değer ölçüleri doğrultusunda hareket etmekten muaf tutulmasıdır(Hayek,1999: 83).

Hayek'e göre, toplumun ve devletin varlığı bireyin varlığına bağlıdır. Birey, toplumdan fazla anlama sahiptir. Çünkü birey her ne kadar toplumu oluşturan bir değer olsa da, toplumun düşüncelerinden ve çıkarlarından da bağımsızlaşabilir. Liberal bireyciliğe göre toplumsal çıkarlar, bireysel çıkarların toplamı olarak ele alındığından, her birey yalnızca kendi çıkarları doğrultusunda hareket eder. Bu nedenle toplumsal çıkarlar veya kamusal iyilik, birey açısından herhangi bir şey ifade etmeyebilir. Toplumda bireyciliğin hayata geçirilebilmesinin yolu ise, bireysel tercihlerin kamusal iyiliğe tercih edilmemesiyle mümkündür.

Liberal düşünürlerden Nozick de bireyin, başka insanlara feda edilmemesi düşüncesini savunur. Bunun için de bireyin, siyasi mekanizma tarafından korunması gerektiğini belirterek, söz konusu korumanın siyasi yapıların meşruiyetini sağladığına inanır (Yüksel, 2009: 283). Liberal bireycilik anlayışında tüm bireyler eşsiz ve değerlidir. Bireye yönelik eşsizlik vurgusu, bireylerin fikir ve tercihlerini de aynı şekilde ele almayı gerektirir. Bireylerin düşünceleri ve tercihleri birbirine üstün

olmadığından herhangi birinin devletçe kabul görmesi, diğerinin feda edilmesi anlamına gelir. Bu durum ise liberal çoğulculuk ve tarafsızlık anlayışıyla uzlaşmamaktadır. Liberal bir toplumsal düzende yasalar aracılığıyla, bireylerin tercih haklarının kabul edilmesi hem siyasal iktidarların görevidir hem de meşruiyet kaynağıdır. Çünkü tarafsızdevlet, yasa ile devletin ve bireyin sınırlarını belirleyebildiğinde bireyler kendi hayatları hakkında özgür karar verebilirler.

Liberal yazarlardan Ryan (2013: 107) iyi bir hayatın, bireylerin kendi kendilerini oluşturduğu, tek bir iynin tanımlanmadığı, kişinin kendi hayatı için sorumluluk aldığı ve yapması gerekeni yapabildiği hayat olduğunu belirtir. Bu bağlamda yazar, bazı insanların şanslı olduğu için kendisi için en uygunu daha hızlı bulabildiğini, bazılarının ise daha uzun sürede keşfettiğini belirterek, seçim yapma ve ona uyma kabiliyeti bulunmayan bir kişinin mutlu bir hayat sürme şansının düşük olduğunu iddia eder (Ryan, 2013: 108). Bu yönüyle liberal bireycilik, bireyin özne olarak kabul edildiği bir anlayışı barındırır. Tercih edebilmenin önemini vurgulayan liberalizm, bireylere kendi kararlarının sorumluluğunu da yüklemektedir. Ancak burada dikkat edilmesi gereken en önemli husus, bireyler arasındaki farktır. Yazarın ifade ettiği kendi için doğru kararı hızlı veya yavaş bulabilme durumu, bireylerin aynı seviyede yetenekle donatılmadığını göstermektedir. Dolayısıyla liberalizm, herkese doğru tercihi göstermek yerine, bireylerin kendisi için doğru tercihi seçebilmesine olanak tanır. Söz konusu olanak ise özgürlükle sağlanabilir.

Liberal bireyciliği özgürlükle ilişkilendiren Mack ve Gaus (2013: 126) bireylerin hayat, özgürlük ve adil şekilde elde edilmiş mülkiyetlerine yönelik yasal korumanın mümkün olduğu durumlarda barış içinde ve karşılıklı fayda yaratan ilişki kurabileceğini, birey tercihlerine göre planlanan sosyal düzenin daha arzu edilir olduğunu çünkü, üretkenlik ve kararların sonucuna katlanma durumunun, teşvik ediciliği barındırdığını savunurlar. Bu yönüyle liberal bireycilik, birey haklarının yasa ile garanti altına alındığı durumlarda söz konusu olabilmektedir. Yazarlar birey tercihleri doğrultusunda yaşayabildiği ölçüde mutlu olabilir ve kendini gerçekleştirebilir iddiasından yola çıkmaktadır. Bu iddia çerçevesinde bireyin daha üretken olduğu varsayılmaktadır.

Liberal bireycilik, bireyi eşsiz ve değerli kabul ederek, bireyin tercihleri ve faydası arasında bağ kurar. Ancak liberal bireyciliğe yönelik eleştiriler de mevcuttur.

Metodolojik bireycilik anlayışının bireyi, topluma göre öncelmesini eleştiren Barry (2012: 48), metodolojik birey anlayışının insan davranışı ve tabiatı üzerindeki basit bir varsayıma dayandığını iddia eder. Barry'nin ifade ettiğı varsayım, bireyciliğı nasıl anladığımızla ilgilidir. Toplum tek tek bireylerden oluşan bütün olarak ele alındığında, metodolojik bireycilik yaklaşımı doğrudur ancak; birey sadece toplumu oluşturan bir parça olarak değerlendirilirse durum farklılaşır. Çünkü insanın sosyal bir varlık olduğu gözden kaçırılmış olmaktadır. Bireyin, toplumdan bağımsız ve tek başına bir değer olarak ele alınması sosyallik, dayanışma vd. toplumsallıkların anlamını yitirmesine yol açabilir. Bu noktada toplum ve bireye ilişkin bakış açısı belirleyici olmaktadır. Birey toplumsal yaşamdan bağımsızlaşabilir mi? sorusu bir başlangıç olabilir. Mill, bireyselliğın gelişmesi için, insanın bireysel ve toplumsal yanının denge içinde olması gerektiğine inanır (Silier, 2013: 412). Bireyin kendini gerçekleştirme, toplumsal alanda etki yaratan bir davranıştır. Dolayısıyla toplumdan bağımsız ve yalnız bireyin, bireycilik yoluyla ulaşabileceğı amaçlar olup olmadığı da tartışmalıdır.

Metodolojik bireyciliğe yönelik eleştiriler, çoğunlukla sosyalizm tarafından dile getirilmiştir. Sosyalist ideoloji insanı, ortak bir insanîyet varlığıyla bağlantılı bir sosyal varlık olarak ele alır ve bireysel kimliğın sosyal bağlarla kazanıldığına dikkat çeker. Bu noktada insanlığın birbirine kardeşlik bağıyla bağlı olduğunu ve işbirliğiyle kolektif faaliyetlerin büyüdüğünü savunur (Heywood, 2013: 81). Liberal bireycilik anlayışındaki bireyler arasındaki çıkara dayalı ilişki, sosyalist ideolojide işbirliği ile ifade edilir. Sosyalizme göre toplum/ kamusal yarar, birey/bireysel yarardan önceliklidir. Birey, sosyal bağlarla anlam kazandığı için sosyalist ideolojide metodolojik bireycilik yaklaşımı kabul görmemektedir.

Özetle liberal bireycilik, bireylerin birbirinden farklı ve değerli olduğu iddiasındadır. Liberalizm bireyi, toplumsal ilişkilerin temelinde konumlandırır ve özne kabul eder. Her birey toplumsal alanda özne kabul edildiğı için de bireysel tercihler birbirinden üstün kabul edilmez. Bireylerin tercihlerini, kendi çıkarlarının oluşturduğunu savunan liberalizm ortak çıkar/fayda ilişkisine şüpheyile bakar. Zira liberalizme göre toplumsal çıkarlar, bireysel çıkarların toplamıdır. Her birey kendi çıkarını gerçekleştirirken, toplumsal çıkara da dolaylı olarak katkı sağlamaktadır. Ancak söz konusu toplumsal faydanın yaratılabilmesi için devletin, hukuksal açıdan

sınırlandırılması ve bireyin doğal haklarına saygı duyması gerekir. Birey, ancak doğal haklara dayalı bir hukuksal ortamda kendini gerçekleştirebilme imkanına kavuşabilir.

1.2.2. Özgürlük

Liberalizmle özdeşleşen kavramlardan biri olan özgürlük, diğer liberal değerlerle de bağlamsal bir ilişki içindedir. Bu yönüyle özgürlük, hem insan olmanın bir parçasıdır hem de aklı kullanabilmenin, rasyonel birey olmanın taşıyıcısıdır. Özgürlük kavramsal açıdan incelendiğinde, “bir şeyden özgür olmak” ve “bir şeye özgür olmak” şeklinde iki farklı anlama gelir (Toku, 2002: 217). Bir şeyden özgür olmak, bireysel bir boyut içerir. Bireyin, devletten ve toplumdan özerkleşmesi anlamına gelir. Bir şeye özgür olmak ise, bireyin herhangi bir davranışı yerine getirirken kısıtlanmamasıdır. Bu yönüyle bir şeyden özgür olmak, klasik liberalizm tarafından benimsenen negatif özgürlüğü; bir şeye özgür olmak ise, modern liberallerce kabul gören pozitif özgürlüğü niteler.

Negatif ve pozitif özgürlük, liberallerin özgürlüğü nasıl yorumladığıyla ilgilidir. Bu yorumu belirleyen nitelik ise liberallerin, devlete ve topluma bakış açılarıdır. Negatif ve pozitif özgürlük yorumu, özgürlüğün ne olduğu/ olması gerektiği konusunda fikirlerin oluşmasına yardımcı olabilir. Bu bağlamda negatif özgürlük, genelde özgürlük ve zorlama arasındaki bağlantıyla açıklanır. Bireyin herhangi bir konuda belli bir davranışı yapıp yapmama konusunda zorlanmasının, özgürlüğü ortadan kaldırdığı varsayılır. Berlin (2007: 71) bir insanı zorlamanın, onu özgürlüğünden yoksun bırakmak anlamına geldiğini ve sosyal güçlerin baskısında kalan düşüncelerin ölü olduğunu belirtir. Yazara göre cebir, başka türlü hareket edebilecek imkâna sahipken, başka insanların bilinçli ve kasıtlı müdahalede bulunmasıdır (Berlin, 2007: 73). Negatif özgürlük anlayışına göre özgürlüğün karşıtı, zorlama olarak ele alınmaktadır. Özgürlüğe yapılan müdahale ise, keyfi bir nitelik taşıdığı gerekçesiyle eleştirilmektedir.

Zorlamanın olmadığı zamanda birey özgür olur mu ya da özgürlüğe müdahale edilebilir mi soruları, özgürlük tartışmalarında önemli bir yere sahiptir. Özgürlük, Hayek’e (2011: 31) göre başka birinin keyfi isteğinden bağımsız olmak; Çaha’ya göre (2010: 118) ise kişinin kendi kendisinin efendisi olmasıdır. Özgürlük medeni toplumsal, siyasal varoluşun vazgeçilmez esaslarındandır (Erdoğan, 2013: 27). Bu bağlamda özgürlük, bireyin kendisi hakkında karar verme yeteneğinin kabul edildiği bir hukusal ortamda gerçekleşmektedir. Özgürlük bireyin hukuksal olarak tanındığı ve devlete,

topluma göre konumlanmak zorunda olmadığı durumda, kendini gerçekleştirebilmesidir.

Kokesh'e (2014: 5) göre özgürlük sadece toplumun belirgin bir ideali değil, diğer kişilerin haklarına saygı gösterilmesini sağlayan ahlaki bir koddur. Bu yönüyle özgürlük, bireylerin birbirlerinin haklarına saygı duyulmasını sağladığı için ahlaki nitelik kazanmaktadır. Mack ve Gaus (2013: 124-128) özgürlüğü bağlamsal olarak ele almakta ve şu şekilde ifade etmektedirler:

- Özgürlük normatif olarak bireycidir.
- Başkalarının müdahalelerine karşı ahlaki talepte bulunabilme, özgürlük geleneğinin gereğidir.
- Bireyin özgürlüğü, politik veya yasal bir normdur.
- Birey ve birey haklarına saygı duymak aynı zamanda bireyin, başkalarının eşit özgürlüğünü ihlal etmeden kendisi dışındaki nesneler üzerindeki kontrolüne saygı duymayı gerektirir.
- Toplumsal düzenin bireylere, kolektif amaçlara bağlı olmasını ve boyun eğmesini önermesi, özgürlükle bağdaşmaz.
- Politik karar alıcıların merkezi planlama yapma yeteneğinin bilgisine sahip oldukları düşüncesi, özgürlükle ilişkilendirilemez.
- Özgürlük açısından zorun meşru bir güç olarak kullanımı, bireylerin haklı talepleri üzerindeki ihlalleri engellemek için olmalıdır.
- Kişisel özgürlük ve ekonomik özgürlük arasında bir ayrışma yoktur.
- Politik otoritenin yetki alanının genişlemesi durumunda, özgürlük meşruiyeti kınamayı ve baskıya karşı direnmeyi gerektirebilir.

Yazarların özgürlük yorumu incelendiğinde özgürlüğün, pek çok liberal değerın gerçekleşmesinde bir kod olarak ele alındığı gözlenmektedir. Bu yönüyle özgürlük bireyciliğin tamamlayıcısıdır. Her bireyin eşsiz bir değer olarak tanımlanmasında, özgürlüğe ihtiyaç duyulmaktadır. Normatif bireycilik anlayışı çerçevesinde bireyin kendisi ve hayatı üzerinde karar verebilmesinin mümkün olması, özgürlükle ilişkilendirilmektedir. Ancak söz konusu özgürlük, hem ekonomik hem siyasal hem de sosyal niteliktedir. Bu bağlamda bireyin ekonomik kararlarına müdahale edilmesi, özgürlüğün ortadan kaldırılması olarak yorumlanmaktadır. Ekonomiye müdahale ve

özgürlük arasında kurulan ilişki, klasik liberalizmin kendiliğinden düzen savunusu içerisinde yer almaktadır.

Devletin hukuksal sınırlarla yetki alanının belirlenmesi ve yetki alanının kısıtlanması, birey özgürlüğünün anahtarı olarak değerlendirilmiştir. Birey özgürlüğünün sağlanması hem diğer bireylere saygı gösterilmesini hem de özgürlüklerin korunmasını ifade etmektedir. Bu yönüyle devlet, birey özgürlüklerini korumak adına meşru güç kullanabilse de birey özgürlükleri aleyhine genişleyen devlet alanı, baskıya karşı direnmeyi gerekli kılabilir.

Özgürlük insanların, diğer insanlarla ilişkilerine atıfta bulunur. Özgürlük başkalarının müdahalelerine kapalı, bireyin teminat altına alınmış bir alana sahip olmasıdır (Hayek, 2011: 33). Bu bağlamda bireyler arasında eşit özgürlük ilkesinin var olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Özgürlük her bireyin hakkıdır ve aynı zamanda özgürlük bireyin kendisi için faydalı olduğunu düşündüğü kararları alabilme ve uygulayabilme olanağına sahip olmaktır. Bu yönüyle özgür birey, toplumun bir parçası olmakla birlikte, toplumsallık içinde kaybolmamış bireydir. Birey ve toplum arasında dengenin kurulabilmesinin yolu ise liberalizme göre, yasalarla ifade edilen sınırların çizilmesini gerektirir. Yasalar, bireysel özgürlükleri güvence altına alırken aynı zamanda bireyin özel alanına ilişkin sınırları da belirleyebildiği ölçüde özgürlüğe katkı yapabilir.

Bireyin özel alanına ilişkin sınırları John Locke (2012: 45) aile içi ilişki, mülk yönetimi ve beden sağlığının korunması olarak değerlendirir. Söz konusu alanlarda birey, kendisi için hangi tercihin iyi olup olmadığına karar vermeye muktedirdir. Bireyin karar verme sürecinde, yönlendirilmeye ihtiyacı yoktur. Bu nedenle de bireyin özel alanına yönelik devlet müdahalesi, bireysel özgürlüğü sınırlandırmak anlamına gelir.

Öz sahiplik ilkesini, insanın ayrılmaz bir parçası olarak değerlendiren Kokesh (2014: 5) de insanın kendinin, bedeninin ve işgücünün tek sahibi olduğunu, aksini iddia etmenin özgürlüğü ortadan kaldırdığını veya bireyi köleleştirdiğini iddia eder. Yazar bireysel özgürlüğü, insan benliğinden ayırmamaktadır. Bu bağlamda yazarın belirlediği özel alanlara saygı duyulması, hem ahlaki bir gereklilik hem de olması gerektirir.

Liberal özgürlük, bireyin devlet ve toplum tarafından sınırlandırılmadığı alanda doğar. Rand (2006: 163), bireyin emeğini elinden alan/ onu köleleştiren, aklının

özgürlüğünü sınırlandırmaya çalışan toplumun gerçek bir toplum olmadığını belirterek, böyle toplumların bireylerin birlikte varoluş değerlerini yok ettiğini savunur. Yazara göre barışçı, üretken ve akılcı bir toplum kurgusu ancak bireysel hakların kabul edilmesiyle mümkündür. Rand temel hak ve özgürlüklerin kabul gördüğü toplumları gerçek toplumlar olarak niteler. Gerçek toplumlarda özgürlüğün sınırlandırılması mümkün değildir. Çünkü yazara göre özgürlük, bireyin varoluş değeridir, dolayısıyla doğal haktır.

Özgürlüğün doğal hak olarak yorumlanması, liberalizmin en belirgin özelliklerinden biridir. Liberalizme göre özgürlük, devletten önce vardır ve ona bağlı değildir. Doğa durumundan siyasal topluma geçerken, doğal hakların –özgürlüğün– devlet tarafından korunması düşüncesiyle hareket edilmiştir. Liberal düşünce geleneğindeki düşünürler de özgürlük tanımlamalarını yaparken, genelde insanın, toplumun ve devletin doğasından yola çıkmıştır.

Spinoza özgürlüğü, düşünce ve duyguların kaynağını bilmek olarak nitelendirir. Düşünce ve duygunun kaynağı ise, insanın kendi doğasını tanıması ve iyi-kötüyü birbirinden ayırmasıdır. Spinoza, insanın kendi aklını kullanabilmesi ile özgürlük arasında bağ kurarak aklın varoluş kaynağını siyasal düzene bağlar. Bu nedenle de devletin akıl yürütme özgürlüğünü güvence altına almasını ve korumasını savunur (Ağaoğulları, 2011: 463-471). Özgürlük ve akıl arasında bağ kuran düşünür, aklını kullanabilme yeteneğine sahip bireylerin özgür olabildiğini belirtir. Dolayısıyla kendi hakkında bilgiye sahip olmayan ve bu bilgi çerçevesinde davranmayan birey, özgür değildir.

Özgür birey kurgusunda devletin, doğal hakları garanti altına alması gereklidir. Liberalizmin doğal hak kavramsallaştırmasında düşünce ve ifade özgürlüğünün ayrı bir yeri bulunmaktadır. Zira bireyin kendi hakkında bilgiye sahip olması ve bu bilgiyi kullanabilmesi düşünce ve ifade özgürlüğü bağlamında mümkün görünmektedir. Liberalizme göre düşünce ve ifade özgürlüğü, özgürlüğün ilk şartıdır. John Stuart Mill (2008: 28), “Özgürlük Üzerine” adlı eserinde düşünce özgürlüğü üzerine önemli saptamalar yaparak insanın aklını hatalı kullanma ihtimali olduğu için akli kullanmanın önüne mi geçilecektir sorusunu sorar. Liberalizme göre insan mükemmel bir varlık değildir, bu nedenle her zaman yanılabilir. Ancak insan rasyonel bir varlıktır ve hiç kimse onun adına “daha doğru” akıl yürütme yeteneğine sahip değildir. Bu nedenle

devletin bireyi yönlendirmesi, her zaman doğru/iyi sonuçlar doğurmayabilir. Aksine birey, faydasına olanı devletten daha iyi belirleme iradesine sahiptir.

Bireysel veya toplumsal doğru/iyi değerlerin oluşturulmasında yine düşünce ve ifade özgürlüğüne başvurmak gerekir. Mill (2008: 29) bir düşüncenin doğruluğunu varsaymak için, tam tersini söyleyen kişinin düşüncesini kanıtlama konusunda özgür olması gerektiğini belirtir. Bu bağlamda düşünce özgürlüğünü tamamlayan bir değer olarak ifade özgürlüğü önem kazanır. Mill düşünce özgürlüğünü, düşünsel mutluluğun zorunlu durumu olarak görür ve bu durumu ise dört temel nedene bağlar (Mill; 2008: 74): susturulan düşünce doğru olabilir, yanlış olsa da içinde hakikat barındırır, tartışılmaz sayılan düşüncenin zamanla önyargı haline gelebilir ve dogmatikleşebilir.

Mill faydacı teorisyenlerden biridir ve ona göre bireyin nihai amacı, mutluluktur. Mutluluğun gerçekleşebilmesi için bireyin kendini ifade edebilmesi ve düşüncelerinin sınırlandırılmaması gerekir. Bu nedenle de düşünce ve ifade özgürlüğü, Mill için mutluluğu sağlama görevine hizmet eder. Düşüncelerin ifade edilememesi, bireysel özgürlüğü ortadan kaldırdığı gibi dogmatikleşme tehlikesini de barındırır. Bu tehlikenin önüne geçmek için, düşüncelerin kendisini ifade edebilmesi ve iyi/ doğru düşüncenin önceden belirlenmemiş olması gerekir. Bireysel özgürlüğün korunması için, bireye ilişkin konularda yetkinin, bireyde olması gerekir.

Bireyeyönelik hiçbir kısıtlama olmaması gerçekten özgürlüğü sağlayabilir mi? Ya da özgürlüğe kimi zamanlar müdahale edilebilir mi? soruları da özgürlük tartışmasının içerisinde yer almaktadır. Pozitif özgürlük anlayışının uzantısı konumunda olan bu sorulara, liberaller özgürlüğün sınırsız olmadığını belirterek başlamaktadır. Bu bağlamda Locke (2012: 67) devletin, bireye müdahale alanının belirlenmesi gerektiğini ifade ederek bu alanı; özel mülkiyet, toplumsal barış, refah ve dış güçlere karşı korunma olarak değerlendirir. Locke'un belirlediği sınırlar, klasik liberal teorinin devlete yüklediği görevleri de açıklar. Klasik liberalizme göre devlet, güvenlikle sınırlandırılmalı, diğer alanlarda karar verme yetkisi bireyde olmalıdır. Çünkü devletin müdahale alanı genişledikçe, bireysel özgürlüğün alanı daralmaktadır.

Devlete yüklenen görevler, güvenlik ve adalet olarak belirlenmiş olmakla birlikte, bireyin bazı davranışlara zorlanması da mümkün olabilmektedir. Bu bağlamda özgürlüğü sınırlandıran bireye yönelik zorlama ve bireyin denetimi, sadece başkasına gelecek zararı önlemek konusunda olabilir (Mill, 2008: 105; Bastiat, 2003: 44).

Özgürlük, başka bir bireye ve birey haklarına zarar verdiği durumda müdahale edilebilir niteliktedir. Çünkü liberal özgürlük anlayışı, tüm bireylerin eşit özgürlüğe sahip olduğu düşüncesinden yola çıkmaktadır. Tüm bireylerin eşit özgürlük haklarının korunmasında yapılan müdahale, yasal zeminde ve yine özgürlüğü korumak adına olmalıdır.

Özgürlük tartışmasının boyutlarından birini oluşturan devlet müdahalesi, sosyal liberalizm anlayışı çerçevesinde ve adaletin sağlanması konusunda olumlu bir nitelik taşımaktadır. Klasik liberalizmin aksine sosyal liberalizm, bölüşümde adaletin sağlanması görevini devlete yüklemektedir. Sosyal adaleti ahlaki bir ilke olarak gören sosyal liberalizm, aynı zamanda pozitif hukuk açısından demokrasinin olmazsa olmaz şartı; sosyolojik açıdan ise üretim ve bölüşümün topluma yayılarak, sosyal tabakalar arasındaki farkı azaltan bir değer olarak ele alır(Topakkaya, 2009: 97).Bu yönüyle devlet müdahalesi özgürlüğü ortadan kaldıran bir etken değil, özgürlüğe katkı yapan bir değerdir.

Özetle liberalizm, özgürlük felsefesidir (Çaha, 2010: 118). Özgürlük bireyin düşünce ve davranışlarında, kendi tercihleri doğrultusunda hareket edebilmesi ve bağımsızlaşabilmesidir. Bireyin kendi tercihleri doğrultusunda karar verme yeteneği ise, onun rasyonelliğinden kaynaklanır. Bu durumda özgürlük bireysel bir durumdur. Söz konusu bireysellik, bireyin toplumdan bağımsızlığını niteler. Özgür birey aynı zamanda sosyal bir varlık olduğundan ve toplumsallık içinde özgürlüğünün anlamı anlaşılabildiğinden, başkalarının haklarına da zarar vermemelidir. Bireylerin özgürlüğünün sağlanmasında ve korunmasında hukuksal sınırlara ihtiyaç duyan liberalizm, bu konudaki görevi sınırlı devlete yükler. Devlet keyfi ve kasti olarak birey özgürlüğünü sınırlandırmadığı takdirde, özgürlük var olabilecektir.

1.2.3. Hoşgörü ve Farklılık

Liberalizmin bireyci yönü ve tüm bireylerin eşit özgürlüğe sahip olduğu görüşü, bireylerin birbirinden farklı olabileceğinin kabulünü gerekli kılar. Liberalizm toplumun tek bakış açısına göre yönlendirilmesini, özgürlüğü ortadan kaldıran bir durum olarak yorumlar. Bu yönüyle rasyonel, özgür bireyler kendi doğrularını keşfedebilirler. Bireylerin kendilerini keşfetme süreci, birbirinden farklı zamanlarda ve şekillerde ortaya çıkabilir. Bu nedenle liberal bir devlette farklılıklar olağandır. Liberalizm farklılığa saygı ve hoşgörüyü ahlaki bir değer olarak görür. Hoşgörü, liberal çoğulculuğun da vazgeçilmez yönlerinden biridir. Birey eğer toplumsal gerçekliğin

öznesi olarak kabul görüyorsa ve özgün bir değerse o zaman farklı tercihleri olabilir. Bu durumda hem devletin hem de diğer bireylerin üzerine düşen, saygı duymaktır.

Liberal hoşgörü ve farklılıklara saygı ilkesi bağlamında liberalizme katkı yapan düşünürlerden biri John Locke'tur. John Locke "Hoşgörü Üstüne Bir Mektup" adlı kitabında hoşgörü kavramını din ve vicdan özgürlüğü bağlamında ele alır ve laik bakış açısıyla durumu değerlendirir. Locke (2012: 42) kitabında şu ifadeleri kullanır: "Ne kiliselerin dünyevi konularda herhangi bir yargılama yetkisi vardır ne de ateş ve kılıç, insan aklını "yanlış" konusunda ikna etmek ve hakikatin bilgisini vermek için uygun araçlardır". Locke'un ifadeleri değerlendirildiğinde, kilise ve siyasal iktidarın birbirinden ayrıştırıldığı göze çarpar. Bu durum laiklik düşüncesine atıf yapar. İkinci olarak, doğruluk ve yanlışlık kanıtlanabilir nitelikte değildir. Son olarak insan aklı yanılabilir ancak yine de düşünceleri yönlendirilmemelidir. Aksi halde bireysel özgürlükten bahsedilemez.

Bireysel özgürlüğü ortadan kaldırmadan, düşüncelere müdahale gerekebilir mi? Bu soruya liberalizm, bazı durumlarda düşüncelere müdahale edilebileceğini ancak her konuda müdahalenin mümkün olamayacağını vurgulayarak cevap vermektedir. Liberalizme göre bireyin düşünceleri, toplumsal iyi adına feda edilmemelidir. Doğru ve haklı bir yönlendirme sadece bütün insanların şefkate, tevazuya, hoşgörüye teşvik edilmesi ve nefret eğiliminin hafifletilmesi konusunda olabilir (Locke, 2012: 44). Bu bağlamda hoşgörü, toplumsal barışın da tesisinde önemli bir rol üstlenir. Hoşgörü şiddet ve çatışmayı engelleyebilen bir özelliğe sahip kabul edilmektedir. Ancak her düşünce hoşgörüyle karşılanabilir mi?

Liberalizm, sınırsız özgürlük tanımı yapmamaktadır. Bu nedenle hoşgörü, bizzat hoşgörüden uzak fikirlerle sınırlandırılabilir (Heywood, 2007: 46). Çünkü totalitarizm, şiddet savunuculuğu vb. düşünceler, toplumsal barışı ve güvenliği tehdit eder ve özgürlüğü ortadan kaldırır. Bu konuda Locke (2012: 69-71) hoşgörülmemesi gereken konuları, ahlaksız davranışlar ve ateizm olarak belirlemiştir. Locke, ahlaksız davranışların toplumsal barış ve güvenliği zedeleyeceğini düşünür.

Ahlak, bireyin kendi iyi/kötü, doğru/yanlış çözümlemesidir. Dolayısıyla ahlaklı veya ahlaksız davranışların ne olduğu rölatifdir. Ancak buna rağmen Türkiye örneğinde olduğu gibi "genel ahlakın" korunması, toplumsal düzenin tesisinde önemli görülerek, devlete yüklenen görevler arasında yer alabilmektedir. Bu bağlamda Türk Medeni

Kanunu’da yakın akrabalar arasında veya eşcinsel evlilikleri yasaklaması, ahlakın korunmasına ve toplumsal düzenin sağlanması düşüncesine katkı yapmaktadır. Türkiye’de benimsenen söz konusu kanun maddelerinin, doğru olduğu veya doğru bir amaca hizmet ettiği iddiası ise savunulamaz. Zira toplumlar da aynı bireyler gibi birbirinden farklıdır. Türkiye’de onaylanan bir davranış, başka bir ülkede onaylanmayabilir. Dolayısıyla Locke’un hoşgörüyü karşılanmaması gereken “ahlaksız” davranışların ne olduğunu ölçemeyeceğimiz için, günümüzde geçerlilik iddiası savunulamamaktadır. Aynı şekilde din ve vicdan özgürlüğünün bir parçası olan, inanmama özgürlüğü de günümüzde geçerlilik iddiasından uzak durmaktadır.

Liberal düşünce sistemi genel olarak şiddet ve özgürlük alanını sınırlayan düşüncelerin hoşgörüyü karşılanmaması gerektiğini savunurken, bireyler arası hoşgörünün sağlanabileceğine dair öneriler de sunar. Liberal düşünürlerden Isaiah Berlin (1998: 94-103) “İdeal Arayışı Üstüne” adlı makalesinde, hayatın nasıl yaşanması gerektiği, insanların ne olması gerektiği hakkındaki inançların ahlaki bir bakış açısını yansıttığını belirtir. Toplumların ideal biçimde yeniden kurgulanabilir olduğunu belirten yazar, değerlerin birbirinden farklı olması nedeniyle, diğerlerini hiç anlamıyor gibi davranmanın yanlış olduğuna dikkat çekmekte, kamusal işlerde yaşanabilecek değer çatışmasında aşırıya kaçmaktan uzak durmayı önermekte ve toplumların tek doğru çerçevesinde “idealize” edilemeyeceğini belirtmektedir (Berlin, 1998: 103). Bu yönüyle hoşgörü, hem bireyler hem de toplum açısından barışın tesisinde önemli bir yere sahiptir. Hoşgörünün hayata geçirilmesinde, farklı düşüncelerin varlığı kabul edilmeli ve farklılıklara saygı duyulmalıdır. Çünkü değer çatışması, hangi değer doğru veya yanlış olduğuna karar vermeyi sağlayamamaktadır. Aynı zamanda değer çatışması her konuda tekrarlanabilir niteliktedir. Önemli olan toplumsal uzlaşının sağlanabilmesidir. Gerek bireyler arasında gerekse de devlet tarafından herhangi bir fikrin “ideal” olarak sunulması, liberalizm açısından doğru bulunmamaktadır. Çünkü bireyin herhangi bir ideale yönlendirilmesi, birey iradesini ortadan kaldırmaktadır. Devletlerin “ortak iyi”, “ortak doğru” biçiminde toplumu kodlamaları, liberalizm açısından kabul görmemekte ve liberalizm “resmi ideolojilere” kuşkuyla yaklaşmaktadır.

Liberalizmin hoşgörü ve farklılığa yaptığı vurgunun siyasal yansıması, demokrasidir. Yayla (1999: 61), demokrasi denildiği zaman günümüzde artık liberal demokrasinin anlaşıldığını ifade ederek, demokrasilerin liberalizm sayesinde var

olduğunu belirtir. Hukukun üstünlüğü, genel oy hakkı, sınırlandırılmış özgürlük gibi değerler liberalizm ve demokrasinin ortak değerleri arasında yer almaktadır. Siyasal kararlara bireyin katılımı, kamusal alanda fikirlerin ifade edilebilmesi, çoğulculuğun ve tarafsızlığın önerilmesi de farklılıkların temsilini kolaylaştırmakta ve bireylere hoşgörölü davranmanın pratiğini yaşatmaktadır.

Yayla gibi Çaha (2010: 117-118) da liberalizmin ekonomik projesinin serbest piyasa ekonomisi, siyasi projesinin ise demokrasi olduğunu belirtir. En genel anlamıyla “halkın halk tarafından halk için yönetimini” ifade eden demokrasi, zorbalığı önlemeyi, temel hak ve özgürlükleri güvence altına almayı, kendi kaderini tayin etme hakkını, insani gelişme ve temel kişisel çıkarların korunmasını, siyasal eşitliğin, barışın ve refahın sağlanması amacını taşır (Dahl, 2010: 48-56). Söz konusu amaçlara ulaşmanın yolu ise bireyin, devlet karşısında hukuk aracılığıyla korunmasıdır (Holden, 2007: 15). Aynı zamanda bireyin kendini gerçekleştirmesine izin veren, düşünce ve ifade özgürlüğünü garanti altına alan ve toplumsal açıdan dışlanmasına yol açmayan hukuksal bir siyasal ortamın varlığıdır.

Taşkın (2014: 213) demokrasinin liberal bir paradigması olduğunu belirterek, demokrasinin belli bir iyi hayat anlayışına dayanmamasına, özgürlük kriterini sağlamasına, bireyi özne görmesine ve iyi hayat anlayışının göreceliliğini kabul etmesine dayandırır. Liberalizm hukukun üstünlüğü ve halkın devlet yönetimine katılımı bağlamında demokrasiyi en uygun yönetim olarak görür. Halkın yönetime katılımı ve farklılıkların temsili, liberalizm için temel değerlerdendir ve meşruiyet kaynağıdır. Dolayısıyla yönetim süreci, bireylerin tercihlerini özgürce ifade etmesine izin vermediği, çoğunluk iktidarı adı altında azınlık haklarını göz ardı edip, çoğunluk diktatörlüğüne yol açtığı müddetçe meşruluğunu yitirir. Demokrasinin herkesi mutlu edecek karar alması mümkün olmasa da çoğulculuk temelinde toplum kurgusu, farklılıkların birlikteliğini sağlayabilir.

Liberalizm ve demokrasi birbirini destekleyen yönetim biçimleri olmakla birlikte, birbirinden farklı özelliklere de sahiptir. Sartori (1996: 415) liberalizm ve demokrasi değerlerinin oluşmasında ikisinin de birini etkilediğini ancak demokrasinin eşitliğe, liberalizmin özgürlüğe indirgenerek farklılıklarının yansıtıldığına değinir. Eşitliğin yatay bir dürtüye, özgürlüğün de dikey bir dürtüye sahip olduğunu ifade eden Sartori (1996: 416), demokrasinin sosyal bir birlik ve dağıtıcı eşitliğe; liberalizmin ise

üstünlük ve kendiliğindenliğe önem verdiğini belirtir. Yazar demokrasi için çoğulculuğun çok az değeri varken, liberalizmin çoğulculuğun ürünü olduğuna bu yüzden de demokrasinin topluma, liberalizmin bireye dayandığını savunur. Özgürlük ve eşitlik liberalizm açısından değerlendirildiğinde, özgürlüğün eşitliğe önceliği söz konusudur. Eşitlik, liberalizm açısından hukukidir. Dolayısıyla adaletin tesisinde klasik liberalizm dağıtıcı adalet anlayışını reddeder. Kendiliğinden düzen, klasik liberalizm için adil düzeni de yaratır.

Rasyonel bireyin, toplumsal rolüne dikkat çeken liberalizm, farklılıkları zenginlik olarak görür ve çoğulculuğu sağlayacağına inanır. Toplumsal çoğulculuk, farklılıkların temsili açısından liberal demokrasilerin vazgeçilmez özelliklerindendir. Liberalizmin ve demokrasinin temel değerleri hukuk devleti perspektifinden, eşit ve özgür yurttaşların yönetime katılma hakkının güvence altına alınmasıdır. Bu süreçte meşru bir otorite olan devletin, alanının yasa ile belirlenmesi her ikisi açısından da önem taşır. Liberalizme göre, devlet ne kadar sınırlı olursa, bireysel özgürlük o kadar sağlanır. Bu noktada özgürlük, rızaya dayanan bir iktidar ilişkisi şeklinde de ele alınabilir. Rızaya dayanan yönetim ise meşrudur. Toplumsal rızayı savunan Burke ve İngiliz muhafazakar hareketi de liberal değerleri benimseyerek, Yeni Sağ akıma katkıda bulunmuştur. Muhafazakarlığı reformcu bir kavrayışla ele alan Burke, ne devletin ne de bireyin tarafında yer almamış ve Kıta Avrupası muhafazakarlığını eleştirmiştir (Heywood, 2013: 97). Bu durum özellikle Yeni Sağ akımının ekonomik ve siyasal değerleriyle pratikte yer almış ve liberalizme katkı sunmuştur.

Liberalizm ve demokrasi arasındaki ilişkiyi açıklayan yazarlardan biri de Benhabib'tir. Benhabib (1999: 15) liberal yönetimlerde, sivil toplumun çıkarlarının siyasal aygıtta aktarılmasında demokratik sürecin kullanıldığını ifade etmektedir. Seçimler yoluyla gerçekleştirilen söz konusu süreç, siyasal iktidarın varlığının da garantisini oluşturmaktadır. Habermas (1999: 39) ise devletin varlık nedeninin eşit özel hakların korunması olmadığını belirterek, devletin kapsayıcı görüş ve irade oluşumunun güvence altına almasının onu ortaya çıkardığını iddia eder ve müzakereci demokrasi anlayışını önerir. Gerek Habermas gerekse de Benhabib, liberal demokrasilerin farklılıkları kapsayan rolüne dikkat çekmektedir. Zira farklılıkların varlığı, demokratik yönetimlerde uzlaşmayı zorunlu kılmaktadır. Bu bağlamda Habermas, farklılıkların uzlaşması ve sistem dışında kalmamasını devletin varlık nedeni olarak görmektedir.

Yönetimin meşruluğunu sağlayan diğer alan da siyasal kurumların, değerler temelinde kurularak liberal hoşgörünün sağlanmasına bağlıdır. Kukathas, her zaman tüm bireyleri memnun etmek mümkün olmasa da ve bazen bireylere bir şey dayatmak zorunlu olsa da “Liberalizm, liberal olandan yanadır” görüşü çerçevesinde hareket edilmesi gerektiğini belirtir (www.liberal.org.tr,14.12. 2014). Bu görüş perspektifinden Freeman (2011: 7) toleransın kurumsallaşmasında, siyasal süreçlerin önemine değinir. Öncelikle hoşgörü, bireylere herhangi bir düşünceyi dayatmakla kurulamamaktadır. Bu yönüyle liberalizm, her düşüncenin özgün ve değerli olduğu görüşünü benimsemekte ve her görüşün ifade edilebileceğini kabul etmektedir. Ancak bir düşüncenin ifade edilmesi, onun doğru veya haklı olduğu sonucunu doğurmamaktadır. Liberal bir devletten beklenen ise, farklı düşüncelerin kendilerini ifade etme olanağına sahip, siyasal ortamı oluşturmaktır. Devletin farklılıklara tarafsız bir tutum sergilemesi ve hoşgörüyle yaklaşması, toplumsal açıdan hoşgörü kültürünün oluşmasını da sağlar. Toplumsal hoşgörünün sağlanmasında, devletin öncü olması gereklidir. Her birey özgün bir değer olarak görüldüğü, kamusal alanda kendini ifade etmeyi başarabildiği ölçüde ve devletin bireyi yönlendirme gerekçesi sınırlandırıldığı ölçüde hoşgörü gerçekleştirilmiş ve birey özgürleşmiş olabilecektir.

1.2.4. Akıl

Liberalizm, Aydınlanma felsefesinin ürünüdür. Aydınlanmanın sonuçlarından biri olan akılcılık (rasyonalizm), liberalizm için de önemli bir değerdir. Rasyonalizm, irrasyonalizme karşıt olarak, rasyonel bilgiye duyulan inancı; doğaüstü kaynaklardan kazanılan bilgiye karşıt olarak, doğal yoldan kazanılan bilgiye duyulan inancı; duygulara karşıt olarak, akla duyulan inancı ifade eder (Adjukiewicz, 1994: 54). Rasyonalizm, insan aklına güveni önermektedir. Bu yönüyle rasyonalizm, bilimselliğe vurgu yapmaktadır. Rasyonalizm, anlamsız ve doğruluğu savunulamayan düşüncelerin egemenliğinden bireyi ve toplumu kurtarmayı ve eleştirel bir bakış açısı kazandırmayı amaçlamaktadır (Adjukiewicz, 1994: 55). Rasyonalizm, aklın rehberliğinde ve kanıtlanabilir bilgiyi kullanabilen bireyin devlete, kiliseye, siyasal iktidara ve toplumsal klişelere karşı bağımsızlaşmasıdır. Bu sayede birey özgürleşebilecek ve kendisi hakkındaki bilgiyi kullanabilecektir.

İnsan aklının özgürleşmesi ise Aydınlanma Dönemi sayesinde gerçekleşebilmiştir. Ağaoğulları (2011: 517) aydınlanmayı, burjuvazinin bir sınıf olarak

kendini gerçekleştirmesi için giriştiği özgürlük hareketi olarak değerlendirir. Kendini gerçekleştirme olgusu, liberal bireycilik ve özgürlük kavramlarıyla ifade edilir. Bu nedenle de filozoflar, akıl ve özgürlük, akıl ve birey arasında bağ kurmuşlar ve rasyonalizmi açıklamaya çalışmışlardır.

Aydınlanma, Kıta Avrupası ve İskoç Aydınlanma Hareketi olarak iki farklı gelenek üzerinden gelişmiştir. Davies (2005:1-4) iki geleneğin birbirinden ayrıldığı noktaları şöyle özetler: Kıta Aydınlanması, dünyanın otomatik olarak düzenlenebileceğini, aklın yegane bilgi kaynağı olduğunu, insan ve toplumun mütemadiyen ileriye gittiğini, insanın doğuştan kötü olmadığını ve metodolojik bireycilik anlayışını savunur. İskoç Aydınlanması ise kendiliğinden düzen ve aklın güçsüzlüğüne vurgu yapar. Kıta Aydınlanması akıl sayesinde evrensel değerlere sahip bir toplum düzeni kurgularken, İskoç Aydınlanması bu bakış açısını eleştirir. Söz konusu eleştiri kendiliğinden düzenin pozitif sonuçlarının göz ardı edildiği noktasındadır. Bu geleneklerin daha net anlaşılabilmesi için öne çıkan düşüncelere yer vermek faydalı olacaktır.

Kıta Aydınlanma hareketi, düşünceye pratik bir boyut kazandırarak insanı iyileştirmeyi ve toplumu yeniden düzenlemeyi hedeflemiştir. Önyargıların, dogmaların ve geleneklerin karanlığa mahkum ettiği insanlık, aklın ve felsefenin gelişmesiyle aydınlığa kavuşmuştur (Ağaoğulları, 2011: 518). Dolayısıyla aydınlanma ilk etapta, “insanın akıl sahibi” olduğunun kabul edilmesidir. Bu nedenle verili düzenin sorgulanması, aydınlanmanın getirdiği en önemli sonuçtur. Sorgulayan ve eleştiren akıl, korkuların sona ermesini ve “cehaletin” ortadan kalkmasını sağlamıştır.

Kant’a (2013: 19) göre insan akli, karşılaşılan tüm durumlarda iyi-kötü, ödeve uygun-aykırı olup olmadığını ayırabilir. Dolayısıyla akıl sahibi olmak için insanın özel bir çaba harcamasına gerek yoktur. Ancak yazara göre aklın özgür kullanılabilmesi için kamusal alana ihtiyaç vardır. Kamusal alanda, akıl kendi iddialarını meşrulaştıracığı zemini “aklın mahkemesi” aracılığıyla bulur (Duva, 2013: 311-312). Böylelikle Kant, aklın özgür kullanılması için, başka akıllara ihtiyaç duyduğu iddiasını taşır. Çünkü farklı düşüncelerin müzakeresi, eleştirel bakışı kolaylaştırır. Akıl mahkemesi metaforu ise aklın, kendi iddiasını kanıtlayabileceği mekanı tasvir eder. Yani akıl, doğruyu bulmanın anahtarıdır. Öyleyse akli kullanmanın amacı nedir? Kant (2013: 32) bu soruya, mutluluk olarak cevap verir. Akıl mutlu olmak için bir araçtır ve insan kendisi

için iyi olanı bu araç yardımıyla bulabilir. Dolayısıyla akıl sahipliği insanlara, kendileri için neyin iyi olduğuna karar verebilme yeteneği de sağlamıştır. Bu bakış açısı pek çok liberal düşünür için hareket noktası sayılabilir.

John Locke (2012: 49) insan aklına ilişkin olarak “...belki de en az benim kadar cahil olan ve benim selametimle benden daha az ilgili olan bir kimsenin kılavuzluğuna kendimi güvenle bırakamam.” değerlendirmesinde bulunmuştur. Locke’a göre insan aklı, kişiler arasında üstünlük sağlamaz. Bu nedenle liberalizm, devletin birey ve toplum tasarımına karşı çıkmakta ve bu durumu özgürlüğün önünde bir engel olarak görmektedir. Birey, kendi çıkarının korunması noktasında özne kabul edilmelidir. Zira birey kendi aklına güvenerek kendini gerçekleştirebilmekte ve hayatını planlayabilmektedir. Bu bağlamda liberalizm, rasyonalizm sayesinde bireysel çıkarın korunabileceğine inanır.

Spinoza ise akıl ve özgürlüğü ilişkilendirmiş, insanlar akıl yoluyla bilgiye ulaşmadıkça özgürleşemez iddiasını taşımıştır (Ağaoğulları, 2011: 460). Benzer biçimde Mill de aklı ve özgürlüğü birlikte değerlendiren düşünürlerdendir. Bu bağlamda Mill (2008: 28), insanın akıl sahipliğini vurgulayarak, hata yapma olasılığına karşın aklın kullanmasının önüne geçilemeyeceğini savunmuştur. Yukarıdaki açıklamalara göre, liberalizmin akla ilişkin görüşlerinde birey ve özgürlük ön plana çıkar. Spinoza, bilgi sahipliği için akla, özgürlük için ise bilgi sahipliğine işaret eder. Çünkü bilgi sahibi olmayan kişilerin kendi özgürlüğünün farkında olamayacağına inanır. Mill’in açıklamaları ise liberalizmin akıl üzerindeki ikinci bakış açısını yansıtmaktadır: aklın yanılabilirliği. Liberal düşünürler, insan aklının yanılmaz olduğunu kabul etmezler, ancak hatalı olsa da insanın kendi aklıyla aldığı kararlar doğru kararlardır iddiasını kabul ederler. Dolayısıyla hata yapma olasılığı nedeniyle, bireyin kendi kararlarından vazgeçemeyeceği düşüncesi savunulmaktadır.

Rasyonalizm, akli özgürleştiren bir değer olmakla birlikte, “rasyonel” bir düzen kurma projelerinin oluşmasına da kaynaklık etmektedir. Bu noktada Schumpeter (2012: 155) kapitalist sürecin, düşünce yapımızdaki metafizik inançlar, her çeşit romantik ve mistik düşünceleri atarak yalnızca amaçlara ulaşabilmek için yöntemleri değil amaçları da yeniden düzenlediğini belirtir. Burada yazar rasyonalizmi, kapitalist düzeni meşrulaştıran ve kapitalizme uygun bireyleri kodlayan bir değer olarak yorumlamaktadır. Rasyonalizm, bireyi dogmatizmden kurtarıırken, ona yeni amaçlar

edindiren bir süreç olarak görülebilir. Zira “rasyonel birey” kavramı, bireyleri kendi hedefleri doğrultusunda karar vermeye muktedir kılarken, ekonomik alanda da ekonomik çıkarları peşinde koşmasını öğütler. Liberalizm, rasyonalizmi sadece siyasal ve toplumsal alana indirgemez.

Rasyonel birey, amaçlarını gerçekleştirebilmek için rasyonel düzene ihtiyaç duymaktadır. Peki rasyonel düzen neyi ifade etmektedir? Bu soruya İskoç Aydınlanma geleneği çerçevesinde cevap verilebilir. Rasyonel düzenin ekonomik kurgusunda İskoç Aydınlanma geleneğinin önemli temsilcisi Adam Smith’in, “kendiliğinden düzen” kavramı öne çıkar. Kendiliğinden düzen, klasik liberal ekonominin de fenomen değeridir. Çünkü bu kavram liberal ekonomik sistemin açıklanmasında özneleşirken, kapitalistleşme sürecinin etkisiyle de “homo economicus”u yaratmıştır (Çetin, 2002: 89).

Kendiliğinden düzen kavramı özetle ekonomide genel çıkarın, bireysel çıkarların toplamından oluştuğu ve devlet müdahalesi olmaksızın, ekonominin dengelendiğini ifade eder. Homo economicus kavramı ise, bireyin kendi ekonomik çıkarları peşinde koşan rasyonel varlık olarak tanımlanmasıdır. Dolayısıyla akıl, kişinin kendi çıkarları hakkında rasyonel tercihler yapabilmesinin yoludur. Bireyin rasyonel karar verebilmesi içinse, devlet müdahalesine ihtiyaç duyulmamaktadır.

Bireyin kararlarına yönelik müdahale Hayek’ e göre (2005: 57) aklın etkin ve gelişmeci yönünün istismara uğratabilir. Dolayısıyla bireysel kararlara, rasyonel toplumun inşası için yapılan müdahale Hayek’e göre akla müdahaledir. Çünkü Hayek insanın dünyayı değiştireceğine ilişkin görüşü “ölümcül kibir” olarak yorumlar ve bu kibrin kendiliğinden yaşanabilecek olan pozitif katkıları engelleyebileceğini savunur (Kırlı; 2014: 4).

İskoç Aydınlanmacılığı, kendiliğinden düzeni idealleştirirken bilginin elde edilmesini ve kesinliğini eleştirerek aklın sınırlılığına da vurgu yapar. Geleneğin önemli temsilcilerinden Hume aklı, “duyguların kölesi” olarak görür ve nedensellik ilişkisiyle kurulan akıl yürütmenin, duygu ve tutkular olduğunu belirtir (Öymen, 2013: 284-285). Bu bağlamda Hume, duygular olmaksızın, aklı ayrı bir değer olarak görmez ve insan davranışlara yön verenin duygular olduğunu öne sürer.

Popper (1994: 351-352) da insan ürünü olduğu için bilginin kesin değil, değişebilir olduğunu belirtir. Popper’ın açıklamasına göre insan aklı sınırlıdır. Bu

nedenle, evren her yönüyle anlaşılabilir değildir. Çünkü akıl, evreni kavramaya muktedir değildir ve akıl yoluyla edinilen bilgi, kesinlik iddiası taşıyamaz. Bilgi her zaman değişebilir niteliktedir. Bilimsel bilgilerin bile zamanla geçerliğini yitirmesi bu durum için güzel bir örnek oluşturur.

Marksistler,İskoç Aydınlanma geleneğineevrensel iddia ve bilginin standartlaştırılması yoluyla kapitalizme hizmet ettiği gerekçesiyle eleştirmektedirler.Marx ve Engels (2004: 129) düşünce egemenliğinin, egemen olmayan bir biçimde düşünen bir sürü insanda gerçekleştiğini belirterek, kesin olma iddiası taşıyan bilginin birçok görelî yanılığında olduğunu belirtirler. Evrensel nitelikteki bilgi ve düşünce yazarlara göre mantık dahilinde görünmez. Yazarların akıl ve bilgi üzerine çözümlemelerinde sınıfsal bir temel vardır.

Marx’a (2004: 158) göre her dönemde egemen gücün düşünceleri, egemen düşüncelerdir ve maddî üretim araçlarına sahip olan sınıf aynı zamanda zihni üretim araçları üzerinde denetim sahibi olarak, zihni üretim araçlarına sahip olmayanları kendine bağlar. Dolayısıyla Marx’a göre düşünceleri belirleyen üretim araçları üzerindeki mülkiyet ilişkileridir. Bu bağlamda Marx’a göre, düşünce ve bilgi ideolojik bir boyut taşıyabilir ve manipüle edilebilir. Yani özel çıkar, genel çıkarmış gibi gösterilebilir. Bu nedenle de Marx’a göre kapitalist sistemin ürünü olan düşünceler, burjuvazinin çıkarlarına hizmet eder.

“Katı olan her şeyin buharlaştığı” terimiyle de ifade edilen kapitalist toplumda Poluntzas, metafizik rasyonaliteden araçsal rasyonaliteye geçildiğini yani aklın tekniğe indirgendiğini belirtir(Aktaran Turan, 2011: 94). Bu sayede yazar, “şeyleşmiş dünya tasarımının” araçsal akılcılık söylemiyle ekonomik yabancılaşma bilincinin yerine ideolojik bir haklılaştırma içinde olduğunu iddia eder (Turan, 2011: 94-95). Rasyonalizme yapılan bu postmodern eleştiri, modernizmin yarattığı kavramları hedef alır. Çünkü modernizmin “şeyler” üzerindeki tanımlamaları, evrensel niteliğe atıf yapar. Bu nedenle bilgi ve düşünceye yönelik tutumlar, bir nevi tasarımlar olarak karşımıza çıkar. Yani rasyonel olarak kabul gören davranış, kurgulanmış, araçsallaştırılmış nitelik taşır. Dolayısıyla aklın araç olarak kullanılmasının temelinde, ideolojik bir boyut bulunur. Bu bağlamda akıl ve düşünce kapitalist sistemin oluşturduğu söylemlere göre şekillenir.

Rasyonalizmin tarihi ve siyasi koşulları göz önüne alındığında, Türkiye açısından bir değerlendirme yapmak çalışmanın amacına uygun görünmektedir. Türkiye’de rasyonalizmin etkileri, Cumhuriyet’in kuruluş felsefesine yansımıştır. Taş (2010: 78), Cumhuriyet Devrimleri’nde Atatürk’ün rasyonalizm ve pozitivizmi benimsediğini belirtmekte ve bu durumu ilk çeviri eserlerde gözlemleyebileceğimizi, Atatürk’ün dogmatizme, yobazlığa, bağnazlığa ve boş inançlara karşı duruşundan anlayabileceğimizi savunmaktadır.

Anbarlı Bozatay (2011: 22), Atatürk Devrimleri’nde laikliğin öne çıktığını, - toplumsal mekanizmaların Tanrısal bir iradeye dayandırılmadığı- Atatürk’ün bilimi bir araç olarak kullanmayı, Batıcılığın en başta gelen özelliği olarak gördüğünü ve dini bir araç olarak görmeyi reddettiğini ifade eder. Bu yönüyle Cumhuriyet Türkiye’sinin, devlet ve toplum kurgusunda akıl ve bilim belirleyici niteliktedir. Bu durum bireyin özgürleşmesine ve iktidarın kutsallığının sona ermesi adına son derece önemlidir. Zira birey, tercihleri yönünde hareket edebileceği siyasal ve toplumsal bir düzene kavuşmuştur. Ancak Türk devlet ve toplum geleneğinde sosyolojik bilginin araçsallaştırılması durumu, toplumun niteliği, ihtiyaçları ve pratiklerini göz ardı ederek, “hasta bırakan özelliklerden kurtarılma” çabasıyla hareket edilmesi sonucunu doğurduğu gerekçesiyle de eleştirilmektedir (Arlı, Bulut, 2008: 24). Bu yönüyle devletin kurucu ideolojisi, toplumsal ihtiyaçlara cevap vermeyi başaramamış midir tartışması, günümüze kadar uzanmıştır. Ancak bu tartışmaya çalışmanın diğer bölümlerinde yer verilmesi daha doğru olacaktır.

Özetle liberalizm, rasyonaliteyi insanın akıl sahibi olduğunun kabulüne dayandırır. Ancak liberalizm insan aklını, hiyerarşik bir değerlendirmeye tabi tutmamaktadır. Bu bakış açısı devlet aklının, birey aklından daha geçerli olmayacağı iddiasını içerir. Liberalizme göre insan, kendi çıkarlarını koruyabilen ve sorumluluk üstlenebilen bir öznedir. Liberalizmin diğer değerlerinde olduğu gibi rasyonalizme bakış açısı da birbirinden farklılaşabilmektedir. Kıta Avrupası Aydınlanma geleneği, insan aklının sınırları konusunda bir çerçeve çizmezken, İskoç Aydınlanma geleneği insan aklını sınırlı kabul eder. Aydınlanma geleneği arasındaki görüş farkına rağmen liberalizmin rasyonalizm kavramsallaştırmasında, hem ekonomik hem bireysel tercihlerde akla güven söz konusudur.

1.2.5. Adalet

Adalet kavramı ve adil olma durumu, tüm modern siyasi ideolojilerin ilgilendiği konular arasında yer alır. Hak ve eşitlik gibi kavramlarla ilişkilendirilen adalet, ahlaki ve etik değerlerin de paydaşıdır. Bu nedenle de adaletin ne olduğu, nerde başlayıp bittiği, kime göre konumlandığı, felsefi ve siyasal tartışmalar arasında yer alır.

Adalet, başkalarının haklarına saygılı olunmasını, herkese hakkı olanın verilmesini ve herkesin toplumsal yaşamdaki görevlerini yerine getirmesini bekleyen ahlaki niteliklerdir (Arda, 2003: 5). Antik Yunan felsefesinde adalet, ahlak ve hukuk kavramları arasında ayırım yapılmamış ve doğal hukukçular, adaletle özgürlük, eşitlik, güvenlik ve iyilik arasında bağlantı kurarak adil olma durumunu açıklamışlardır (Güriz, 1990, 13-15). Adalet Platon'a göre, "hak idesinden pay alma"; Sokrates'e göre "toplumda herkesin üzerine düşeni yapması"; Aristoteles'e göre "eşitlik ve moral mükemmellik"; Spinoza'ya göre "salt aklın ifadesi"; Locke ve Montesquie'ye göre "anayasanın temel ilkesi"; Hobbes'a göre "anlaşma yasalarına uyma"; Rousseau ve Kant'a göre "genel iradenin ifadesi" şeklinde tasvir edilir (Kabadayı, 2013: 49-51).

Adalet, felsefi anlamda iyi ve kötü arasında kurulan bağ ile açıklanabilir. Zira adil olan davranış adaletsiz olanla kıyaslanarak, adil olup olmadığına karar verilir. Bu bağlamda Herakleitos adil olan ve olmayan arasındaki ilişkiyi insanların uzlaşısı olarak değerlendirir (Strauss, 2011: 119). Herakleitos'a göre adalet, iyi ve kötü arasındaki tercihten kaynaklanır. Yani adil olup olmamak, bireysel bir tercih olarak yorumlanır. Sandel (2014: 36) adaleti, çelişen değerleri ve iyi kavramları arasındaki rekabeti, uzlaştıran bir değer olarak tanımlar. Bu bağlamda adalet, insanın doğasından bağımsız olmayan, toplumla ve devletle ilişkilendirilen bir kavram olarak ortaya çıkmaktadır. Çünkü adalet, ilk dönemlerde düşüncenin ürünü olarak ele alınsa da mevcut durumda, "pay almak", "istemek" gibi eylemlerle ilişkilendirilmiştir. Kuçuradi (1993: 82) "adil bir dünya" kavramının bulanık bir özlemi dile getirdiğini, insanın adalet isterken o anda sahip olmadığı ancak sahip olmayı hak ettiğini düşündüğü şeyleri ifade ettiğini belirtir. Bu nedenle de adaletin sağlanabilmesi, mevcut durumda değişikliğin sağlanmasıyla mümkün görünmektedir. Aydınlanma ile birlikte ise, adalet kavramına yönelik liberal temalara rastlamak yaygınlaşır.

Liberalizm adaleti hem hak hem de ahlaki bir değer olarak görür. Adalet ve ahlak arasında kurulan ilişki, iki paradigmaya dayanır: faydacı ahlak ve sözleşmecî ahlak.

Faydacılık, liberalizmin ana değerlerinden biridir. Bu nedenle bireye ve özgürlüğe yönelik faydacı bakış açısı, adaleti de tanımlamaya çalışır. Bentham'a göre, bireysel refah, ahlaki eylemin sonucu olduğu, her birey bir kere sayıldığı ve sosyal eylem genel faydayı en üst düzeye çıkarmayı hedeflediğinde adalet sağlanır (Rowley, 2002: 47). Bentham'a göre ahlaki bir davranış sonucunda birey, refaha ulaşmalıdır. Adaletin sağlanabilmesi için, ahlaki bir davranışa ihtiyaç vardır. Ancak söz konusu davranış, bireyler açısından da fayda yaratmalıdır. Dolayısıyla faydacı ahlak anlayışı, bireyciliğe atıf yapmaktadır. Çünkü liberalizme göre toplumsal fayda, bireysel faydaların toplamıdır.

Ahlak ve adalet arasında bağ kuran düşünürlerden biri de Hume'dur. Hume'a göre adalet, duygudaşlık sayesinde ahlaken onaylanan erdemdir ve duygudaşlık sayesinde insanlar kamunun iyiliğini gözetir, bu sayede adalet ahlaken olumlanır (Öymen, 2013: 286). Duygudaşlık kavramıyla Hume toplumsallığa atıf yapmakta, bireyleri toplumun bir parçası olarak değerlendirmektedir. Bu bağlamda Hume'a göre toplumsallık içinde birey, akıl ve duygularıyla ahlaki davranışlarda bulunmakta ve adalet sağlanmaktadır.

Adalet kavramı da liberalizm açısından iki farklı yaklaşımla açıklanır. Klasik liberalizm usuli adalet anlayışını, modern liberalizm ise sosyal adalet anlayışını savunmaktadır. Klasik liberalizm adaleti, bireycilikle temelinde ele almaktadır. Bastiat'a (2005:1) göre adalet bireysel özgürlüğün temelidir ve ferdiyet, özgürlük ve mülkiyet adaletin koruma alanındadır. Bastiat, söz konusu alanlarda kişilerin özgür olmasını adil bir durum olarak belirler. Bu noktada adalet, bireyin ontolojik varlığının kurulmasında ve sürdürülmesinde yapı taşı işlevi görür.

Klasik liberaller eşit olmayanlara maddi eşitlik uygulanmasını, hukukun üstünlüğüne zarar verdiği ve totalitarizmi zorunlu kıldığı nedeniyle eleştirir (Barry, 2012: 244). Bu görüş usuli adalet anlayışının temelini oluşturur. Çünkü klasik liberalizm eşitliği, yasa önünde kurgulamaktadır. Yasa önünde eşit olan bireyler, rasyonel tercihlerde bulunduklarından dolayı kendi kararlarıyla bağlıdırlar. Eğer birey kendisi için en doğru kararları verebiliyorsa, olumlu bir sonuçla karşılaşır. Aksi durumda ise, bireyin verdiği yanlış karardan diğer bireylerin etkilenmesi adaletle uzlaşmamaktadır.

Usuli adalet anlayışına göre, bireyin kendi kararlarının sonucuna kendisinin katlanması adil bir durum yaratırken, devletin bu sürece müdahalesi adaletle uzlaşmaz.

Usuli adalet anlayışı, metodolojik bireyciliği benimser ve sosyal adaleti reddeder. Usuli adaleti savunan Hayek, (1994: 257) “Sosyal bir pasta paylaşımı yoktur var olan sadece bireysel hak edişleridir” görüşünü benimsemiştir. Dolayısıyla yazar, birey hak ettiğini alıyorsa adil bir durum vardır, iddiasını savunur.

Hayek’e göre adalet mülkiyetin kazanılmasını, rıza yoluyla transferini ve sözleşmenin ihlal edilmezliğini yöneten kuralları içermekte, piyasaların öngörülememesi nedeniyledir gelir dağılımının adaletle ilişkisi kurulamamakta ve sosyal adalet hak ediş ve ihtiyaçla ilgili bir kavram olduğundan, ayrıntılı bilgi sahibi olmaksızın bir dağıtıcı öngörülmesi otoriter nitelik taşıma riskini içermektedir (Barry, 2012: 258). Bu bağlamda Hayek adaleti, mülkiyet hakları üzerinden tanımlar. Bireyin mülkiyet hakkının doğal hak olarak ele alınması durumunda ise, devletin mülkiyete müdahalesi onaylanmaz. Usuli adalet anlayışı, kendiliğinden düzeni önerir. Kendiliğinden düzende piyasalar öngörülemediğinden, bir varlığın değerli veya değersiz olabilmesi muhtemeldir. Bu nedenle de gelir dağılımı ve bölüşümü adaletsizliğe yol açabilir. Aynı zamanda devletin bölüşümü görev edinmesi, diğer bireylerin özgürlüğüne müdahale ederek, otoriterleşme riskini barındırır.

Hayek gibi Nozick de sosyal adaletle inanmaz. Sosyal adalet anlayışında kaynakların hangi ölçüde göre ve kim tarafından dağıtılacağı belli değildir. Dağıtıcı adaletin tarihsel ve kalıplı olduğunu vurgulayan yazar, “yetkisel adalet” fikrini savunarak, yetkisel adaleti “herkesten tercih ettiklerine göre, herkese tercih edildiklerine göre” şeklinde tanımlar ve bu adalet biçimini mülkiyetin edinilmesi, transferi ve düzeltme haklarını içeren bir değer olarak görür (Sağlam, 2007: 191-196). Nozick, adaletin dağıtılma fikrine, bireysel özgürlüğü baltaladığı gerekçesiyle karşı çıkar. Çünkü mülkiyete ilişkin adalet tanımlamasında, mülkiyet hakkına getirilen sınırlamalar, özgürlüğe yapılan sınırlamalarla eşdeğer kabul edilir. Bu nedenle tercih etme özgürlüğü adaleti sağlayan bir nosyon olarak değerlendirilir.

Adaletin mülkiyet haklarıyla ilişkilendirilmesi, sosyal liberallerizm tarafından kabul görmemektedir. Sosyal liberalizm, adaleti bölüşümle ilişkilendirmektedir. Rawls’ın görüşleri sosyal liberalizm tartışmasında önemli yer tutmaktadır. Rawls’a göre “adalet toplumun birinci erdemidir” ve adalet ahlakidir (Barry, 2012: 245). Adaletin ahlaki bir değer olarak kabul edilmesi her iki adalet anlayışının ortak zeminini oluşturur.

Rawls adaletin dağıtılmasında, sezgici fırsat eşitliği kavramından yola çıkmaktadır. Rawls sezgici fırsat eşitliğini, toplumsal sözleşme aracılığıyla, “başlangıç durumu” ve “görünmezlik perdesi” metaforunu kullanarak oluşturur. Rawls’ın bu tasviri, sözleşmecî teorisyenlerin doğa durumu tasvirine benzemektedir. Bilinmezlik perdesi olarak tasvir edilen, “şey” hakkında herhangi bir bilgi sahibi olmayan bireylerin adalet yorumudur (Barry, 2012: 277). Rawls başlangıç durumunda herkesin adil olduğunu varsayar ve bireylerin önyargılarından arındığını düşünür. Birey, kendisi ve karşısındaki hakkında herhangi bir bilgiye sahip olmadığında adil davranabilir iddiasını savunur. Burada ifade edilen bilgi, toplumsal sınıf, cinsiyet, renk vb. kavramlardır. Çünkü bu kavramlar bireye aidiyet kazandırır ve birey bu aidiyet çerçevesinde hareket eder. Rawls’ın genel adalet anlayışına göre, bütün toplumsal çıkarların eşitsiz dağılımı en az gözetilenin yararına olmadıkça eşit dağıtılmalıdır, çünkü eşitlik bütün eşitsizlikleri değil, dezavantajlı durum yaratan eşitsizliği ortadan kaldırarak sağlanır (Kymlicka, 2003: 77). Bu bağlamda adalet, dezavantaj yaratan durumun ortadan kaldırılmasıyla sağlanabilmektedir. Ancak Rawls eşitsizlikleri giderirken, bir sıra önermektedir. Buna göre özgürlüklerin eşitliği fırsat eşitliğinden, fırsat eşitliği de kaynak eşitliğinin önce gelir (Kymlicka, 2003: 78). Yani Rawls’a göre, herkesin özgürlüğe eşit hakkı vardır. Herkesin özgür olduğu bir toplumda, dezavantajlı kişilerin sosyal refahı sağlandığı takdirde adalet gerçekleşebilir.

Barry’e göre (2012: 246) adalet, dağılımla ilgili bir kavramdır: yani kuralların olduğu toplumda ödül ve cezaların bireylere dağıtılma tarzıdır. Böylelikle yazar adaleti gelirle ilişkilendirmez. Ancak son otuz yılda adalet, zenginlik ve gelirin doğru dağıtımıyla ilişkilendirilmiş ve sosyal adalet, hak ediş, liyakat ve ihtiyaç kıstaslarıyla anılan bir kavram haline gelmiştir (Barry, 2012: 242). Dolayısıyla adalet bireysellikten çıkarak toplumsal bir boyut kazanmıştır. Sosyal adalet yasa önünde eşitliğin, eşitlik sağlamadığına yönelik bir düşüncüyü barındırır. Çünkü eşitliğin, yasalarca garanti altına alınması, bireyler arasındaki gelir, fırsat ve toplumsal konum itibarıyla uçurumu derinleştirebilir ve adaleti sağlamayabilir.

Sosyal adaleti savunan yazarlardan Dworkin de sosyal adaletin tesisinde soyut bir teoriden yola çıkar. Yazara göre başlangıçta kaynaklar eşit dağıtılmalı, doğal eşitsizlik yaşayan kişilere dezavantajı gidermek adına toplumsal kaynak aktarımı yapılmalı ve herkes tercihleri doğrultusunda hayatına devam etmelidir (Kymlicka, 2003: 106-117).

Bu bağlamda Dworkin, bireylerin tercihleri nedeniyle karşılaştıkları sonuçların adil olmaması ihtimalini göz ardı etmemektedir. Yazar kaynakların doğrudan maddi eşitlik yaratan bir biçimde bireylere dağıtılmasını savunarak, adaletin sağlanabilmesini toplumsal bir sorumluluk olarak değerlendirmektedir. Maddi eşitlik dağıtımı sonrasında devam eden dezavantajın ortadan kaldırılmasında ise, yine toplumsal sorumluluk söz konusu olmaktadır. Adaletin sağlanabilmesinde ve piyasanın yarattığı eşitsizliğin giderilmesi konusunda yazar, avantajlı kişilerin gelirleri üzerinden alınan vergilerin dezavantajlı kişilere aktarılmasını savunur (Kymlicka, 2003: 106-117). Bu yönüyle bölüşüm ve bölüşümde adalet, toplumsal bir sorun olarak görülmüş olur.

Özetle liberalizm, adaleti ahlaki bir değer olarak ele almaktadır. Ancak adalet rölatif nitelikte bir kavram olmakla birlikte, klasik ve sosyal liberallerce iki farklı biçimde yorumlanmıştır. Adalet klasik liberaller açısından bireyci bir bakış açısıyla değerlendirilirken, modern liberaller açısından sosyal adaleti temsil eder. Bu bağlamda klasik liberaller adaleti daha çok bireysel özgürlük temelinde ele alırken; sosyal liberaller eşitlikle ilişkilendirir. Adaleti bireyin becerisiyle ilişkilendirmek, bireyi toplumsal açıdan yaşadığı yoksunlukla baş başa bırakmak anlamına gelecektir. Ancak adaleti, doğrudan bölüşümle ilişkilendiren sosyal liberalizmin önerileri de son derece ütöpik kalmaktadır. Bu yönüyle adaletin hem bireysel hem de toplumsal açıdan taşıdığı önem göz önünde bulundurulmalıdır.

1.3. Liberalizm Türleri

Liberalizm bireye, topluma ve devlete yönelik görüşleriyle gerek ekonomik gerekse de siyasal hayat üzerinde belirleyici bir konuma sahiptir. Liberalizm kalıplı bir ideoloji olmadığından ve tarihsel süreçte farklı önceliklerin ortaya çıkmasından dolayı Aydınlanma döneminden beri iki ana dala ayrılmıştır. Liberalizmin kavramsal çerçevesi tartışılırken değinildiği gibi, İskoç Aydınlanma Hareketi klasik liberalizme; Kıta Avrupası Aydınlanma Hareketi Sosyal (Modern) Liberalizme kaynaklık etmiştir. Bu iki liberalizm türü adaleti, özgürlüğü, bireyi farklı yönleriyle açıklamaya çalışmıştır. Aynı zamanda devletin konumu, ekonomik ve siyasal sistemin nitelikleri de klasik ve sosyal liberalizmde farklı boyutlarıyla ele alınmıştır. Bu başlıkta tarihsel gelişim süreci gözetilerek, önce klasik sonra sosyal liberalizm değerlendirilecektir.

1.4. Klasik Liberalizm

Klasik liberalizm 19. yüzyılda ortaya çıkan ve feodaliteden sonra etkili olmaya başlayan siyasi ve ekonomik akımdır. Klasik liberalizm sanayi devriminin yarattığı kapitalistleşme sürecinin ürünüdür. Klasik liberalizm, liberal ideolojinin ilk biçimi olduğundan birey, toplum, devletin aleyhine sosyal liberalizme göre daha rijittir. Tarihsel süreç gözetildiğinde, modernizmin etkilerini klasik liberalizmde bulmak mümkündür. Bireyin kiliseye, krala veya otoriteye karşı mücadelesi, özgürlüğün daha gür bir sesle savunulmasına katkı yapmıştır. Bu bağlamda klasik liberalizm bencil bireyciliği, atomistik toplum yapısını, negatif özgürlük anlayışını savunarak, devleti zorunlu kötülük, sivil toplumu ise özgürlük alanı olarak görür (Heywood, 2007: 58).

Heywood'un belirttiği özellikler klasik liberalizmin ana ilkeleri olarak adlandırılabilir. Aydınlanma dönemi, bireyin özgürleştiği bir dönemdir. Rasyonel birey anlayışının ortaya çıkması, bireyi özneleştirirken cesaret de vermiştir. Klasik liberalizmde birey, aklı sayesinde faydalı olanı tercih edebilmektedir. Faydalı tercih, bireyin ekonomik çıkarlarını da içermektedir. Bu yönüyle bireysel çıkar her zaman toplumsal çıkardan öncelikli ve toplumsal çıkarın kaynağı olarak değerlendirilir.

Liberalizmin ilk türü olan klasik liberalizmde doğal haklar oldukça önemlidir. Doğal haklar, klasik liberalizmin ontolojik varlığına atıf yapar. En genel tanımıyla doğal hak, doğadan kaynaklanan, devletin var olmadığı dönemlerde var olan temel haktır. Klasik liberalizm, doğal haklara dayanan doğal hukuku önermektedir. Bu bağlamda doğal hakka ve doğal hukuka değinmek faydalı görünmektedir.

Doğal hukuk kavramsallaştırmasının ilk öncülleri Antik Yunan filozofları olmakla birlikte sözleşmecî teorisyenler, doğal hakka önemli katkılar sağlamışlardır. Hobbes, Locke ve Rousseau modern ideolojilerin anlaşılmasında öncü isimlerdir. Doğal hakka ilişkin değerlendirmelerde Strauss, Hobbes'u Locke'a göre önceliklendirir. Strauss (2011: 119), Hobbes'un doğal hak kavramsallaştırmasındaki özgünlüğü "hedonist geleneğe siyasal idealizmin ruhunu üfleme denemesi" olarak ifade eder. Bu bağlamda Hobbes, doğal yasayı sezgilerden ve genel iradede bağımsızlaştırarak, insanın kökeninde aramakta ve akıldan ziyade tutkuların insan doğasını belirlediği iddiasını taşımaktadır.

Hobbes (2010:136), tutkuların en güçlüsünü ölüm korkusu olarak belirlemekte ve doğal hakkın korunmasında “iktidar” olgusunu merkeze alarak, yasallığı otorite ile ilişkilendirmektedir. Bu bağlamda ölüm korkusu var olduğunda, bireyin varlığını devam ettirme hakkı, en doğal hak olarak karşımıza çıkmaktadır. Ölüm korkusunun yaşanması durumu ise doğa durumunda barışın hakim olmadığını gösterir ve “Ölümlü Tanrı” barış içinde yaşamının koşulu haline gelir. Dolayısıyla Hobbes’a göre, barışın tesis edilmesi ve güvenlik devletin varlık nedenini oluşturur.

John Locke isedoğal hak kavramsallaştırmasında, doğal yasayı “Tanrı’nın sesi” olarak ele alır ve ödül-ceza sistemine dikkat çeker (Strauss, 2011: 260). Bu yönüyle doğal hukuk, Tanrı vergisi olarak ele alınmaktadır. Tanrıya duyulan saygının doğal hukuka da duyulması gerektiği düşüncesi savunulmaktadır. Locke’un tasviri klasik liberalizmin, kendiliğinden düzen savunusunda da “görünmez el” metaforuna benzetilebilir. Locke doğa durumunda insanı, kendi benliğinin ve mülkiyetinin mutlak hakimi olarak görmekte ve özgürlüğü keyfi, mutlak güç karşısında kendini koruma hakkının kalkması olarak tasvir etmektedir (Strauss, 2011: 260-266). Locke, doğal hakların belirlenmesinde mülkiyet kavramını ön plana çıkararak, özgün bir konuma sahip olur (Acar Savran, 2003: 30). Bu nedenle mülkiyet üzerine yapılan tartışmalarda, Locke’a başvurulur. Devletin olmadığı dönemde mülkiyetin hak olarak tanımlanması, Locke’u liberalizmin en önemli temsilcilerinden biri haline getirmiştir. Mülkiyet ve insan benliğinin müdahaleye kapalı bir alan olarak ele alınması ve siyasal topluma geçişle bu alanın özgürlükle ilişkilendirilmesi, klasik liberalizme dayanak oluşturmuştur.

Locke mülkiyeti mutluluk kaynağı olarak görürken, mülk edinme konusunda emeğe atıf yaparak bu süreçte bireylerin, diğer insanları düşünmek zorunda olmadığını- “Hepimiz kendimiz, Tanrı hepimiz için”- savunur (Strauss, 2011: 272). Locke, mülkiyeti bireysel bir beceri olarak görmektedir. Eğer amaç mutlu olmaksa, diğer bireyler gözardı edilebilir iddiası ortaya çıkmaktadır. Acar Savran (2003:30), Locke’un doğa durumuna ilişkin bu bakış açısını kapitalist mübadele biçiminine benzetmekte ve bunu, Locke’un emeği mübadele aracına dönüştürmesiyle açıklamaktadır. Yazar emeğin bir meta olarak değerlendirilmesini ve alınıp satılabilmesini kastetmektedir. Dikkat edilmesi gereken bir konu da doğa durumunda mülk edinme süreci eşit değildir ve siyasal topluma geçişte eşit olmayan bu durum aynen korunmaktadır.

Klasik liberalizmin hukuksal dayanağını doğal hukuk oluştururken, ekonomik dayanağını ise klasik ekonomi anlayışı oluşturmaktadır. Klasik ekonominin en belirgin özelliği, sınırlı devlet ilkesidir. Siyasal alanda olduğu gibi ekonomik alanda da yasayla sınırları belirlenmiş bir devlet önerilir. Çünkü devlet müdahalesi, ekonomik alanda da özgürlüğü sınırlandırır. Adam Smith, “Milletlerin Zenginliği” adlı kitabında her malın üretilebileceği, satın alınabileceği veya piyasaya sürülebileceği miktarın, ülkedeki etkin talep tarafından, kendiliğinden ve doğal şekilde düzenleneceği iddiasını taşır (Smith, 2014: 462). Adam Smith “kendiliğinden düzen” kavramıyla, klasik liberal ekonominin en önemli tezini oluşturmuştur. Bu bağlamda arz ve talep arasındaki ilişkinin yönetilmesinde, devlete ihtiyaç olmadığı iddia edilir.

Smith’in devlet müdahaleciğine karşı çıkma nedenlerini Yay (2010: 82-83) şu şekilde özetler: servet ve istihdam artışı sermaye birikimine bağlı olduğundan devletin, bu birikimi bireyden daha rasyonel yönetebileceğine itiraz edilebilir, bilgi yetersizliği, güç sarhoşluğu ve kamu israfı nedeniyle yoksullaşabilme tehlikesi yaşanabilir. Yapılan açıklama çerçevesinde, Adam Smith’in ekonomik tezlerinde, liberal felsefenin izlerini bulmak mümkündür. Smith, bireysel çıkarların devlet tarafından daha iyi korunabileceğine inanmamakla birlikte, ekonomiye yapılan devlet müdahalesiyle, devletin güçlenebileceğini savunur. Devletin ekonomik alanda var olmasının ikinci sonucu ise, piyasaların öngörülmez olduğunun gözden kaçırılmasıdır. Bu bağlamda klasik liberalizm, ekonomik düzenin korunmasında ve dengesinde kendiliğindenliğe dikkat çeker. Devletin kendiliğinden dengelenen ekonomiye müdahalesi ise, risk yaratabilecektir.

Smith (2014: 480) zenginliğin kaynağını ticaret olarak belirler. Ticaret yoluyla sağlanan gelir artışını yöneten güdü ise, kişilerin kendi çıkarları doğrultusunda hareketi ve görünmez bir elin yönlendirmesidir (Smith, 2014: 485). Dolayısıyla bireyler kamusal çıkar niyetiyle değil, kendi çıkarlarını gözeterek aslında kamusal fayda sağlamış olurlar. Çünkü bireyin faydası, kendi çıkarlarının korunmasına bağlıdır. Her birey, kendi faydasına gözeterek mutlu olabilir. Görünmez el ise Smith’in kullandığı bir metafordur. Görünmez el piyasaların kendiliğinden düzenlenerek, aslında niyetlenilmeyen bir hedefi gerçekleştirir. Bu hedef ise her bireyin ayrı ayrı kendi faydasına olan davranışların topluma da fayda yaratabilmesidir. Bu nedenle de klasik ekonomi devlete ekonomiyi düzenleme ve yönetme görevi yüklemeyiz.

Klasik ekonominin önemli temsilcilerinden biri olan Ricardo da Adam Smith gibi dış ticarete ödemeler bilançosunun kendiliğinden dengelendiğini, bunun için devlete ihtiyaç duyulmadığını ifade eder ve “Laissez Faire” düşüncesinin ticari ilişkilerde egemen olması gerektiğini savunur (Hamitoğulları, 1982: 128). Bu düşünceden hareketle serbest piyasa ekonomisi sayesinde, ekonomik düzenin kendiliğinden dengelendiği savının, klasik liberalizmin en önemli tezlerinden biri olduğu söylenebilir.

Ricardo'nun klasik liberal ekonomiye olan katkılarından biri sermaye birikimi ve bölüşüm arasında kurduğu ilişkidir. Bölüşüm teorisinin temel özellikleri şu şekilde açıklanabilir (Akyüz, 2009: 23): malların değişim oranının belirlenmesinde değer oranının belirleyiciliği; ücret artışlarının karı etkilediği; tarım istihdamındaki artışın verimliliği azaltıp işgücünün değerini artırdığı ve rantın toprağın kıtlığından kaynaklandığıdır. Bahsi geçen değişim değeri kavramı Adam Smith (2014: 485) tarafından, bir malın diğer malları satın alabilme gücünü ifade ederken, Ricardo emek-değer teorisinde mallara değerini veren şeyi, çalışma olarak belirler (Hamitoğulları, 1982: 126). Smith'e göre emek, sermaye ve toprak değeri oluştururken; Ricardo'ya göre değer kıtlıktan veya emekten doğar ve Ricardo kar oranı artıran bir değer olarak çalışmayı ele aldığından, kar oranını sanayi kapitalizminin itici gücü olarak değerlendirir. (Bocutoğlu, 2012: 93-99). Yapılan açıklamalar irdelendiğinde, çalışma karı artırır ve kapitalizmin büyümesini sağlar. Kar oranı arttıkça ekonomik büyüme söz konusu olur. Ancak karı etkileyen faktörler (tarım arazilerinin kıtlığı ve nüfus artışı) düşünüldüğünde, çalışan ücretlerindeki artış, karı azaltan bir değerdir ve çalışanların korunması noktasında Ricardo da Adam Smith gibi devletin ekonomiye müdahalesini önermez.

Klasik ekonominin gelişmesinde etkili olan bir diğer isim de Jean Babtiste Say'dır. Say, üretici ve tüketici sınıflar arasındaki aracıyı müteşebbis olarak belirler ve onu üretimin ve gelir dağılımının motoru olarak adlandırır (Hamitoğulları, 1982: 138). Say'ın üretim ve sanayileşmede müteşebbise yüklediği değerden dolayı, teşebbüs hürriyetine önem verdiği belirtilmelidir. Bu noktada, “Mahreçler Yasası” olarak ifade edilen “Her arzın kendi talebini yaratabilmesi” için Say serbest rekabet, serbest piyasa ve teşebbüs hürriyetinin var olabilmesi gerektiğini iddia eder (Aydın, 2013: 4-15). Say'ın klasik iktisadi düşünceye en önemli katkısı “Mahreçler Yasası”dır. Bu yasaya göre Say, her arzın kendi talebini yaratacağını yani üretimin tüketimle karşılık bulacağını belirtir. Say da Smith gibi doğal düzen içinde üretim ve tüketimin

kendiliğinden dengeleneceğine inanır. Kendiliğinden düzen, serbest piyasa ekonomisi olarak tasvir edildiğinden, Say da ekonomiye devletin müdahale etmemesi gerektiğini düşünür. Öyleyse, klasik liberalizmde devletin işlevi ne olmalıdır sorusu gündeme gelir. Bu soruya Adam Smith (2014: 804) devletin sorumluluk alanlarını savunma, adalet ve bayındırlık işleri olarak cevap verir ve kurumların işlevini ticareti kolaylaştırmak ve halkın eğitimini sağlamak olarak ifade eder.

Devletin ekonomi üzerindeki rolü konusunda Hayek de Smith’le benzer görüşü paylaşır. Hayek “Kölelik Yolu” eserinde, planlı ekonomik modeli totaliterlikle eş değer kabul eder. Bu bağlamda yazar (Hayek, 1999: 125) iktisadi karar alma konusunda bireyin seçme hakkına sahip olduğunu vurgulamakta, aksi takdirde her şeyin devlet kontrolü altına alınabileceği uyarısında bulunmaktadır. Zira yazara göre bugün bireysel ekonomik karara müdahale, yarın tüm kararlara müdahaleye neden olabilir. Bu nedenle bireyler tercih hürriyetine sahip olmalıdırlar. Benzer biçimde Ludwig Von Mises (2004: 278) de, özgürlüğü bölünmez bir değer olarak ele alır ve konserve yiyecek veya sabun markaları arasında seçim yapabilme becerisini kaybeden birinin, siyasi partiler arasında tercih yapabilme gücünden mahrum kaldığını belirtir. Yazara göre özgürlük, kabul etmek veya muhalefet etmek arasında tercihte bulunabilme hakkıdır. Bu bağlamda, her iki yazar da tercih edebilmeyi özgürlük olarak değerlendirirler.

Klasik ekonomi, dönemi içinde kabul görmekle birlikte sosyalistler ve modern liberaller tarafından eleştirilmiştir. Bu eleştirileri paylaşmak faydalı olabilir. Marx’ın klasik iktisada yönelik en büyük eleştirisi kapitalist ekonomik sistemin evrensel değil tarihsel olduğudur (Savran, 1979: 33, Akyüz; 2009: 4). Bu bağlamda Marx ilk olarak kapitalist ilişkilerinin insan doğasına uygun olduğu varsayıldığından, evrensel kabul edilmesini eleştirir. Marx kapitalist üretimin üretimi ve yeniden üretimi üzerinde durarak meta üretiminin toplumsallığına dikkat çeker (Savran, 1979: 35-36). Dolayısıyla Marx, insanların doğayı kullanarak yeniden üretim araçları üretmesine genel olarak “üretim” demek ve bu sistemle kapitalist ekonomik modelde üretim ilişkilerinin yeniden üretildiğine dikkat çekmektedir. Marx’ın Adam Smith’le ayrıştığı önemli konulardan biri de meta üretiminin bireysel değil toplumsal boyut taşımasıdır. Çünkü birey toplumdan bağımsız değildir. Tarihsellik konusunda ise Marx, tarihsel materyalizm iddiasını savunur. Bu bağlamda kapitalist dönem, feodalite ve sosyalist dönem arasındaki bir aşamadır.

Marx (2010: 188) emek sürecini, kapitalist açısından satın alınmış bir metanın tüketilmesi olarak görmüş ve emek üretim araçlarıyla donatıldıktan sonra tüketimin gerçekleşebileceğini belirtmiştir. Bu noktada Marx, emeğin işçiye ait olmasına rağmen işçinin kapitalistin gözetiminde çalıştığını ve ürünün de kapitaliste ait olduğunu anlatmak ister. Yani emek kapitalist tarafından satın alındığında metalaşmakta, tüketilebilir hale gelmekte ve değersizleşmektedir.

Marx (2010: 352) manifaktürü (kapitalizm öncesi sermaye birikimi), toplumsal üretim sürecinin özgül kapitalist biçimi olarak, görece artık değer yaratmanın (bunu Ulusların Zenginliği olarak ifade ediyor) özel yönetimi olarak ele alır. Marx' a göre manifaktür sermayenin emek üzerindeki egemenliğinin yeni koşullarını üretir ve sömürü aracı olarak aynı emekle daha fazla meta üreterek sermaye birikiminin artmasını sağlar.

Klasik liberalizme yönelik eleştiriler sadece iktisadi alanda değil, felsefi ve siyasal alanda da varlık gösterir. Örneğin Alman sosyalist Lasalle, liberal doğal hak ve faydacılık doktrini, devletin sadece “gece bekçisi” olarak ele alınması noktasında eleştirir (Taşkın, 2014:114). Çünkü liberal faydacılık, bireyin kendi için faydalı olana kendisinin karar verebileceği noktasında devleti dışlarken; doğal hak düşüncesi ve bireysel özgürlük bağlamında devleti dışlamaz. Dolayısıyla devlete yüklenen en önemli misyon bireyin ve bireysel çıkarın korunmasıdır.

Lichtman da doğal haklar çerçevesinde John Locke'un mülkiyet hakkını eleştirir. Yazara göre, Locke doğa durumunda insanların eşitliğine vurgu yapmakla birlikte devletin oluşmasında mülkiyeti ön plana çıkarır. Litchman (2012: 229) Locke'un tasvirinde, herkesin mülkünü korumak için siyasal topluma geçtiğini bu nedenle de mülk sahibi olmayanların siyasal topluma geçmekte isteksiz olduğunu veya sadece mülk sahiplerinin sivil toplum halinde yaşadıklarına yönelik anlam bulunduğunu belirtir. Litchman'a (2012:232) göre diğer çelişki ise, insanlar siyasal topluma mülkleriyle geçtiğinden, mülkiyetin sınıfsal bir boyut kazanması ve mülkiyet edinmedeki eşitsizliğin siyasal toplum tarafından korunmasıdır. Dolayısıyla yazar, yasa tarafından korunan değer sadece özgürlük ve insan değil aynı zamanda mülkiyet dayanan eşitsizlik olduğunu belirtir. Mülk sahipliğinin korunmasını ise sınıfsal bir bakış açısı olarak değerlendirir.

McNally (2013: 98) piyasa düzeninin sistematik biçimde kapitalistlerin yararına işlediğini savunur ve mülksüzlerin, işgüçlerini satacak kimse bulamadıkları sürece açlık ve yoksulluk riskiyle karşı karşıya olduklarını iddia eder. Bu noktada yazar yapısal toplumsal eşitsizliğin, sömürüye yol açması nedeniyle “piyasanın görünmez elinin” dünyanın yoksulları açısından sıkılı bir yumruk olduğunu belirtmektedir (McNally, 2013: 98). McNally’nin değerlendirmesi sınıf temellidir. Bu nedenle “görünmez el” metaforu, piyasanın aracı şeklinde ifade edilmiştir. Kapitalist sistemde işçi sınıfının kendini var etme yolu sadece emek temelli değerlendirildiği için, kişinin çalışmaması halinde yoksullukla karşı karşıya gelmesi kaçınılmaz olacaktır. Bu noktada yazarın tahlilinde- devlet müdahalesi olmadığı durumlarda- haklılık payı bulunmaktadır.

Özetle klasik liberalizm, 19. yy’da etkili olmaya başlayan siyasal ve ekonomik bir modeldir. Tarihsel açıdan feodal sistemden kopuşu temsil ettiği için, ilerlemeci bir yöne sahiptir. Klasik liberalizmin en önemli vurgusu birey, özgürlük ve sınırlı devlettir. Rasyonel bireyin, kendi çıkarlarını en iyi kendisinin koruyabileceğini kabul eden klasik liberalizm, bireysel kararlara devletin müdahalesini doğal hak doktrini çerçevesinde özgürlüğü kısıtlayan bir durum olarak eleştirir. Devletin, bireyin ekonomik kararlarına müdahalesi de benzer biçimde özgürlüğü ortadan kaldırdığı gerekçesiyle reddedilir. Bu noktada Jefferson’ın (Roskin vd, 2012: 60) “en iyi devlet, en az yöneten devlettir” görüşü klasik liberalizmi en iyi anlatan ifadelerden biridir. Çünkü klasik liberalizme göre siyasal ve ekonomik düzen kendiliğinden, görünmez bir el aracılığıyla yönlendirilmekte ve devletin müdahalesine ihtiyaç duyulmamaktadır. Ancak klasik liberalizmin iktisadi boyutu 1929 Ekonomik Kriziyle, siyasal boyutu da modern liberalizmin ve sosyalizmin eleştirisiyle bugün geçerliliğini yitirmiştir.

1.5.Sosyal (Modern) Liberalizm

Sosyal liberalizm, klasik liberalizmin 1929 Ekonomik Krizi’yle başarısızlığa uğraması sonucunda, devletin ekonomi üzerindeki rolünün tartışılması ve klasik liberalizme yapılan liberal eleştirilerle gündeme gelmiştir. Klasik liberalizmin burjuvazinin ideolojik yansıması bağlamında aldığı Marksist eleştiri de liberalizmin sosyal boyutta yorumlanmasını sağlamıştır.

Mustafa Erdoğan (2015: 56) sosyal liberalizmi, sosyalizm ve liberalizmi bağdaştırma girişimi olarak tanımlar ve sosyal liberalizmin ortaya çıkış noktasının özgürlüğün yeterli olmadığı veya anlam ifade etmediği, esas olanın insanların bir şey

yapmak istediklerinde, yapabilmelerine olanak tanınması olduğunu belirtir. Bu noktada da yazar, olanak tanıyanın devlet olduğuna dikkat çeker ve sosyal liberalizmde, kapitalist yönetimin geçerli olduğunu ancak yeniden dağıtımçı unsurlar nedeniyle sosyal devletten ayrıştığını ifade eder.

Sosyal devlete benzemeyen ancak, sosyal niteliklere sahip olan sosyal liberalizmin temel değerleri: fırsat eşitliği, pozitif özgürlük, etkin devlet, gelişmeci bireycilik ve refah devletidir (Stansfield, 2013: 1). Sosyal liberalizmin klasik liberalizmden ayrıştığı en önemli alan devlete ilişkindir. Çünkü sosyal liberalizm, devlete sadece güvenlik ve adalet görevleri yüklemeyi sınırlı ancak etkin devleti savunur. Bu bağlamda, sosyal liberalizme göre bireyin çıkarı ve özgürlüğü devlet müdahalesiyle sağlanabilir. Starr (2007: 36) sosyal liberalizmin, sadece daha kapsamlı bir sosyal koruma talep etmediğini, sivil özgürlüklerin daha geniş bir biçimde garanti altına alınmasını ve devletin bireyin özel alanına daha az müdahil olması gerektiğini belirtir. Ancak söz konusu müdahale sınırsız değil, aksine gereklidir. Sosyal liberalizmde devletin rolünün daha net belirlenebilmesi için, soyo-ekonomik açıdan değerlendirilmesi yol gösterici olabilir.

Klasik liberalizmde olduğu gibi sosyal liberalizmin de ekonomik ve siyasal boyutları vardır. Sosyal liberalizmin siyasal boyutunu sınırlı hükümet, demokratik katılım, çoğulculuk ve bireyin kendini geliştirmesi oluştururken; ekonomik boyutunu, devletin piyasanın işleyişini düzenlemesi, denetlemesi, piyasaya müdahale etmesi ve sosyal adaleti sağlaması oluşturur (Tayyar ve Çetin, 2013: 111). Liberal demokratik devlette, bireysel özgürlüğün şartlarından biri olan sınırlı devlet ilkesi sosyal liberalizm açısından da geçerlidir. Devletin alanı genişledikçe, bireyin özgürlük alanının daralacağına yönelik düşünce de benzer biçimde korunmaktadır. Ancak sosyal liberalizm, ekonomide devlet müdahaleciliği ve sosyal adalet vurgusu nedeniyle klasik liberalizmden farklılaşır. Çünkü klasik liberalizm, ekonomik yaşama devlet müdahalesini özgürlüğün önünde bir engel olarak görürken; sosyal liberalizm sosyal adaletin sağlanması konusunda devlete görev yüklemektedir.

Sosyal liberalizm, klasik liberalizmin eleştirisi/ yeniden yorumlanması olarak da değerlendirilebilir. Liberal ekonominin yeniden yorumlanmasında, görünmez el prensibinin yoksulluğa, işsizliğe ve gelir adaletsizliğine yol açması etkilidir. 1929 Ekonomik Krizi devlet müdahalesi olmaksızın serbest piyasanın, toplumsal sınıflar

arasında ekonomik sömürü aracına dönüştüğünü göstermiştir. Bu durum ise, ekonomik sistemlerinin yeniden gözden geçirilmesine neden olmuştur. 1929 Ekonomik Krizi'nin ardından Keynes klasik liberalizmin handikaplarını "Genel Teori"yle açıklamış ve ekonomiye devlet müdahalesinin gerekliliğini savunmuştur.

Keynes (2010: 16) klasik liberalizmin emek-değer teorisinin rekabet ve piyasalar mükemmel olmadığı takdirde ücretin, istihdam bir birim azaltıldığında kaybedilecek değere eşit olduğu tezinin, eşitliği bozabileceğini ifade eder. Yani istihdam azaldığında, ücrette yaşanan kayıp eşit olmamaktadır. Çünkü piyasaların her zaman rekabet halinde ve mükemmel işleyişte olduğunu varsayamayız. Bu durum ise toplumsal sınıflar arasındaki uçurumu derinleştirmektedir. Keynes (2010: 16) emek-değer teorisi hakkında ayrıca reel ücretin, fiili olarak istihdam edilebilecek emek hacminin piyasaya gelmesini sağlayacak ücret olarak ele alınmasını eleştirerek, kişinin minimum faydayı sağlayan ücreti kabul etmektense, satmamasının göz ardı edildiğine dikkat çeker. Keynes, klasik liberalizmin reel ücret anlayışının da bir varsayıma dayandığını ifade eder. Bu yönüyle yazar istihdam edilme ve ücretlendirme sürecinde, bireye fayda sağlamayan ücretlendirmelerde, bireyin istihdamı tercih etmeme olasılığının görmezden gelindiğine dikkat çeker.

Keynes'in genel teorisi esas olarak, etkinlik ve özgürlüğün işsizliği engellemediğini ispatlar. Yani birey kendi kararlarının hakimi de olsa işsiz kalabilmektedir. İşsizlik ise sosyal adaletsizlik yaratan bir durumdur. İşsizlik ve gelir adaletsizliği konusunda Keynes (2010: 318), devletin tüketim eğilimini vergilendirme sistemiyle, kısmen faiz oranlarını sabitleyerek kısmen de diğer yollarla etkileyerek yönlendirme görevini üstlenebileceğinden bahseder. Devlete yüklenen roller nedeniyle devletin müdahale alanının genişleyeceğini kabul eden Keynes (2010: 322), bu durumun devlet sosyalizmine yol açmayacağını, devletin üretim araçlarına tahsis edilen kaynakların miktarını, bu kaynaklara sahip olanların ödüllendirilmesine ilişkin oranları, kamu yatırımları için gerekli tedbirleri alabilme gücüne işaret eder.

Keynesyen ekonomik model, devletin ekonomiye müdahalesini gerekli görmekte birlikte, devletçi ekonomiyi savunmaz. Ekonomik müdahale, sosyal sorunların çözülmesinde araç olarak ele alınır. Bu bağlamda işsizliğin ve gelir adaletsizliğinin çözümü konusunda yapılan müdahale, devletin özgürlükleri ortadan kaldırmasına neden olmamaktadır. Devlet güçlü bir organizasyon olduğu için yerinde yapılan müdahaleler,

hem ekonomik hem de sosyal sorunların aşılmasına yardım edebilecektir. Klasik liberalizmin başarısız olması, Keynesyen ekonomik modelin alternatif haline gelmesine neden olmuştur. Keynesyen ekonomik model, sosyal liberalizmin ekonomik alt yapısına katkı sağlarken, devlet gece bekçisi rolünden sıyrılarak, sosyal politikalar aracılığıyla ekonomik ve toplumsal alana müdahil olabilme yeteneğine sahip olmuştur.

Sosyal liberalizmin siyasal boyutu da ekonomik boyutta olduğu gibi klasik liberalizmden farklılaşır. Sosyal liberalizmin öncü düşünürlerinden biri Thomas Hill Green'dir. Green doğal hak ve sözleşme temelli kurulan siyasal ilişkiyi klasik liberalizmden farklı biçimde ele almaktadır. Green'e göre insanlar, ortak çıkarları kabul ettikleri için doğal haklara sahiptir ve özetle devlet olmaksızın doğal hakların varlığından bahsedemeyiz (Tunçay, 2011: 170). Klasik liberlizme göre doğal haklar, devletten önce vardır ve insanlar doğal haklarını koruyabilmek adına siyasal topluma geçmişlerdir. Bu yönüyle devletin üzerine düşen, bireyin doğal haklarını korumaktır. Ancak sosyal liberallerden Green, klasik liberalizmin doğal hak doktrinini kabul etmemektedir. Green siyasal toplumu ortak çıkarlar üzerine inşa ederek, devlet olmaksızın doğal hakların olamayacağını iddia eder.

Sosyal liberalizmin klasik liberalizmden ayrılan diğer boyutu da özgürlüğün pozitif yorumudur. Pozitif özgürlük, "kendine hakim olma" ve "yapılması gerekeni yapma" şeklinde yorumlanan ve bireyin rasyonel amaçlara yönlendirilmesi halinde hukukun bireyi baskı altına almadığı aksine özgürleştirdiği görüşünü paylaşan bir özgürlük yorumudur (Barry, 2012: 349). Dolayısıyla sınırsız özgürlük alanına işaret etmeyen sosyal liberalizm, bireyin rasyonel amaçlara yönlendirilebilme fikrini de özgürlüğe müdahale olarak yorumlamaz.

Hobson da benzer bir bakış açısıyla bireysel özgürlüğün önündeki engelleri devleti sınırlandırarak değil, ona pozitif görevler yükleyerek çözebiliriz düşüncesine inanır (Erdoğan, 2006: 53-54). Klasikliberalizmin aksine sosyal liberalizmde devlet, bireye ve özgürlüğe müdahale eden kurum olarak ele alınmaz, bireysel özgürlük alanının genişletilmesinde pozitif rol oynayabilecek nitelikte bir kurum olarak değerlendirilir.

Osuka (2014: 18) da pozitif özgürlüğü, devletin pozitif fonksiyonları ve bireysel özgürlükler arasında paylaşılmayan bir alan olarak tarif eder. Özgürlük ve devletin pozitif fonksiyonları arasında bir çatışma varmış gibi görüldüğünü belirten Osuka

(2014: 19) negatif özgürlük anlayışının, 19. yy. sonunda sosyo-ekonomik problemler konusunda bir illüzyon yarattığına dikkat çeker. Yazarın bahsettiği illüzyon, sadece devlet müdahale etmediğinde bireyin özgürleştiği iddiasıdır. Çünkü 1929 Ekonomik Kriziyle birlikte, bireyler arasında eşitsiz bir ekonomik sistem gelişerek, sosyal problemlere yol açmıştır. Sosyal problemlerin çözümünde ise kendiliğinden düzen fayda sağlamadığından, devlete pozitif görevler yüklenmiştir. Devlet işsizlik ve istihdam başta olmak üzere, ekonomik ve sosyal yaşamda yer almaya başlamıştır. Devletin düzenleyicilik rolünde başarı sağlaması, devletin görevleri konusunda tartışmalara zemin hazırlamış ve devlete yüklenen olumsuz imaj ortadan kalkmıştır.

Devletin kamusal iyiliği sağlayabileceğine yönelik iddianın, felsefi temellerinde Rousseau'nun etkili olduğu söylenebilir. Rousseau'nun genel irade ve toplum sözleşmesi teorileri sosyal liberalizmin değerlerinin oluşmasına katkı yapmıştır. Rousseau'ya göre (2006: 30) genel iradeyi genel yapan, oyların çokluğu değil ortak yarardır. Genel irade toplumun iradesi olarak ele alındığında, tüm bireyler tarafından kabul edildiği ifade edilmelidir. Dolayısıyla bireyler, toplumsal yaşam içinde ortak amaçlara uygun hareket ederek, bireysel faydalarını da korumuş olmaktadır. Genel irade ortak faydaya dayandığı için, bireyler arasında adalet sağlanmış olmaktadır. Bu durumda bireylerin toplum sözleşmesi yapmalarının nedenlerinden biri de adil düzen olarak karşımıza çıkar.

Liberalizmin tanıtılmasında başvurulmuş toplumsal sözleşme kuramlarında iki düşünür ayrıcalıklı bir konuma sahiptir. Klasik liberalizmin felsefi dayanaklarında Locke'un, sosyal liberalizmin felsefi dayanaklarında ise Rousseau'nun etkisi daha fazladır. İnsanların neden siyasal topluma geçtiğini ve devletle kurulan ilişkinin boyutunu anlatan sözleşme kuramları, birey ve devlete yönelik sınırların oluşturulmasına yardımcı olmaktadır. Rousseau (2006: 31) toplum sözleşmesiyle bireylerin birtakım haklardan vazgeçmek yerine, hak değiş tokuşu yaptıklarını belirterek, iğreti ve kararsız bir durum yerine güvenlik; doğal bağımsızlık yerine özgürlük değiş tokuşu yapıldığını iddia eder. Rousseau'ya göre insanlar güvenlik ve özgürlük adına siyasal topluma geçmiştir. Klasik liberalizmin aksine özgürlüğü korumak adına toplumsal sözleşme yapılmamıştır. Rousseau'ya (2006: 51) göre yalnız devlet gücü üyelerine özgürlük sağlayabilir. Özgürlüğün devletle tanımlanması, Rousseau'nun genel iradeye ve yasaya duyduğu güveni yansıtır. Çünkü yasa, genel

iradenin ürünüdür. Dolayısıyla halkın ortak yararını hedefleyen yasa, gücünü genel iradede almakla birlikte, devlet egemenliğini de sağlar. Yasa ve özgürlük arasındaki ilişki ise, yasanın bireysel özgürlüğü garanti altına almasından kaynaklanır.

Rousseau'dan etkilenmiş olan Green, "Liberalizm ve Pozitif Özgürlük" adlı çalışmasında, özgürlüğün herkes için nimet olduğunu ancak ilgilendiğimiz tek şeyin onun anlamı olduğuna dikkat çeker. Özgürlüğü ilerlemenin ölçüsü olarak ele alan Green, özgürlüğün ölçüsünü ortak yarara yapılan katkı olarak ifade eder ve özgürlüğü sadece "zorun" kaldırılması olarak değerlendirmez (Nettleship, 1911: 106). Bireyi toplumsallık bağlamında ele alan Green, özgürlüğü de toplumsallıkla ilişkilendirerek klasik liberalizmden ikinci kopuşu sergiler. Bu bağlamda sosyal liberalizme göre özgürlük, bireysel çıkarların gerçekleştirilmesinde bir araç olarak ele alınacaksa, özgürlüğün ortak çıkar olarak ele alınması ve toplumsallıkla ilişkilendirilmesi gereklidir.

Sosyal liberallerden Hobhouse da pozitif özgürlük anlayışını benimser. Hobhouse'a(1944: 28) göre güvenlik ve baskıya karşı direnme özgürlük tanımlamasında örtük bir yer tarif etmekle birlikte, eşitlik ortak yararlar, özgürlük ise hakla tanımlanabilir. Bu bağlamda Hobhouse özgürlüğü hak temelinde ele alarak, eşit özgürlük fikrini benimser. Eğer özgürlük bir haksızlık, tüm bireyler bu haktan faydalanabilmelidir. Bu yönüyle özgürlük hakkı, eşit bir hak olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca özgürlüğün hak temelinde ele alınabilmesi için, hukuksal bir çerçevede tanımlanmış olması gereklidir. Sosyal liberalizme göre hukuk kuralları özgürlüğün sınırlarını belirleyerek, özgürlüğü sağlamaktadır.

Hukuk kuralları hem devletin hem de bireyin özgürlük alanını açıklar ve taraflara kurallara uyma sorumluluğu yükler. Devlet ve birey arasındaki ilişki hukuksal temelde kurulmakla birlikte, kurallara uymanın nedeni ne olabilir sorusu akla gelmektedir. Green'e göre kurallara uymanın nedeni korku değil, devlet-birey ilişkilerinin rızaya dayanmasıdır ve bu rızayı oluşturan güdü de ortak yarardır -yarar eğer doğru anlaşılırsa, herkes ortak yararı kendi yararı haline dönüştürebilir- (Tunçay, 2011: 172-190). Söz konusu değerlendirme, klasik liberalizm-sosyal liberalizm karşılaştırmasına olanak tanır. İlk olarak bireysel ve genel çıkar kavramlaştırması her iki liberalizmde farklı ele alınır. Klasik liberalizme göre genel çıkar bireysel çıkarların toplamıyken; sosyal liberalizme göre, genel yararın "doğru bir kavrayışla" bireysel yarar olarak yorumlanabileceği savunulur. İkinci olarak klasik liberalizmin devlete özgürlüğü

kısıtlayan bir sistem olarak ele alırken; sosyal liberalizm devleti özgürlük ve hak sağlayıcı olarak değerlendirir. Yani sosyal liberalizme göre devlet varsa hak vardır, hak varsa özgürlük vardır.

Özgürlük, devlet ve bireysel çıkar konusundaki ayrılmaya ek olarak sosyal liberalizmin mülkiyete ilişkin bakış açısı da klasik liberalizmle örtüşmez. Bu konuda Hobhouse, mülkiyetin kişisel bir yanı olduğu kadar sosyal bir yanı da olduğuna dikkat çeker. Yazara göre mülkiyet sosyaldir çünkü toplum, mülkiyet haklarını hırsızlığa, yağmacılığa karşı korur ve birey işbirliğine yönelmek zorunda olduğundan değer-üretim sürecinde sosyal bir unsur bulunur (Alatlı, 2014: 1529). Bireyin toplumsallık bağlamında ele alınması ve bireyler arası işbirliğine ilişkin değerlendirme, sosyal liberalizmi klasik liberalizmden ayırıştırır. Zira rasyonel bireyin, kendi çıkarları doğrultusunda hareket ettiğine yönelik iddia, işbirliğine ilişkin bir değer içermez.

Sosyal liberalizm, bireye, topluma ve ekonomiye ilişkin kavramları yeniden yorumlarken, klasik liberalizmin yol açtığı adaletsizlikleri ortadan kaldırmaya yönelik girişimlerde bulunmuştur. Sosyal adalete vurgu yapan sosyal liberalizm, devlete bu konuda sorumluluk yüklemiştir. Adaleti toplumsallık içinde değerlendiren sosyal liberalizm, devlete sınırsız bir alan tanımamaktadır. Devlete yüklenen pozitif anlam dolayısıyla sosyal liberalizmin, liberal bir öğreti olmadığı yönünde eleştiriler de mevcuttur.

Sosyal liberalizme yöneltlen en önemli eleştiriler, liberaller tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda Tersaçı sosyal liberalizmi (2015: 7), soslu sosyalizme benzetmiş ve kendi kendini sınırlandıran devlet düşüncesinin teorik ve pratik olarak mümkün olmadığına değinmiştir. Yazarın eleştirilerinde sosyal liberalizm ve sosyalizm arasında bir ilişki olduğu iddia edilmektedir. Ancak sosyal liberalizm, ortak mülkiyet kavramını savunan bir idoloji değildir ve sosyal adaletsizliklerin çözümde devlet müdahaleciliğini önermektedir. Devleti hukuksal sınırlar içinde tanımlayan sosyal liberalizm, hukuk kurallarına uyma konusunda hem bireylere hem de devlete sorumluluk yüklemektedir. Devletin bu sınırlar içinde kalacağına dair bir garanti verilmesi ise mümkün görünmemektedir.

Sosyal liberalizm eleştirilerinin yoğunlaştığı alanlardan biri de adalete ilişkindir. Hayek (2013: 36) dağıtımçı adaletin, keşfi mümkün olmayan genel ilkeleri olmadığına dikkat çekerek, böyle bir konuda uzlaşılsa da toplumsal hayatta uygulanamayacağını

iddia eder. Hayek'e göre, adalet toplumsal bir konu olmadığından, sosyal adaletingeneral ilkeleri belirlenemez ve uygulanamaz. Çünkü adalet, bireysel bir alana işaret ederek, röaltif bir nitelik taşır.

Lomasky (2013: 198-202) ise sosyal liberalizmin, insan hayatı için son derece önemli olan herhangi şey üzerinde, kişinin ona hakkı olduğuna yönelik herhangi bir karinesi olmadığına ve bir iyinin sağlanması için başkalarının zorlandığı fedakarlığın büyüklüğünün gözden kaçırıldığına dikkat çekmektedir. Bu bağlamda yazara göre, ihtiyaç ve fedakarlığın hangi ölçüye göre belirlendiği belli olmamakla birlikte, hayati derecede önemli olan bir şey üzerinde de bireyin hak iddia edemeyebileceğini ifade etmektedir.

Ryan (2013: 92) ise sosyal liberalizmin ideolojik ve metafizik olarak aşırı yüklü olduğuna dikkat çekerek, bireylerin sosyal gerekçelerle gelirlerinin bir kısmından vazgeçmeye zorlanmalarının, bireyler arasında hınç doğmasına neden olabileceğini savunur. Bu bağlamda yazar, sosyal liberalizmin ideolojik boyutuna dikkat çekerek, ortak iyi kavramının sorgulanmasını önerir. Aynı sorgulamanın adalet de yönlendirilebileceğini iddia edilir. Zira sosyal adaletin tüm bireyler açısından aynı anlama geldiği söylenemez. Bu nedenle de sosyal adaletin sağlanmasında, tek tek bireylerden katkı beklenmesi, toplumsal birliği ortadan kaldıracaktır.

Özetle sosyal liberalizm, devletin görevleri, adalet, özgürlük ve ekonomi konularında klasik liberalizmden farklılaşmaktadır. Her iki liberalizm türü de sınırlı devlet anlayışını savunsa da sosyal liberalizm, devlete pozitif görevler yüklemektedir. Sosyal liberalizme göre, ekonomik yaşam kendiliğinden düzenle sürdürülememektedir. Bu nedenle de devlet sınırlı da olsa ekonomik yaşama müdahale etmelidir. Zira adalet ancak bu şekilde sağlanabilecektir. Devletin ekonomik alandaki müdahalesi dışında sosyal liberalizm, siyasal alanda da devleti hak sağlayan ve bireyi özgürleştiren bir değer olarak ele almaktadır. Diğer yandan sosyal liberalizme göre birey, ancak toplumsallık içinde değerlendirilebilir. Bu nedenle bireylerin ortak paydası, ayrı ayrı bireysel çıkarlar değil, ortak faydadır. Liberalizme sosyal değerler kazandıran sosyal liberalizm, gerçek bir liberalizm olmadığı gerekçesiyle de eleştirilmektedir.

1.6. Klasik Liberalizm: İngiltere Örneği

Avrupa'da liberalizmin gelişimi, aynı zamanda Avrupa'nın kapitalistleşme sürecidir. Kapitalistleşmenin anahtar kavramı ise Sanayi Devrimi'dir. Tarihsel bakış

açısıyla süreç ele alındığında, Avrupa’da etkili olan merkantilizm, kapital birikimini sağlamış, sanayi devrimi ise üretim süreçlerini değiştirerek kapitalist ekonomi modelinin, ülkelerin ekonomi politikası haline gelmesine neden olmuştur.

Kapitalizm, ekonomik, siyasal ve toplumsal alanın sınıfsal olarak yeniden tanımlanmasıdır. Hunt (2009: 29) kapitalizmi şu şekilde değerlendirir: pazara yönlendirilmiş mal üretimi, üretim araçlarının özel sahipliği, emek gücünü pazarda satmadığı sürece var olamayan nüfusun büyük bölümü ve iktisadi sistem içinde çoğu bireyin bireyci, açgözlü ve azamileştirici davranışı. Bu yönüyle kapitalizm, üretim araçlarına sahip olan sınıf ve emeğini satarak geçimini sağlayan işçiler arasındaki ilişkiyi açıklamaktadır. İkinci olarak ise mal üretimi ihtiyaç üzerinden şekillenmekten ziyade, tüketimle ilişkilendirilmektedir. Bu sürecin toplumsal yansıması da bireycilikle açıklanmaktadır.

Kapitalizmi liberal bir bakış açısıyla ele alan Tessaçı (2015: 8) ise şu tanımı tercih etmektedir; hem tüketim mallarının hem de üretim araçlarının doğal sahipleri tarafından kullanıldığı, bireysel özgürlüklerin hiçbir devlet erki tarafından kontrol altına alınmadığı ve hiçbir bireyin toplum menfaati için feda edilmediği bir sistem. Dolayısıyla yazara göre üretim araçlarının doğal sahibi, bireylerdir. Bireylerin mülk edinmedeki davranışları ve üretim sürecindeki farklılıkları göz ardı edildiğinde kapitalizm, devletin ekonomik alandan çekilmesiyle oluşan özgürlük ortamında, bireylerin kendi tercihlerini gerçekleştirmesidir.

İki farklı bakış açısıyla da değerlendirilebilen kapitalizm, her şeyden önce ekonomik bir modeldir. Üretimin artırılması ve kar güdüsü kapitalizmin temel amaçlarını oluşturur. Kapitalizm, üretim araçlarının özel mülkiyeti sayesinde, emeğin düşük ücretlendirilmesi ve bu sayede maliyetlerin düşürülmesi gayesini taşır. Dolayısıyla söz konusu ekonomik model toplumsal sınıfların doğmasında etkili olmuştur: burjuvazi (üretim araçları sahibi) ve proletarya (üretimin emek boyutu). Sınıflar arasında mali bir eşitlikten/benzerlikten söz etmek mümkün olmamakla birlikte, kapitalizmde toplumsal roller yeniden üretilmektedir.

Kapitalizmin ekonomik ve toplumsal rol üretme işlevini Wallerstein (2012: 25-28) şu şekilde değerlendirir: kapitalizm emek arasında farklılaştırma yaratarak roller oluştururken (üretken emek erkekler; üretken olmayan emek -kadınla özdeşleştirilmekte), yaşa/ cinsiyete göre işbölümünü güçlendirirken, istihdam kalıpları

içinde siyasal alanda etkileme gücü yoluyla etnik değerleri de rol yaratma sürecine dahil eder. Bu bağlamda kapitalizm, emeği farklılaştırmakla kalmaz aynı zamanda toplumsal roller üzerinden yeniden üretmiş olur. Üretim ve emek önceden belirlenen kalıplar çerçevesinde kapitalist ekonomi içerisinde yer alır. Ayrıca emek metalaşmakta ve çalışma ve bireye ilişkin her değer tüketilebilir nitelik arz etmektedir.

Wood (2003: 86) kapitalizm ve ticaret toplumu arasındaki farklılığa dikkat çekerek, kapitalizmi üretim sürecine kendilerini kabul ettiren piyasa zorunlulukları ve kapitalist hareket yasalarını üreten, mülkiyet ilişkilerinin gelişimi olarak tarif eder. Böylelikle kapitalizm mülkiyet ilişkilerinin değişimi sonrasında söz konusu olan ekonomik bir model olarak ortaya çıkmaktadır. Ancak bu model, piyasadan kaynaklanan süreçleri ve hareket alanlarını da üretmektedir. Bunu kapitalizmin yasaları olarak ifade eden yazar, mülkiyet ilişkilerinin bu yasalar çerçevesinde oluşturulduğunu savunur.

İngiltere de benzer süreçlerin geliştiğine dikkat çeken Wood (2003: 88-110), siyasal olarak oluşturulmuş mülkiyet ilişkilerinin, İngiltere’de toprak sahipliğinin piyasaya bağımlı hale gelmesinin kapitalistleşme sürecindeki önemini vurgular. Bu bağlamda kapitalist ekonomik model, toprak mülkiyetine bağlı ekonomik gücün etkisini yitirmesiyle ve mülkiyet haklarının yeniden tanımlanmasıyla ortaya çıkmıştır. 1833 tarihli İngiliz “Veraset Kanunu” ve 1845 tarihli “Gayrimenkul Mülkiyeti Kanunu” mülkiyet üzerindeki sınırlamaların kaldırılmasıyla ilgili örnek oluşturabilir (Güriz, 1993: 204). Özel mülkiyetin korunması, miras yoluyla aktarılması ve mülkiyet üzerinde hakların yasayla tanınması, devletin mülkiyet haklarını tanıdığını göstermektedir. Sözleşme hürriyetinin tanınması da mülkiyet haklarının kullanılması açısından öneme sahiptir. Mülkiyet haklarının yasal statü kazanmasıyla başlayan kapitalist kurumsallaşma, Sanayi Devrimi’yle derinleşmiştir.

Sanayi Devrimi tarihsel nitelik taşır. Sanayi Devrimi’nin tarihselliği, kavramın İngiltere’de üretimin karakterinin değiştiği, 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başını kapsayan periyod için kullanılmasından kaynaklanır (Küçükkalay, 1997: 54). Sanayi Devrimi, Toynbee’ye göre ekonominin kalkışa geçtiği aşama olarak tarif edilir (Aktaran Torun, 2003: 183). Söz konusu ekonomik büyüme ve gelişmenin ilk ortaya çıktığı devlet ise (1750-1850) İngiltere’dir (Mises, 2002: 1; Torun, 2003: 183; Aslan, 2011: 161). İngiltere’nin sanayileşme deneyimi Avrupa’daki diğer ülkeler açısından örnek

oluşturmuştur. İngiltere’de Sanayi Devrimi’nin etkilerini değerlendirmeden önce sanayileşmede başarı sağlamasının nedenlerinden biri olan merkantilizme değinmek faydalı olacaktır.

İngiltere’nin kapitalistleşme sürecinde, dış ticarete uyguladığı merkantilist politikanın iktisadi açıdan kapital birikimine olanak tanınması, liberal doktrinin ise ticari kapitalizmin ve piyasa ekonomisinin şartlarını hazırlayarak sanayi kapitalizmin sözcülüğünü yapması etkilidir (Ülgen, 2000: 85). Bu sayede İngiltere, dış ticarete diğer ülkeler aleyhine gelişme göstererek zenginliğini artırmıştır (Ülgen, 2000: 86). İngiltere’de liberal doktrin sadece liberal parti tarafından değil, nüfusun büyük bir çoğunluğu tarafından benimsenmiş, yasal dayanaklarla güçlendirilmiş ve serbest ticaret vurgusu, emperyalist, müdahaleci, militarist karşıtı bir tavırla hükümetin yetkilerinin genişletilmesinden hoşlanmama ile birleştirilmiştir (Hayek, 2013: 23). Dolayısıyla İngiltere’de liberal düşünce geleneğinin toplumsallaşması, liberal yasaların hayata geçirilmesinde itici bir güç oluşturmuştur.

Serbest piyasa ekonomisinin hukuksal dayanağı oluşmadan önce, İngiltere’nin kapital birikimini sağladığı gözden kaçırılmamalıdır. Kapital birikimine olanak sağlayan ise merkantilist politikalarıdır. Altın ve gümüşe sahip olan ülkelerin zengin olduğu fikrinden yola çıkan merkantilizm, zenginliğin sürdürülebilmesinde ihracatın artırılması ve ithalatın azaltılmasını savunur. İngiltere de ithalatı azaltıp, ihracatı artırırken; tekellerin yaratılmasını, yabancılarla rekabeti zor gören ihracatçılara vergi iadesi ve para yardımı yapılmasını, hammaddenin ülke dışına çıkarılmaması için ihracat vergisini, bazı malların ithalatının yasaklanmasını veya ağır vergilendirilmesini uygulamaya geçirmiştir (Hunt, 2009: 48). İthalata yapılan kısıtlamalar ve ihracat teşvikleri ülkede kapital birikimine yol açarak, İngiltere’yi diğer ülkelere göre avantajlı kılmıştır. İngiltere’nin kapitalistleşme başarısını sadece merkantilist politikalara veya liberal doktrine dayandırmak sınırlı bir bakış açısını yansıtır. İngiltere Sanayi Devrimi’yle özdeşleştirilen bir ülkedir. Sanayi Devrimi’nin İngiltere ile mekansallaştırılmasının temelinde; ülkenin donanma gücünün büyük olması ve sömürgecilikle hem hammadde hem de pazar sorununu çözmesi, feodalizmden kapitalizme başarılı biçimde geçmesi, ticaret savaşları, milli patent sistemini kurmuş olmaları, finansal başarıya ve piyasaya saygı duymaları etkilidir (Küçükkalay, 1997: 56).

Görülmektedir ki kapitalistleşme sürecinde, dış ticarete uygulanan politikaların yanında İngiltere'nin denizler üzerinde hakimiyetinin ve bunun sonucunda sömürgecilik faaliyetlerinin etkisi büyüktür. Ancak yasalar aracılığıyla yaratılan politik desteği de unutmamak gerekir. Zira liberalizmin politik alanda var olabilmesinin en önemli şartı yasaya verilen önemdir. Bu dönemde ülkenin siyasal yapısının da liberal örgütlenmesi, ticari hayatın yasal alt yapısının hazırlanmasına katkı sağlamıştır.

İngiltere'nin kapitalistleşme sürecinin sistemli bir gelişim gösterdiği söylenebilir. İngiltere'de ekonomik büyümenin gerçekleşmesinde, devletin üstlendiği rol de unutulmamalıdır. 17. yüzyılda İngiltere'de devlet, egemenliğini kullanarak ekonomik haksızlıkları ortadan kaldırmış, istikrarın sağlanmasını desteklemiş, düşük işlem maliyetleriyle ekonomik büyümeye katkı sağlamış ve mali disiplin, kaynak dağılımı, hukukun üstünlüğü ilkelerini hayata geçirerek piyasa dostu ve müteşebbis devlet haline dönüşmüştür (Aslan, 2011: 169). İngiltere'nin 17. yüzyıldaki görünümü incelendiğinde, devletin egemenlik anlayışında değişim yaşadığı söylenebilir. Çünkü devlet, piyasaya göre ekonomik varlığını planlamakta ve egemenliğini ekonomik büyümeyi destekleyecek şekilde kurmaktadır. Piyasa doğrudan yöneten iradesiyle şekillenmemekte, hem devletle işbirliği yapılmakta hem de bu süreç yasal düzenlemelerle güvenceye kavuşturulmaktadır.

Güriz (1993: 202-203) kapitalizmin varlığını, devlete bağlamakta ve kapitalist devletin görevlerinin; güvenlik, adalet, mülkiyet haklarının güvence altında olması, insanların ve malların serbest dolaşımının engelleyen sınırları ortadan kaldırmak, ekonomik kriz risklerini azaltmak, nitelikli emek gücünün sağlanmasına yardımcı olmak ve ekonomik uzlaşa sağlamak olarak ifade etmektedir. İngiltere'de devletin söz konusu özellikleri taşıdığı gözlenmektedir. Devlet, piyasayla organik bir bağ kurmuş ve ekonomik hayatın düzenlenmesinde yasal adımları atarak, kapitalizmin kurumsallaşmasını sağlamıştır.

Üretim sürecinde aktörlerin belirlenmesi, görev ve sorumluluk alanın çizilmesi devlet ve piyasa işbirliğinin oluşması anlamına gelir. Çünkü üretim devlet tekeliyle yürütülmemektedir. Devlet-piyasa işbirliği İngiliz ekonomisinin 1800'lü yıllarda büyük bir gelişim göstermesine neden olmuştur. İngiltere 1800-1870 yılları arasında mevcut hukuku, değişen ekonomik ihtiyaçlara uydurmaya çabalamış, 1860 yılından itibaren ise sosyal içerikli yasalar yapılmaya başlanmıştır (Güriz, 1993: 204). Böylelikle serbest

piyasa ekonomisi İngiltere’de işlerlik kazanmıştır. Bu durumu gözlemlemenin en doğru yöntemi, ekonomik gelişmelerdir.

Sanayi Devrimi’nin İngiltere ekonomisinde yarattığı değişimler şu şekilde özetlenebilir (Kaymak, 2010: 169-178): 1854 yılında 97 milyon pound olan ihracat 1872 yılında 256 milyon pounda, ithalat ise söz konusu yıllarda 152 milyon pounddan 355 milyon pounda ulaşmış; 1850 yılındaki demir üretimi (yüzde) 7,7 milyon tonken 1913 yılında 10,3’e, çelik üretimi 1,3’ten 7,7’ye çıkmış, üretim artış oranı 1870’li yıllarda 2,3 milyona ulaşırken, işsizlik oranları 1850-1859 yıllarında (yüzde) 5,3’ten 1890-1899 yıllarında (yüzde) 4,35’e düşmüştür. Söz konusu oranlar değerlendirildiğinde İngiltere’de ihracatın artıp, ithalatın azaldığı görülmektedir. İhracatın artmasının en önemli nedenlerinden biri makinalaşmaya bağlı olarak üretimin artmasıdır. Böylelikle İngiltere, diğer ülkelere oranla ekonomik avantaja sahip olmuştur.

Ekonomik gelişmeler dışında İngiltere’de yaşam standardının, refah seviyesinin arttığını belirten Mises (2002: 2), bu gelişmelerin nedenin liberalizm olduğunu savunur. Ekonomik hayatta yaşanan bu dönüşüm, sosyal hayatı da yapısal olarak değiştirmiştir. Yapısal değişimin en önemli boyutlarından biri, kentsel yaşamdır. Çünkü sanayileşmeye bağlı olarak kırdan kente göç, işgücünün beşte birinden fazlasının tarım dışı işlerde çalışmaya başlamasına ve işgücünde uzmanlaşma, iş bölümü ve sosyal tabakalaşmanın yaşanmasına neden olmuştur (Güzel, 2005: 281).

Kentler üretim ilişkilerinin değişmesinde, önemli bir etkiye sahiptir. Tarım dışı üretimin merkezi haline gelen kentler, büyük bir nüfusa da ev sahipliği yapmaktadır. Kırdan kente göçün arttığı dönemde tarımda çalışan köylülerin, kentlerdeki fabrikalarda üretim sürecine katılmaları söz konusudur. Bu durum ise toplumsal sınıflar açısından öneme sahiptir. Sanayileşme süreci, köylülerin işçi sınıfına dahil olmalarına neden olmuştur. Toplumsal sınıfların belirginleşmesi ve üretim sürecindeki değişimler, İngiltere’de sınıflar arasında gerilimler yaratmıştır.

Kapitalist ekonomik sistem büyüme ve kar güdüsüyle hareket ettiğinden çalışma koşulları işçiler açısından zorlaşmıştır. İş alanlarının az olması, ücretlerin düşmesine neden olmuş ve kapitalist sınıf daha düşük ücretli çalıştırabildikleri için kadın ve çocuk işçileri tercih etmiştir. Söz konusu dönemde işçiler hastalık ve kaza sigortası, emeklilik, yıllık ve haftalık izin, işten atılma tazminatı, iş güvenliği ve iş güvencesi gibi haklara sahip değillerdir (Taş, 2012: 64). 1840 yılında Fransa’da tekstil sektöründe günlük

çalışma süresi 16 saat, İngiltere’de kadın ve çocuk işçilerin çalışma süreleri 12-16 saatti (Güriz,1993: 202). Çalışma koşullarındaki adaletsizlik ve işçi ölümleri işçilerin sendikalar aracılığıyla hak arayışına girmelerine neden olmuştur. Çeşitli engellemelere rağmen İngiltere’de işçilerin birleşme çabalarının, yasa dışı olmadığına yönelik mahkeme kararı sonrasında yapılan mücadeleler, işçi örgütlenmelerinin doğmasını sağlamıştır (Çelik ve Bingöl, 2014: 84). Bu gelişmelerden sonra devletin sınıflar arasında uzlaşmacı bir kurum olarak rol almaya başladığı söylenebilir. Yukarıda da ifade edildiği gibi 1860’lı yıllardan itibaren sosyal içerikli yasalar yapılmaya başlanmıştır. Kapitalistleşme sürecinde yaşanan adaletsizliklerin önüne geçilmesi amacıyla devletin, sosyal ve ekonomik hakları tanınması söz konusudur.

Sanayi Devrimi’nin İngiltere açısından iki önemli sonucu vardır: ekonomik büyüme ve toplumsal sınıfların doğuşu. Ekonomik büyüme, piyasayla barışık olan devletin yasal düzenlemeleri hayata geçirmesiyle mümkün olmuştur. Devlet, üretimin artırılmasına bağlı olarak ihracatı özendirmiştir. İngiltere’nin sömürgecilik hareketleri sayesinde pazar arayışına girmemesi ve siyasal gücü de ekonomik büyümeye katkı sağlamıştır. Ekonomik açıdan büyüme ve gelişme yakalayan İngiltere, toplumsal sınıfların doğması ve bu sınıflar arasındaki adaletsizlikler nedeniyle yasal düzenlemelere ihtiyaç duymuştur.

İngiltere’de serbest piyasa ekonomisinin başarıya ulaşmasında devletin önemli bir paya sahip olduğu belirtilmişti. Devletin güçlü bir kurum olarak değerlendirilmesinde diğer etken de VIII. Henry’nin Roma Katolik Kilisesi’yle ters düşmesinin ardından devletin sekülerleşmesidir (Hunt, 2009: 53). Devletin dinsel etkiden kurtulabilmesi, egemenliği güçlendirirken, iktidarın merkezileşmesine de zemin hazırlamıştır. İktidarın güçlenmesi ise devletin hem ekonomik hem de toplumsal yaşamda düzenleyici bir kurum olarak varolmasını sağlamıştır.

Avrupa’da 1800’lü yıllarda başlayan kapitalistleşme süreci, Osmanlı Devleti’ni de etkilemiştir. Çünkü bu yüzyıl dünyadaki güç dengelerini yeniden tanımlarken, ülkeleri de değişime zorlamıştır. Osmanlı Devleti, İngiltere’ye benzer biçimde kapitalistleşme sürecini yaşayamamıştır. Bu durumun ekonomik ve siyasal nedenlerinin tartışılması, çalışmaya katkı sağlayacaktır.

Mardin (2014: 196) Osmanlı Devleti’nde siyasal iktidarın ve toprak denetiminin, devlette olduğunu hatırlatarak, tüzel kişilik gibi bir mekanizmanın son derece sınırlı

olduğunu ve hukukun piyasa işlerinin yardımcısı olmaktan ziyade ceza hukuku bağlamında geliştiğini ifade eder. Osmanlı Devleti, egemenliğin son derece derin kurgulandığı bir devlettir. Çünkü devlet hem ekonomik hayatın planlanmasında hem toprak üzerinde egemenliğe dayanarak mülkiyet ilişkilerinin düzenlenmesinde hem de gücün paylaşılmaması doğrultusunda bir yönetim mekanizmasına sahipti. Ekonominin doğrudan devletçe düzenlenmesi ve hukukun devlet egemenliğini güçlendirici etkisi, kapitalist ekonomik dönüşümü engellemiştir. Zira Osmanlı'da Batı'da olduğu gibi bir piyasa mekanizması söz konusu değildir.

Ayrıca Avrupa'da açık olan bir çok ekonomik alan Osmanlı'da kapalı olmakla birlikte, devlet üretilen malların niteliğini, niceliğini, dağılımını, fiyatını kontrol etmekte, mülkiyet bir çok yönden denetim altına alınmakta, para ekonomik bir araç olmaktan ziyade siyasal bir araca dönüşmekte ve toplumsal sınıflar etnik işbölümüne göre sınıflandırılmaktaydı (Mardin, 2014: 202-220).İngiltere ile kıyaslandığında Osmanlı'da ekonominin doğrudan devletle ilişkili bir alan olduğu belirtilmelidir. Zira üretimin her aşamasında devletin etkili olduğu ve devlet dışında müteşebbislerin büyümesinin mümkün olmadığı belirtilmelidir. İkinci olarak Osmanlı Devleti'nin örgütlenme biçimi düşünüldüğünde, ekonomik açıdan güçlü sınıfın ticaretle zenginleşmediği ortaya çıkmaktadır. Siyaset hem güç hem de zenginleşme alanıdır. Üçüncü olarak Osmanlı'da toplumsal sınıflar, ekonominin dönüşmesine bağlı olarak değişmemiştir. Osmanlı'da uygulanan millet sistemi, doğal bir toplumsal sınıf kurgusunu yansıtmaktadır. Bu yönüyle Osmanlı Devleti,Avrupa'daki kapitalistleşme sürecinin dışında kalmıştır.

Osmanlı Devleti'nde toplumsal sınıfları burjuvazi ve proleterya olarak ele almak mümkün görünmemektedir. Çünkü Osmanlı Devleti patrimonyal bir devlettir ve Avrupa'da feodal dönemde olduğu gibi, Anadolu köylüsü hiçbir zaman serf olmamıştır (Heper, 2006: 51; Keyder, 2015: 15). Osmanlı Devleti'nin toplumsal ilişkilerinde de devlet oldukça etkili olmakla birlikte, sınıfsal değişim söz konusu olmamıştır. Hükümdar, toplumsal düzenin sağlanmasında ve toplumsal ihtiyaçların giderilmesinde kendisini sorumlu tutmuştur. Toprak mülkiyeti devlete ait olmakla birlikte, toprak sistemi, feodal örgütlenmeye izin vermemiştir.

Osmanlı Devleti, Avrupa'yla bütünleşmek adına reformları hayata geçirirse de ekonomiyi dönüştürücü nitelikte değişimleri görmek mümkün değildir. 19. yüzyılda

Avrupa ile ticari ilişkileri gayrimüslimler üzerinden yürütmeye çalışan Osmanlı, hukuksal düzenlemeleri hayata geçirirken, gayrimüslimler kompradar sınıfa dönmüştür (Keyder, 2015: 33-34). Siyasal ve ekonomik reformları hayata geçirmek zorunda kalan Osmanlı, toplumsal sınıflarda bir farklılaşma yaratamamıştır. Ancak gayrimüslimler, ticaret burjuvazisine dönmeye başlamış gibi görünse de aslında bu durum millet sisteminin bir uzantısıdır. Osmanlı'nın mirasını devralan Türkiye'de ise kapitalistleşme sürecinde devletin itici gücü etkili olmuştur.

1.7. Sosyal Liberalizm: Almanya Örneği

Avrupa'nın kapitalistleşme süreci, toplumsal sınıfların doğmasına yardımcı olurken, toplumsal sınıflar arasındaki uçurumu derinleştirmiştir. Sınıflar arasındaki gerilimlerin toplumsal adalet sorununa dönüşmesi ise, devlete bu konuda görev yüklemiştir. Bu bağlamda liberal ekonomik ve politik yasalar, sosyal niteliğe kavuşturulmuş ve sosyal devlet olgusuna zemin hazırlamıştır.

Sosyal devlet, vatandaşlarına asgari bir yaşam düzeyi sağlamayı amaçlayan, sosyal adaleti sağlayarak insan onurunun korunabileceğine inanan ve bunun için de devletin sosyo-ekonomik alanda aktif rol almasını savunan devlettir (Bulut, 2003: 176; Efe, 2008: 4; Koray, 2000: 38-39). Sosyal devletin önemli vurgularından biri insan onurudur. Çünkü klasik hakların tanınması bireyler açısından son derece önemli bir kazanım olurken, sosyal sorunları çözememektedir. Bu nedenle artan sosyal sorunların çözümü öncelik haline gelmiştir. Sosyal sorunlar arasında, sosyal adalet düşüncesi ise ayrı bir öneme sahiptir. Sosyal adaletin sağlanabilmesi için, yasa önünde eşitlik ilkesinin yanında, dezavantajlı grupların desteklenmesi düşüncesi savunulmaya başlanmıştır.

Erdoğan (2015: 424) sosyal devletin, piyasa ekonomisinin dengesizlik ve adaletsizliklerinin düzeltilmesi konusunda aktif olduğunu, zenginliğin yaratılmasından çok hakkaniyetli ve adil dağıtılmasını savunduğunu ve ekonomik olarak Keynesyen, sosyal olarak ise refahçı yönlerinin olduğunu ifade eder. Bu bağlamda sosyal devlet, kapitalist ekonomi modelinin tasfiyesini savunmaz. Ekonomik sistemin korunarak, ortaya çıkan adaletsizliklerin giderilmesini önerir. Ekonomik büyüme merkezli bir hedeften ziyade sosyal devlet, bölüşümle ilgilenmektedir.

Sosyal devlet, vatandaşların sosyal ve ekonomik haklarının genişletildiği devlettir. Çünkü bireyin sosyal ve ekonomik hakları genişletildiği takdirde, sosyal korunma

sağlanabilir. Sosyal hakları, mutlak hak olarak nitelendiren Marshall (2000: 50), sosyal hakların benimsenmesi ve uygulanmasının refah devletini meşru kılarak, yurttaşlığın temel ilkesi olan statü eşitliğini sağlayabileceğini savunur. Temel hak ve özgürlükleri bütünlüklü bir şekilde ele alan yazar, tüm hak ve özgürlüklerin eşitliği fikrinden yola çıkar. Bu nedenle de sosyal ve ekonomik haklar, bireyin kendini gerçekleştirmesine yardımcı olmaktadır. Devlet bireylerin sosyal ve ekonomik haklarını tanıyarak, sosyal adaleti gerçekleştirmeyi hedeflediği müddetçe meşru kabul edilmektedir. Devlet ve birey arasında kurulan hukuki bağ, Marshall tarafından “sosyal vatandaşlık” olarak ifade edilir ve eşit yurttaşlık ancak sosyal adaletin sağlanmasıyla mümkün olabilir.

Sosyal adalet, bölüşümle ilgili bir kavramdır. Klasik liberalizmin aksine sosyal adalet anlayışı, adalete toplumsal bir boyut kazandırmaktadır. Sosyal adaletin sağlanması pozitif hukuk açısından kanunlar önünde herkesin eşit olmasını, sosyolojik açıdan üretim sürecinde ve üretim sonrasında paylaşımın mümkün olduğu kadar topluma yayılmasını ve toplum sağlığı açısından sosyal tabakalar arasında aşırı farklılaşmanın önüne geçilmesini içerir (Topakkaya, 2009: 2134-2144). Sosyal tabakalar arası farklılaşmanın önüne geçmek ve sosyal eşitliğin sağlanmasına yardımcı olmak devlete meşruiyet kazandırır. Devlet bu sayede bireye olan sorumluluğunu yerine getirir. Öyleyse sosyal devlet, sosyal politikalar aracılığıyla toplumdaki dezavantajlı grupların devlet tarafından desteklenerek, fırsat eşitliğine kavuşmaları konusunda adım atan devlettir. Ekonomik alanda milli gelirin artırılması kadar, gelirin adil bölüşümü de sosyal devlet açısından önem taşımaktadır.

Sosyal devletin doğuşu genelde 1601 yılında İngiltere’de yoksulluğun toplumsal bir sorun haline gelmesi sonucunda çıkarılan Yoksulluk Yasası ile ilişkilendirilir (Buğra, 2008: 25). 1600’lü yıllardan itibaren devlet, sosyo-ekonomik hayatın içine daha fazla müdahil olmakla birlikte, sosyal devlet 1900’lü yıllarda yeni bir model olarak dünya siyasetinde yer almıştır.

Göze (2011: 385) sosyal devleti, liberal devletin kendi yapısı içinde 20. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleştirdiği bir aşaması olarak tanımlar. Söz konusu tarihler, Avrupa’nın liberalizasyon sürecine geçtiği ancak, kapitalizmin toplumsal sınıflar arasında sömürü aracına dönüştüğü dönemlere tekabül eder. Kapitalizmin yarattığı eşitsiz ilişki sonrasında devlet, sosyo-ekonomik hayata ilişkin düzenlemeler yapmaya başlamış ve sosyal problemlerin çözümü noktasında sorumluluk üstlenmiştir.

Alman düşünür Bernstein, demokrasi ve kapitalist sistemleri emekçiler lehine rehabilite etmeyi önererek, devletin sosyal adalet görevi dışında sağlık, alt yapı, eğitim ve sosyal refahın sağlanması görevlerini de üstlenmesini savunur (Çaha, 2014: 330). Sosyal devlet ve sosyal demokrasi kavramlarına önemli katkı sağlayan Bernstein, devletin görev alanını genişletirken, kapitalist ekonomik sistemin ortadan kaldırılmasını savunmaz. Bu bağlamda sosyal adalet, kapitalist ekonomik ilişkiler içinde kurulduğundan doğrudan sosyalizmle ilişkilendirilmez. Ancak Avrupa’da güçlenen sosyalist düşüncenin, sosyal devlet üzerinde etkisi de yadsınamaz.

Sosyal devlet tartışmasında üzerinde durulan konulardan biri devletin görevleridir. Çünkü liberalizm devletin müdahalelerini, özgürlüğün ortadan kaldırılmasıyla eşdeğer görmektedir. Ürer (2012: 117) sosyal devletin müdahale alanlarını şu şekilde ifade eder: devlet, kişilerin mal ve hizmet için harcayacağı parayı vergilendirmeye sosyal güvenlik sistemine yönlendirebilir, tüketim mallarının nitelik ve niceliğinde değişiklik yaparak piyasaya müdahale edebilir, belli mal ve hizmetler için doğrudan doğruya para verebilir ve dolaysız şekilde bazı hizmetleri sağlayabilir. Klasik ekonomi açısından üretime niceliksel veya niteliksel anlamda yapılan müdahale, özgürlüğü ortadan kaldırmakta ve bireysel fayda, toplumsal fayda için feda edilmektedir. Ancak klasik liberalizm rasyonel bireyler arasındaki farktan doğan eşitsizlikleri dikkate almadığından, sosyal dışlanma sorununu gözardı eder. Sosyal devlet olgusu, sosyal sorunların çözümünde devlete görev yükler. Sosyal devlet anlayışı, devletçi ekonomi anlamına gelmez. Devlet sadece gerekli durumlarda ekonomiye müdahale edebilir. Bu durum liberal ekonomi politikalarından vazgeçmek olarak da değerlendirilemez. Zira devlet, liberal ekonomi içinde toplum ve bireye ilişkin sorumluluk üstlenir.

1600’lü yıllardan itibaren devletin üstlendiği sorumluluk, tarihsel süreçte dört temel evre geçirmiştir. Sosyal devletin gelişim sürecini Durdu (2009: 42) şu şekilde özetler: 1880 öncesi dönemde sosyal problemlerin çözümünde, aile, gönüllü kuruluşlar, hayırseverler ve devlet rol almış, 1880-1945 yılları arasında ise devlet, sosyal sigorta sistemini kurmuştur. 1945-1975 yılları arasında devletin amaçları arasına bireylerin yaşam standartlarını yükseltmek girmiş ve sosyal hizmet alanları genişlemiştir. 1975 yılından sonra ise sosyal devlet krize girmiş ve devletin yeniden yapılandırılması söz konusu olmuştur.

Sosyal devletin gelişim süreci değerlendirildiğinde, Avrupa’da sosyal devlete ilişkin ilk düzenlemelerin İngiltere’de ve Almanya’da ortaya çıktığı gözlenmektedir. Almanya’da sosyal devletin gelişiminde, Frieberg Okulu’nun aktif-yapısalcı-fonksiyonel devlet anlayışı etkili olmuştur (Güngör,1998: 31). Almanya sosyal devletin ekonomik dayanağını, piyasa özgürlüğü ve rekabete dayalı ekonomik düzen olarak, sosyal dayanağını ise sosyal eşitlik üzerine kurgulamıştır (Güngör, 1998; 32). Görülmektedir ki sosyal devlet olgusu, ekonomik sistemin değiştirilmesini önermemekte, sadece sosyal sorunları aşma konusunda devlete sorumluluk yüklemektedir.

Almanya’nın sosyal devlet yorumunda devlet vatandaşın refahını sağlamak için oluşturulan bir kurum olarak ele alınmakta, yoksullukla en iyi mücadele biçiminin ekonomik büyüme olduğu kabul edilmekte ve sosyal hizmet sağlamada aile ve dini kurumların rol alması gerektiği fikri savunulmaktadır (Gökbunar vd, 2008: 161). Almanya, sosyal devlet uygulamalarını konusunda ilk adım atan ülke olmakla birlikte, devleti de yeniden tanımlamıştır. Çünkü devlet, vatandaşın refahı için oluşturulmuş bir kurum olarak ele alınmakta ve söz konusu refahın sağlanması konusunda sosyal yardımlardan ziyade daha kapsamlı çözüm önerileri sunmaktadır. Bu bağlamda devlet, sosyo-ekonomik hayatın düzenlenmesinde aktif rol alırken, sosyal sorunlar toplumsal bir sorumlulukla çözülmektedir.

Almanya sosyal eşitliği sağlamak için,sosyo-ekonomik alanda yasal düzenlemeler yapan öncü ülkelerden biridir. Almanya’da 1530’da (yabancıları kapsamayan) mahalli idarelerin yoksullara sahip çıkması konusunda ilk yasalar yapılırken, 18. yüzyılda gençler ve fakirler için (yabancıları kapsamayan) yurtlar yapılmasına olanak tanınmıştır (Işık, 2014: 11). Almanya ile ilgili diğer örnekler ise şu şekilde ifade edilebilir: 1880’de sağlık sigortası (dünyada ilk uygulama), 1883’te hastalık sigortası, 1884’te Endüstriyel kaza sigortası (dünyada ilk uygulama), 1889’da emekli aylıkları (dünyada ilk uygulama), 1927’de işsizlik sigortası, 1954’te de aile ödeneklerini hayata geçirmesidir (www.canaktan.org, 09.06.2015). 1500’lü yıllarda yoksulluğu toplumsal bir sorun olarak ele alan Almanya, piyasa ekonomisinin derinleşmesiyle birlikte sosyal devlet uygulamalarını da kurumsallaştırmıştır.Dünyada ilk uygulanan, sağlık, kaza sigortaları ve emekli aylıkları, Almanya’nın sosyal adaleti sağlama konusundaki önemli adımlarını oluşturur. Çünkü yasal adımlar, bireylerin çalışma hayatında karşılaşacakları riskleri

azaltmakla birlikte, sosyal koruma da sağlamaktadır. Devletin risklere karşı bireyleri yasal zeminde koruması, ülkenin kamu harcamalarında da artışa neden olmuştur. Bu bağlamda Almanya’da 1870-1996 yılları arasında genel kamu harcamalarının GSMH’ya oranı artış göstererek;19. yüzyılın sonlarında (yüzde)10 olan harcamalar Birinci Dünya Savaşı öncesinde 14,8, sonrasında 25’e yükselmiş, İkinci Dünya Savaşı öncesinde 34,1, sonrasında 32,4’e yükselerek, 1960’da 34,6, 1980’de 46,1, 1990’da 47,9 ve 1996’da 55 olarak gerçekleşmiştir (Çelik, 2013: 20). Görülmektedir ki, kamu harcamaları Almanya’da düzenli olarak artış göstermiştir. Devlet kamu harcamaları aracılığıyla, sosyal yardımları finanse etmiştir. Dolayısıyla sosyal devlet uygulamaları çerçevesinde Almanya, söz konusu yardımları maliyet perspektifinden değil, kamusal görev olarak yorumlamıştır.

Sosyal devletin gelişiminin Türkiye’deki durumu değerlendirildiğinde ise, Almanya’dan farklılıkları ortaya çıkar. Osmanlı Devleti merkezli bir yorum getiren Mardin (2014: 194-195), Osmanlı toplumunun Batı toplumlarına göre daha eşit olarak düşünüldüğünü, gereksinim kavramının günümüze yaklaştıkça daha belirgin olarak ortaya çıktığını, gelir farklılıklarının sadece toplumsal ve ekonomik farklılıklardan ibaret bir konu olarak ele alınamayacağını ve gelir dağılımı, bölüşüm ve eşitleme kavramlarının adaletle birleşme noktasında ikinci planda kaldığını belirtir. Bu yönüyle sosyal devlete ilişkin kavramların yankıları, Osmanlı’da aynı etkide hissedilmemiştir. Osmanlı Devleti, Batı gibi sömürgeci bir devlet olarak kabul edilmediğinden ve toplumsal sınıflar sadece ekonomik ilişkilerle belirlenmediğinden, sosyal devlet tartışmaları Osmanlı’da ihtiyaç duyulan bir konu olmamıştır.

Osmanlı Devleti’nde sivil toplum ve dini değerler de yoksulluk ve sosyal dışlanma konusunda önemli bir yere sahiptir. Örneğin loncalar sadece kalifiye eleman yetiştiren sivil toplum kuruluşları değil, işçileri koruyan ve üretimi ucuz yolla tüketiciye ulaştıran kuruluşlar olarak ele alınmalı ve vakıfların sosyal adaleti, refahı, dengeli gelir dağılımını, sosyal güvenliği ve sosyal hizmetleri sağlamakla devlete bu konuda yardımcı oldukları gözden kaçırılmamalıdır (Karadağ, Aslan, 2013: 303). Bu yönüyle Osmanlı’da sosyal sorunlar, toplumsal bir sorun olarak ele alınmakta ve sosyal sorunlar konusunda devlet doğrudan rol üstlenmemektedir.

Diğer yandan Osmanlı’da din olgusu da sosyal sorunların aşılmasında bir değer olarak ele alınabilir. Osmanlı Devleti’nde kamu yararı, dinsel uygulamalara göre

öncelikli olsa da din hem toplumun taleplerini yönetene, yönetenin taleplerini de topluma ulaştıran bir etkiye sahipti (Karadağ, Çiçek, 2013: 467). Bu yönüyle kamusal fayda yaratan veya toplumsal ihtiyaçların karşılanması konularında devlet sorumlu olurken, söz konusu taleplerin yerine getirilmesi dini bir gereklilik olarak ortaya çıkmıştır.

Türkiye’de ise sosyal devlete ilişkin genel paradigma, adaletin sağlanmasında devletin görevli olduğudur. Devletin temel niteliklerinden biri olan halkçılık, sosyal devlete atıf yapmaktadır.Çaha (2013: 650) Türkiye’de sosyal demokrat partilerin halkçılığı, emeğin üstünlüğü olarak ele aldığını; uyumlu kaynaşmış bir kütle yaratma ve çatışmaları engelleme konusunda milliyetçilikle ilişkilendirildiğini iddia eder. Bu yönüyle halkçılık tek boyutlu olmayan, toplumsal sınıfları reddeden ve kamu politikalarında kamu yararını hedefleyen bir paradigma sunmaktadır. Türkiye’de sosyal devlet olgusunun anayasal statü kazanması ve sosyal ve ekonomik hakların tanınması ise 1961 Anayasası’yla mümkün olmuştur.

İKİNCİBÖLÜM

1980-1990: TÜRKİYE'DE (NEO)LİBERAL YAPISAL REFORMLAR VE ETKİLERİ

12 Eylül 1980 Darbesi, Türk Siyasal Hayatı açısından tarihsel, siyasal ve ekonomik öneme sahiptir. Türkiye'nin ithal ikameci sanayileşme modelini terk ederek, serbest piyasa ekonomisine geçişi 24 Ocak Kararları'yla mümkün olmuştur. Bu nedenle 1980'li yıllar, ekonomik liberalleşme sürecinde önemli bir yere sahiptir. Devletin yeniden yapılandırılmasına zemin hazırlayan 1980 Darbesi, 1982 Anayasası'yla otoriter bir yönetim tarzı sergilerken, siyasal liberalizmin hayata geçirilmesine de engel olmuştur. 1980'li yıllarda Türkiye, geç kapitalistleşme sürecini yaşarken, ANAP bu sürecin baş aktörü olmuştur. Bu bölümde 1980-1990 yılları arasında Türkiye'de ekonomik ve siyasal liberilazasyon süreci değerlendirilerek, Türkiye'nin liberalleşme başarısı tartışılacaktır.

2.1. Liberalleşme Deneyimi Olarak 24 Ocak Kararları

Türkiye, kuruluştan itibaren çağdaş uygarlık hedefi olan bir ülkedir. Bu nedenle Türkiye, Batı ile yakın ilişkiler kurarak uluslararası alanda kendini var etmeye çalışmıştır. Zaman zaman ekonomik serbestleşme, zaman zaman da planlı ekonomi deneyimlerini hayata geçiren Türkiye, güçlü bir ekonominin kurulmasında başarılı olamamış ve uluslararası/ ulusal ekonomik ve siyasi krizlerle kırılgan bir ekonomik yapıya sahip olmuştur. Türkiye'nin liberalleşme başarısını etkileyen önemli nedenlerden biri, kapitalistleşme sürecidir.

Türkiye'nin 1923 yılında devraldığı ekonomik ortam, savaşın yıkıcı etkileri, Lozan Antlaşması'yla 1929 yılına kadar Osmanlı'nın dış ticaret rejimini uygulama zorunluluğu ve 1929 Ekonomik Krizi'nin yarattığı olumsuz gelişmeler, 1930'larda krizle mücadele amacıyla formüle edilen tedbirlerin, devlet biçimine dönüşmesine neden olmuştur (Keyder, 2015: 117-124). Batılı uygarlıklar arasında yer almak isteyen Türkiye, sanayileşmeyi başaramamış, toplumsal sınıfları belirgin olmayan ve ekonomik olarak güçlü olmayan bir mirasın üzerinden gelişme ve kalkınmayı gerçekleştirmek zorunda kalmıştır. Bu nedenle de ekonomi, devletçilik politikalarıyla güçlendirilmeye çalışılmıştır.

Tek parti döneminde uygulanan devletçilikle, sosyal adalete dayanan ekonomik kalkınmanın hızlı biçimde gerçekleştirilmesi hedeflenerek, devletin yol göstericiliği ve bizzat devlet eliyle kalkınmanın sağlanabileceği düşüncesi benimsenmiş ve yerli kapitalistlerin yabancıların mülkiyetinde olan teşebbüsleri satın alma konusundaki yeteneksizlikleri dolayısıyla devletin kapitalistleşme sürecini bizzat yönetmesiyle uygulanmıştır (Köker, 2013: 204-214). Osmanlı Devleti'nde yer alna gayrimüslim ticaret burjuvazisinden arta kalanlarla, Türkiye'de devlet eliyle burjuvazi sınıfı yaratılmak istenmiştir. Bu yönüyle ekonomi politikalarının oluşturulmasında ve yürütülmesinde doğrudan devletin etkin bir rol üstlendiği gözden kaçırılmamalıdır.

Boratav (1982:2) Cumhuriyet'in ilk yıllarında devletçiliği, kapitalist sermaye birikiminin özel bir yolu olarak değerlendirmektedir. Keyder (2015: 136) de devletçiliğin, bürokratlar ve sanayi burjuvazisinin homojen bir koalisyon aracılığıyla sanayi üretiminin artmasına neden olduğunu belirtir. Bu yönüyle Türkiye'de toplumsal sınıfların oluşturulmasında ve kapitalistleşme sürecinin başlatılmasında devletin önemli bir rol oynadığı ifade edilmelidir. Devletçilik politikası, ticaret burjuvazisinin sanayi burjuvazisine dönüşmesine ortam hazırlarken, siyasal alanda da bürokrasinin otoriter biçimde toplumu modernleştirmesinde araçsallaştırılmıştır (Karpata, 2015: 153-158; Keyder, 2015: 139; Köker, 2013: 219). Devletçilik uygulamasının bürokratik elitler tarafından toplumsal dönüşümde kullanılması, otoriter bir görünüm sergilemekle birlikte toplumsal muhalefetin oluşmasına da neden olmuştur. Bu toplumsal muhalefet, kurulan yeni partilere verilen destekle daha görünür bir hal almıştır. Diğer yandan devletçilikle sanayi burjuvazisi gelişmeye ve zenginleşmeye başlamıştır. Bu bağlamda devletçiliğin, devlet eliyle burjuvazi sınıfının yaratılmasına yardımcı olduğu söylenebilir.

İkinci Dünya Savaşı'nın ekonomi üzerindeki ağır yükünün toplum tarafından üstlenilmesinin yarattığı hoşnutsuzluk ve muhalefetin Demokrat Parti'de toplanmasıyla kazanılan seçimlerin ardından, Türkiye'de bir süreliğine devletçilik uygulamalarından vazgeçilmiştir. DP, serbest piyasa ekonomisine geçişi taahhüt ederek ekonomik dönüşümleri hayata geçirirse de devletçilik uygulamalarına geri dönmüş ve 1960'lardan itibaren ise beş yıllık kalkınma planları hayata geçirilerek, ithal ikameci sanayileşme modeli uygulanmıştır (Akagül, 2009: 420). Bu nedenle Türkiye'de ekonomik gelişme ve kalkınma sorununda çözüm yolu devlet olarak görülmüştür. DP serbest piyasa

ekonomisine geçmeyi Türkiye açısından önemini görmekle birlikte, ekonomideki enflasyonist baskı nedeniyle devletçi politikaları uygulamaya devam etmiştir. 1960 Darbesi'nin ardından ise ithal ikameci sanayileşme modeli hayata geçirilmiştir.

Ekonomik liberalleşme olgusunun yeniden bir devlet politikasına dönüşmesinde, 1980 Darbesi'nin ardından iktidar olan Anavatan Partisi ve lideri Özal etkili olmuştur. Ekonominin ulusal ve küresel krizlerle yaşadığı kırılganlığın önüne geçilmesi hedefiyle 24 Ocak Kararları hayata geçirilmiş ve Türkiye geç kapitalistleşme sürecine geçebilmiştir. 24 Ocak ekonomik istikrar programı, Türkiye'de 1980 yılında Özal tarafından hayata geçirilen, ekonomik liberalleşme sürecinin kararlı bir uygulamasıdır. İthal ikameci sanayileşme modelinden serbest piyasa ekonomisine geçişin başlangıcı olarak ele alınan bu kararlar, Türkiye'nin yaşadığı ekonomik krizleri aşmanın yolu olarak görülmüştür. 1980'li yıllar dünyada neoliberal politikaların yükselişe geçtiği yıllar olmakla birlikte, Türkiye liberalleşme sürecini tamamlayamadığı için, bu dönemde liberalizme geçiş denemeleri yapılmıştır.

24 Ocak Kararları'na neden olan başlıca etkenlerden biri, 1970'li yıllarda Türkiye ekonomisinin başarısız görünümüdür. 1970'li yıllardan itibaren kendini hissettiren ekonomik kırılganlık, hem ulusal hem de uluslararası ekonomik durgunluklar ve krizlerle güçlenmiştir. 1974-78 petrol krizleri ve Batıda yüksek enflasyon, Türkiye'de dış ticaret hadlerinin bozulmasına ve cari işlemler dengesi açıklarının artmasına neden olmuştur (Öztürk, Özyakışır, 2005: 3). Uluslararası alanda yaşanan krizler, kırılgan bir ekonomiye sahip olan Türkiye ekonomisindeki krizleri derinleştirmiştir. Dönemde uygulanan ekonomi politikaları da krizi aşmakta yetersiz kalmıştır. Bu durumun en güzel örneğini Petrol krizleri sebebiyle, petrol fiyatları 4 kat artarken dünya ülkelerinin tasarrufa gitmesi, Türkiye'nin ise aynı dönemde -Kıbrıs Barış Harekatı sebebiyle ekonomik ambargo altındayken- uyguladığı politikanın petrol tüketimini artırması ve petrolü sübvansetmesi oluşturur. Bu nedenle Türkiye'de yüksek maliyetle ithal edilen petrol, daha yüksek maliyetle ithal edilmeye devam etmiştir.

1970'li yıllarda Türkiye'nin enerji tüketiminde, petrolün payı yüzde 52'dir (Kazgan, 2005: 175). Dolar üzerinden ithal edilen petrolün dış ticaret verilerinde yarattığı açık, TL'nin dolar karşısındaki değeriyle beraber düşünüldüğünde daha ciddi bir boyuta ulaşmaktadır. Söz konusu durumu daha iyi değerlendirebilmek için, dış

ticarete ve TL'nin ABD doları karşısındaki değerine ilişkin verilere değinmek faydalı olacaktır. Tablo 2.1'de 1972-77 yılları arasındaki dış ticaret verileri yer almaktadır.

Tablo 2.1: Türkiye'nin Dış Ticaret Açığı (Milyon Dolar)

	1972	1977	Fark	Reel Artış	Fiyat Artışı
Toplam İthalat	-1562,6	-5796,3	-4233,7	+812,1	+3421,6
Ham petrol ithalatı	-124,0	-1151,6	-1027,6	+91,2	+936,4
Diğer ithalatlar	-1438,6	-4644,7	-3206,1	+720,9	+2485,2
İhracat	885,0	1753,0	868,0	+84,9	+783,1
Dış Ticaret Açığı	-667,6	-4043,3	-3265,7	-727,2	+2638,5

Kaynak:Kazgan, G., (2005). *Türkiye Ekonomisinde Krizler:1929-2001*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, ss.178, İstanbul.

Ekonomik büyümenin gerçekleştirilmesinde ihracatın artırılması, ithalatın azaltılması düşüncesi önemli görülmektedir. Ancak Tablo 2.1 incelendiğinde Türkiye'de ithalatın, ihracattan daha fazla reel artış yaşadığı gözlemlenmektedir. Bu durum Türkiye'de dış ticaret açığının oluşmasına neden olmuştur. İkinci olarak, toplam ithalat içinde ham petrol ithalatının önemli bir yeresahip olduğu gözlemlenir. Bu durum ise Türkiye'nin enerji tüketiminde petrolün önemi göstermektedir. 1972-77 yılları arasında ham petrol ithalatının arttığı söylenebilir. Ancak bu artış, petrol kriziyle beraber düşünüldüğünde Türkiye ekonomisi üzerinde ciddi bir olumsuzluğa neden olmuştur. Üçüncü olarak ithalat artışı içinde, fiyat artışının reel artıştan yüksek olması da dış ticaret açığının artması anlamına gelmiştir. Dolayısıyla 1970'li yıllarda ekonominin başarısızlığının nedenlerinden biri, dış ticaret açığının artışı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tablo 2.1'e göre fiyat artışının reel artıştan fazla olması, Türkiye'de enflasyon oranlarının arttığını da göstermektedir. Söz konusu veriler TL/ ABD Doları/Alman Markı/döviz kurları çerçevesinde değerlendirildiğinde, ekonomik gidişatın olumsuz görünümü netleşmektedir. Tablo 2.2'de ise 1 ABD dolarının ve Alman markının kaç TL olduğuna ilişkin veriler yer almıştır.

Tablo 2.2 :1970-1980 Yıllarındaki Döviz Kurları

Yıllar	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980
ABD Doları	14,85	14	14	14	13,85	15	16,5	19,25	25	35	89,25
Alman Markı	4,09	4,34	4,34	5,25	5,65	5,95	6,85	8,60	13,87	20,22	45,15

Kaynak:Yıldırım, Süreyya, “Türkiye’de 24 Ocak 1980 Öncesi ve Sonrası Sanayileşme ve Ekonomik Büyüme Etkileri”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2006/7, (1), ss.179.

Tablo 2.2’de, 10 yıllık dönemde TL’nin ABD doları ve Alman markı karşısındaki değer kaybı yer almaktadır. 1 dolar ve mark özellikle 1974’ten itibaren her yıl artış göstermektedir. Bu durum ithalat artışının, dış ticaret açığını artırdığı görüşünü destekler. Paranın değer kaybının yaşandığı ve sabit kur rejiminin geçerli olduğu ülkelerde, bu kaybı önlemek adına devalüasyon tekniği uygulanarak ulusal paranın değeri korunmaya çalışılır. Türkiye’de sabit kur politikası uygulayan ülkelere biri olarak, TL değer kaybettiği zamanlarda devalüasyona başvurmuştur.

Döviz kuru sisteminin dış ticarete olumsuz etkisi, ithalat ve ihracat fiyatlarının değişmesi durumunda ortaya çıkar (Karagöz, 2009: 15). Tablo 2.1 incelendiğinde de ithalat ve ihracat fiyatlarının Türkiye ekonomisinde dış ticaret açığı yarattığı söylenebilir. Türkiye’de ithalat oranının ihracata göre yüksek olması, TL’nin değer kaybıyla beraber düşünüldüğünde, aynı miktarda ithal edilen bir malı daha pahalı almak anlamına gelmiştir. Küresel etki yaratan dönemlerde, bu oran katlanarak devam ettiği için, Türkiye ekonomisinde krizler ortaya çıkmıştır. Bu durum 1978-79 yılları arasındaki dış ticaret verilerine de yansımıştır. 1978-1979 yıllarına ilişkin veriler Tablo 2.3’te gösterilmiştir.

Tablo 2.3: 1978-79 Yıllarındaki GSMH ve Dış Ticarete İlişkin Veriler

Yıllar	1978	1979
İhracatın ithalatı karşılama oranı (yüzde)	49,8	44,6
İhracatın GSMH içindeki payı (yüzde)	3,4	2,6
İthalatın GSMH içindeki payı (yüzde)	6,8	5,9

Kaynak: www.tuik.gov.tr, 26.02.2016.

Tablo 2.3 incelendiğinde, Türkiye’de ihracatın ithalatı karşılama oranı 1978-79 yıllarında düşüş göstermiştir. Bu oranın düşmesi, Türkiye’nin borçlanmasına neden olmuştur. Toplam borç stokunun GSMH içindeki yüzdelik oranları 1977’de 22,8; 1978’de 26,5 ve 1979’da 19, 8’dir (Köse, Şenses, Yeldan, 2003: 307). Bu oranlar, Türkiye’nin borçlanarak ithalat ve ihracat yaptığını anlamına gelir. İthal ikameci sanayileşme modeli de Türkiye’de sanayi sektörünün gelişimine fayda sağlayamadığı gibi, enflasyon oranlarının yükselmesine de neden olmuştur. Tablo 2.4’te bu durum daha net gözlemlenebilmektedir.

Tablo 2.4: 1975-1980 Yıllarında GSMH’da Sektörel Dağılım ve Büyüme Hızları

Yıllar	GSMH’da Sektör Payları (%)			GSMH’da Sektörel Büyüme Hızları (%)		
	Tarım	Sanayi	Hizmetler	Tarım	Sanayi	Hizmetler
1975	24,5	20,6	55	3	9,1	6,4
1976	24	20,5	55,5	6,9	8,9	10
1977	22,8	21,3	56	-2,1	6,6	3,9
1978	23,1	21,7	55,2	2,7	3,1	-0,1
1979	23,2	20,7	56,1	-0,2	-5	1,1
1980	24,2	20,5	55,4	1,3	-3,6	4,1

Kaynak: Yıldırım, Süreyya, a.g.e., ss.175

Tablo 2.4 değerlendirildiğinde GSMH içindeki payların büyük bölümünü, tüm yıllarda hizmetler sektörü oluşturmaktadır. Türkiye’nin sanayileşme hedefi olduğu düşünüldüğünde, sanayi sektörünün büyüme hızının yıllar içinde düştüğü, hizmetler sektörünün de 1978 yılından itibaren arttığı görülmektedir. Ekonomik büyüme ve kalkınmanın sanayileşmeyle sağlandığı bu yıllarda Türkiye, sanayileşmeyi başaramamıştır. Hizmet sektörünün sanayi sektörüyle birlikte büyümesi olumlu bir gelişme olarak ele alındığında, hizmet sektöründeki artışın hem yapısal bir sorun oluşturduğu hem de sektörün düşük teknolojiyle işlediği gözden kaçırılmamalıdır. Bu durum günümüzde de yapısal problem olarak değerlendirilebilir. Diğer yandan ithal ikameci sanayileşme modelinin Türkiye’de yarattığı yapısal problemlerden biri de enflasyon oranlarıdır. Tablo 2.5’te enflasyon oranlarına ilişkin veriler şu şekilde yer almaktadır.

Tablo 2.5: 1978-1984 Yılları Arasındaki Enflasyon Oranları (Yüzde)

Yıllar	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984
Enflasyon Oranları (%)	52,6	63,9	107,2	36,8	27	30,5	50

Kaynak: Aydoğan, Esenay, “1980 den Günümüze Türkiye’de Enflasyon Serüveni”, *Celal Bayar Üniversitesi İ.İ.B.F Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 2004/11, (1), ss. 91.

Tablo 2.5 incelendiğinde enflasyon oranlarının 1978 yılından 1980 yılına kadar ciddi artış gösterdiği gözlemlenmektedir. 1974-78 petrol krizleri ve Batıda yaşanan stagflasyon da Türkiye’de enflasyon oranlarını artırmıştır. Tablo 2.5’te de görüldüğü üzere 1980 yılından itibaren –dış borçlarla- enflasyon oranlarının düşürülmüş ancak 1984 yılında yine artış göstermiştir.

Petrol fiyatlarının yükselmesi ve ithal enerjiye bağımlılık, uluslararası alanda etkili olan stagflasyon Türkiye’de ekonominin daha kırılgan bir yapıya dönüşmesini neden olmuştur. İthal ikameci sanayileşme modeli, Türkiye’de enflasyonist baskıyı artırırken, işsizliğin artmasına da neden olmuştur. Sanayileşme hamlesini gerçekleştiremeyen Türkiye, borçlanarak ekonomik yaşamını sürdürmeye başlamıştır. Türkiye 1980 yılında OECD’den 1162; IMF’den 350; Dünya Bankası’ndan 670 milyon dolar borçlanmıştır (Dikkaya, Özyakışır, 2008: 146). Bütün bu olumsuz etkiler, Türk ekonomisinin yaşadığı problemleri kronikleştirmiştir.

İthal ikameci sanayileşme modeli ekonomik sorunlara yol açarken, Türkiye’de toplumsal sınıflar ve devlet arasında gerilimlere de neden olmuştur. İthal ikameci sanayileşme modeli 1960’larda burjuvazinin küçük burjuvazi, ticaret burjuvazisi ve sanayi burjuvazisi olarak bölünmesine neden olurken, sanayi burjuvazisi bu süreçte gelişim göstermiş (iktisadi kaynakların politik mekanizmalarla tahsisi) ve ideolojik bir hakimiyet kuramasa da devlete hakim olarak 1960-80 yıllarındaki siyasi mücadelelere neden olmuştur (Keyder, 2015: 175-182). Keyder 1960 Darbesi’yle Türkiye’de toplumsal sınıfların daha belirgin hale geldiğini belirtmektedir. Devletçilik politikasıyla oluşturulan burjuvazinin 1960’larda ayrıştığını, sanayi burjuvazisinin ise devletin desteğiyle güç kazandığını ve devlet üzerinde etkili olduğunu iddia etmektedir. Bu durum ise Türkiye’de siyasetin, ekonomik ilişkiler üzerinde etkili olduğunu göstermektedir. Devlet, ulusal bir burjuvazi yaratma gayretinde gibi görünmektedir.

1960-80 yılları arasında istikrarsız bir görünüm sergileyen politik yaşam da Türkiye’de hem ekonomik hem de toplumsal sorunlara neden olmuştur. Türkiye yönetilememe riskiyle karşı karşıya kalırken, devletin liberal dönüşümü bir ihtiyaç

olarak ortaya çıkmıştır. 24 Ocak Kararları da bu ihtiyacın, uygulanmasına dayanak oluşturmuştur.

24 Ocak Kararları, IMF denetiminde Reaganomics ve Thatcherism ile oluşan serbestleşme politikasının Türkiye uzantısıdır (Yalınpala Çokgezen, 2010: 7). Bu kararlar ile Türkiye'nin serbest piyasa ekonomisine geçerek, ekonomik büyüme sağlaması hedeflenmiştir. Ekonominin iyileştirilmesi amacıyla IMF'nin kredi desteğine ihtiyaç duyularak, stand-by anlaşması imzalanmıştır. 1980-1983 yıllarını kapsayan stand-by anlaşması çerçevesinde Türkiye'de alınan önlemler şu şekilde özetlenebilir (Yalınpala Çokgezen, 2010: 7; Öztürk ve Özyakışır, 2005: 5, Ulugay, 1984: 21): para arzının kısılması ve serbest faize geçilmesi, Türk Lirası'nın yüksek oranda devalüasyonu, kamu harcamalarının ve bütçe açıklarının azaltılması, KİT ürünlerine zam yapma yetkisi, sübvansiyonların ve fiyat kontrollerinin azaltılması, esnek kur, günlük kur uygulamasına geçilmesi, yabancı sermaye girişini hızlandıracak önlemlerin alınması ve ihracatı özendirecek desteklerin oluşturulmasıdır.

24 Ocak Kararları tarihsel ve siyasal bir öneme sahiptir. Bu kararlar hem devletin dönüştürülmesi gerektiği fikrinin somut yansımasıdır hem de bu dönüşümde liberalizmin tercih edildiğinin göstergesidir. 24 Ocak Kararları'nın siyasal olarak desteklenmesinde ise 1980 Darbesi'nin etkisi de gözden kaçırılmamalıdır. Devlet otoritesinin, darbe aracılığıyla kurulması toplumsal muhalefetin doğmasını engellemekle birlikte, siyasal kaos ortamından çıkışın da yolu olarak değerlendirilmiştir. Devlette yaşanan yapısal dönüşümler başta finans, maliye, dış ticaret ve para politikasında kendisini göstermiştir. Ayrıca bu kararlar devletin ekonomik hayattaki yerinin sorgulanmasına neden olurken, Türkiye'nin dünya ekonomisi içindeki yerinin tartışılmasına da olanak sağlamıştır.

Türkiye 24 Ocak Kararları ile küresel ekonomik sisteme entegre olabilmeyi ve rekabeti hedeflemiştir. Bu amaçla ekonomide deregülasyon ve yeniden yapılandırma sürecini başlatılmıştır. Türkiye söz konusu hedeflere ulaşabilmek için Batı'nın kredi desteğine ihtiyaç duymuş ve dış borçlanma yoluyla, ihracata dayalı ekonomik büyüme sağlamaya çalışmıştır.

24 Ocak Kararlarının 1980-1983 yılları arasındaki başarı/ başarısızlıkları değerlendirildiğinde, atıl kapasitelerin hayata geçirilmesiyle ekonomik büyümenin yaşandığı, ihracat oranının arttığı ancak, işsizlik oranının ve dış borcun da arttığı, kamu

ve özel sektörde reel ücretlerin azaldığı, fiyat istikrarı ve yabancı sermaye girişinde de kayda değer bir gelişme sağlanamadığı belirtilmelidir (Kaya, 2013: 10). 1980-1983 yılları arasındaki dönemde ekonomik istikrarın sağlanması temel hedeftir. Bu dönemde ihracat oranının artırılması ve ekonomik büyüme Türkiye'nin krizden kurtulma şansını artırsa da enflasyon, işsizlik gibi toplumsal problemler aşılamamıştır. 24 Ocak Kararlarının çözüm üretemediği alanlardan biri de para ve sermaye piyasalarıdır. Mevduat ve kredi faiz oranlarının serbest bırakılmasıyla, 1982'de bankerler krizi ve banka iflasları yaşanmış ve bu olay sonucunda ortaya çıkan maliyet GSMH'nin yüzde 2,5'ini oluşturmuştur (Kazgan, 2013: 113). Söz konusu krizin yaşanmasının temel nedeni, yeterli denetim ve düzenleme alt yapısı olmaksızın finansal serbestleşmenin yaşanmasıdır (Coşkun, 2012: 66). Yasal altyapı oluşturulmaksızın hayata geçirilen bir kamu politikasının başarıya ulaşma şansı düşüktür. Ancak Türkiye'de deneme-yanılma yoluyla adım atıldığı söylenebilir. Faiz oranlarının devlet müdahalesi olmaksızın belirlenmesi ve bankerlerin bankalara eşdeğer işlem yapabilme kapasitesi, düzeltilmeye çalışılan ekonomiye sekte oluşturmuştur. Bu olay sonrasında Özal, istifa etmiştir (Doğan, 2006, www.zaman.com.tr, 12.08.2015). Ekonomik serbestleşme deneyimi temel problemlerin hepsine çözüm üretememiştir. Ancak Türkiye için bir rota oluşturmuştur. 24 Ocak Kararları'nın başarısına ilişkin tartışmaya alt başlıklarda yer verilecektir.

Özetle, 24 Ocak Kararları Türkiye'de ekonominin yeniden yapılandırıldığı tarihe işaret eder. Bu dönemde Türkiye, ekonomik çöküşten kurtulmanın yolunu (neo)liberal politikalarla sağlamaya çalışmıştır; ancak kapitalistleşme sürecini tamamlayamadığı için Batı'yı eş zamanlı taklitten öteye geçememiştir. 24 Ocak Kararları 1980-1983 yıllarında ekonomik iyileşme sağlasa da ekonomi dış şoklara karşı duyarlı hale gelmiş, dış kaynaklara olan bağımlılık artmış ve yurtiçi tasarruflar azalmıştır. Bu nedenle, 1988 yılı ile birlikte ekonomide olumsuz bir dönem başlamış, 1990 yılından itibaren kamu kesimi alacakları hızla artmıştır (Karagöl, Bingöl, 2013: 23). 1980-1983 yıllarında hayata geçirilen adımlar görece iyileşmelerin ardından, yürürlükten kaldırılmıştır.

2.2. 1980 Darbesi'ni Hazırlayan Nedenler

12 Eylül 1980 Darbesi, Türk Siyasal Hayatının en zorlu dönemlerinden biridir. 1970'li yılların siyasal istikrarsızlıkları, ekonomik başarısızlıkları ve toplumsal bölünmelerinin otoriter bir yöntemle bastırılmasıyla gerçekleşen darbe, devlette

dönüşümlere de neden olmuştur. Darbenin nedenleri arasında uluslararası alanda yaşanan ekonomik krizlerin zorlayıcı sonuçları ve Türkiye'nin iki kutuplu dünya siyasetindeki yerinin belirginleşmeye başlaması etkilidir. Ulusal açıdan ise, ekonomik ve siyasal istikrarsızlıkların yol açtığı krizlerle birlikte, siyasal istikrarsızlıklar ve toplumsal şiddetin artarak devam etmesi etkilidir.

1970'li yıllarda Türkiye yönetilememe sorunuyla karşı karşıyadır. Bu yıllar Türk Siyasal Hayatı'nda istikrarsızlıkla anılmaktadır. Siyasal istikrar/istikrarsızlık durumu Türkiye'de, genelde koalisyonlar çerçevesinde yorumlanmaktadır. Çünkü koalisyon hükümetleri demokrasi ve uzlaşma kültürünün yansıması olarak değil, siyasal istikrarsızlık sebebi gibi değerlendirilmektedir. Bu bakış açısına göre Türkiye'de koalisyonlar siyaset kurumunu yıpratarak, toplum üzerinde yıkıcı sonuçlar yaratmakta ve partiler arasındaki çekişmeler nedeniyle, hayati nitelikteki ekonomik ve toplumsal sorunlar krize dönüşerek, vesayetçi zihniyeti güçlenmektedir (Sobacı, 2015: 5). Her seçim döneminin, içinde bulunduğu şartlara göre değerlendirilmesi gerekse de Türkiye, özellikle 1971 Muhtırası'nın ardından sağlıklı bir yönetilme sürecini başaramamıştır. Muhtıranın ardından yapılan anayasa değişiklikleri, toplumsal yaşamı zorlaştırırken, ülkenin ekonomik problemleri giderilememiş ve toplumsal şiddet artmıştır. Bu aşamada hükümet değişiklikleri sıklıkla yaşandığından, Türkiye'nin temel problemlerinin çözümü zorlaşmıştır.

Türkiye'de siyasal partiler arasında yaşanan çatışmalar, 1970'li yıllarda daha rijit niteliktedir. Vaner (2009: 175), ondokuzuncu yüzyıldan itibaren Türkiye'de iki büyük siyasal eğilim olduğunu ve seçim mücadelelerinde de siyasal eğilimlerin çatışmalarının gündeme geldiğini belirterek, ilk eğilimin otoriter, modernleşmeci, laikçi ve devletçi nitelikte; ikinci eğilimin ise muhafazakar, devletten az şey bekleyen, bireye vurgu yapan ve İslamın modernlik karşıtı vizyonundan taviz veren nitelikte olduğunu ifade eder. Yazar seçim zamanlarında söz konusu iki eğilim karşı karşıya geldiğini ve değer çatışması yaşadığını iddia etmektedir. Bu yönüyle Türkiye'de siyaset, söz konusu eğilimlerin siyasal yaşamda var olma çabasına dönüşmekte ve problemlere çözüm üretememektedir.

Türkiye'de siyasetin diğer boyutu ise, askerleri de içeren siyasal elitin yöneticiliği ve yönlendiriciliğinin etkin bir biçimde hissedilmesi ve ekonomik gücün de katkısıyla Türkiye'de siyasal gidişata yön verebilmeleridir (Vergin, 2003: 138). Bu bağlamda

yazar, Türkiye’de siyasal hayatı düzenleyen, gerektiğinde müdahale eden ve ulusal burjuvaziyle organik ilişkiler geliştiren bir iktidar elitinin varlığını ifade etmektedir. Bu iddia Türkiye’de siyasetin, ekonomik ve siyasal etkiler dışında bir düzlemde gerçekleştiğini savunmaktadır. Bu nedenle de ordu, sivil siyasete müdahil olabilmekte ve toplumsal muhalefetle karşılaşmamaktadır düşüncesi güçlenmektedir.

1980 Darbesi’ni hazırlayan nedenler değerlendirilirken, siyasal istikrarsızlık olgusu gözden kaçırılmamalıdır. Darbeye zemin hazırlayan nedenlerden biri de 1970’li yıllarda kısa süreli koalisyon hükümetleridir. 10 yılda 13 hükümet deneyimi yaşayan Türkiye’de siyasal uzlaşmazlıklar, toplumsal bölünmeleri de görünür kılmıştır. Akgün (2002: 152), demokratikleşme başarısının düşük olduğu ülkelerde siyasetin kurumlarla değil, kişiler üzerinden yürüdüğünü ifade etmekte ve seçmenler arasında oy kaymalarının yaşanması sonucunda, halka sorumluluğun yeterince gelişmediğini ve bu ülkelerde istikrarsızlıklar ve krizlerin yaygın olduğunu belirtir. 1970’li yıllar da Türkiye’deki görünüm de bu şekildedir. Zira 1970’li yıllarda hükümetlerin ömürleri kısa süreli olmakla birlikte, partilerin oy dağılımları farklılaşmaktadır. Aynı zamanda parti liderleri de partilerin önüne geçerek, siyaset kişiselleşmiştir. Bu durum Türkiye’nin demokratikleşme başarısını olumsuz etkilemiştir. Söz konusu etkileri değerlendirebilmek amacıyla 1970-80 yılları arasında kurulan hükümetleri incelemek faydalı olacaktır.

10 yıllık sürede kurulan hükümetler şu şekilde ifade edilebilir(www.mfa.gov.tr, 18.01.2016):II. Demirel Hükümeti (5 ay), III. Demirel Hükümeti (1 yıl), I. Erim Hükümeti (10 ay), II. Erim Hükümeti (5 ay), Melen Hükümeti (10 ay), Talu Hükümeti (10 ay), I. Ecevit Hükümeti (11 ay), Irmak Hükümeti(5 ay), IV. Demirel Hükümeti (2 yıl), II. Ecevit Hükümeti (1 ay), V. Demirel Hükümeti (7 ay), III. Ecevit Hükümeti (10 ay), VI. Demirel Hükümeti (10 ay).Söz konusu süreler incelendiğinde, kurulan birçok hükümetin 1 yıldan kısa süreli olduğu ifade edilmelidir. Dolayısıyla, partiler arası uzlaşının sağlanamadığı gözlemlenebilmektedir. Partiler arası uzlaşının hayata geçirilememesi ise, ülkede yaşanan sorunlara kalıcı çözüm oluşturulamaması ihtimalini güçlendirir.

Türkiye’de yaşanan ekonomik ve siyasi krizlerin aşılama nedenleri arasında sivil siyasete yapılan müdahaleler de unutulmamalıdır. Müdahaleler, hem demokratikleşme sürecini kesintiye uğrattırken hem de sivil iradenin etkinliğini

yitirmesine neden olmaktadır. 1971 Muhtırası da bu duruma örnek gösterilebilir. Muhtıra ile Türkiye’de sivil siyaset, yeniden askeri vesayetle karşı karşıya kalmıştır. Muhtıranın ardından dönemin başbakanı olan Süleyman Demirel başbakanlıktan uzaklaştırılırken, Adalet Partisi (AP) hükümetten düşürülmüştür (Tuncel, 2013: 239). Muhtıra aracılığıyla bir siyasi partinin hükümetten düşürülmesi ise, Türkiye’nin demokratikleşme başarısını olumsuz etkilemiştir. Muhtıranın ardından asker teknokratlarında aralarında bulunduğu I. Erim Hükümeti ve ardından II. Erim Hükümeti kurulmuştur (Özdemir, 1997: 231). Erim’in istifasıyla sona eren hükümet, Türkiye’de siyaset üzerinde askeri vesayeti göstermektedir. Zira hükümetin kurulmasında asker teknokratlar görev almıştır. Bu durum sivil siyasetin bağımsız davranmadığı anlamına gelmektedir.

Erim hükümetinin ardından Melen Hükümeti kurulmuş ve Oramiral Fahri Korutürk’ün Cumhurbaşkanı seçilmesiyle bu hükümet sona ererek, 1974 genel seçimlerine kadar Adalet Partisi - Cumhuriyetçi Güven Partisi (CGP) ve bağımsızlardan oluşan Talu hükümeti görev almıştır (Özdemir, 1997: 235). 1974 genel seçimlerinde CHP, AP, Demokrat Parti (DP), Milli Selamet Partisi (MSP), CGP, Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) parlamentoda temsil yeteneğine sahip olmuş ve CHP-MSP koalisyon hükümeti kurulmuştur (www.ysk.gov.tr, 20.01.2016). 10 ay süren hükümetin ardından Fahri Korutürk, Cumhuriyet Senatosu üyesi olan Sadi Irmak’ı görevlendirse de hükümet güvenoyu alamamış ve 1977 yılına kadar AP- MSP-MHP-CGP’nin katılımıyla I. Milliyetçi Cephe Hükümeti kurulmuştur (Tekin, Okutan, 2011: 182).

1974 seçimlerinin Türkiye’de siyasi partiler arasından gösterdiği iki önemli sonuç vardır. İlk olarak en az 5 partinin parlamentoda bulunduğu ve aralarında önemli ölçüde ideolojik çatışmanın bulunduğu partiler kutuplaşmış çoğulcu partiler olarak isimlendirilmekte ve Türkiye bu sınıfa dahil olmaktadır; ikinci olarak ise partiler arasında ideolojik kutuplaşmalar toplumsal alanda da çatışmalara neden olmaktadır (Akgün, 2002: 151-153). Bu bağlamda 1970’li yılların siyasi parti tipi kutuplaşmış çoğulcu partidir. Bu partiler ideolojik açıdan birbirinde oldukça fazladır. Örneğin MSP, İslamcı çizgisiyle, MHP milliyetçi yönüyle ideolojik olarak diğer partilerden ayrılır. Siyasetin kutuplaşması ve farklı kimliklerin ifadesi olarak tezahürü, toplumsal kutuplaşmalara da kaynaklık etmiştir.

Siyasal partiler arasındaki ideolojik kutuplaşma, siyasi partilerin bölünmesine neden olmuştur. CHP'nin Türk Siyasal Hayatındaki konumu, Bülent Ecevit'in genel başkanlığıyla birlikte Ortanın Solu olarak ifade edilmiş ve parti sosyal demokrat değerleri benimsemiştir (Esmer, 2008: 70). Önceki dönemlerde merkezde tanımlanan CHP böylelikle, kendisini sol siyasete daha yakın hissettiğini ifade etmiş olmaktadır. 1974 seçimleriyle birlikte sağ siyasette bölünmeler de göze çarpar. Bu bağlamda kentin yabancılaştırıcı etkisinden dinsel değerlere sarılarak kurtulmak isteyenler MSP'ye, muhafazakar ve geleneksel değerlere sahip olmakla birlikte İslami kökenleri zayıflamış olanlarla, ikinci kuşak kentliler MHP'ye yönelmiştir (Kasalak, Uçar, 2014: 47). Partilerin siyaseten birbirinden uzaklaşması, koalisyon hükümetlerinin kısa ömürlü olmalarına neden olmuştur. Toplumsal olayların politize oluşu, siyasi partileri de taraf olmaya zorlamış ve uyuşmazlıklar siyasal hayatta etkisini göstermiştir.

1977 yılında gerçekleştirilen genel seçimlerde de ideolojik kutuplaşmanın devam ettiği gözlemlenmektedir. Seçimlerde CHP, AP, MSP, MHP, CGP, DP parlamentoya girebilmiştir (www.ysk.gov.tr, 20.01.2016). Seçim sonucunda ilk olarak Ecevit hükümet kurmayı denemiş fakat güvenoyu alamadığından, AP- MSP- MHP arasında II. Milliyetçi Cephe Hükümeti kurulmuş ancak sonrasında güvensizlik oyuyla düşürülmüş, 1978'den 1979 ara seçimlerine kadar III. Ecevit hükümeti kurulmuş ve son olarak 1980 Darbesiyle görevi sona erene kadar VI. Demirel hükümeti siyasal alanda yer almıştır (Tekin, Okutan, 2011: 183). Bölünmüş ve kutuplaşmış siyasal ortamda, partilerin hükümet kurma deneyimleri başarısızlıkla sonuçlanmış ve siyasal istikrarsızlıklar yaşanmıştır. Partiler arası uzlaşma gerçekleşerek koalisyon hükümetleri kurulsa da parlamentodan güvenoyu alınamamıştır.

1970-1980 yıllarında başarısız hükümet deneyimlerinin yaşanmasının önemli nedenlerinden biri de siyasi partiler arasında belirginleşen siyasi eğilimlerin yarattığı karşıtlık ve merkez-çevre çatışmalarıdır. Merkez-çevre ilişkileri bağlamında Mardin (2011: 35-70) modernleşme sürecinde, Türk modernistlerinin kültürel açıdan kitlelerden yabancılaşmasını kırılma noktası olarak değerlendirir ve 1960 Devrimiyle -Mardin bu şekilde adlandırıyor- değişmez bir düzenin korunmasıyla özdeşleştirilen merkez ile çevre arasındaki kopukluğun vurgulandığını belirtir. Merkez, Türkiye'de cumhuriyet devrimlerinin kazanımları ve bunların korunması doğrultusunda bir siyasal algıya sahipken, söz konusu değerlere kuşkuyla yaklaşanlar çevreyi oluşturmuştur. Merkez ve

çevre arsındaki kopukluk özellikle 1960 Darbesinden sonra siyasi partiler çerçevesinde şekillenmiştir. Zira kuruluştan itibaren merkezi temsil eden parti CHP'dir. 1960 Darbesinden önce çevreyi temsil eden parti DP, sonrasında ise AP olmuştur (Kasalak, Uçar, 2014: 46). 1960'lı yıllarda merkez ve çevre arasındaki kopukluğun, 1970'li yıllarda siyasal kutuplaşmaya dönüştüğü belirtilmelidir.

1970'li yıllarda yüksek enflasyon, işsizlik, politik gerilimler ve büyük kentlere yerleşen kesimler arasındaki sosyo-ekonomik farklılığın uçuruma dönüşmesi, uç ideolojilerin Türk Siyasal Hayatı'nda yer almasına neden olmuştur (Bora, 2009: 506). İdeolojik kamplaşma, Türk siyasetinin başta sağcı ve solcu olarak bölünmesine neden olmuş, ardından ise bu bölünmeyi mezhepsel, etnik ve kültürel ayrışmalar takip etmiştir. Toplumsal kutuplaşma olgusu, 1970'li yıllarda şiddet içeren toplumsal hareketlere dönüşmüştür. 1980 Darbesi'nin de nedenleri arasında yer alan toplumsal şiddet olgusu, bazı rakamlarla ifade edilebilir. Günde ortalama 20 insanın ölümüne sebep olan toplumsal şiddet, giderek yaygınlaşmıştır. Toplumsal şiddet içeren örneklerle yer verilmesi, şiddetin boyutları açısından yol gösterici niteliktedir. Örneğin 1979 yılında İzmir'de Tarih fabrikalarında işçilerin işten çıkarılmasıyla başlayan çatışmalar tüm ili kapsayacak nitelikte genişlemiş, Çorum ve Kahramanmaraş'ta Alevilere yönelik ölü ve yaralı sayılarının yüksek olduğu saldırılar gerçekleşmiş, Fatsa'da DEV-YOL belediye başkanlığı kazanarak sosyalist bir yönetim denemesi hayata geçirmiştir (Birand, Bila, Akar, 1999: 135-169). Bu örnekler Türkiye'de toplumsal şiddetin boyutlarını göstermesi açısından son derece önemlidir. Toplumsal kamplaşma Türkiye'de illere, ilçelere hatta mahallelere kadar ideolojik ve mezhepsel bölünmelere sebep olmuştur. Siyasal şiddet, toplumsal şiddete dönüşürken ülkede kaos ortamının yaşandığı belirtilmelidir.

Ekonomik, toplumsal ve siyasal krizlerin sonucunda 27 Aralık 1979 tarihinde Genel Kurmay Başkanlığı'ndan Cumhurbaşkanı Korutürk'e, TSK'nın Görüşü adlı uyarı mektubu gönderilmiştir. Bu mektupta özetle, TSK'nın milli birliği sağlamak adına siyasi partileri göreve davet ettiği, komünist, faşist, şeriatçı bölücülüğe tahammülü kalmadığı, kurumlardaki kadrolaşma ve kamplaşmadan duyulan rahatsızlıklar, siyasi partilerin ekonomik, sosyal ve siyasal sorunlara çözüm üretememesi, uzlaşamaması gibi konulara yer verilmiştir (www.gazetevatan.com, 22.01.2016). 1979 yılında ordunun siyasal ortam eleştirisi Türkiye'nin yönetilememe sorununu netleştirirken, ordunun sivil siyasete müdahil olduğu izlenimini vermiştir. Askeri vesayetle ilişkilendirebileceğimiz

uyarı mektubunun ardından Türk Silahlı Kuvvetleri, İç Hizmet Kanunu'nun "Türkiye Cumhuriyetini koruma ve kollama görevini" yerine getirmek adına emir komuta zinciri içerisinde, 12 Eylül 1980'de yönetime el koymuştur. Korumak'a gönderilen uyarı mektubunda da belirtildiği gibi, siyasal istikrarsızlık, ağır ekonomik kriz, günden güne artan siyasal kutuplaşma ve toplumsal şiddet 1980 Darbesi'ni hazırlamıştır.

Milli Güvenlik Konseyi'nin yayınladığı 1 Sayılı bildiride Türkiye'nin iç ve dış düşmanları tarafından varlığına, rejimine ve bağımsızlığına yönelik tehdit olduğu, devletin acze düştüğü, halkın can ve mal güvenliğinin kalmadığı belirtilerek, darbenin amacı şu şekilde ifade edilmiştir (Resmi Gazete, 12.09.1980):

Girişilen harekâtın amacı, ülke bütünlüğünü korumak, milli birlik ve beraberliği sağlamak, muhtemel bir iç savaşı ve kardeş kavgasını önlemek, devlet otoritesini ve varlığını yeniden tesis etmek ve demokratik düzenin işlemesine mani olan sebepleri ortadan kaldırmaktır.

Darbe emir-komuta zinciri içinde yapılmış olup TBMM'ye, Cumhuriyet Senatosu'na ve Cumhurbaşkanı'na ait olan yetkiler Milli Güvenlik Konseyi'ne ve Başkanına devredilmiştir. Milli Güvenlik Konseyi, yasama, yürütme ve yargının görev ve yetkilerini de kendi bünyesinde toplayarak, Türkiye'de hem parlamenter sistemin hem de demokratik değerlerin askıya alınmasına neden olmuştur. Söz konusu düzenlemeler üç temel noktada değerlendirilebilir.

İlk olarak vatandaşlık ve kişi hakları bağlamında incelendiğinde Sıkıyönetim komutanlıklarına, durumun gerektirdiği bütün önlemleri alma yetkisi (2 No'lu bildiri), yurttaşlara da buyruklara uyma ödevi yüklenmiştir. Gözaltısüresinin 90 güne uzatılması, üç yıla kadar olan cezalarda temyiz hakkının kaldırılması, sadece sıkıyönetim komutanlarının kararıyla, bir daha çalıştırılmamak üzere kamu hizmetinden çıkartılma ve sivil yurttaşların askeri mahkemelerde yargılanması gibi düzenlemelerle kişi hak ve özgürlükleri zayıflatılmıştır (Tanör; 1997: 35-36). Temel hak ve özgürlüklerin zayıflatılması darbenin otoriter görünümünü yansıtırken, kamu güvenliği adına yapılan insan hakları ihlalleri meşrulaştırılmıştır. Adil yargılanma ve bağımsız mahkemelerce yargılanma hakkının da ortadan kaldırılması, insan hakları ihlallerinin yaşanmasına ortam hazırlamıştır.

İkinci olarak millet adına egemenliği kullanan parlamento ve yürütme organı feshedilerek, devlet yönetimi orduya geçmiştir. Müsteşarlara bir süre için bakanlık yetkisi verilmesi (10 No'lu karar), MGK'da sivillerin bulunmaması, yasamayı

MGK'nın ve Bakanlar Kurulu'nun temsil etmesi, Başbakan ve bakanların MGK tarafından denetlenip düşürülebilmesi (RG., 28.09.1980-17119), İçişleri Bakanlığı tarafından belediye başkanı atanması (RG. 27.10.1980-2324), Cumhurbaşkanı yetkilerinin MGK tarafından kullanılması, Türkiye'nin hukuk devleti niteliğini ortadan kaldırmıştır. Bu bağlamda 1961 Anayasası'nın fiilen uygulanmadığı ve egemenlik yetkisinin devletin yetkili organlarınca değil, ordu tarafından temsil edildiği belirtilmelidir. Son olarak sosyo-ekonomik açıdan, grev ve lokavtların ertelenmesi, çalışanlara iş başı yaptırılması ve (Türk-İş'e bağlı olanlar hariç) sendikaların görev ve faaliyetlerinin durdurulması darbenin, çalışanlar aleyhine sonuç doğurduğunu göstermektedir.

1980 Darbesi, devlet ve toplum açısından otoriter uygulamaları hayata geçirmiştir. Yasama ve yürütme organları feshedilirken, adil yargılanma hakkı da ortadan kaldırılmıştır. Türkiye hukuk devleti niteliğini yitirirken, demokratik yaşamın vazgeçilmez unsurları olan sivil toplum kuruluşları ve siyasi partiler de darbeden payını almıştır. Siyasi partilerden sonra devlet kadrolarındaki "aykırı" unsurlar tasfiye edilerek, devlet sistemi askeri mantıkla düzenlenmiş ve sivil toplumun aktif unsurları bastırılmıştır (Erdoğan; 2003: 143). Devletin acze düşmesinden siyasi partiler sorumlu tutulduğu için, ordunun belirlediği partilerin seçime katılması ve siyasetin ideolojilerden arındırılması hedeflenmiştir.

Özetle 1980 Darbesi, Türkiye'nin içinde bulunduğu kaos ortamını sona erdirmek adına gerçekleştirilmiştir. Türkiye'nin ekonomik ve siyasal açıdan istikrarlı biçimde yönetilememesi ve artan şiddet olayları darbenin gerçekleşme nedenleri arasında yer almaktadır. Yaşanan sorunların çözümünde seçilen yöntem ise otoriter, yasadışı ve antidemokratik askeri vesayetin kurulmasıdır. Devlet hukuksal niteliğini kaybederken, şiddet ortadan kalkmamıştır. 12 Eylül Dönemi'ni kapsayan 4 yılda 178.565 kişi gözaltına alınmış, 64.505 kişi tutuklanmış, 41.727 kişi mahkum edilmiş, 326 kişi idam cezası almış ve bunların 25'nin infazı gerçekleştirilmiştir (Kocabaş, 1996: 318). Şiddet, şiddetle bastırılırken, sivil siyaset tasfiye edilmiştir. Siyasal ve toplumsal muhalafetin önlendiği dönemde otoriter devlet, ekonomiyi, siyaseti, bireyi ve toplumu yeniden yapılandırılmaya başlamıştır.

2.3. Devletin, Toplumun ve Bireyin Yeni Tasarımı: 1980 Darbesi

1980 Darbesi Türkiye’de otoriterleşme ve askeri vesayetin güçlendiği bir dönüşüm hayata geçirmiştir. Hukuk devleti ilkeleriyle bağdaşmayan siyasal ve toplumsal değişiklikler, devlet ve birey arasındaki ilişkiyi de zedelemiştir. Ekonomik alanda ise darbe, ithal ikameci sanayileşme modelinden vazgeçilmesini desteklemiştir. Amerika ve İngiltere’de güçlenmeye başlayan Yeni Sağ akım, Türkiye’yi de etkisi altına almıştır. Bu etkiye bağlı olarak devletin yeniden yapılandırılma sürecinde, liberal ekonomi politikaları hayata geçirilmeye çalışılmıştır.

Türkiye’de ekonominin yeniden yapılandırma sürecinde, neoliberal politikaların esas alınması, Milli Güvenlik Konseyi’nin, IMF programını uygulamaya devam edeceklerine yönelik taahhülle somutlaşır(Kocabaş, 1996: 287). Darbe, Türkiye’de ekonomik istikrarın sağlanmamasından duyulan rahatsızlıkları da içerdiğinden, devletin ekonomik yeniden yapılandırılmasında, liberalleşmenin yöntem olarak benimsendiği ifade edilmelidir. Dünyada neoliberal akım etkili olurken Türkiye, liberalleşme sürecini tamamlayamadığından, Batı’yı eşzamanlı taklit etmiştir. Bu nedenle de Türkiye’de neoliberalizm değil, liberalizm egemen görüş haline gelmiştir.

Türkiye ekonomik krizlerde IMF’ye başvurarak, sonuç almayı denemiştir. IMF, yapısal istikrar programları ile ülkelerin serbest piyasa ekonomisine geçişini sağlamak adına, liberal ekonomi politikalarını hayata geçiren bir kurumdur. Bu durum Türkiye’de ekonomik liberalleşmenin öneminin anlaşıldığını ancak, uygulanamadığını göstermektedir. Türkiye tek partili dönemden sonra, uluslararası siyasette Batı’nın yanında yer alan bir ülkedir. Batı hem ekonomik hem de siyasal tercihlerde örnek alınmıştır. Batı’da yaşanan ekonomik gelişmelerde kullanılan ekonomik model, serbest piyasa ekonomisidir. Türkiye de darbenin ardından serbest piyasa ekonomisini uygulamaya geçirmiştir.

24 Ocak Kararları’yla hedeflenen ekonomik liberalleşme deneyimi, IMF’nin ekonomik reçeteleriyle somutlaşmaya başlamıştır. IMF’nin izlediği politikalar arasında kamu sektörünün küçülmesi, dış ticaret ve finans piyasalarının serbestleştirilmesi, uluslararası sermayenin giriş çıkışındaki sınırlamaların kaldırılması yer almaktadır (Eroğlu, Eroğlu, 2009:128; Kahraman Akdoğu, 2012: 190). Türkiye de 24 Ocak Kararları’yla, bu yöntemleri tercih etmiştir. Darbenin ekonomik liberalleşme tercihinin yansıdığı alanlardan biri de Özal’ın, ekonomiden sorumlu kişi olarak atanmasıdır

(Ahmad, 2014: 217). Bu durum 24 Ocak Kararlar'nın devlet politikası haline geleceğinin göstergesi kabul edilebilir. Ordu da ekonomik sorunların nedeni, ithal ikameci sanayileşme modeline yüklemiştir.

Darbenin 24 Ocak Kararları'yla uzlaşan tavrını, farklı bir bakış açısıyla yorumlamak da mümkündür. Bu bakış açısına göre 1980 Darbesi, 24 Ocak Kararlarının sonucudur ve darbeyle, sermayenin çıkarlarına hizmet adına üst yapı kurumları ortadan kaldırılmıştır(Savran, 1986:153; Ekzen, 2009: 114). Bu paradigmaya göre darbe burjuvazinin çıkarlarına hizmet ederek, sermaye birikim sürecindeki tıkanıkları açmanın yoludur. Yüzde 30 kapasiteyle çalışan bir ekonomide (Kocabaş, 1996: 283), grev ve lokavtların ertelenmesi söz konusu bakış açısının temel dayanağıdır. Sınıfsal temelli yapılan değerlendirmede, sendikaların kapatılması ve mal varlıklarına el konularak, sendikal hakların ortadan kaldırılması ordunun işçi sınıfının tarafında olmadığını gösteren kanıtlar olarak değerlendirilmektedir. Diğer yandan darbenin, 24 Ocak Kararları'na karşı oluşabilecek protesto gösterilerinin önüne geçebilmesine ve kararların uygulanabilmesine yardımcı olduğu düşüncesi de söz konudur (Aktaran Hatipoğlu, vd., 2011: 22). Bu görüşe göre de darbe, 24 Ocak Kararları'nın uygulanmasına aracılık etmiştir. Darbe ve 24 Ocak Kararları arasındaki ilişkiyi, üç farklı paradigma üzerinden değerlendirmek mümkündür. Ancak her üç paradigma da darbe ve kararlar arasındaki ilişkiyi yadsımaz. Bu bağlamda darbe Türkiye ekonomisinin liberalleştirilmesini desteklerken, mevcut siyasal ortam dolayısıyla liberalleşme deneyiminde muhalefetin oluşmasını da engellemiştir.

Devletin yeniden tasarlanmasında bir araç olarak kullanılan liberalizm, ekonomik alanda uygulanabilse de siyasal liberalizmi uygulamak mümkün olmamıştır. Hukukun üstünlüğü ilkesi ortadan kaldırıldığı için, siyasal alanda otoriterizm egemen olmuştur. Türkiye'de siyasal alan ordunun otoriter tutumu, muhalefetsizlik, toplumun depolitizasyonu çerçevesinde oluşturulmuş ve darbe devletin yeniden yapılandırılmasında kolaylaştırıcı bir rol üstlenmiştir (Erdost, 1989: 178; Ahmad, 2014: 212).Çünkü bu ortam, kararların daha hızlı alınmasına ve uygulanmasına olanak tanımıştır.

1980 Darbesinin etkilediği alanlardan biri de sivil toplumdur. Tek parti döneminde homojen toplum yaratma ideali dolayısıyla çağdaş uygarlık seviyesine ulaşmada engel olarak görülen, çok partili dönemde devlete hakim olma düşüncesinin

egemen olduğu, 1960’larda gönüllü üyeliklerle ve girişimci yönüyle, 1970’lerde siyasal kutuplaşmalarla iç içe geçen sivil toplum, darbe sonrasında hak ve özgürlüklerin sınırlandırılmasıyla karşı karşıya kalmıştır (Karadağ, Aslan, 2013: 304-306). Bu bağlamda tarihsel açıdan Türkiye’de sivil toplumun, devlet karşısında sivil alanı güçlendiren bir özelliğe sahip olamadığı iddia edilebilir. Sivil toplum kuruluşları devletle organik bir ilişki içindedir. Özellikle 19870’li yıllarda siyasi partiler ekseninde örgütlenen STK’lar, ülkedeki kutuplaşmanın faturasını, örgütlenme özgürlüğünün sınırlandırılması biçiminde ödemişlerdir. Bu nedenle de 1980 sonrası dönemde Türkiye’de STK’ların demokratikleşme sürecine katkısı tartışılmaya başlanmıştır.

Yeniden yapılandırma süreci ekonomik düzenlemelerle başlamış ve yasal, politik adımların atılmasıyla ordu, bu sürecin aktörü haline gelmiştir (Kaya Özçelik, 2012: 75; Ercan, 2004: 22-23, Kazgan, 2005: 200; Savran, 1992: 109, Yılmaz, 2005: 123). Ekonomi politikasından taviz verilmemesinin dışında, ordunun iktidarda olduğu 3 yıllık dönemde 535 kanun ve 133 KHK yapılarak, yeniden yapılandırmanın yasal temeli oluşturulmuştur (Kurnaz, 2007: 143). Ekonomik liberalleşmeyi sağlayan adımların yanında, ordu hem yeni anayasanın yapılmasında hem de kanunlaştırma sürecinde yer almıştır. Bu durum ordunun her alanda değişikliği istediğini göstermektedir. Temel hak ve özgürlüklerden, kamu politikalarının oluşturulmasına kadar her yasal düzenleme, ordunun istediği toplumsal tasarımı yaratmak amacına hizmet etmiştir. Bu tasarımın en önemli dayanaklarından biri de ordunun etkisiyle hazırlanan 1982 Anayasası’dır. Yasama ve yürütme dengesinin yasama aleyhine değiştiği 1982 Anayasası, Türkiye’de insan haklarının son derece sınırlandırılmasına neden olmuştur.

Erdoğan (2014: 173) 1982 Anayasası’nın siyaset felsefesinin, insan haklarına en uzak noktada durduğunu, devlet merkezli bir toplum ve birey anlayışına sahip olduğunu, resmi ideolojiye bağlılığın devam ettiğini, milleti türdeş ve homojen tanımlayarak milliyetçi korporatist bir yaklaşım sergilediğini ifade etmiştir. Koçak (2006: 239) da 1982 Anayasası’nın milleti homojen gördüğü için çoğulculuktan uzak olduğunu, birey ve toplumun devlet merkezli tanımlandığını savunur. Bu yönüyle ordu ekonomik gelişme açısından liberal politikaları uygulama kararlılığını gösterse de siyasal ve toplumsal alanda liberal değerlerin hayata geçirilmesi mümkün olmamıştır. Demokratikleşme, çoğulculuk, temel hak ve özgürlüklerin genişletilmesi ve hukukun üstünlüğü gibi ilkelerden uzaklaşmıştır. Birey ve toplum, kamu

güvenliğinin sağlanması amacıyla gözden çıkarılmış gibi görünmektedir. Kamu güvenliğinin sağlanması adına temel hak ve özgürlüklerin kısıtlanması, yasal düzenlemelerle gerçekleştirildiğinden, meşruiyete sahip görünebilir. Ancak devlet otoritesinin yeniden tesisinde kullanılan bu yöntem, hangi sebeple olursa olsun hukuk devleti ilkesiyle uzlaşmamaktadır.

Aydın ve Taşkın (2016, 340-344) darbeyle birlikte devletin restorasyonunda Sağ Kemalizme yakınılaştığını, ekonomik alanda muhafazakar kadrolara sıcak bakıldığını, kültürel alanda milliyetçi muhafazakar seçkinlerle (Aydınlar Ocağı) Türk İslam sentezinin uygulandığına dikkat çekerler. Yazarlar 1961 Anayasası'nın sosyal adaletçi bakış açısının, darbeyle ortadan kaldırıldığını ifade ederek bu durumu 24 Ocak Kararları'yla ilişkilendirmektedirler. Diğer yandan Atatürkçüğün de revizyona uğradığını ve Türk İslam sentezi bağlamında değerlendirerek, kültürel alandaki atamalarla (Türk Tarih Kurumu, Türk Dil Kurumu gibi) da bu sürecin pekiştirildiğini iddia ederler. Kiriş (2011: 50) de 1980 sonrasında siyasal İslam'ın yükselişinde, Türk İslam sentezinin resmi bir politika olarak uygulanmasının payı olduğunu belirtir. Bu yönüyle Türk İslam sentezi, Türkiye'de toplumsal tasarımın önemli bir boyutu olarak ele alınabilir.

Darbenin ardından Evren'in bir radyo konuşmasında, "Sadece demokrasiye inanlar, demokratik özgürlükleri hak eder" şeklinde temel hak ve özgürlüklere yaklaşımı, ordunun bu konuyu çok önemsemediğini göstermektedir (Ahmad, 2012: 216). Temel hak ve özgürlükleri, doğal hak olarak tanımayan otorite, bu ifadeyle aynı zamanda siyasal düşüncelere göz dağı da vermiş görünmektedir. 1970'li yılların ideolojik bölünmüşlüğü, devleti zayıflattığı düşünülmektedir. Bu nedenle de devletin gücünü etkileyen her türlü siyasi görüşün, tasfiyesi zorunlu görülmüştür Öğün (2004: 27), ise bu durumu metapolitik yani siyasetin siyaset dışı konularla belirlenmesi olarak tanımlar. 1980 Darbesi de siyasete uzak tavrıyla metapolitik bir duruş sergileyebilir.

Darbe sonrasında siyasi partiler kapatılarak, malları hazineye devredilmiş ve eski siyasetçilerin ülkenin hukuki ve siyasi geçmişi ve geleceği hakkında demeç vermeleri yasaklanmıştır (Karpat, 2015: 213). Böylelikle siyaset metapolitik bir düzleme çekilirken, siyasi partiler de toplumsal bölünmenin paydaşı olarak değerlendirilmiştir. Demokratik değerlerle uzlaşmayan bu tutum, darbenin otoriterliğinin yansıdığı

alanlardan biridir. Ancak Karpaz (2013: 285-287) darbenin siyasi bir ihtiyaça dönüştüğünü, radikal ideolojilerin Türkiye’de demokratikleşmenin önünde engel oluşturduğunu, geleneksel devlet ve otorite anlayışlarının yerine bireyci ve çıkarıcı yönetim ve otorite anlayışının getirilmesiyle, Türkiye’de demokrasinin zayıfladığını savunur. Bu bağlamda Türkiye’de yaşanan siyasal kutuplaşmaların devlet geleneğiyle uyuşmadığını düşünen yazar, Batı’nın demokratikleşme sürecinin Türkiye’de de aynı şekilde gerçekleşmesinin beklenemeyeceğini ifade etmektedir. Çünkü karşılaştırılan ülkelerin tarihsellikleri birbirinden farklıdır. Türkiye’nin demokratikleşme süreci ve düzeyi kendine özgü niteliklere sahip olsa da demokratik devletlerin bazı ortak özellikleri vardır. Bu bağlamda demokrasi, farklı ideolojilerin siyasal alanda var olmasına olanak tanıyarak, çoğulculuk niteliğine kavuşabilir ve özgürlükler korunabilir.

Karadağ (2005: 335) Türkiye’de demokratikleşmenin en önemli sorununun, antidemokratik zihniyetin dönüştürülememesi ve demokratikleşmenin içselleştirilememesi olduğunu belirtir. Bu bağlamda demokratikleşme pek çok siyasal düşünce tarafından savunulan ancak, Türkiye’de anlam kaybına uğrayan bir yönetim mekanizmasıdır. Çünkü demokratik değerler, demokrasinin olmazsa olmaz koşulları olarak değerlendirilmemekte ve demokrasi araçsallaştırılmaktadır. Sivil siyaseti ortadan kaldıran tüm girişimler, demokrasiye aykırıdır. Bu nedenle 1980 Darbesi de demokratikleşme sürecini kesintiye uğratmıştır.

Öğün (2004: 30) darbe sonrasında ordunun ve ardından ANAP’ın, siyaseti ideoloji dışı alana taşımasını Türk Siyasal Kültürü’nde muhafazakârlığın ve popülizmin başladığı dönem olarak da değerlendirilmiştir. Benzer biçimde Göle (1995: 517) de dönemde pragmatizmin hayata geçirildiğini ve muhafazakârlığın sosyal mühendislik amacıyla kullanıldığını ifade etmiştir. Yeni Sağ siyasetin siyasal temelinde, muhafazakarlık vurgusu bulunmaktadır. Aynı zamanda devletin birliğinin sağlanmasında, ideoloji dışı bir alanın (din olgusu) yardımına ihtiyaç duyulmuştur.

Yeni sağ ve yeni muhafazakârlığın, hem toplumun hem de bireyin tasarımıındaki en önemli rolünü, devletin ideolojik aygıtlarından biri olan eğitim kurumu gerçekleştirmiştir. 1950’lerden itibaren seçmeli olan din dersi, 1982 Anayasası’yla zorunlu hale getirilmiştir (Kap, 2014: 59). Din derslerinin ilk ve ortaöğretimde zorunlu olarak okutulması, yetişen yeni kuşakların İslami değerleri benimsemesi açısından önemli bir gösterge olmakla birlikte, din ve vicdan özgürlüğü açısından da problemli bir

görünümüne sahiptir.2011 yılında zorunlu din dersi için AİHM’e dava açılmış ve zorunlu din dersinin eğitim hakkını ihlal ettiği yönünde karar verilmiş olmakla birlikte bu uygulama günümüzde de devam etmektedir.

Eğitim politikasının yeniden düzenlendiği alanlardan biri de üniversitelerdir. Nitelikli insan gücü yetiştiren üniversiteler, bağımsız ve bilimsel eğitimin en önemli halkasıdır. 1980 Darbesi, üniversitelerde de revizyona gitmiştir. TBMM Darbeleri Araştırma Alt Komisyonu’nun raporuna (2012: 390) göre; 1981’de YÖK kurularak, 1402 sayılı Sıkıyönetim Kanunuyla 338 öğretim elemanının görevden alınma, uzaklaştırılma, istifa vb. sebeplerle üniversitelerden ayrılmış ve anayasada eğitim hakkı “...milletin ve ülkenin ihtiyaçlarına uygun insan gücü...” şeklinde düzenlenmiştir.1982 Anayasası kabul edilmeden, YÖK Kanunu yürürlüğe girmiştir. Bu durum üniversitelerin öncelikle düzenlenmesi gerektiği fikrini yansıtır. Üniversitelerin ordunun istediği biçimde örgütlenmesi, bağımsızlığını yitirmesine neden olmuştur.Öğretim elemanlarının tasfiyesiyle birlikte ise, üniversiteler ordunun gözetiminde çalışan kurumlara dönüşmüştür. Zira eğitim millet ve ülkenin ihtiyaçlarına göre düzenlenirken, kurumlarda çalışanların da aynı amacı taşıması ve yeni kuşakların da belirtilen amaçlar çerçevesinde yetiştirilmesi hedeflenmiştir.

Özetle, 1980 Darbesi ekonomik liberalizmin hayata geçirilmesini destekleyen bir niteliğe sahiptir. Bununla birlikte darbe sonrasındakidönüşümler ilk olarak ekonomik alanda kendini göstermiştir. Ekonomi politikasıyla uyumlu siyasal ve toplumsal tasarımlar da yasal, politik adımlarla desteklenmiştir. Ancak darbenin ekonomik liberalizm konusundaki tavrı, siyasal liberalizm konusundaki tavrıyla tezatlık göstermiştir. Özellikle darbe sonrasında temel hak ve özgürlüklerin askıya alınarak, toplum ve siyasetin belirlenmesinde vesayetçi tutum, 1982 Anayasasıyla güçlendirilmiştir. Siyasal liberalizmin değerleri arasında yer alan hukukilik, temel hak ve özgürlüklerin genişletilmesi, demokratik katılım ve çoğulculuk gibi değerler, darbe sonrasında önemsenmemiştir. Bu nedenle 1980 Darbesi liberalizmi, bütünsel bir kavrayışla ele alamamıştır. Darbe dönemi ve sonrasında etkili olan yeni sağ siyaset, Türkiye’de yeni insan tasarımının esas alındığı ideoloji olarak karşımıza çıkar. Yeni Sağ siyasetin söz konusu etkisi ise alt başlıklarda ele alınmıştır.

2.4. Özal Dönemi Liberalizasyon Süreci: Siyasetin İktisadından İktisadın Siyasetine

12 Eylül’le beraber tüm siyasi partiler kapatılması ve ordunun yeni kurulacak parti başkanlarını ve üyelerini veto etme hakkına sahip olması nedeniyle, 1983 seçimlerine Milliyetçi Demokrasi Partisi (MDP), Halkçı Parti (HP) ve ANAP katılmıştır (Çavdar, 2008: 271-272). Bu dönemde yeni parti kurulmasının ve parti üyeliklerinin iznini ordu verdiğinden, seçim yarışına sadece ordunun onayından geçebilen partiler katılabilmektedir. Bu düzenleme, sivil siyasetin üzerindeki vesayet in en görünen örneklerinden biridir. Ordu ülkenin içinde bulunduğu durumdan dolayı, 1970’li yıllardaki siyasi partileri sorumlu tuttuğundan, eski partilerin seçime girmesini ve eski siyasetçilerle sürecin yönetilmesini istememektedir. 1980 Darbesi’nin ardından getirilen (yüzde) 10 barajıyla eski siyasetçiler uzaklaştırılırken, ılımlı iki partili sistem yaratılmak istenmiş ve küçük partiler sistem dışı bırakılarak, siyasal istikrar hedeflenmiştir (Akgün, 2002: 156). Bu nedenle de sivil siyaset üzerinde hegemonya hurmuştur. Yüzde 93,3’lük katılımın sağlandığı 1983 seçimlerinde, ANAP (yüzde) 45,1; HP 30,5; MDP 23,3 ve bağımsızlar 1,1 oy almıştır (www.ysk.gov.tr, 14.08.2015). Ordunun belirlediği siyasi partiler arasında gerçekleşen seçim yarışında en yüksek oyu alan parti ANAP olmuştur. Diğer yandan seçime yüksek katılımın sağlanması, sivil siyasete olan talebi ortaya çıkarmıştır.

1983 seçimlerinde ANAP/ Özal’ın başarı sağlamasının nedenlerinden biri, Özal’ın liberal, antidevletçi, antibürokratik imaja sahip olması ve sivil yönetime dönüleceğini tek vaat eden kişi olmasıdır (Ahmad, 2012: 224). Askeri vesayet in son derece yüksek seviyede hissedildiği dönemde Özal, askersiz siyaset in tek alternatifi olmuştur. Diğer partiler ordu güdümünde olduğundan 1983 seçimleri, toplumun askeri/sivil siyaset arasındaki tercihi yansıtmıştır. Akgün’e (2002:156) göre Özal bilinen bir isimdi ve merkezde, merkezin sağında tüm grupların yanındaydı, aynı zamanda ANAP da liberallerin, ılımlı İslamcılarının, muhafazakarların ve milliyetçilerin oluşturduğu uzlaşma partisiydi. Yazara göre söz konusu nedenlerle Özal seçimlerde başarı göstermiştir. Diğer yandan Özal eski bir siyasetçi olmadığından ve Türkiye’nin yeniliklere ihtiyacı olduğunu dile getiren bir siyasetçi olduğundan, seçimden başarı ile çıkabilmiş ve 1984 yerel seçimlerindeki başarısıyla da güçlenmiştir. Özal her ne kadar askersiz siyaset in alternatifi olsa da asayiş ve huzurun devamlılığının sağlanması nedeniyle, 12 Eylül

rejimini desteklemiştir. Özen (2011: 121-179) bu durumu Özal'ın liberal demokratik siyasal ortamın oluşması için çaba göstermemesi, darbe yönetimince tesis edilen otoriter sistemin kendine sunduğu fırsatları kullanması ve 12 Eylül'ün vurguladığı Türk-İslam sentezini savunmasıyla açıklar.Özal'a yönelik eleştirilerde haklılık payı bulunduğu belirtilmelidir. Çünkü Özal demeçlerinde, 1980 Darbesi'ne yönelik olumsuz fikir beyan etmemiştir veya edememiştir. Söylemlerinde sıklıkla bahsettiği sivil siyasetin önemi, Özal için ikinci planda kalmıştır. Zira Özal, seçim yasaklarının kaldırılmasına direnç göstererek, özgürlükçü söyleminden vazgeçmiştir (Cemal,1990: 203). Böylelikle Özal'ın pragmatik siyaset anlayışına sahip olduğu görünümü güçlenmektedir. Özal ekonominin liberalleşmesini, siyasal liberalleşmeye önceliklendirmiştir. Ancak siyasal liberal tavır, yasakların ortadan kaldırılması ve özgürlüklerin genişletilmesiyle anlam kazanır.

Özen'e (2011: 121-179) göre Özal'ın seçimleri kazanmasındaki sebeplerden biri de ANAP'ın 1980 öncesindeki farklı siyasi eğilimleri bünyesinde barındıran bir parti olması iddiası ve 1980 öncesinden radikal bir kopuşu temsil eden parti olarak lanse edilmesidir.1980 Darbesinin ardından ordunun onayı ile seçime giren ANAP, 1980 öncesinde yaşanan siyasal kutuplaşmanın içinde yer almamaktadır. ANAP'ın toplumsal kutuplaşmanın içerisinde yer almamış olması, partinin darbenin yaşanmasında payının olmadığı anlamına gelir. Diğer yandan ANAP kendisini, sağ-sol-İslamcı bir parti olarak değil; merkezi bir parti olarak konumlandırmıştır. Bu yönüyle diğer partilerden farkını yansıtan ANAP, Türk siyasetine yeni bir soluk getirmiştir. Toplumun farklılığa, yeniliğe ve bütünleşmeye olan ihtiyacını kavrayan ve bu ihtiyacı yansıtan Özal, siyasette başarılı olmuştur.

Özal'ın seçim başarısını sadece siyasal konjonktürle ve söylemle açıklanamaz. Bu başarının nedenlerinden biri de Özal'ı diğer liderlerden ayıran özelliğive Türkiye'de siyasetin dayandığı temellerdir. Türkiye modernleşme sürecini tarihsel, ekonomik ve siyasal gelişmeler rehberliğinde gerçekleştirememiştir. Örneğin toplumsal sınıfların farklılaşması kapitalistleşmenin bir sonucu olarak değil, devletin desteğiyle gerçekleşmiştir. Bu nedenle modernleşme, devlet politikası haline dönüşmüştür. Diğer yandan Türkiye'de siyaset özgürlük değil, serbestlik odaklı sürdürülürken; siyasal alan ve aktörlerin (seçkinlerin) meşruiyet krizi yaşamasına neden olmuş ve devletin meşruiyeti, siyasetin meşruiyetini hep gölgelemiştir (Tuncel,2005: 608). Bu bağlamda

Türkiye’de siyaset, siyasal seçkinlerin elinde bir araca dönüşmüştür. Türkiye’de hedeflenen politikalar, kamu bürokrasisinin süzgecinden geçmekte ve partiler değişse de bürokratik hegemonya güç kaybetmemektedir. Böylelikle siyaset bağımsız bir kurum olarak var olmamıştır. Siyasetin bağımlılığı, siyasi partiler üzerinde de etkiye sahiptir. Türkiye’de siyasi partiler, siyaseti seçim yatırımı olarak görmüşlerdir. Özellikle 1960-1980 yılları arasında kurulan ve aynı toplumsal tabana yönelik, benzer politika ve söylemler geliştiren partilere rastlanmaktadır (Tuncel, 2013: 240). Bu durumun en önemli göstergelerinden biri, sağ hükümetlerin planlı ekonomi politikalarını sürdürmesidir.

Türkiye’de siyasetin bağımlılığının kırılma noktalarından biri, 1980 sonrası döneme rastlar. Zira Özal ekonomik liberalleşmeyi, siyasi söylemin merkezine oturturken, 24 Ocak Kararları’yla siyasal söylemi eyleme dönüştürmüştür. Türkiye’de 1980 sonrasında siyaseti, ekonomi üzerinden temellendirilme çabasını uygulayan ilk siyasetçi Turgut Özal’dır. Özal kendinden önce merkez sağ siyaseti temsil eden liderler gibi, siyasi söylemini ekonomik büyüme üzerinden belirlemiş, DP’nin “nurlu ufuklar”, AP’nin “büyük Türkiye” sloganlarının devamı olarak ANAP’ın “çağ atlamak” sloganı siyasi söyleme dönüşmüştür (Uluç, 2014: 113). Ekonomik büyüme vurgusu diğer sağ siyasi partiler tarafından da savunulmuştur. Ancak Özal ekonomik büyümeyi sadece siyasal söylem olarak görmemiş, bu söylemi uygulamaya geçirebilmiştir. Ayrıca Özal’ı diğer liderlerden ayıran en önemli nitelik, siyaseti ekonomi üzerinden açıklamasıdır. Özal’ın “...Batıda demokrasinin temelinde ekonomi yatmıyor mu? Kuyrukla karaborsayla demokrasi kurulmaz...” (Aktaran Bora, 2015: 596) sözü bu konudaki bakış açısını yansıtır. Özal, ekonominin siyaset üzerindeki belirleyiciliğine inanmaktadır. Liberal ekonominin sözleşme hürriyeti, siyasal özgürlüklerin de teminatını oluşturur. Dolayısıyla Özal’a göre bireyin demokratikleşme konusunda irade sahibi olmasının ön şartı, homo economicus olmasından geçer. Ancak bu konuda Saybaşı (1986:129), liberal ekonomi politikasının, homo economicus bireylerin serbest kişisel iradeleri doğrultusunda, demokratik katılımı belirlemek yerine, siyasal iktidarın müdahaleci ve keyfi bir kurumsallaşma süreciyle belirlendiğini ifade etmiştir. Saybaşı, Türkiye’de liberalizmin siyasal katılımı belirlenen bir tercih olmadığını savunur. Bu bağlamda Türkiye’de modernleşme projesi nasıl toplumsallaştırıldıysa, liberalleşmenin de doğal bir gelişimle değil, devlet aracılığıyla hayata geçirildiği ortaya

çıkmaktadır. Çünkü aynı modernleşme çabalarında olduğu gibi, liberalizm de halka anlatılmış ve bir devlet politikası olarak hayata geçirilmiştir.

1980 sonrası dönemde Türkiye'nin ulusal hedeflerden küresel hedeflere yönelmesi ve küresel sisteme entegrasyonu çerçevesinde, ekonomik ve demografik değişimlerle birlikte ahlaki, kültürel ve dini değerler dedeğişikliğe uğrayarak, farklı kültürel ve ideolojik hareketler etkinlik kazanmış ve geleneksel değerlerin kamusal alanda belirginleşmesiyle İslami duyarlılık artmıştır (Kiriş, 2011:50). Bireylerin tüketim alışkanlıklarından, popüler kültürün yaratılmasına kadar pek çok dönüşüm, söz konusu dönemin en belirgin özellikleri arasında yer alır. Küreselleşmenin etkisiyle belirginleşen kimlik çatışmaları da toplumsal ayrışmada önemli bir paya sahiptir.

1980 sonrası dönemin neoliberal yönetimin özelliklerini taşıdığını belirten Özkazanç (2005: 7), bu durumu 1980'den itibaren Türkiye'de piyasa ve piyasa toplumu fikrinin hiç olmadığı kadar çok tartışılmasıyla açıklar. Batıda uygulanan teknik ve taklitlerle Türkiye'de yasal, kurumsal ve kültürel müdahalelerin, piyasa toplumunun kuruluşunu sağladığını belirten Özkazanç (2005: 7), refah yaratacak piyasa güçlerinin önünün açılması amacıyla ekonominin doğal işleyiş ilkelerine uygun ve saygılı olma, piyasanın alanını açmak için yasal-kurumsal-kültürel düzenleme yapma ve siyasi yönetimin ekonomik yönetim gibi örgütlenmesi yoluyla harekete geçirildiğini belirtir.

Türkiye'nin 1980'li yıllarla birlikte liberal/neoliberal ekonomi politikalarını hayata geçirmesinde Özal'ın piyasa ekonomisine yaptığı vurgu son derece etkilidir. Çünkü ekonomik istikrarsızlık ve krizlerin nedeni, planlı ekonomi politikaları olarak görülmüştür. Dolayısıyla serbest piyasa ekonomisi, ekonomik büyüme ve kalkınmanın aracı olarak değerlendirilmiş ve Türkiye'nin sorunlarının çözülmesinde tek yöntem olarak topluma sunulmuştur. Bu değerlendirmenin temelini, Batıdaki ekonomik başarılar oluşturmuş ve Batı referans alınmıştır. Fakat Türkiye Batı'yı eşzamanlı taklitten öteye geçememiştir.

Ekonomik başarı Özal'a göre sadece dünya ülkeleriyle rekabet edebilmekten ziyade, karar verme süreçlerinde de akılcı tercihlerin yapılmasıyla ölçülebilir. Özal'ın akılcı tercih olarak yorumladığı en önemli olaylardan biri, 1991 yılında yaşanan Körfez Savaşı'nda Türkiye'deki üsleri ABD ve diğer müttefiklere açarak, savaşı "bir koyup beş alacağız" şeklinde yorumlamasıdır (Çavdar, 2008: 285). Dolayısıyla savaş, Özal'a göre

devletin ekonomik çıkarlarına hizmet eden bir araç olarak ele alınmış ve ekonomik çıkarlara uygun hareket etmek akılcı bir tercih olarak değerlendirilmiştir.

Özal Türkiye’de liberalleşme sürecinin önde gelen isimlerinden biri olmakla birlikte, devlet politikalarındaki değişimi sadece ekonomi merkezli kurgulamamıştır. Değişen devlet politikalarından biri de dış politikaya ilişkindir. Özal dönemi dış politika çok yönlü özelliklere sahiptir. Bu dönemde, Türk dış politikasında da çağ atlama hedefi doğrultusunda yeniden yapılandırma sürecinin başladığı belirtilmelidir. Özal, dış politikada bağımlılık yerine çok yönlülüğü benimseyerek, Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bölgesi Girişimi, İslam Konferansı Örgütü’ne aktif katılım gerçekleştirirken; Avrupa Birliği ile ilişkilerini yoğunlaştırmış ve Doğuya dönmekle, Türkiye’nin Batıya bağımlılığını azaltmaya çalışırken, Avrupa’yla ilişkileri arttırarak da Türkiye’nin NATO ve Amerika’ya olan bağımlılığını azaltmayı hedeflemiştir (Ataman, 2003:50). Bu bağlamda Türk dış politikası tek yönlülükten bağımsızlaşabilmiştir. Batı rol-model alınmakla birlikte, Türkiye ekonomisine katkı yapabilecek fırsatlar politik adımlarla desteklenmiştir. Ekonomik belirleyicilik üzerinden kurgulanan başarı ölçütü, Özal’a göre dünyayla yarışabilmekten geçer (Bora, 2005: 594). Özal’ın ekonomik büyüme ve kalkınma konusunda dünya ülkeleri ile rekabet edebilme düşüncesini, Türkiye’nin dünya pazarına açılması (1980-1983) ve küreselleşme bağlamında Yeldan (2004: 29) şu şekilde değerlendirir:

- İktisadi artığın yaratılması ve milli gelirin bölüşümüne ilişkin süreçler; bu süreç devletin bölüşüm sorunu kamu kesimi açıklarını beraberinde getirmiştir.
- Devletin değişen rolü ve bunun yol açtığı kamu kesimi finansman açıkları; bu durumda 1980 sonrasında işgücü piyasalarında ücretlerin üretkenlik ile ilişkisinin zayıflamasına neden olmuş, böylelikle devletin gelir dağılımında adaletli bir şekilde işlevlerini yerine getirmesine imkân sağlamıştır.
- Finansal serbestleştirmenin olası kıldığı dış kaynaklı kısa vadeli sermaye girişlerine dayalı, spekülatif finansman ve büyüme; Türkiye’de ekonomik istikrarsızlık ve kriz süreçlerinin yaşanmasına yol açmıştır.

Türkiye ekonomisinin dünya ülkeleriyle rekabet edebilmesi için, 24 Ocak Kararları uygulamaya geçirilmiştir. Bu politikaların başarı ve başarısızlıklarını değerlendirmeden önce dünya ile bütünleşme düşüncesinin, önemi ifade edilmelidir.

Dünya ile bütünleşme düşüncesi her ne kadar 20. yüzyılın kaçınılmaz sonuçlarından olsa da Türkiye, liberalleşme sürecini Batı ile eşzamanlı tamamlayamadığından, ekonomide kırılganlık devam etmiştir. Ekonominin serbestleştirilmesine adına yasal adımlar atılırken, Türkiye'nin kronik ekonomik sorunları kesin çözüme kavuşturulamamıştır.

Özal'ın liberal ekonomi konusundaki düşünceleri parti programında da yer almıştır. Özal, ANAP parti programında partisini “Milliyetçi, muhafazakâr, sosyal adaletçi ve rekabete dayalı serbest pazar ekonomisini esas alan bir siyasi partiyiz” (ANAP, 1983: 9) şeklinde tanımlamıştır. Parti programında da belirtildiği üzere liberal ekonomik model, partiyi tanımlayan öğelerden biridir. Diğer yandan parti sosyal adaleti de esas alarak, serbest piyasa ekonomisinin toplumsal adaleti de tesis edebilirliğini savunmuştur.

Parti programında yer alan özellikler, Özal'ın devlet kurgusuna yönelik fikirleri hakkında da bilgi vermektedir. Çünkü devletin reorganizasyonunda devlete ilişkin paradigma değişimi, reformların seyrini etkilemiştir. Özal devletin sınırlandırılması konusunda yasal adımları atmanın yanında, bu adımları devletin aşkın rolünün eleştirisi üzerinden temellendirmiştir. Bu bağlamda Özal, klasik liberalizmin sınırlı devlet anlayışını benimserken, devlet ve toplum arasındaki ilişkinin de tartışılmasını savunmuştur.

Devlet ve toplum arasındaki ilişki bağlamında Özal, devletin millet için var olduğunu savunarak, devlet otoritesinin baba otoritesine benzetilmesini “...devleti baba olarak gördüğünüz zaman benim bir tabirim var, eline bir gün sopayı alır sizi döver, bir şey diyemezsiniz” sözleriyle eleştirmiştir (Aktaran Uluç, 2014: 117). Özal, devletin varlık nedenini toplumsal ihtiyaçlarla sınırlandırırken, Türkiye’de devlet paradigmasının da kırılmasına olanak tanır. Devleti temsil eden bir siyasinin, devletin rolünü sınırlandırabilmesi de bu bağlamda önemli bir gelişmedir. Siyasal iktidar tarafından eleştirilen devlet algısı, aynı zamanda Türk Siyasal Kültürü açısından da bir kırılma olarak yorumlanabilir. Devletin toplum üzerindeki hegemonik tavrı olağanlaştırılırken, ilk kez bir hükümet başkanı bu tavrı eleştirmiştir.

Devlette yaşanan dönüşümün felsefi temellerini oluşturan liberalizm, Özal tarafından çağ atlamanın yolu kabul edilmiştir. Özal, -alt başlıklarda değinileceği gibi- ekonomik liberalizasyon sürecini siyasal liberalizasyona öncelemiştir. Zira ona göre,

demokratikleşme ve ilerleme için ekonominin serbestleşmesi zorunludur. Özal gibi liberalleşme ve demokratikleşme arasında bağ kuran Yayla (2001, 54-57) da piyasa ekonomisinin olmadığı ülkelerde demokratikleşmenin sağlanamayacağını ve piyasa ekonomisinin de bir boyutunun özelleştirme olması nedeniyle, demokratikleşme için özelleştirmenin olmazsa olmaz bir koşul oluşturduğunu ifade etmiştir. Özelleştirme yoluyla devletin ekonomik gücü sınırlanacağı için devlet-birey arasında bir denge oluşacağı düşüncesinden hareket eden yazar, demokratikleşme için piyasa ekonomisini zorunlu görmektedir. Ekonomik hayatın düzenlenmesinde devletin alanı genişledikçe bireyin alanı daralacağından, devlet hegemonik bir güç olarak değerlendirilmiştir. Bu nedenle de 1980 sonrası liberalleşme sürecinde devletin konumu eleştirilmiştir.

Siyasetin ekonomi üzerinden temellendirilmesinde her ne kadar Özal, irade gösterse de görece bunun başarısız olması tarihsel temellere sahiptir. Batı, Sanayi Devrimiyle ekonomik liberalleşme sürecini hayata geçirdiğinden, toplumun siyasal, sosyal, ideolojik ve mekansal ayrışması sınıfsal temellidir ve bu nedenle sermaye sınıfı liberalizmi, işçi sınıfı sosyalizmi, geleneksel yapının korunmasını isteyenler ise muhafazkar ideolojiyi savunmuştur (Tuncel, 2013: 249). Ancak Türkiye, sanayileşme sürecini geç tamamladığından siyaset, toplumsal sınıflar ekseninde gelişmemiştir. Türkiye’de ekonomik çıkara dayanan siyaset algısı oluşamadığından, ANAP’ın liberalizme yönelik söylemi, Özal’ın lider karizmasının altında kalmıştır.

Özetle Türkiye’de ekonominin ve siyasetin Batı merkezli planlanma hedefi, çağı yakalamak bağlamında akılcı bir tercihi yansıtır. Ancak söz konusu tercihin hayata geçirebilmesinin şartları oluşmadığından, hedeflenen başarıya ulaşılamamıştır. 1980 sonrası dönemi Türk modernleşmesi perspektifinden değerlendiren Sarıbay (2002: 301-309), Türkiye’de modernleşmenin soyut-kurgusal yanının ön planda tutulduğunu ve bunun sembollerden öteye geçemediğini belirterek, Türkiye’de modernleşmenin ilerleme-gerileme ekseninde döndüğünü ve değişim dinamiğinin savunulmasına rağmen kendi gibi kalmaya zorlanmasının, çözümsüz bir değişmez zemin oluşturduğunu belirtir. Sarıbay’ın modernleşme konusundaki değerlendirmesi, haklılık payına sahiptir. Çünkü Türkiye’de değerlerin oluşturulma sürecinde ilericilik-gericilik tartışması kuruluştan günümüze kadar sürmüştür ve sürmektedir. Bu nedenle Türkiye’nin dünya ülkeleri arasında siyasal ve ekonomik yerinin belirlenmesi ve gelişme hedefinin gerçekçi politikalarla hayata geçirilmesi gereklidir. 21. yüzyılın en önemli ideolojilerinden biri

olan liberalizmin, Türkiye açısından ekonomik ve siyasal olarak hayata geçirilebilmesi bu değerlendirmeyi kolaylaştırabilir. Dolayısıyla, ekonomik liberalizm perspektifli belirlenen bu hedefin, doğru bir hedef olduğu söylenebilir.

2.4.1. Ekonomik Liberalizmin Taçlandırılması: 24 Ocak Kararları ve Sonuçları

24 Ocak Kararları, Türkiye'nin serbest piyasa ekonomisini uygulamaya başladığı ekonomi paketidir. Söz konusu kararlar ekonominin, siyasetin ve toplumun yeniden yapılandırılmasıyla sonuçlanmıştır. 1970'lerin sonundan itibaren yaşanan ulusal ve küresel krizlerin atlatılması için bulunan çözüm, Türkiye'nin serbest piyasa ekonomisine geçişidir. Bu sürecin yürütülmesindeki sorumluluk ise Turgut Özal'a verilmiştir. Özal'ın hem ekonomik hem de siyasal hayatımızdaki dönüştürücü etkisi iktidarın kişiselleştirilmesi sonucunu doğurmuştur (Yayla, 1994: 123). Bu nedenle yaşanan dönüşümlerde ANAP'tan ziyade, Özal ön plana çıkmıştır.

Özal'ın ekonomik liberalizmin hayata geçirilmesi konusunda gösterdiği irade ve ekonominin siyaset üzerindeki belirleyiciliğine yaptığı vurgu, onun ayırt edici özelliklerindendir. Bu nedenle 1980 sonrası tarihsel açıdan, yeni bir dönemin başlangıcı olarak yorumlanabilir. Türkiye ekonomik model değişimine giderken, siyasal ve toplumsal alan da bu değişimden etkilenmiştir. Türkiye, 24 Ocak Kararlarıyla birlikte ekonomik ve siyasal politikalarını değiştirmiştir. Değişimin rotası ise Batı merkezlidir ve Türkiye Batı ile rekabet edebilir duruma gelmeyi hedeflemiştir. Bu hedefler çerçevesinde Türkiye, uluslararası finans kurumlarıyla yakın ilişkiler kurulmuştur. 24 Ocak istikrar programıyla, başta IMF ve Dünya Bankası olmak üzere -IMF onayını alarak- OECD ve İslam Kalkınma Bankası kredilerine ulaşmak hedeflenmiştir (Kazgan, 2013: 98). 1947 yılında IMF ve Dünya Bankası'na üye olan Türkiye, 1958 yılından itibaren yaşadığı ekonomik krizlerin çözümünde uluslararası finans kuruluşlarının reçetelerini uygulamaya çalışmıştır.

24 Ocak Kararları ile ulaşılacak istenen hedefleri Turgut Özal 1982 yılındaki konuşmasında şu şekilde özetlemiştir (İTO, 1982: 14): ekonomik kalkınma sağlamak, çalışanların ekonomik durumlarını düzeltmek, işsizliği önlemek ve Türkiye'yi güçlü ülkeler arasına dahil etmektir. Özal, kalkınmanın devamlı bir hedef olduğunun altını çizerek, söz konusu problemlerin kısa vadede çözülemeyebileceğini ifade etmiştir. Yaşanan problemlerin çözüm sürecinde üç temel prensibin hayata geçirilmesini öneren

Özal, bu prensipleri millete güven duyarak onun yeteneklerini sürece dahil etmek, müdahaleci ve bürokratik devlet anlayışından vazgeçerek düzenleyici, teşvik edici devlet anlayışını benimsemek ve ekonominin tabii kanunlarına müdahale etmemek olarak belirlemiştir. Bu bağlamda Özal, yönetim sürecinde devletin rolünü yeniden tanımlamış ve devleti düzenlememe, teşvik etme ve yönlendirme görevleriyle sınırlandırmıştır. Vesayetçi ve bürokratik devlet yapısından vazgeçerek, ekonominin toplumsal bir politika olarak değerlendirilmesini istemiştir. Bu nedenle de Özal, liberal bir tavır sergilemiştir. 24 Ocak Kararlarıyla hedeflenen ekonomik istikrarın hareket noktası şu şekilde özetlenebilir (Kılıçbay, 1994: 164):

- Enflasyonu ve enflasyonun kamu sektöründen kaynaklanan etkisini yavaşlatmak ve fiyat istikrarını sağlamak.
- Üretim çarkını harekete geçirmek, bunun için de döviz, enerji ve ona bağlı olan/olmayan öteki girdilerin arzını artırmak.
- Ekonominin döviz kazanma gücünü harekete geçirmek için ihracatı hızlı teşvik etmek ve öteki döviz kazanan aktiviteleri güçlendirmek.
- Zorunlu ithalat dışında döviz harcamalarını minimum düzeye indirmek.
- Serbest teşebbüs gücüne destek olan kısıtlıkları azaltarak, arz-talep dengesini sağlayarak piyasa mekanizmasını işletmek.
- Tasarruf, faiz ve kambiyo politikalarını uygulamak.

İthal ikameci sanayileşme modelinin yarattığı sorunların aşılmasında, Türkiye’de köklü bir değişime ihtiyaç duyulmuştur. Bu nedenle de devletin yönlendiriciliği üzerinde durularak, piyasayı işler bir hale dönüştürmek istenmiştir. Türkiye’de yaşanan kronik enflasyon sorunu ve dış ticarete bağımlılık istikrar programının önemli konuları arasındadır. Üretimi artırarak, ithalata bağımlılığı azaltmak ve böylelikle döviz kıtlığının önüne geçmek hedeflenmiştir. Modern olmak üretim kapasitesini artırmak olarak yorumlandığından, Batı dışı toplumların Batılılaşması, kendi değişimlerinin Batı toplumlarının değişim kodlarına tabi hale gelmesiyle sağlanmaktadır (Sarıbay, 2004: 103). Bu nedenle çağ atlamak ve Batı ile rekabet edebilmek için, Türkiye’nin de Batılı toplumların ekonomik modelini uygulaması zorunlu görülmüştür. Türkiye’nin dünya ile bütünleşebilmesi için revizyona gitmesi gerekse de birikim sürecinin tarihsel koşulları göz ardı edilmemelidir. Bu nedenle de 24 Ocak Kararları gerekli radikal kararlar olmasına rağmen, deneme-yanılma etkisinden kurtulamamıştır.

İstikrar programı Batı gözetiminde hayata geçirilmiş ve uygulama başarısı tartışılmıştır. Devlette revizyon gerektiren 24 Ocak Kararlarının yapısal özelliklerini Parasız (1998: 198) şu şekilde değerlendirir:

- İstikrarı sağlamak için konjonktürel olarak şok stratejisiyle, kısa vadeli hedeflere ulaşmak istenmiştir.
- IMF tipi ortodoks istikrar politikalarıyla para arzının kontrolün sağlanması ve kamu harcamalarının kısıtlanması hedeflenmiştir.
- Para arzı artış hızının azaltılması, nominal çapa olarak seçilmiştir
- IMF ile imzalanan stand-by anlaşmalarıyla dış kredi sağlanmasının planlanmıştır.

Söz konusu yöntem ekonominin, dünyaya uyum sağlamanın yolu olarak belirlenmiş ve yapısal problemlerin çözümünde kullanılmıştır. Bu bağlamda 24 Ocak Kararlarının iki boyutu bulunduğu belirtilmelidir. Öncelikle yüksek enflasyon ve ekonomik krizle mücadele edebilmek, sonrasında ise yapılan reformlarla istikrarı sağlamaktır.

1970’li yılların verileri göz önüne alındığında, Türk parasının değer kaybettiği gözlemlenmektedir. Paranın değer kaybını önlemek adına bu yıllarda sıklıkla devalüasyonlara başvurulmuştur. Devalüasyon yönteminde, döviz suni olarak düşük değerlendirilerek, ithalat ucuz ve karlı, ihracat ise karsız hale gelmektedir (Hiç, 1994: 85). Bunun sonucunda Türkiye’de ithalat oranı, ihracat oranından yüksek olmakta ve dış ticaret açığı artmaktadır. 1970’li yıllarda yaşanan dış ticaret açıklarının temelinde de söz konusu uygulamanın payı fazladır. Bu sorunun çözülmesi çerçevesinde, istikrar programıyla paranın değer kaybetmesini önlemek adına Türkiye’nin para politikası değiştirilerek, sabit kurdan esnek kura geçişi planlanmıştır. Esnek kur sistemine göre döviz kuru, piyasadaki döviz arz-talebine göre şekillenir (Karagöz, 2009: 1). Esnek kur sisteminde devletten ziyade piyasanın rolü artmaktadır. Bu nedenle de esnek kur politikası, ekonomik liberalleşmenin somut bir uygulaması olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu uygulamayla Türkiye’nin dış ticaret açıkları azaltılmaya çalışılırken, para politikası serbestleştirilirken, ekonomide de devlet müdahaleciliği sınırlandırılmış olmaktadır. Ancak esnek kur sistemi 1989 yılına kadar uygulanmaya çalışılmış ve 1989 yılında, tam tersine dönerek ithalatın teşviki, ihracatın caydırılması amacına hizmet

etmiştir (Köse, 2000: 49).Para piyasasının liberalleşme deneyimi, kısa soluklu bir uygulamaya dönmüş ve başarısız olmuştur.

Para piyasalarına ilişkin ikinci düzenleme, sermayenin etkin kullanılmasını sağlamak adına tasarruf ve kredi oranlarının bankalarca serbestçe belirlenmesidir. Söz konusu düzenleme sonucunda piyasaların alt yapı eksikliğinden faydalanan bankerlerin piyasaya girmesi sonucunda 1982’de Bankerler Krizi ortaya çıkmıştır.Para piyasalarında liberalleşme uygulamaları kapsamında TMSF kurularak,özel bankaların artması teşvik edilirken; bankalar zayıf bir mali yapıya sahip olmuş ve faiz oranlarını belirleme yetkisi yeniden Merkez Bankası’na verilmiştir(Köse, 2000: 32-51). 1989-1991 yılları arasında para piyasasının serbestleştirilmesi, kur ve faizlerde hassas ayar dönemini başlatmış ve sıkı para ve maliye politikası uygulamaya geçirilse deekonomik belirsizlik ve TL’ye karşı güvensizlik ortaya çıkmıştır (Köse, 2000: 32-51). 24 Ocak Kararları McKinnon-Shaw tezi doğrultusunda finansal serbestlik, tasarruf ve yatırım davranışlarını uyaracak ve kalkınmayı hızlandıracaktı fakat, Türkiye’de mali serbestlik deneyimi ekonomiyi dışa bağımlı kılmıştır (Yeldan, 2004: 129). Para politikaları bağlamında 24 Ocak Kararlarının, ekonomik açıdan başarılı olduğu söylenemez. Çünkü para piyasalarında serbestleşme deneyimi yasal düzenlemeler yapılmaksızın hayata geçirildiğinden, istismara uğramıştır. Uygulananpolitikalar sürdürülemediğinden, atılan adımlar zaman içinde yürürlükten kaldırılmış ve bunun sonucunda para politikasında belirsizlikler ve istikrarsızlıklaryaşanmıştır. Bu nedenle de ekonomik düzenlemeler, deneme-yanılmayla sürdürülebilmıştır.

Ekonomik serbestleşme sürecinin önemli adımlarından biri de ihracat ve ithalatla serbestleşme sürecidir. Türkiye 24 Ocak Kararlarıyla, ihracatı artırarak dış ticaret açığını ortadan kaldırmayı hedeflemiştir.Dış ticarete uygulanan politikalar şu şekilde özetlenebilir (Karagöz, 2009: 47): İhracatçıların döviz tutma yetkisi genişletilmiş, ihracata yönelik üretilen malların ithalatında gümrük vergisinden muafiyet tanınmış, İhracatı Teşvik Fonu oluşturulmuş, ihracat artışını sağlamak adına serbest bölge, gümrüksüz antrepo kurularak, işlemleri kolaylaştırıcı önlemler alınmıştır. İhracatı artırma konusunda devlet, yönlendirici ve kolaylaştırıcı bir rol üstlenmiştir.Ancak ihracat teşvikinde yüksek vergi iadeleri yolsuzluğa ve hayali ihracata neden olmuş ve 1985’te ihracatta vergi iadesi indirilmeye başlanmış 1989’da ise, bu uygulamaya son

verilmiştir(Hiç, 1994: 89). Esnek kur sisteminde olduğu gibi, dış ticaretin serbestleştirilmesi de kısa süreli bir uygulamadır.

İhracat gibi ithalatta bu dönemde serbestleştirilmiştir. İthalatın serbestleştirilmesi amacıyla ithalattan alınan damga vergisi yüzde 25'ten 1'e düşürülmüş; ithalatçıların 20 bin, sanayicilerin 40 bin, imalatçı-ihracatçıların ise 10 bin dolara kadar olan taleplerinin ithalat izni olmadan, doğrudan yetkili bankalarla yapılmasına imkan sağlamıştır (Kepenek ve Yentürk, 2009: 207).Bu uygulama sonucunda ithalat artış göstermiş ve dış ticaret dengesi kurulamadığından, Türkiye'nin vergi giderlerinin artmasına neden olmuştur. Bu deneyim ise Türkiye'de kamu açıklarının artmasına neden olmuştur. Tablo 2.6, 24 Ocak Kararları'nın ekonomik hayat üzerindeki etkisini gözlemlemeye yardımcı olacaktır.

Tablo 2.6: 1980-1990 Yıllarına İlişkin Bazı Ekonomik Veriler

	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990
GSMH reel artış hızı (%)	-1,1	4,1	4,5	3,3	5,9	5,1	8,1	7,5	3,6	1,9	9,2
Enflasyon oranı (%)	107,2	36,8	27	30,5	50,3	43,2	29,6	32	70,5	63,9	52,3
Cari işlemler açığı(milyon dolar)	- 3408	- 1936	-952	- 1923	- 1439	- 1019	- 1465	-806	1596	961	2625
Dış borç/GSMH (%)	39,7	41,3	48,9	63,4	64	72,6	81,7	88,5	85,6	78,5	60,4
İhracat (milyar dolar)	2,9	4,7	5,7	5,7	7,1	8	7,5	10,2	11,7	11,6	
İthalat (milyar dolar)	7,9	8,9	8,8	9,2	10,8	11,3	11,1	14,2	14,3	15,8	
İhr./ith. (%)	36,7	52,8	64,8	62	65,7	70,8	67,6	71,8	81,8	73,4	

Kaynak: Aktan, C.C., (1994). *Gerçek Liberalizm Nedir?*, T Yayınları, İzmir, ss.127.; Yalınpala Çokgezen, J., (2010). *1980'den Günümüze Türkiye Ekonomisi Krizler, Politikalar ve Makroekonomik Dönüşüm*, Beta Yayınları, İstanbul, ss.14.

24 Ocak Kararları doğrultusunda tablo 2.6 değerlendirildiğinde, 1980-1983 döneminin görece başarılı olduğu gözlenmektedir. Bu dönemde Türkiye'nin askeri rejimle yönetildiği ve herhangi bir toplumsal/siyasal muhalefet olmaksızın kısa vadeli planların gerçekleştirilmeye çalışıldığı belirtilmelidir. 1980-1983 yıllarında, para arzı ve MB kredileri kontrol altına alınmaya çalışılarak iç talep kısılmış ve sıkı para politikasıyla enflasyon düşürülebilmiştir (Şahin, 2002: 198). Cari işlemler açığının da döviz dar boğazının aşılması ve dış ticarete serbestleşme sonucunda azaldığı belirtilmelidir. Bu iki alanda kısa vadeli planlara ulaşıldığı söylenebilir. Dış ticarete yaşanan serbestleşme ve ihracatta artış olumlu bir durum yaratmakla birlikte, 1983'te ihracat sabit kalırken ithalatın artması ve ihracatın ithalatı karşılama oranının azalması olumlu bir gelişme olarak yorumlanamaz. 1980-1983 yılları arasında GSMH'nin

yükselmesine rağmen, maaş ve ücretlere enflasyon oranında zam yapılması sonucunda gelir dağılımı da bozulmuştur (Karluk, 2009: 420; Tekerek, 2013: 211). Bu dönemde para piyasasında dengesizlikler sürmüş ve devletin ekonomideki yeri daraltılamamıştır (Şahin, 2002: 198). 24 Ocak Kararlarının başarısız olduğu bu alanlar, sonraki süreçte yapısal sorunlar haline gelmiştir.

Tablo 2.6'ya göre enflasyon ve GSMH'deki artış ve azalışların ani değişiklik gösterdiği dönemlerden biri de 1988 yılıdır. 1987 yılında yapılan seçimlerin de etkisiyle para ve maliye politikalarında gevşeme olduğunu ifade eden Kaya (2013: 12), bu dönemde devalüasyon beklentilerinin oluştuğunu, resmi ve serbest kur arasındaki makasın açıldığını ve enflasyon artışının, kamu açığını artırarak Türkiye'nin yeni bir ekonomik kriz yaşadığını belirtmiştir. Bu krizin yaşanmasında borç ertelemelerinin payı olduğu belirtilmelidir. 1980 öncesinde tercih edilen ithal ikameci sanayileşme modeliyle amaçlanan ithal edilen malları Türkiye'de üreterek, ithalatı azaltıp ihracatı artırmaktı. Tablo 2.6 değerlendirildiğinde ithalatın da ihracatında her yıl arttığı gözlemlenmektedir. Ancak temel girdilerin dışa bağımlı olması ithalatı artırarak döviz darboğazına sebep olmuş ve geri teknoloji kullanımı nedeniyle kalkınma sağlamamıştır (Yıldırım, 2006:174). Dolayısıyla ihracatı artırma ve amacına ulaşamamıştır. Ancak ihracatın bileşenlerinin sanayi ürünleri lehine dönüşmesi ve dış ticaret hacminin GSMH'ye oranının artması dışa açılmanın belli oranda gerçekleştirilebildiğini de göstermektedir (Tecer, 2005: 91).

Para ve dış ticarete yaşanan serbestleşme politikasından sonra, finansal serbestleşme politikası da hayata geçirilmiştir. Finansal serbestleşme bağlamında 1984 yılında ülkede döviz tutmayı, ithal etmeyi engelleyen kısıtlamalar kaldırılmış, 1988'de özel kesimin, yurtdışından borçlanması ve yurtdışındaki tasarruflarını Türkiye'de değerlendirmesi olanaklı kılınmış, 1989 yılında Türkiye'de ve yurtdışında yerleşik kişilerin bankalar ve özel finans kurumları aracılığıyla TL'nin ihracı ve ithali, döviz tevdiat hesabı ve altın depo hesabı açmaları serbestleştirilmiştir (Köse, Şenses ve Yeldan, 2003, 323-325). Finansal serbestleşme dolayısıyla 1980-1985 yılları arasında ihracat 2,9 milyar dolardan 7,9 milyar dolara çıkmış ancak, 1987 yılında imalat sanayisindeki sabit yatırımlardaki gerileme sonucu ihracattaki artış hızı yılda yüzde 36,8'den 11,7'ye gerilemiştir (Çeçen, Doğruel ve Doğruel, 1996: 115). 24 Ocak

Kararlarının başarıya ulaştığı alanlardan biri ilk yıllarda sağladığı ihracat artışıdır. Ancak bu başarı izleyen yıllarda sürdürülememiştir.

24 Ocak Kararlarıyla birlikte kamu sektöründe de düzenlemeler yapılmıştır. Özal, devletin konumunun ve görevlerinin belirlenmesi konusuna önem vermiştir. Ekonomik liberalleşmeyi sağlayabilmek için, kamu harcamalarının azaltılması ve kamu sektörünün daraltılması gerektiği fikri benimsenmiştir. Bu nedenle de maliye politikasında düzenlemeler yapılarak, vergilendirme, KİT zamları ve özelleştirmeler uygulanmaya başlamıştır. 1983 yılından itibaren hızlı bir yasalaştırma sürecine girilmiş, İDT ve KİT arasında ayırım yapılarak 32 adetle sınırlandırılmıştır (Karluk, 1999).

ANAP hükümeti, KİT'lerin hazineye olan yüklerini azaltarak enflasyona sebep olmalarını önlemeyi ve fon yaratarak bütçeye kaynak sağlamayı hedeflemiştir (Kılıçbay, 1994: 184).Özal dönemi ekonomi politikalarında, fonların özel bir önemi vardır. Herhangi bir kurumdan izin almaksızın ve denetlenmeksizin harcama yapılabilen fon hesapları tartışmalı bir alandır. Aktan (1994: 134-135) fonları, politikacıların zekalarının ürünü olarak nitelemiş ve Özal'ın fon kanalıyla "arka kapıdan harcama" yaptığını ifade etmiştir. Fon uygulamasının kamu yararı doğrultusunda kullanıldığına yönelik iddia ispatlanamayacağından, Özal'ın imajı olumsuz etkilemiştir. Çünkü bu fonlama yöntemi kamu harcamalarını artırmıştır.

1980-1982 yılları arasında KİT'lere yapılan aktarımların azalması ve ücret artışlarının baskı altında tutulması nedeniyle kamu harcamalarının GSMH içindeki payı düşmesine rağmen, artan borç ve anapara faiz ödemeleri, vergi iadeleri sebebiyle diğer harcamaların payı yükselmiştir (Köse, 2000: 33). 1983-1988 yılları arasında para ve maliye politikaları gevşetildiğinden kamu harcamaları ve kamu kesimi borçlanma gereği artış göstermiş yeni vergiler yürürlüğe konulmasına rağmen, yüksek enflasyon ve vergi denetimindeki yetersizlikler dolayısıyla başarıya ulaşamamıştır (Köse, 2000: 40).Ekonomide oluşan dengesizlikleri gidermek amacıyla 1987 yılı sonunda kamu tarafından üretilen mal ve hizmetlerin fiyatları önemli ölçüde yükseltilmiştir (Karagöz, 2009: 47).

24 Ocak Kararlarıyla birlikte fiyatlar piyasa koşullarında belirlenmeye başlanmış, kamunun ürettiği malların fiyatı yüzde 100 ila 400 arasında arttırılmış ve temel malların kapsamı sınırlandırılmıştır(Karagöz, 2009: 47). Fiyat artışları yoluyla özellikle KİT'lerin kamu harcamalarındaki yükü azaltılmaya çalışılsa da, bu politikanın başarıya

ulaştığı söylenemez. Zira 24 Ocak Kararları, kamu harcamalarını azaltmayı hedeflese de bu dönemde kamu harcamaları artmıştır.

İstikrar programı kapsamında gübre, kömür, elektrik, demir ve denizyolu yük taşımacılığı dışındaki tüm mal ve hizmetlerin fiyatları, ilgili kamu kuruluşunca serbestçe saptanabilecekti (Karagöz, 2009: 47). Fiyatın piyasa şartlarında belirlenmesi, liberalleşme bağlamında önemli bir uygulamadır. Ancak bu düzenleme Türkiye’de enflasyonist baskıyı artırmıştır. Devlet enflasyonist baskıyla mücadele edebilmek için borçlanmaya yönelmiş ve Türkiye’de dış borç artışı yaşanmıştır. 1980-1990 yılları arasındaki dış borçlanmaya ilişkin veriler Tablo 2.7’de belirtilmiştir:

Tablo 2.7:1980-1990 Dış ve İç Borçları (Milyon Dolar)

	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1989	1990
Toplam Dış Borç Stoku	15709	16559	17857	19238	20823	25660	32206	40722	41751	49035
Dış Borç Stoku/GSMH	22,2	22,7	26,9	30,8	34,2	37,7	42,1	44,9	38,4	32,2
İç Borç Stoku				3173	4634	6972	10514	17218	28458	41934
İç Borç Stoku/GSMH				22,7	20,9	19,7	20,5	22,9	22	18,2

Kaynak: Aydın, Ü., (2006). *Türkiye’de 1980 Sonrası Dönemde Yaşanan Ekonomik Krizlerin Analizi*, İktisadi Araştırmalar Vakfı Yayınları, İstanbul, ss.107; Takım, Abdullah; Arslan Ramazan, “Türkiye’de Bütçe Görüşmeleri Üzerinden 1983-1989 Yılları Arasında Uygulanan Maliye Politikaları İle İlgili Tartışmalar”, *Bartın Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2016/7, (14),ss.477.

Tablo 2.7 incelendiğinde, dış borcun her yıl arttığı göze çarpmaktadır. Ayrıca 1979-1982 yılları arasında toplam 12 milyon dolarlık dış borç ertelemesi gerçekleştirilmiş ve buna bağlı olarak 1980’de toplam 100 olan borç stok indeksi, 1984’te 119,6’ya 1989’da 265,4’e yükselmiştir (Köse, Şenses ve Yeldan, 2003: 321-331). Söz konusu borçlanma Türkiye’nin dışa bağımlılığını artırmanın yanında, ekonomide kronik bir sorun oluşturmuştur. İç borçlanmada aynı şekilde 1983 yılından itibaren Türkiye’de artış göstermiştir. Türkiye borç ertelemelerinin ödeme zamanı olan 1989 yılında ciddi bir ekonomik darboğazla karşı karşıya kalmıştır.

1980-1988 yılları arasındaki ekonomik durumu Oyan (1998: 6-13) şu şekilde özetler: düşük ücret ve düşük tarımsal fiyat politikalarıyla iç talep azaltılmaya çalışırken sosyal dengesizlikler artmış, TL’nin yabancı paralar karşısında değerinin düşük tutulması dış pazarda rekabet kapasitesi sağlarken, ithalatın pahalı olmasına neden olmuş, serbest faiz politikası birikim modeliyle zıtlık taşımış, vergi politikasının ihracatı artırmaya yönelik tutumu kamu özel fonuna dışa açılma ve rant aktarma işlevi kazandırmış, yüksek gelir gruplarının vergi yükleri hafifletilerek artan tasarrufların özel

yatırımlara kaydırılması hedeflense de kamu yatırımlarının payı artmış, vergi yüklerinin büyüttüğü kamu açıklarının fonlarla finansı söz konusu olmuş ve KİT'ler yüksek faizle piyasadan kaynak sağlamaya itilmişlerdir. Söz konusu maliye politikası bağlamında üzerinde durulması gereken konulardan biri de, bu dönemde kamu ve özel sektör yatırımlarının niceliksel değeridir. Tablo 2.8'de bu durum daha net gözlemlenebilir.

Tablo 2.8: 1981-1988 Yılları Arasında Sabit Yatırımlarda
Kamu ve Özel Sektör Payları

Yıllar	1981-1983	1984-1986	1985	1987	1988
Sabit yatırımlar içinde kamunun payı (Yüzde)	60	58	53,5	48,3	45

Kaynak: Hiç, S. (1994). *Türkiye Ekonomisi Cilt I*, Filiz Kitabevi, İstanbul, ss.94.

Tablo 2.8 doğrultusunda sabit yatırımlar içinde kamunun payının yıllar içinde düştüğü gözlenmektedir. Bu dönemde kamusal yatırımların altyapı yatırımı biçiminde gerçekleştiği belirtilmelidir. 1980-85 ve 1986-90 yılları arasında sabit sermaye yatırımları incelendiğinde (yüzde), tarım sektöründe 9,5'ten 5,9'a, madencilikte 4,3'ten 2,4'e, imalat 26,3'ten 18'e, enerjide 10,2'den 9,7'ye düştüğü; turizmde 0,8'den 3,1'e, konutta 19,6'dan 31'e, eğitimde 2'den 2,3'e, sağlıkta 0,8'den 1,1'e yükseldiği ifade edilmelidir (Aydın, 2006: 90). 1980-1990 yılları arasında en fazla yatırımın yapıldığı sektörlerin konut, ulaştırma ve imalat olduğu göze çarpar. Bu dönemde devletin alt yapı yatırımlarına yöneldiği söylenebilir. Söz konusu oranlar çerçevesinde konut, eğitim ve sağlık haricinde tüm sektörlerdeki yatırımların düştüğü de belirtilmelidir. Ekonomik kalkınma ve gelişme açısından önem arz eden yarı kamusal hizmetlerin, yatırımlar içindeki payının da görece düşük olduğu söylenebilir.

24 Ocak Kararlarının hedefleri değerlendirildiğinde, Türkiye'nin yapısal problemlerinin çözülmesinde önerilen düzenleme, liberal ekonomi politikasına geçiş olarak belirlenmiştir. Bu bağlamda devlete ilişkin bakış açısının, sınırlı devlet perspektifli olması önerilmekte ve kurumsallaşma eksikliğine dikkat çekilmektedir. Özal, kalkınma politikasının sürekliliğine vurgu yaparken, dışa açılma sayesinde Türkiye'nin güçlü ülkeler arasında yer alabileceğini savunmuştur. Ancak Türkiye'de yasal adımlar, kurumsallaşma çabalarının gerisinde kaldığından hedeflenen gelişme düzeyine erişilememiştir. Para, finans ve dış ticarete serbestleşme kısa süreli uygulanan

politikalar. Çünkü hesaplanmayan ekonomik değişimler, liberal politikaları uygulamayı zorlaştırmıştır.

Özal, 24 Ocak Kararları'yla Türkiye'de radikal bir dönüşümün mimarıdır. Türkiye'nin ekonomik olarak gelişmesini ve dünya ülkeleriyle rekabet edebilmesini istemiş ve bu konuda ekonominin liberalleştirilmesini çözüm olarak görmüştür. 24 Ocak Kararları'yla para, maliye, finans ve dış ticarete serbestleşme gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Bu dönemde devletin ekonomideki yeri sınırlandırılırken, piyasaya alan yaratılmak istenmiştir. Ekonominin liberalleştirilmesi yoluyla, Türkiye'nin güçlü ekonomiler arasında yer alabileceği düşünülmüştür. 24 Ocak Kararları 1980-1983 yılları arasında siyasal ve toplumsal muhalefetin etkisizliği nedeniyle kısa vadeli planların başarıya ulaşmasını sağlasa da uzun vadede başarı sağlayamamış ve sorunlar kronik hale gelmiştir. Bu dönemde kurumsallaşma çabaları önem kazanırken, ekonomik hedefler öncelenmiştir. Kısa süreli de olsa Türkiye'de ihracat artışı yaşanmış ancak, yasal adımların suistimale uğraması sonucunda dış ticarete serbestleşme politikasından vazgeçilmiştir. İthalat artışı gerçekleşirken, Türkiye'de enflasyonist baskı artmıştır. Enflasyonla mücadele dış borçlanmayı artırırken, kamusal hizmetlere yapılan zamlar, sosyal adaletsizliğe neden olmuştur.

Yenilikçi ve reformcu bir imaja sahip olan Özal, ekonominin yeniden organizasyonunda kararlı bir duruş sergilemiştir. Ancak Özal'ın bu yenilikçi imajı, fonlar ve hayali ihracat nedeniyle sarsılmıştır. Aktan (1994: 150) Özal dönemini rant ekonomisi olarak adlandırmakta ve bürokratik yozlaşma ve rüşvete dikkat çekmektedir. Liberalleşme sürecinin birey ve toplum üzerinde yarattığı etkiye alt başlıkta yer verilecektir.

2.4.2. Özal Dönemi Siyasal Liberalizm ve Yeniden Yapılandırma

12 Eylül 1980 Darbesinin ardından 1983 seçimleriyle başbakan olan Özal, 1989 yılında cumhurbaşkanı olmuştur. Özal, reformcu ve yenilikçi yönüyle Türk Siyasal Hayatında etkili bir isim olarak yer almıştır. ANAP döneminde iktidar Turgut Özal'la kişiselleştikten, dönemde gerçekleştirilen politikalarda partiden ziyade Özal'ın kişiliğine çıkmıştır. Özal merkez sağ siyasetin önemli temsilcilerinden biri olarak, 1980 sonrası dönemde yeniden yapılandırma sürecinin mimarlarından biridir. Yeniden yapılandırma sürecinde etkili olan Yeni Sağ paradigma, Özal'ın söylemleri ve

davranışlarıyla toplumla buluşturulmuştur. Özal döneminde Türkiye’de ekonomik liberalleşme hedeflenmiş ve politikalar kararlılıkla hayata geçirilmeye çalışılmıştır.

Özal dönemi liberalleşme deneyiminin en önemli özelliği, ekonominin ve siyasetin birbirine önceliklendirilmesidir. 1980 sonrası dönemde ekonomik liberalleşme, siyasal liberalleşmeden daha önemli görülmüştür. Köker (1992: 115) Özal’ın da önceki liderler gibi liberalizmi, serbest rekabet, özel girişim ve piyasa ekonomisi olarak algıladığını ifade etmiştir. Özal’ın ekonomik liberalizmi öncelediğine dair görüş söylemsel olarak, Özal’ın 24 Ocak Kararlarıyla anılması bağlamında da anlamlıdır. Özal dönemi yeniden yapılandırma sürecindeki en önemli adımlar ekonomi alanında yapılmış ve siyaset ekonominin gölgesinde kalmıştır. Liberalizmi ekonomik indirgemecilikle kavramak, Türkiye’nin liberalleşmesine engel olan alanlardan biridir. Zira birinci bölümde de değinildiği gibi liberalizm hem ekonomik hem de siyasal boyutlara sahiptir. Devlet müdahaleciliğinin ortadan kaldırılması hem ekonomik hem de siyasal bir anlam içermektedir. Özgürlük bireyin hem ekonomik hem de siyasal tercihlerinin hukukla korunduğu zamanda gerçekleşmektedir. Bu nedenle Türkiye’nin liberalleşme hedefinin tüm boyutlarıyla hayata geçirilebilmesi gereklidir

İrem (2013: 35) Türkiye’de serbestici siyasetin, Türk modernleşmesini özgürlükçü bir siyasal kuramın değil, devletin hala baş aktör olduğu otoriter ekonomizmin siyasal araçlarıyla yönetebildiğini belirtmiştir. İrem’in düşünceleri doğrultusunda Türk siyaseti değerlendirildiğinde, devletin otoriter eğiliminin Türkiye’de kurulan hükümetlere bakılmaksızın sabit kaldığı söylenebilir. Bu nedenle de Türkiye’de modernleşme hareketinde olduğu gibi, liberalizmin anlatılmasında da -1980 sonrası dönem için- hükümet başkanı olarak Özal’ın söylemlerinin etkisi büyüktür. Bu durum ise liberal değerler aktarımının manüple edilebilmesini kolaylaştırabilmiştir. Çünkü yönetenlerin talebiyle toplumla buluşturulan ekonomik liberalizm, rasyonel bir kavrayışla değerlendirilemeyebilir.

Aydın ve Taşkın (2016: 349) da Özal dönemini “düşük yoğunluklu demokrasi” olarak adlandırmakta ve biçimsel demokratik yapılanmalara rağmen, belli kesimlerden destek bulan otoriterliğin yaygınlaştığını iddia etmekte, ekonomik ve askeri seçkinlerin uzlaşısıyla başlayan, siyasi seçkinler arasında müttefik bulan, toplumdan da destek üretmeye çalışan bir restorasyon dönemi olduğunu savunmaktadır. Bu bağlamda yazarlar Özal döneminin demokratikleşme görünümü taşıdığını ancak otoriter nitelikte bir

yapılandırmaya işaret ettiğini vurgularlar. Ordunun liberalleşme sürecine desteğini, uzlaşının başlaması olarak değerlendirirler.

Türkiye’de liberalizmin nasıl kavramsallaştırıldığı ve aktarıldığı konusunda değerlendirme yapan İrem (2011: 36)tek parti döneminde, muhafazakar-liberal muhalif grupların disiplinli hürriyet fikrini benimsemesiyle, Türkiye’de“eksik liberalizm” fikrinin oluştuğunu, 1950’lerde söz konusu eksik liberalizmin kurumsallaştığını, özellikle milliyetçi cephe hükümetlerinin kurulmasıyla milliyetçi-muhafazakar-maneviyatçı değerlerin etkinliğini artırdığını ve koalisyonların da eksik liberalizmi belirginleştirerek, 1980 sonrasında otoriter sınırlara taşıdığını ifade etmiştir. Yazar, Türkiye’de liberalizmin tam manasıyla anlaşılamadığını savunmaktadır. Liberalizmin anlaşılamaması ise, temeli zayıf bir politik konumlanmayı beraberinde getirmiştir. Bunun sonucunda ise 1980 sonrasında olduğu gibi, liberal değerler siyasal ve toplumsal hayata tam anlamıyla aktarılamamıştır.Ancak askeri vesayetın de etkisi bu bağlamda gözden kaçırılmamalıdır.

Özal dönemi Türkiye’de liberalleşme süreci açısından yeni bir dönem olarak ele alınmaktadır. Özal döneminin liberal yönü, sivil toplumun gelişmesine olanak tanıyan bir ortam hazırlayarak, sivil toplumun piyasa ekseninde ele alınması STK’larda bir canlanma yaratmıştır (Karadağ, Aslan, 2013: 307). Devlet, toplum ve birey kavramının liberal bir bakış açısıyla yeniden tanımlanması, devlete bağımlı sivil toplumun eleştirisine de zemin hazırlamıştır. Bu yönüyle sivil toplum, devletin alanını ilişkin sınırlar içermiş ve demokratikleşmede bir nosyon olarak ele alınmıştır.Özal dönemi siyasal liberalizm değerlendirildiğinde, temel hak ve özgürlüklerin, çokkültürlü toplum yapısının, sivil-asker ilişkilerinin yeniden gözden geçirildiği ifade edilmelidir. Ancak bu gözden geçirme sürecinin tarafsızlığı ve başarıya ulaştığı tartışmalı bir konudur. Özal siyasi liberalleşmenin, ekonomik liberalleşmeyle mümkün olacağına inanmakla birlikte, serbest düşünemeyen bir toplumun da kalkınamayacağını ifade etmiştir (Ataman, 2000: 56). Kalkınmayı neden-sonuç ilişkisi bağlamında değerlendiren Özal, aslında bunun birbirine bağı bir süreç olduğunu da görmektedir.

Özal döneminde hayata geçirilen uygulamalardan biri de temel hak ve özgürlüklere ilişkin yasal düzenlemelerdir. Temel hak ve özgürlükler, demokratik yönetimlerin olmazsa olmaz koşuludur. Özal dönemi siyasi liberalizm tartışmalarında özgür düşünme ve diyaloga verilen önem, hukuksal düzenlemelerle ve uluslararası

andlaşmalarla da sağlanmaya çalışılmıştır. 1991 yılında çıkarılan Terörle Mücadele Kanunu'yla, Türk Ceza Kanunu'nun 141,142 ve 163'ncü maddeleri kaldırılmış ancak, af ile ilgili hükümlere geçici maddelerde yer verilmiştir (Torun, 1991: 390). TCK'nın 141 ve 142. maddeleri sosyalist devrimle, 163. madde ise irticayla ilgilidir. Bu maddelerin yürürlükten kaldırılması, düşünce ve ifade özgürlüğünün sağlanabilmesi yolunda bir adım olarak değerlendirilebilir. Bu bakış açısının devamı olarak Avrupa Sosyal Şartı, Avrupa Konseyi İnsan Hakları Divanı'nın zorunlu yargı yetkisi, ILO ve BM'yle imzalanan sözleşmeler ve AİHM'e bireysel başvuru hakkı Özal'ın cumhurbaşkanlığı döneminde gerçekleşmiştir (İzmirli, Gökbnar, Özer, 2014: 246). Taraf olunan uluslararası sözleşmeler Türkiye'nin Batı ile bütünleşme sürecine katkı yaparak 1982 Anayasası'nın antidemokratik uygulamalarının etkilerini giderme konusunda olumlu bir duruş sergilemiştir.

Özal özgürlüklere değer veren parti liderlerinden biri olarak, temel hak ve özgürlükler konusunda, düşünce, girişimcilik, din ve vicdan özgürlüğüne ayrı bir önem atfeder (Çelebi, 2013: 139, Uluç, 2014: 116). Bu üç özgürlük sağlanabildiği ölçüde ekonomik kalkınma, siyasal ilerleme ve dünya ülkeleri arasında yer alma ideali gerçekleşebilecektir.

Özal, Türkiye'nin siyasal alanda yaşadığı kutuplaşmanın ve şiddetin sebeplerinden birinin düşünce ve ifade özgürlüğünün sınırlandırılmasından kaynaklandığını düşünmektedir. Bu nedenle de Özal, "Bir fikri beğenmeyebiliriz ama o fikrin ortadan kalkabilmesi, gene o fikir pazarına gelip münakaşa edilmesine bağlıdır. Aynen serbest pazar gibi..." ifadelerini kullanmıştır (Duman, 2010: 369). Düşünce ve ifade özgürlüğünü serbest piyasa ekonomisine benzeten Özal, siyasi düşüncelerin sahiplenilmesinde bireysel tercihlerin önemine dikkat çeker. Siyasi düşüncelerin benimsenmesinde, fikir çatışmalarını olağan gören Özal, böylelikle toplumsal kutuplaşmaların önüne geçilebileceğine inanır. Özal'ın bu bakış açısı liberal paradigmayla uyum göstermektedir. Özal düşünce ve ifade özgürlüğüne önem vermekle birlikte, 1980 sonrasında yaşanan bazı gelişmeler Özal'ın özgürlükçü bakış açısına sekte oluşturmuştur. Düşünce ve ifade özgürlüğünün ayrılmaz bir parçası olan basın özgürlüğüne ilişkin bazı rakamlara yer vermek faydalı olacaktır. Özal döneminde, 3000'e yakın gazeteci, yazar ve çevirmenin yargılanmış, haklarında 2000 yıl dolayında hapis cezası verilmiş ve 13 gazete hakkında 303 dava açılmış, 500'e yakın yayın

toplatılmış ve 39 ton yayının imha edilmiştir (Kongar, 1999: 221).Düşünce ve ifade özgürlüğünün ayrılmaz bir parçası olan basın özgürlüğünün, 1980 sonrası dönemde etkin bir hak olarak kullanılamadığı ifade edilebilir. Bu durum 2000’li yıllarda da devam eden bir özelliğe sahiptir.Bu yönüyle özgürlük, söylemsel bir ideal olarak ortaya çıkmakta ve devlet otoritesinin altında kalmaktadır.

Özal döneminde düşünce ve ifade özgürlüğü bağlamında değerlendirebileceğimiz önemli konulardan biri Kürt sorunudur. Özal Kürtleri, heterojen toplum yapısı içinde değerlendirmiş ve kişilerin kendi kimliklerini ifade etmesinin büyük bir sorun olmadığına inanmıştır. Bu bağlamda, 3713 sayılı yasayla Kürtçe’nin serbestleştirilmesi ve Güneydoğu’da yaşanan sorunların çözümünde serbest düşünme ve diyalogu önermesi anlamlıdır (İzmirli, Gökbnar, Özer, 2014: 246).1980 Darbesi’nin homojen millet tanımına rağmen Özal’ın Kürt sorununu yadsımaması, Türkiye’de siyasal tabuların yıkılması adına son derece önemlidir. Güneydoğu’da silahlı terörün başladığı dönemde Özal bu durumu, birkaç çapulcu hareketi olarak yorumlamış, daha sonra terörle mücadele ve ekonomik önlemler alınmasının önemini dile getirmiştir (Oran ve Erdoğan, 2014: 48). Kürt sorunu hakkında fikirlerin tartışılmaya açılmasını ancak terörle mücadeleden taviz verilmemesini savunan Özal, bölgedeki ekonomik yoksunlukların giderilmesinin önemli olduğunu düşünmektedir. Bu nedenle de terörist ve yurttaş arasındaki farkı görerek, bölge halkını Türkiye’nin çokkültürlü yapısı içinde değerlendirmiştir.Özal’ın Kürt sorununa yaklaşımı, demokratik bir zemine işaret etmektedir.

Özen (2011: 121-179) ise, Özal’ın demokrasi algısının çoğulcu değil çoğunlukçu olduğunu belirterek, bu dönemde demokrasinin araçsallaştırıldığını savunmuştur. Özal’ın, demokrasiyi ekonomik başarıya ulaşmanın aracı olarak görmesi bu düşüncüyü desteklerken, 1986 yılında siyasi yasakların kaldırılması konusunda (Cemal, 1990: 211): “Yasakları biz koymadık, halk koydu, yine halk kaldırsın” şeklinde yaptığı açıklama da çoğunlukçu demokrasi algısının örneğini oluşturur. Özal döneminde siyasi liberalizmin hayata geçirilememesindeki sebeplerden biri, demokrasinin kişiye/duruma göre konumlandırılmasıdır. Demokrasi, kişilerin amaçlarına uygun bir araç olarak algılandığı takdirde başarıya ulaşamaz ve söylemden öteye geçemez. Çünkü demokrasi herkes için temel hak ve özgürlükleri gerçekleştirmenin yollarından biridir. Günümüzde demokrasi,belli aralıklarla yapılan seçimlere katılmanın ötesinde, kamusal kararlara

katılımda meşruiyeti sağlamanın yolu haline gelmiştir. Dolayısıyla demokrasiyi sadece seçimlerde çoğunluk sağlamak olarak görmek, demokrasinin çoğunluk diktatörlüğüne dönüşme tehlikesini barındırır.

Özal döneminde demokratikleşme başarısını eleştiren yazarlardan biri de Köker'dir. Köker (Aktaran Doğan, 2011: 218) Özal dönemi liberal muhafazakarlığın, toplumsal tabana veya kamusal yaygınlığa sahip bir otoriterliğe dönüşmeye yüz tuttuğunu ifade ederek, muhafazakarlığın solundaki liberalizmle bir araya gelebildiği kadar, sağında otoriteryanizmle de birleşebilir olduğunu belirtir. 1980 Darbesi'nin hedeflerinden biri olan muhafazakarlaşma olgusu, Özal döneminde de kabul görmüştür. Muhafazakarlık, ANAP'ın parti tanımlamasının bir parçasıdır. Dolayısıyla partinin liberalleşme hedeflerinde muhafazakarlık bütünüleyici bir değer olarak ele alınmıştır. 1980 Darbesi sonrasında toplumsal yaşamın düzenlenmesinde bütünleştirici bir misyon yüklenen din olgusu, Özal döneminde de din ve vicdan özgürlüğü temelinde siyasal toplumsallaşma sürecine girmiştir. Zira din ve vicdan özgürlüğü, Özal'ın önemseydiği üç özgürlükten biridir.

Din ve vicdan özgürlüğünün laiklikle korunabileceğine inanan Özal, merkez sağ siyasette belirgin biçimde gözlemlenebildiği gibi, bu alandan siyasal olarak beslenmiştir. Özal Nakşibendi Tarikatı çevrelerinde yetişmiş bir lider olarak, eğitim politikası ve bürokrasideki kadrolaşmasıyla muhafazakarlığın toplumsallaşmasına katkı sağlamıştır (Aktaran Çavuşoğlu, 2009: 273; Laçiner, 2010: 604). Toplumun muhafazakar değerleri benimsemesi, 1980 Darbesiyle devlet politikası haline gelmiştir. Toplumsal şiddetin önlenmesi doğrultusunda İslami değerlerin, toplumu bütünleştirebileceği inancıyla hareket edilmiştir. Din, kültürün öğelerinden biri olmakla birlikte, siyasetin belirlenmesinde dine rol yüklendiğinde toplumsal tercihler üzerinde etkili olabilmektedir. Özellikle Türkiye'de merkez sağ ideoloji, siyasal söyleminin merkezini ekonomik gelişme olarak belirlerken, dini değer ve sembollere önem atfetmiştir. Böylece seçmenler, liberalizmi savunan kadroları desteklerken, kendi değerlerine yakın olmaları ve devletçi-seçkinci kadrolarla denge oluşturabilmeleri düşüncesiyle hareket etmişlerdir (Uluç, 2014: 113-114). Türkiye'de merkez siyaset değerlerinin dinle temellendirilmemesi sanki sağ siyaset ve resmi ideoloji arasında güç ve değer çatışması olduğuna yönelik izlenim yaratmaktadır. Merkez siyasetle hesaplaşma sürecine girmek ve muhafazakar değerleri politik sisteme dahil etmek başarı/başarısızlık olarak

değerlendirilmemelidir. Özal dönemiyle ilişkilendirildiğinde ise muhafazakar değerlerin parlatıldığı ve merkez siyasete dahil edilmeye çalışıldığı söylenebilir. Merkez-çevre ilişkileri bağlamında 1980-1983 yılları arasında merkez egemenliğinin restorasyondan geçtiği, 1983'ten 1990'lara kadar çevre egemenliği ve dönüşümlerinin başladığı belirtilmelidir (Kahraman, 2010:182). Söz konusu restorasyon ve dönüşümlerin boyutlarından biri de toplumda muhafazakarlığın yükselmesidir.

Toplumun muhafazakarlaşması, sivil toplum kuruluşları aracılığıyla desteklenmiştir. Çünkü Özal, dini örgütleri diğer sivil toplum örgütleri ile aynı çerçevede değerlendirmiş ve onun döneminde dini grupların faaliyet alanları genişleyerek bu gruplar holdingler, özel finans kurumları, siyasi partiler, örgütler, vakıflar, dernekler, okullar ve medya kuruluşları oluşturmuştur (Ataman, 2000: 55). Toplumsal yaşam içinde her grubun kendini ifade edebilmesi demokrasinin bir gereğidir. Ancak, muhafazakarlaşmanın sonuçlarından biri olan cemaatleşme, bireylerin vatandaşlık bağını zayıflatmış ve devletin balkanlaşmasına neden olmuştur (Özkazanç, 2005: 4). Türkiye'de devletin çeşitli güçlerle yakın ilişki kurması, çoğunlukla olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Demokratik bir devletin, sivil toplum kuruluşlarına eşit uzaklıkta olması siyasal meşruiyeti güçlendirir. Dolayısıyla Türkiye'de siyasal iktidarın, iktidar olduktan sonra geçmiş iktidarlara hesaplaşması, problemli bir durum yaratmaktadır. Liberalizm, liberal olandan yanadır görüşünün Türk siyaseti açısından önemsenmesi ise olumlu sonuç yaratabilir.

Özal'ın muhafazakarlık konusunda liberalizm kadar net bir tutum benimsediği belirtilmelidir. Özal, -muhafazakarlık ve gelenekselcilik ANAP'ın temel ilkelerinden olmakla birlikte- kendisinin birey olarak laik olmadığını, ancak devletlerin laik olabileceğini ifade etmiştir (Ataman, 2000: 59). Özal'ın ideolojik olarak liberal ve muhafazakar bir çizgiyi benimsemesi olağan bir durumdur. Ancak laiklik konusunda, resmi idolojiyle uzlaşmaz bir tavrın olduğu ifade edilmelidir. Çünkü laiklik, modernleşmenin dayanak noktalarından biridir ve ilk defa devleti yönetenlerin diliyle kişisel bir eleştiriye maruz kalmıştır. Fakat bu eleştiri bütünüyle bir uzlaşmazlık içermez. Özal, din ve vicdan hürriyetinin tek güvencesinin laiklik olduğunu da belirtmiştir (Oral ve Erdoğan, 2014: 42).

Özal'ın önem verdiği üçüncü özgürlük, teşebbüs hürriyetidir. Özal, devletin sınırlı olması gerektiği fikrine inanır ve istikrar sağlayıcı rolüne dikkat çeker. Bu kapsamda

devlet; adalet, emniyet ve alt yapı gibi temel konular üzerinde durmalı, düzenleyici olmak yerine yönlendirici olmalı, bireyin teşebbüs gücünü ve girişimci ruhunu ortaya çıkarmalıdır (Oral ve Erdoğan, 2014: 43). Liberalizmin sınırlı devlet anlayışına bağlı olan Özal, bireyin girişimciliğinin devlet tarafından desteklenmesi gerektiğine inanır. 24 Ocak Kararları doğrultusunda, ihracatın teşvik edilmiş ve yabancı yatırımların ülkeye çekilmesi amacıyla, özel teşebbüs desteklenmiştir.

Özal dönemi liberalleşme sürecini, Türkiye'nin kendine has neoliberalleşmesi olarak değerlendiren Özkazanç (2005:3), kapitalizmin 12 Eylül'de yeniden yorumlanan otoriter devletçi gelenekle iç içe geçtiğine dikkat çeker. Benzer biçimde Vergin (2003: 96) de Türkiye'de burjuvazinin 12 Eylül sonrasında egemen sınıf haline geldiğini ve Özal dönemiyle burjuvazinin hegemonya kazanmaya başladığını belirtir. Özal döneminin merkez sağın bel kemiği olan orta sınıf ve burjuvazisinin neoliberal politikalarla buluşturulduğunu belirten Laçiner (Aktaran Cankara, Aysel 2015:529) de hızla kapitalistleşen Türkiye'de "ANAP zenginleri" olarak adlandırılan katmanların oluşmasına zemin hazırlandığını ifade etmiştir. 1980 sonrası dönem sınıfsal açıdan değerlendirildiğinde, darbenin işçi sınıfı aleyhine bir tutum sergilediği söylenebilir. Sendikal hakların kesintiye uğraması, çalışan ücretlerine zam yapılmaması vb. sebepler sermaye sınıfını güçlendirmiş ve sermaye sınıfı, kapitalistleşme sürecinde darbenin de etkisiyle devlet desteği görmüş ve hegemonik bir güç elde etmiştir. Özal döneminde önceki dönemlerde olduğu gibi kendi zenginlerini yaratmıştır. ANAP iktidarı döneminden itibaren, Türkiye'de merkezden kopuk yeni bir Anadolu burjuvasının oluştuğu ve söz konusu burjuvazinin kültürel ve siyasal olarak merkezle uyumlu olmadığı gözlenir (Akyol, 2013:439). Bu nedenle 2000'li yıllarda Türkiye'de burjuvazinin dönüşümü karşımıza çıkmakta ve siyasette etkinliği tartışmaya açılmaktadır.

Aydın ve Taşkın (2016: 362-364) Özal'ın, toplumu bütüncül bir yapı olarak ele alan CHP popülizminden ve merkez sağın savunduğu çoğunlukçu popülizmden kopuşun mimarı olduğunu belirtmektedir. Bu bağlamda Özal, geçmişin siyasal deneyimlerinden kopuşu simgelemektedir. Toplumu çoğulcu bir kavrayışla ele alan Özal, rasyonel birey merkezli bir bakış açısına sahiptir. Yazarlar Özal'ın, piyasanın gelişmesiyle oluşan iyimserliği ve Müslümanların kültürel mağduriyet hislerini iktisadi-politik yükselme özlemiyle birleştirdiğini ve popüler kültürün piyasa ekseninde

geçmişteki entelektüel, moral denetim baskısından kurtulmasına neden olması dolayısıyla topluma özgüven kazandırdığını belirtirler (Aydın, Taşkın, 2016:367). Piyasa süreçlerinin dönemde toplumsal, bireysel ve siyasal alanda etkinliğinin artırılmaya çalışıldığı belirtilmelidir. Böylelikle kültürel bir değişim yaşanırken, popüler kültürün tüketim alışkanlıklarına kadar nüfuz etmeye başladığı hatırlatılmalıdır.

Vaner (2009:171) milliyetçilik, din ve ılımlı ekonomik çıkar söylemiyle siyasi başarı yakalayan Özal'ın seçim başarılarının; pragmatizme, aşırı bürokrasinin azalmasına, siyaset sınıfının yenilenmesine ve gençleşmesine yardım ettiğini ancak; iş çevreleriyle yakın ilişkiye, iktidarın kişiselleşmesine ve orta sınıfların hayat seviyesinin düşmesine neden olduğunu belirtir. Özal dönemine yönelik eleştirilen bir bölümü Özal'ın pragmatik siyaset anlayışı (Uluç, 2014: 128; Çaha, 2010: 569; Bora, 2005: 597) bir bölümü de siyasetin yozlaşması üzerinedir.

Sarıbay (2004: 110) ise Özal'ın birey tasarımına dikkat çekerek, Türk asrı yaratma çabasıyla ben merkezci bir politik kültür yaratıldığını ve bunun sonucunda diğer toplumlardan özel ilgi beklentisi içine girildiğini, amoral değerlerin yaygınlık kazanmaya başladığını ve köşe dönücülükle toplumda tezahür ettiğini belirtmiştir. Bu bağlamda Emin (1993:116-121), Özal döneminde yasal olmayan ancak yasalara uydurulan sermaye birikimi yoluna gidildiğini, uyuşturucu kaçakçılığıyla elde edilen paraların sistemin içine çekildiğini, hayali ihracat, bankaların içinin boşaltılması, ihale mafyası, vergi kaçırma ve kişiye özel teşvik ve kararnamelerle sermaye lehine düzenlemeler yapıldığına dikkat çeker. Söz konusu gayri ahlaki uygulamalar, Özal'ın imajını olumsuz etkilemiştir. Özal, ekonomik büyüme, dışa açılma ve dünya ile bütünleşme gibi hedefleri olan ve bu hedefleri hayata geçirmeye çalışan bir liderdir. Siyasetin ve toplumsal alanın pragmatik değerlerle bütünleşmesi Ögün'ün (2014:27) de belirttiği gibi homo economicus yaratma çabalarında, atomistik ve hedonist bireycilik temasını içermiştir.

Siyasal yozlaşma konusunu, siyasi yönetimin olduğu her yerde ve zamanda kaçınılmaz bir süreç olarak değerlendiren Yayla (2001: 22), temsili demokrasilerde bunun gizli kalmaması dolayısıyla gündemde olduğunu belirterek, Türkiye'de bürokratik, merkeziyetçi ve tutucu bir yapı nedeniyle siyasal yozlaşmanın kaçınılmaz olduğunu savunur. Yazar Türkiye'nin aşırı derecede politize edildiğini ve ihtiyacı olan şeyin siyasete bakış açısını değiştirerek, siyasal süreçlere daha az başvurulması

olduğunu söyler(Yayla, 2011:16). Bu bağlamda yazar, piyasa ve siyasal süreç arasında bir karşılaştırma yaparak, piyasa süreçlerinde insanların bireysel karar vermesi ve karar verme sürecinden etkilenenlerin kararları belirleyebilmesi, bu sürecin doğrudan, yüz yüze gerçekleşmesi, piyasa işlemlerinde herkes kendi parasını harcayacağından dikkatli ve hesaplı davranması, kötü mal ve hizmette ısrarcı olmaması dolayısıyla piyasa süreçlerine yönelmeyi önerir(Yayla, 2011:11-13). Yayla'nın ifadeleri değerlendirildiğinde siyasal yozlaşmanın olağanlaştırılması ahlaki bir nitelik taşımamaktadır. Ancak yazarın siyasete olan bakış açısında haklılık payı olduğu söylenebilir. Siyaset, iktidar olmanın ve insanları yönetmenin aracıdır. Ancak iktidarın gücü, siyaseti yozlaştırabilme tehlikesini de barındırır. Bu nedenle de devletin sınırlarının belirlenmesi ve hayatın her alanında karar verme yetkisinin kısıtlanması gereklidir. Devlete yüklenen görevlerin belirlenmesinde Türkiye'nin yeni bir bakış açısına sahip olması ve hedeflenen liberalleşme sürecinde bireye daha fazla güven duyulması gereklidir. Ancak, piyasa ve devlet arasında işbölümü planlanırken, dengenin oluşturulması ve kamusal faydanın da göz ardı edilmemesi olumlu sonuç yaratabilir.

Özal dönemi siyasal liberalizm tartışmaları içinde değerlendirilmesi gereken konulardan biri de sivil-asker ilişkileridir. Özal, Türkiye'nin ikinci sivil cumhurbaşkanıdır ve Türkiye'de sivil siyasetin hayata geçirilmesi konusunda çaba harcamıştır. Özal, devlet yönetiminde askerlerin rol almaması gerektiğini düşünerek, askerlerin en son yükselebileceği mertebenin Cumhurbaşkanlığı değil, Genelkurmay Başkanlığı olduğunu ifade etmiştir (Aktaran Oral ve Erdoğan, 2014: 47).Özal'ın görüşleri değerlendirildiğinde, sivilleşme konusunda net bir bakış açısına rastlanır. 1960 Darbesi, 1971 Muhtırası ve 1980 Darbesi Türk Siyasal Hayatında askerin, sivil siyaset üzerinde etkin bir güç olduğunu göstermiştir. Ancak askeri vesayet, demokratikleşme sürecini sekteye uğratmakta ve siyaseti,siyasetçinin işi olmaktan çıkarmaktadır. Bu nedenle Özal, askerin siyaset üzerindeki hegemonya kurma sürecine müdahil olmaya çalışmış ve 1987'de Genelkurmay Başkanlığı görevinden emekli olan Necdat Ürüg'un yerine, askerin istediği isim olan Necdet Öztoran yerine Necip Torumtay'ın Genelkurmay Başkanı olarak atamış (Birdişli, 2013:365) ve devlet protoklünde başbakanın sıralamasını yedinci sıradan üçüncü sıraya çekmiştir (Oral ve Erdoğan, 2014: 47).Bu düzenlemeler, askeri vesayetin kırılması bağlamında önem taşımaktadır.

Özal döneminde ordunun görevinin, ülke güvenliğini sağlamak olduğu ve bu görevi sivil yöneticilere bağlı olarak yerine getirmesi gerektiği hatırlatılmıştır.

Özetle, Özal dönemi siyasal yeniden yapılanma değerlendirildiğinde, ekonominin belirleyiciliğinde gelişen siyaset anlayışının var olduğu gözlemlenir. Özal siyasal liberlizmin uygulanabilmesi için başta düşünce ve ifade, teşebbüs,din ve vicdan özgürlüğünün sağlanması gerektiğine inanmıştır. Söz konusu özgürlüklerin gerçekleşmesi amacıyla yasal adımlar atılırken zaman zaman da uygulamalardan taviz verilmiştir. Türkiye'nin hetorejen yapısına dikkat çeken Özal, ülkede konuşulması tabu sayılan konuları tartışmaya açarak diyalog yoluyla çözümlenebileceğini göstermeye çalışmıştır. Bu bağlamda Özal'ın söylemlerinin Türkiye'de bir paradigma değişimine yol açtığı belirtilmelidir. Kürt sorunu, sivil-asker ilişkileri, siyasal ve dini görüşlerin tartışmaya açılması Özal döneminin olumlu gelişmeleri arasındadır. Ancak bu dönemde iktidarın yolsuzluklarla, mafyalarla organik ilişkiler kurması Türkiye'de siyasetin yozlaşmasına neden olmuştur. Aynı şekilde Türkiye'de merkez-çevre ilişkilerinin de yeniden yapılandırılması, toplumun bazı kesimlerinin resmi ideolojiyle hesaplaşma çabasını gündeme getirmiş ve siyasal söylem olarak ifade edilmesinde başlangıç oluşturmuştur. Özal dönemini bütünüyle olumlu/ olumsuz bakış açısıyla değerlendirmek hatalıdır fakat, Türkiye'nin liberalleşme başarılarının/başarısızlıklarının temellerini bu dönemde bulmak mümkündür. Türkiye'de liberalizmin hayata geçirilmesinde, liberalizmi ekonomik indirgemecilikle değerlendirmek ve siyasal adımları eksik bırakmak, bu hedefe ulaşmayı geciktirir. Bu nedenle de modernleşme sürecinin değerleri bağlamında liberal bir kavrayışa ihtiyaç duyulmaktadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1990-2002: LIBERAL EKONOMİ POLİTİĞİN YANSIMALARI

1990'lı yıllar Türkiye'de liberal yönetim anlayışının devam ettiği yıllardır. Ekonomik liberalleşme hedefi 5 Nisan Kararları'yla uygulanmak istenmiş ancak, Türkiye ekonomisi sıklıkla krizler yaşamıştır. 1990'lı yıllarda Türkiye'de yaşanan ekonomik krizler, ekonomik sorunların kronikleşmesine yol açarken, siyasal krizlere de neden olmuştur. 1980 öncesinin parti liderlerinin siyasete dönüşleri, siyasal kutuplaşmalara zemin hazırlamış ve koalisyon hükümetleri dönemi tekrar etkili olmuştur.

Uluslararası alanda Sovyetler Birliği'nin dağılması sosyal devlet ilkesinin aşınmasına neden olurken Türkiye küresel sermayeye, borçları aracılığıyla eklemlenebilmiştir. Yüksek enflasyon, piyasaların güvensizliği ve dış ticaret açığının artışı Türkiye'de borçlanmanın temel nedenleri arasında yer almaktadır. Ekonomik krizlerin derinleşmesi, siyasal istikrarın sağlanamaması ve toplumsal kutuplaşma olgusu Türkiye'yi yeniden kaos ortamına sürüklemiştir. Hükümetlerin yolsuzluklarla anılması, siyasi cinayetlerin aydınlatılmaması ve siyasal şiddetin artması devlet ve birey arasında güvensizliğe neden olmuştur. Çalışmanın üçüncü bölümünde önce 1990'lı yıllarda Türkiye'nin ekonomik durumu ve liberalleşme başarısı ele alınacaktır. Ardından ise 2000'li yıllara kadar uzanan süreçte siyasal liberalizmin gerçekleşme düzeyi; siyaset, modernleşme, kutuplaşma ve demokratikleşme çerçevesinde tartışılacaktır.

3.1. Beş Nisan Kararları: Türkiye'nin 1929 Buhramı

1990'lı yıllar Türkiye ekonomisinde belirsizliklerin arttığı, istikrarın bozulduğu yıllardır. İki kutuplu dünyanın sona ermesi, Irak ve Kuveyt arasındaki Körfez Savaşı ve dünya piyasalarının küreselleşmesi, Türkiye ekonomisindeki belirsizlikleri artırmıştır. Körfez Savaşı öncesinde dengeli bir tavır takınan Türkiye, topraklarını ABD'nin üslerine açmış ve BM'nin Irak ambargosuna katılmış, Kerkük-Yumurtalık boru hattının faaliyetlerini durdurmuş ve bu ambargo nedeniyle yaklaşık 2,5-3 milyar dolarlık ekonomik kayba uğramıştır (Öztürk, 2010: 8). Söz konusu kayıp Türkiye ekonomisi üzerinde olumsuz etki yaratmıştır. Soğuk Savaş dönemi sonrasında aralarında Türkiye'nin de bulunduğu bölgesel güçler, dış politikalarını süper güçlerin konjonktürel politikalarına bağımlı kılmak zorunda kalmıştır (Davutoğlu, 2011: 75). Güç dengesinin

bozulması, ülkelerin konumunun tekrar belirlenmesini zorunlu kılmıştır. Bu nedenle de Türkiye dış politikasını uluslararası alanda süper güç olan ABD'nin ekseninde planlamıştır. Ekonomik çıkarları doğrultusunda hareket edemeyen Türkiye, uluslararası siyasetin dışında kalmamayı tercih etmiştir.

Uluslararası siyaset dengesinin yeniden oluşturulmasıyla birlikte, neoliberalizm dünya ekonomileri üzerinde belirleyici bir nitelik kazanmıştır. Başta ABD ve Japonya'da sermaye piyasalarına ilişkin kısıtlamaların kaldırılması, orta gelirli ülkelerin serbestleşme sürecine girmelerini gerektirirken, makroekonomik piyasalar arasında finans piyasalarının etkinliğini artırması, ulusal piyasaları spekülative hale getirmiştir (Yalınpala Çokgezen, 2010:104). Yani dünya ekonomisinin neoliberalleşmesi karşısında, Türkiye gibi gelişmekte olan ülkeler de kendi ekonomilerini küresel ekonomiye uyumlaştırmak zorunda kalmıştır. Ancak Türkiye'de liberalizmin gelişimi Avrupa'yla eşzamanlı olmadığından, Türkiye Batı'yı taklit etmiştir. 1980'li yıllarda başlayan liberalleşme deneyimi, 1990'lı yıllarda finansal liberalleşme biçiminde sürdürülmek istenmiştir. Bu nedenle de 1990'lı yılların ekonomi politikalarında finans ayrı bir öneme sahiptir.

Ekonomik küreselleşme ticari alanda, mal ve hizmet akımları üzerindeki kısıtlamaların kaldırılmasını; üretim alanında çok uluslu şirketlerin birden fazla ülkede üretim yapabilmesini; finansal alanda da hükümet kararlarıyla sermaye ve döviz işlemleri üzerindeki kısıtlamaların kaldırılarak, ulusal piyasaların dış mali piyasalarla bütünleşmesini sağlar (Turan, 2011:3). Küreselleşme süreci, gelişmekte olan ülkeleri de etkileyerek, süreçten bağımsızlaşmalarına olanak tanımamıştır. Yabancı sermayenin farklı ülkelerde bulunmasına imkan sağlayan liberalleşme, ülkelerin döviz miktarını artırmasına yardımcı olmaktadır. Türkiye'de 24 Ocak 1980 istikrar programıyla yaşadığı liberalleşme deneyimini, 1980'li yılların sonunda finansal serbestleşme politikasıyla desteklemiştir. 1989 yılında yaşanan finansal serbestleşme, iktisadi işlemlerin yabancı para cinsinden yapılmasına olanak tanıyarak, Türkiye'ye yabancı para girişini artırmıştır. Gelişmekte olan ülkelerin sermaye hareketleri 1987'de 48,7 milyar dolarken, 1993 yılında 162,9 milyar dolara ulaşmıştır (Kepenek, Yentürk, 2009: 214). Ülkeye yabancı sermaye girişini kolaylaştıran finansal serbestleşme, ekonomi üzerinde olumlu etki yaratmıştır. Türkiye'de ekonomik büyüme, faiz oranlarının serbestleştirilerek, tasarrufların artırılması ve yabancı sermaye kaçışının engellenmesi aracılığıyla

sağlanmak istenmiş ancak faiz oranlarının artması; maliyetleri ve enflasyonist baskıyı artırarak, gelecekteki faiz oranlarının bilinmemesi bankaların risklerle karşılaşmasına neden olmuş ve özel kesim finansal kredileri, borçluluk ve risk oranı yüksek kamu teşebbüslerine yönelmiştir (Kepenek, Yentürk, 2009: 214-217). Dolayısıyla Türkiye’de finansal liberalleşme süreci, hedeflenen başarıyı sağlayamamıştır. Ülkeye yabancı sermaye girişinin sağlanabilmesi kadar yabancı sermayenin ülke içinde tutulması da son derece önemlidir. Ancak faiz oranlarının artması, özel bankaları risklerle karşıya karşıya getirmiştir. Bu nedenle de yabancı sermayenin, Türkiye’deki özel banklara yatırım yapması rasyonel bir tercih olmamıştır. Türkiye ekonomisinde yer alan sermaye hareketleri Tablo 3.1’de gösterilmiştir.

Tablo 3.1: Türkiye Ekonomisine Yönelik Sermaye Hareketleri (Milyon Dolar)

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Doğrudan Yatırım	700	783	779	622	559	772	612	554	573	138
Portföy Yatırımları	547	623	2411	3917	1158	237	570	1634	-6711	3429
Uzun Vadeli Sermaye Hareketleri	-210	-738	-938	1370	-784	-79	1636	4788	3985	344
Kısa Vadeli Sermaye Hareketleri	3000	-3020	1396	2994	-5190	3635	2665	-7	1313	918
Toplam Sermaye Harcamaları	4037	-2397	3648	8903	-4257	4565	5483	6969	-840	4829
Döviz Tevdiat Hesabı	7428	10243	12392	13651	15578	20528	24442	26832	30616	34106
Cari İşlemler Bilançosu Dengesi	-2625	250	-974	-6433	2631	-2339	-2437	-2638	1984	-1364

Kaynak: Yalınpala Çokgezen, J., (2010). *1980’den Günümüze Türkiye Ekonomisi Krizler, Politikalar ve Makroekonomik Dönüşüm*, Beta Yayınları, İstanbul, ss.210.

Tablo 3.1’e göre doğrudan yatırımların 1992 yılından itibaren düştüğü görülmektedir. Bu durum Türkiye ekonomisinin yaşadığı belirsizlik nedeniyle yatırımların düştüğünü ifade etmektedir. Türkiye ekonomik olarak güvensiz bir yer olarak değerlendirildiğinden, yabancı yatırımlar düşmüştür. Portföy yatırımlarının 1993 yılına kadar artış göstermesi, borsaya yatırım yapıldığını gösterse de 1994 kriziyle birlikte izleyen iki yılda yatırımlar görece azalmıştır. 1995 yılında TCMB’nin kullandığı kısa vadeli avans- bütçe artışlarının yüzde 12 ile sınırlandırılmasını sağlayan kararlar geçici bir rahatlama yaratmış ancak, bu uygulamaların kesin bir çözüm olmamadığından

1998, 1999 ve 2001 krizlerini engelleyememiştir. Uzun vadeli sermaye hareketleri ise, Türkiye'deki reel sektör hakkında bilgi sahibi olmamızı kolaylaştırır. 1993 yılına kadar uzun vadeli sermaye hareketlerinin azaldığı, 1993'te alınan vergi tedbirleriyle kısa süreli bir artışın yakalandığı ve 1996'da alınan tedbirlerin görece daha etkili olduğu söylenebilir. Uzun vadeli sermaye hareketleri (reel sektör), Türkiye'ye yatırım yapıldığını gösteren ölçütlerden biridir ve kısa vadeli sermaye hareketlerine (mali sektöre) göre daha fazla önemli olduğu söylenir/ güçlü olması beklenir. Çünkü kısa vadeli sermaye hareketleri mali sektöre olan yatırımları analiz etmeye yardımcı olurken, genelde banka ve finans kuruluşları perspektifinden yorumlanır. Tablo 3.1'de yer alan döviz tevdiat hesabının her sene artması, yatırımlarda yabancı paranın tercih edildiğini göstermektedir. Türkiye'nin para politikası bağlamında TL/döviz ilişkisi değerlendirildiğinde TL'nin aşırı değerlenmesinin, güvensizlik oluşturduğu ifade edilmelidir. Son olarak tabloda bulunan cari işlemler bilançosu dengesi, ülkeye çekilen yatırımlar ve devletin ödediği faiz arasındaki dengenin açıklanmasına yardım eder. Ülke faizi ne oranda ödeyebiliyorsa o derece dengeye yakın kabul edilir. Bu bağlamda tablo 3.1 değerlendirildiğinde, Türkiye'nin yatırımları çekmek için serbestleşme politikasını hayata geçirmesine rağmen, iç ve dış borç faizlerini ödeyemediği söylenebilir.

1990'lı yıllar Türkiye ekonomisinin en borçlu olduğu yıllara tekabül etmektedir. Döviz aracılığıyla sağlanan dış borçlanma, kısa süreli rahatlama yaratsa da ödeme dönemlerinde ekonomik kayıplara neden olmaktadır. Diğer yandan dış borç faizleri de bu kayıpları artırmaktadır. Bu dönemde devlet hem iç hem de dış borçlanmayı, ekonomik sorunların çözümünde bir araç olarak kullanmıştır. Tablo 3.2'de 1991-2000 yılları arasında Türkiye'nin iç ve dış borçlarına ilişkin veriler yer almaktadır. Bu veriler Türkiye ekonomisi hakkındaki değerlendirmelere açıklık kazandıracaktır.

Tablo 3.2: 1991-2000 Yılları Arasındaki Dış ve İç Borçlanma (Milyon Dolar)

Yıllar	Toplam Dış Borç Stoku	Dış Borç Stoku /GSMH (Yüzde)	Toplam İç Borç Stoku	İç Borç Stoku /GSMH (Yüzde)	Toplam Borç Stoku
1991	50489	33,2	23340	15,4	46,5
1992	55592	34,2	28199	17,6	51,1
1993	67356	37,2	32316	17,9	56,1
1994	65601	50,3	26779	20,6	54,2
1995	73278	42,7	29618	17,3	56,2
1996	79767	43,3	38498	21	61,8
1997	84227	43,6	40967	21,4	62,3
1998	96418	47	54308	21,7	69,5
1999	102983	55,3	63698	29,3	77
2000	118686	58,9	58114	29	94,7

Kaynak: Aydın, Ü., (2006). *Türkiye’de 1980 Sonrası Dönemde Yaşanan Ekonomik Krizlerin Analizi*, İktisadi Araştırmalar Vakfı Yayınları, İstanbul, ss.107-115.

Tablo 3.2’deki veriler değerlendirildiğinde, toplam dış ve iç borç stokunun her yıl arttığı gözlemlenir. Ekonomik krizin yaşandığı 1994 yılında dış borç stokunun GSMH’ye oranı incelendiğinde, GSMH’nin yarısından fazlasını; iç borç stokunun da yaklaşık çeyreğini oluşturduğu görülmektedir. Söz konusu veriler, Türkiye’nin ciddi biçimde borçlu bir ülke olduğunu göstermektedir. Borçların borçla kapatılması ise Türkiye’nin 10 yılda 4 büyük kriz yaşamasının nedenleri arasında yer almaktadır.

1990’lı yıllarda borçlanmayı artıran nedenlerden biri de bütçe açıklarıdır. Kamu gelirlerinin, kamu giderlerini karşılayamadığı durumlarda oluşan bütçe açıkları, borçlanma yoluyla giderilmek istenmiştir. Dış borçlanma dövizle alınıp ödendiğinden, ödeme sürecinde ödemeler dengesinde olumsuz bir durum yaratmakta, iç borçlanma ise faiz oranlarını etkilemiyorsa olumsuz sonuç yaratmayabilmektedir (Evgin, 1995: 213). Bu süreçte devlet, menkul kıymet ihraç edebilir, MB’ndan avans alabilir veya emisyonla başvurabilir –emisyonla başvurma enflasyonu artırabilir- (Evgin, 1995: 213). 1990’lı yıllarda bütçe açıklarının finansmanında hem iç hem de dış borçlanma yolu tercih edilmiştir. Ancak faiz oranlarının artması, enflasyonu artırarak, kamu açıklarına neden olmuştur. 1990’lı yıllarda finansal serbestleşmeyle ekonomik büyüme amaçlanmıştır. Ülkeden sermaye çıkışını engellemek adına Türkiye döviz satmak zorunda kalmış, kamunun finansmanında TCMB kaynakları yoğun olarak kullanıldığından, kamu açıklarının artmasına neden olmuştur (www.tcmb.gov.tr, 04.01.2016; Boratav, 1997: 209). Bu durumda serbestleşme, devletin küçülmesi sonucunu doğurmamıştır. Kamu

harcamalarının artışı, MB'nin fonları ile finanse edildiğinden borçlanma kaçınılmaz bir tercihe dönüşmüştür. Türkiye ekonomisinin yaşadığı belirsizlikler, ekonomiyi riskli hale getirerek, yabancı sermaye çıkışlarına sebep olurken TL'ye duyulan güvensizlik döviz talebi artırmış ve MB döviz talebini karşılayamadığından döviz açığı büyümüştür (Aydoğan, 2004:95). 1993 yılında kamunun MB'ye olan borçlarını tahkim etmesi, yüksek cari açık ve bankacılık sektörünün kırılgan yapısı 1994 krizine zemin hazırlamıştır (www.tcmb.gov.tr, 04.01.2016).

1994 finansal krizinin nedeninin denetimsiz finansal serbestleşme olduğunu ifade eden Köse vd. (2003: 343-344), kısa vadeli sermaye girişine bağlı finansal serbestleşme döneminde, yüksek faiz-aşırı değerli TL ilkesine dayalı uygulamayla, cari açığın 1992-1993 yıllarında 6,6 kat arttığını belirtmişlerdir. 1994 ekonomik krizinin sebepleri, yüksek spekülasyon sermaye girişlerinin cari ve kamu açıklarını artırarak, TL'nin değerlenmesine, faiz oranlarının yükselmesine, para arzının ve kredi stokunun genişlemesine yol açmasıdır (Kepenek ve Yentürk, 2009:580). Bu süreçte ülkeye yabancı paranın getirilmesi ve ülkede tutulması ekonomik büyüme adına son derece önemli görünmektedir. Ancak Türkiye ekonomisi güvenli ve istikrarlı olmadığından, ekonomik riskler yabancı paranın ülkede tutulmasını zorlaştırmıştır. Bankacılık sektörünün kırılganlığı ve yüksek faiz oranları kamu açıklarını artırdığından, kriz kaçınılmaz hale gelmiştir.

Krize neden olan spekülasyon sermaye girişlerinin etkisi değerlendirildiğinde Kepenek ve Yentürk (2009: 580), ülkeye giren yabancı parasal tabanın genişlemesi durumunda enflasyonist baskının önlenmesi için MB'nin piyasaya süreceği kağıtları sterilize etmesi gerektiğini belirtmiş ancak Türkiye'nin seçtiği yöntemin sterilizasyon olmadığına dikkat çekerek, parasal genişlemenin hazine kağıtlarıyla kamu tarafından kullanıldığını, kaynak yaratmadan ücret artışı yapıldığını ve bunun sonucunda ortaya çıkan borcun, borçla kapatılarak faiz ödemelerini artırdığını ifade etmişlerdir.

MB'nin piyasaya süreceği kağıtları sterilize etmesi ve finansal istikrarı sağlaması yönündeki yükümlülükler açıklık getirilmesi faydalı olacaktır. Ekonominin ve finans piyasalarının risk altında olduğu dönemlerde istikrarın sağlanabilmesi için MB'nin uluslararası para biriminden oluşan rezervleri güçlü tutması gereklidir ve bu durum gelişmekte olan ülkeler açısından büyük önem taşır. Çünkü gelişmekte olan ülkelere

hızlı kaynak girişlerinin olduğu dönemlerden sonra, konjonktürdeki değişim ile birlikte kaynak çıkışının ulusal döviz ve finans piyasalarını oynak hale getirme riski vardır (Sezgin ve Darıcı, 2010: 24). Tablo 3.1’de görülebildiği gibi Türkiye’de yaşanan sermaye hareketleri değişken bir nitelik taşımaktadır. Yabancı paraların ülkeye girişi serbestleştirilse de bu paraları ülke içinde tutmak, Türkiye açısından probleme dönüşmüştür.

Sermaye hareketleri serbestleştirildiğinde döviz kuru ve mal hareketleri arasındaki arz- talep bağlantısının koptuğunu belirten Köse vd. (2003: 339) aslında dış ticaret hareketlerinin TL’nin değerini düşürmesine, doların değerlenmesine yol açması gerekirken para hareketlerinin, faiz ve kur arasındaki makası açtığını ve mal hareketlerinden bağımsız sermaye hareketlerine neden olduğunu belirtmiştir. Mal ve sermaye hareketlerinin birbirinden bağımsızlaşması da finansal piyasalarda belirsizliğe neden olmuştur. Belirsizliğin ortadan kaldırılmasının yollarından birinin sterilizasyon politikası olduğu belirtmişti. Sterilizasyon politikası, ülkeye giren ve ülkeden çıkan altın ve dövizin milli para miktarlarını ve fiyatlar genel seviyesini etkilemesini önlemek amacıyla uygulanan bir para politikasıdır (Kemer ve Arda, 2009: 612). Döviz ve finans piyasalarında oluşabilecek riski önlemedoğrultusunda sterilizasyon tekniğini öneren Sezgin ve Darıcı(2010:24) da sterilizasyonprogramı için, finansal sisteme dahil birimlerin borçlarını belirli bir program temelinde ödemeleri, kamu sektörünün net fazla vermesi ve merkez bankasının da varlık yükümlülük dengesini katı bir şekilde uygulaması gerektiğine dikkat çekerek; sterilizasyon programıyla birlikte, merkez bankasının para arzını bağımsız olarak belirlemesi ve kontrol altına almasının mümkün olacağını belirtmişler ve programın devamlılığını, merkez bankası tarafından tutulacak uluslararası rezervlerin büyümeye devam etmesiyle ve çeşitliliğin artmasıyla sağlanabileceğini ifade etmişlerdir.

Denetimsiz finansal serbestleşme sonucunda oluşan problemlerden arasında ekonomide yaşanan enflasyonist baskı ve ekonomik büyüme de yer almaktadır. 1990-2000 yılları arasındaki ekonomik büyüme ve enflasyon oranları Tablo 3.3’de gösterilmiştir.

Tablo 3.3: 1990-2000 Yılları arasındaki Enflasyon ve Büyüme Hızı (Yüzde)

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Enflasyon	48,6	59,2	61,4	60,3	149,6	64,9	84,9	91	54,3	62,9	32,7
Büyüme Hızı	9,4	0,3	6,4	8,1	-6,1	8	7,1	8	3,9	-6,4	-6,1

Kaynak: Aydoğan, Esenay, “1980 den Günümüze Türkiye de Enflasyon Serüveni”, *Celal Bayar Üniversitesi İ.İ.B.F Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 2004/11, (1), ss. 95-96.

Tablo 3.3 incelendiğinde, enflasyon oranının 1994 yılına kadar artış gösterdiği ve aynı yıl (yüzde) 149 seviyesine ulaştığı gözlemlenir. Sonraki dönemlerde de yüksek enflasyon oranlarının devam ettiği dikkate alındığında, enflasyon sorunun 1980’li yıllardan itibaren yapısal bir soruna dönüştüğü söylenmelidir. Ekonomik büyüme oranları değerlendirildiğinde ise istikrarsızlığın varlığı göze çarpar. Özellikle kriz dönemlerinde ekonomik büyüme hızı eksi değerlerdedir. 1990 yılında ekonomik büyüme hızının 9,4’lük bir orana sahip olması ise, yabancı para girişine bağlıdır (Köse vd., 2003: 340). Zira 1991 yılında büyüme hızının 0,3’e düşmesi, Türkiye’de yaşanan ekonomik belirsizlikleri ve sermaye kaçışını göstermektedir. 1991, 1998 ve 1999 yıllarındaki büyüme oranları değerlendirildiğinde kriz dönemlerinde Türkiye ekonomisinin küçüldüğü gözlenmektedir. 1996-97 yıllarında MB enflasyonun düşürülmesi yerine finansal piyasalarda istikrarı sağlamaya yönelik politikalar uygulanmış, 1998’de ise MB para politikasını yüksek enflasyon ile mücadele için kullanmaya başlamıştır (www.tcmb.gov.tr, 04.01.2016). Tablo 3.3’te de bu uygulamanın başarıya ulaştığı gözlenmektedir. Zira enflasyon oranları 1997 yılına oranla düşük bir seyir izlemiştir. 1990’lı yıllarda yüksek enflasyon ve ekonomik daralma sorunu kronik sorunlar olarak ele alınmıştır. Bu yıllarda kronik sorunlardan biri de işsizlik olarak karşımıza çıkmaktadır. Tablo 3.4’te 1991-2000 yılları arasındaki işsizlik oranları yer almaktadır.

Tablo 3.4: 1991-2000 Yılları Arasındaki İşsizlik Oranı (Yüzde)

Yıllar	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
İşsizlik Oranı	7,9	8,1	7,8	8,1	6,9	6	6,4	6,8	7,7	6,5

Kaynak: Dikkaya, M.; Özyakışır, D.; Üzümcü A., (2008). *Türkiye’nin Ekonomi Politikası 1923-2007*, Orion Yayınevi, Ankara, ss. 155.

1990'lı yıllarda işsizliğin toplumsal bir sorun olarak karşımıza çıktığı gözlemlenmektedir. 1994 yılında yaşanan ekonomik kriz, ağır sonuçlar doğurmuştur. Bu sonuçlardan biri 1994 yılında işsizliğin en yüksek orana ulaşmış olmasıdır. Yüksek enflasyon, işsizlik, ekonomik riskler, döviz açığı ve borçlanma 1994 ekonomik krizinin nedenleri arasında yer almaktadır. 5 Nisan 1994 Çiller Hükümeti döneminde, Türkiye'nin yaşadığı ekonomik krizle mücadele edilebilmesi için konjonktürel ve yapısal düzenlemeleri içeren ekonomik kararlar alınmıştır. Kaya (2013: 18) 5 Nisan Kararlarının alınma gerekçelerini şu şekilde özetler:

- Ek vergi alınarak kamu gelirlerinin artırılması ve ücret artışlarının enflasyonun altında tutulması da dahil olmak üzere kamu harcamalarının kısılması ve sonuçta da konsolide bütçe açıklarının ve kamu kesimi borçlanma gereğinin düşürülmesi
- TL'nin dolar karşısında değer kazanmasının önlenmesi ve böylelikle dış ticaret açıklarının kontrol altında tutulması
- Hazine borçlanmasını çekici hale getirebilmek için başlangıçta enflasyonun çok üstünde bir faizle kağıt satılması ve zaman içinde bu faizin düşürülmesi
- Enflasyonun hızla düşürülmesi, TL'ye istikrar kazandırılması, ihracat artışının hızlandırılması, ekonomik ve sosyal kalkınmanın sağlanması, sosyal dengeleri de gözeten sürdürülebilir bir temel oluşturulması
- Gelirlerin, ekonominin rekabet gücünü dikkate alan ve verimli istihdamı destekleyen bir yapıda geliştirilmesi, istikrarın kalıcı olması, sürdürülebilir bir büyüme ortamına girilmesi, kamunun ekonomideki rolünün yeniden tanımlanması ve bu çerçevede devletin yeniden örgütlenmesidir.

5 Nisan Kararlarıyla, plansız finansal serbestleşme sonucunda oluşan olumsuz etkiler giderilmek istenmiştir. Para politikası bağlamında TL'ye istikrar kazandırılması, döviz açığı ve dış ticaret dengesinin sağlanması hedeflenmiştir. Enflasyon ve işsizliğin önüne geçilmesi ve sosyal adaletin gerçekleştirilmesi de 5 Nisan kararları arasında yer almaktadır. Karluk (2009: 425) söz konusu hedefler doğrultusunda oluşturulan kararların uygulanabilirliğine ilişkin çalışmalar yapılmadığından, iç ve dış baskıların da etkisiyle 5 Nisan Kararlarının niyet mektubu niteliğinde popülist politikalardan öteye geçemediğini iddia eder. Ancak ek vergi alınması ve kamu harcamalarının kısılması hedefi sonucunda 1994 yılında konsolide bütçe gelirleri (yüzde) 110,3; giderleri ise 84

artmıştır. Konsolide bütçe açığı 1993 yılında 133,1 trilyon TL'yken; 1994 yılında 150,8 trilyon TL'ye ulaşmış, aynı yıllarda konsolide bütçe açığının GSMH'ya oranı (yüzde) 6,7'den 3,9'a düşmüş, KKBG'nin GSMH'ya oranı (yüzde) 12,2'den 8,1'e inmiştir (Karluk, 2009: 426). Tablo 3.2'de de görüldüğü üzere 1993-1994 yıllarında toplam iç ve dış borç stokunda azalma söz konusudur. Ancak iç ve dış borç stokunun GSMH'ya oranları artmıştır. Dış ticarete ilişkin veriler değerlendirildiğinde ise, dış ticaret açığının 1993'te (yüzde) 7,8'ken 1994'te 3,2'ye düştüğü ve ihracatın ithalatı karşılama oranının da yükseldiği belirtilmelidir (Aydın, 2006: 103). Söz konusu veriler doğrultusunda 5 Nisan Kararları'nın görece ekonomik fayda sağladığı söylenebilir. Ancak kararların ekonomik sorunlara çözüm üretemediği alanlar da mevcuttur.

Özellikle gelir dağılımının giderek bozulması, 5 Nisan Kararlarının önemli bir başarısızlığı olarak karşımıza çıkar. Bankalar mevduat faiz oranlarını, hazine bonolarına paralel yükselttikleri için, rantiyeye kesimlerinin gelirleri artmış, ek vergilerin tahsil edilememesi talep yetersizliğinden kaynaklanan daralma ile birleşince sanayi kesimleri üretimi kısmış ve bunun sonucunda işsizlik artmıştır (Karluk, 2009: 427). Tarımsal ürünlere verilen destek enflasyon hızını karşılayamamış ve bütün diğer etkenlerle birlikte Türkiye tarihindeki en büyük ekonomik krizlerden biri yaşanmıştır.

Türkiye'de 5 Nisan Kararlarıyla birlikte, enflasyon hızı azalmak yerine artmıştır. Enflasyon artışının nedenlerini Karluk (2009: 427) şu şekilde özetler: KKBG enflasyonu beslemeye devam etmiş, döviz kurlarında hızlı yükseliş ithalat dolayısıyla üretim maliyetlerini artırmış ve faizlerin yükselmesi de üretim maliyetlerini olumsuz etkilemiştir, döviz ve faizdeki yükselişin kamu açıklarına etkisi hesaplanamadığından, istikrar paketine olan güven azalmıştır, iç talebin daralması üretimi düşürmüştü ve enflasyona düşük üretimle karşı koymak isteyen üretici fiyatları ölçsüz artırmış, dış kredilerin kapalı olması sebebiyle iç borçlanmaya yüklenilmiş, dövizle bağlı ve KİT'ler tarafından üstlenilen mallardaki fiyat artışları zincirleme fiyat artışlarına sebep olmuştur.

5 Nisan Kararlarının en önemli sonuçlarından biri Türkiye'nin IMF'ye muhtaç bir ülke haline dönüşmesidir (Karluk, 2009: 428; Dikkaya vd., 2008: 150). Çünkü 5 Nisan Kararlarıyla ülkede yaşanan ekonomik problemler çözülememiş ve IMF ile anlaşma yapılarak bu süreç atlatılmaya çalışılmıştır. 1994-1995 yıllarında IMF ile 16. stand-by anlaşmasını imzalayan Türkiye 460,5 milyon dolarlık kredi kotasına sahip olmuştur

(Özçelik, 2011: 4). 4 taksit halinde ve performansa dayalı olarak kullanılması planlanan kredinin son iki taksiti, Türkiye’de ekonomik belirsizliğin oluşması sonrasında (1995 yılından itibaren) IMF tarafından askıya alınmıştır (Çörtük, 2006: 69). Bu durum Türkiye’nin ekonomik açıdan bağımlılığını göstermekle birlikte, alınan kredilerin faizleri de ülke üzerindeki ekonomik baskıyı artırmıştır. 1990’ların sonunda ise IMF ile ilişkiler enflasyon sorunu üzerinden şekillenmiş olup, Türkiye enflasyonla mücadele programı oluşturarak para ve maliye politikalarının koordinasyonu sağlamaya çalışmış, 1998 yılında da IMF ile “Yakın İzleme Anlaşması” imzalayarak uluslararası alanda güven sağlamış ancak, 1999 yılında Rusya’da yaşanan global kriz ve Marmara Bölgesinde meydana gelen deprem felaketi nedeniyle anlaşma sekteye uğramış ve IMF, Türkiye’ye depremin yarattığı olumsuzlukları gidermesi amacıyla 361,5 milyon dolar tutarında “Acil Yardım Kredisi” sağlamıştır (Çörtük, 2006: 70).

1980’li yıllarda yaşanan ekonomik krizlerde Türkiye sıklıkla devalüasyona başvurmuştur. Ancak 1994 ekonomik kriziyle birlikte devalüasyon tekniği fazlaca uygulanmamış, krizi aşmada özelleştirme uygulamalarına yer verilmiştir (Akyıldız ve Eroğlu, 2004: 56). 1989-1999 yılları arasındaki özelleştirme uygulamaları ve bu uygulamalardan elde edilen gelirler tablo 3.5’te gösterilmiştir.

Tablo 3.5: 1989-1999 Yılları Arasındaki Özelleştirme Uygulamaları

Yıllar	Hükümetler	Özelleştirme Uygulamaları (Milyon Dolar)
9.11.1989 - 22.06.1991	3. ANAP Hükümeti	695
23.06.1991 - 19.11.1991	4. ANAP Hükümeti	43
20.11.1991 - 24.06.1993	DYP-SHP Koalisyonu	827
25.06.1993 - 04.10.1995	DYP-SHP/CHP Koalisyonu	1.008
05.10.1995 - 29.10.1995	DYP Hükümeti	125
30.10.1995 - 05.03.1996	DYP-CHP Koalisyonu	68
06.03.1996 - 27.06.1996	ANAP-DYP Koalisyonu	230
28.06.1996 - 29.06.1997	RP-DYP Koalisyonu	357
30.06.1997 - 10.01.1999	ANAP-DSP-DTP Koalisyonu	1.137
11.01.1999 - 27.05.1999	DSP Hükümeti	18

Kaynak: www.oib.gov.tr, 11.02.2016

Liberal ekonomi politikalarından biri olan özelleştirme, 1990'lı yıllarda Türkiye'de sıklıkla uygulama alanı bulmuştur. 1989-1999 yılları arasında özelleştirme gelirleri tablo 3.5'te de görüldüğü üzere 4.508 milyon dolara ulaşmıştır. Özelleştirme uygulamaları, iyi işleyen bir piyasa ekonomisinde rasyonel kararların verilmesi, verimliliğin sağlanması amacına hizmet etmektedir. Ancak Türkiye'de özelleştirme politikalarının uygulanmasında tartışma ve geri besleme boyutu göz ardı edildiğinden ve özelleştirme rant aracına dönüştüğünden, uygulamalar başarıya ulaşamamış ve satılan paylar devlete kaynak sağlayan işletmeler arasından seçildiği için de devlet kar paylarından vazgeçmiştir (Yanardağ, Süslü, 2002:9). Bu nedenle özelleştirme yapılmasına rağmen 5 Nisan Kararları sonrasında KİT zamları söz konusu olmuş ve bu durum gelir dağılımını olumsuz etkilemiştir.

Tablo 3.2'de yer alan iç ve dış borçlanma oranları değerlendirildiğinde 5 Nisan Kararlarından sonra 1996 yılında hem iç hem de dış borçlanma oranlarının arttığı gözlenmektedir. Tablo 3.3 incelendiğinde ise, 1996 yılında enflasyon oranlarının yeniden yükselmeye başladığı ve Türkiye ekonomisinin daralma yaşadığı görülmektedir. Bu durum ekonomide yaşanan belirsizliği derinleştirmiş ve Türkiye

1999 yılında kronik hale gelen ekonomik sorunları aşabilmek için IMF ile imzalanan istikrar programını devreye sokmuştur.

1999 IMF destekli istikrar programının amacını Toprak şu şekilde özetlemiştir; kamu finansmanını sağlıklı bir yapıya kavuşturmak, kamu açıklarının piyasadaki baskısını azaltmak, reel faizleri ve enflasyonu düşürmek ve yapısal reformlarla sürdürülebilir bir ekonomik büyümeye ulaştırmaktır (Aktaran Ardıç, 2004:160). Programın makroekonomik istikrara ilişkin para politikasında uygulanan araçlardan biri, döviz fiyatındaki artışın beklenen fiyat artışının altında tutulması (döviz kuru çapası), diğeri de MB'nin senyorej (para basımı) hakkından vazgeçmesiydi (Kazgan, 2013: 319).

Döviz kuru çapası uygulamasının başarı şansının az olduğunu belirten Dornbush (Aktaran Kazgan, 2013:319), döviz kuru denge çizgisinden saptığı anda krizin oluşabileceğini çünkü, bu teknikle uygulanan enflasyonu düşürme programlarında cari işlem açığının büyümesine programın çözüm üretememesi üzerinden açıklar. Köse vd. (2005:353), IMF modelinin uygulanabilmesi için, Hazine ve bankaların finansal piyasalardan borçlanması, yabancı sermaye girişinin yaşanması ve döviz girişini sağlayan özelleştirmelerin yapılmasının gerekli olduğunu belirtmiştir. Bu bağlamda 1999 ekonomik istikrar programının başarısını değerlendirmek önem taşır.

1999 istikrar programının sıkı biçimde uygulanması sonucunda 2000 yılına kadar büyüme ve kamu kesimi dengesi hedefinin tutturulduğu, faiz oranlarının düştüğü gözlenmiş ancak faiz hadlerinin gerilemesi sonucunda TL'nin değerlenmiş, iç talep baskısının oluşmuş ve enflasyon oranları istenilen düzeye indirilememiştir (Ardıç, 2004: 170). Tablo 3.3'te yer alan enflasyon ve büyüme oranları incelendiğinde söz konusu değerlendirme daha net gözlemlenebilmektedir. Cari işlemler açığının oluşmasına neden olan değerlerden biri de dış ticarete ilişkin verilerdir. Tablo 3.6'da dış ticarete ilişkin veriler yer almaktadır.

Tablo 3.6: 1994-2000 Yılları Arasındaki Dış Ticaret Verileri (Yüzde)

Yıllar	İhracat/GSMH	İthalat/GSMH	İhracatın İthalatı Karşılama Oranı	Dış Ticaret Açığı/GSMH
1994	13,8	17,7	77,8	3,2
1995	12,6	20,8	60,6	7,7
1996	12,6	23,6	53,2	5,7
1997	13,5	25	54,1	7,9
1998	13,1	22,3	58,7	6,9
1999	14,2	21,7	65,4	5,6
2000	27,1	27,1	51	11,1

Kaynak: www.tuik.gov.tr, 26.02.2016.

Dış ticaret verileri değerlendirildiğinde ithalat oranlarının ihracat oranlarından yüksek olduğu görülür. İhracat oranının 1994 krizinden sonra düşüşe geçtiği ve 1999 yılında artış yaşaması, ihracatın ithalatı karşılama oranının da düşük kalmasına neden olmuştur. GSMH içinde dış ticaret açığının 1994 yılına oranla, yüksek olması da Türkiye'nin yaşadığı borçlanmayı göstermektedir.

IMF destekli yapısal reform paketinin uygulanması ve döviz kuru çapasının Türkiye ekonomisinde yarattığı etki değerlendirildiğinde enflasyon oranını düşürüldüğü ancak, dolarizasyon ve dış borçlanma artışına neden olduğu ifade edilmelidir. 1990'lı yılların sonunda Türkiye ekonomisi, uluslararası ekonomik krizlerden de etkilenerek kırılgan bir nitelik taşımıştır. Ekonomik problemleri aşmak için kullanılan yöntemler, yeni krizlerin yaşanmasına neden olmuştur. Çünkü; TCMB ve Hazine iç borcun dış borçla ikame edilmesini benimsemiş, atıl rezerv birikimi için yüksek dış borçlanma tercih edilmiş ve bu borçlanma yurt dışına sermaye çıkışlarını finansa etmekte kullanıldığından, TCMB piyasayı fonlama olanağını (para politikasının önemli aracıdır) kaybederek, para politikası döviz getirici özelleştirmelere ve dış borçlanmaya bağımlı kılınmıştır (Köse vd.,2003: 354). Merkez Bankası ve para politikasının yeniden yapılandırılması Kasım 2000'de Türkiye'nin yeni bir para krizi yaşamasına ortam hazırlamıştır.

2000 yılında yaşanan ekonomik kriz, para krizi olarak ortaya çıkmıştır. Artan döviz talebinin, TL'ye olan talebi artırması ve TCMB'nin kasasına döviz girmeden TL arzını artıramaması sonucunda faiz oranları artmış, yabancı bankaların vadesi gelmeyen kredilerini geri çekmesi de döviz ve TL piyasasını sıkıştırarak faiz oranlarını daha da

artırmıştır (Kazgan, 2013: 321). Faiz oranlarının artması, ekonomik istikrarasızlığı derinleştirmiş, ekonomik ve siyasal güvensizlik Türkiye'yi daha fazla zorlamıştır. Kamu bankaları desteklerinin görev zararı olarak gösterilmesi ve iç borcu düşük göstermek amacıyla bütçeye yansıtılmadığının ortaya çıkması, batan 11 bankanın iflas ettirilmeden/kapatılmadan (BDDK'dan önce) TMSF'ye devredilmesi, mali kaybın devlete/halka yüklenmesi, faiz oranlarının artmasına ve bankacılık, imalat, medya ve bunlara bağlı sektörlerin de daralmasına/ batmasına neden olmuş ve IMF destekli istikrar programı uygulamasından vazgeçilmiştir (Kazgan, 2013: 321-322). Söz konusu politikadan vazgeçmek, Türkiye açısından olumlu bir adım olmamış ve 2001 ekonomik krizini engelleyememiştir.

Özetle 1980 yılından itibaren uygulanan ekonomik liberalleşme süreci 1990'lı yıllarda da devam etmiş ancak; Türkiye'nin küresel ekonomiye entegrasyonu IMF'ye borçlanarak sürdürülmüştür. Finans piyasalarının liberalleştirilmesi 5 Nisan Kararlarıyla yürütülmek istenmiş ancak, bu kararlar bütünüyle başarı sağlayamamıştır. Bu dönemde enflasyon, işsizlik ve TL'ye olan güvensizlik kronik problemlere dönüşmüştür. Türkiye söz konusu problemlerle mücadelenin yolunu, IMF ile imzalanan stand-by anlaşmalarında aramış ancak, ekonomik borçlanma Türkiye'nin ard arda krizler yaşamasına neden olmuştur. Ekonomik istikrarsızlık, siyasal istikrarsızlıkla güçlenmiş ve ülkede güvensiz bir ortam oluşturmuştur. 1990'lı yılların ikinci yarısında yaşanan uluslararası krizler de Türkiye ekonomisini olumsuz etkileyerek, 2001 Krizinin yaşanmasına zemin hazırlamıştır.

3.2.2001 Krizi ve Sonuçları: Harcamaların Kısılması ve IMF'nin İsteğiyle Kemer Sıkma

2001 ekonomik krizi, Türkiye'nin tarihsel olarak en zorlu krizidir. 1990'lı yılların başarısız ekonomi politikalarının, küresel ve siyasal krizlerinin de etkisiyle Türkiye ekonomisi yönetilememe sorunu ile karşı karşıya kalmıştır. 2001 ekonomik krizi, 2000 yılında yaşanan ekonomik krizin sonucudur. Bu durum IMF destekli istikrar politikalarının Türkiye için çözüm üretemediğini göstermiştir. Faiz oranlarının giderek artışı ve döviz açığının büyümesi devam ederken, yapısal reformların gerçekleştirilememesi ve 2001 yılında Cumhurbaşkanı ve Başbakan arasında yaşanan tartışmanın da etkisiyle, Türkiye'de yeniden ekonomik kriz söz konusu olmuştur.

2001 krizinin yaşanmasında IMF politikalarının etkisi oldukça fazladır. Zira 1999 yılından itibaren uygulanmaya çalışılan söz konusu politikalar başarısız olduğu halde, uygulamada ısrarcı davranılmıştır. Bu dönemde Dünya Bankası Başkan Yardımcılarından Kemal Derviş Türkiye'ye getirilerek, Türkiye-IMF ilişkilerinin yeniden kurulmasında görev üstlenmiştir. IMF programlarının başarısızlığı uluslararası alanda da eleştirilere neden olmuştur. Rusya, Yugoslavya, Arjantin, Endonezya ve Türkiye'de yaşanan olumsuz gelişmeler Financial Times ve Wall Street Journal gazetelerinde dile getirilmiştir (Kazgan, 2013: 324). IMF'nin sorumluluğunun fazla olduğu ekonomik krizlerde, Türkiye'ye ilişkin maliyet 132 milyar dolara ulaşmıştır. 132 milyar dolarlık yükün 157 milyon doları ulusal gelirden oluşan kayıptan, 125 milyonu ek dış borçlanmadan, 150 milyon doları ek iç borçlanmadan kaynaklanmıştır (Turan, 2005: 16). Söz konusu ekonomik yük ise, toplum tarafından üstlenilmek zorunda kalmıştır.

2001 krizinin yaşanmasının nedenleri değerlendirildiğinde, Türkiye ekonomisindeki sürdürülemez iç borç dinamiğinin oluşması, başta kamu bankaları olmak üzere mali sistemdeki sağlıksız yapının ve diğer yapısal sorunların kalıcı bir çözüme kavuşturulamaması ve cari işlemler açığındaki yüksek oranlı artışların etkisi olduğu söylenmelidir (Turhan, 2005: 18). Bu bağlamda 1994 krizinin ardından TMSF kapsamındaki bankalara sağlanan devlet güvencesinin ahlaki risk yaratan davranışları teşvik etmesi (batık bankaların devralınması gibi), devletin mali yükümlülüklerinin saydamlık kazanmadan büyümesi ve BDDK'nın gecikmeli biçimde faaliyetine başlaması da son derece önemlidir (Celasun, 2002: 13). Para ve finans piyasasındaki söz konusu sorunlara ülkenin kronik problemleri de eklenince, kriz kaçınılmaz olmuştur.

2001 krizi, para piyasalarında yaşanan olumsuz gelişmeler ve döviz darboğazı çerçevesinde derinleşmiştir. Faiz oranları gecelik değişirken, döviz rezervlerinde kısa sürede ciddi oynamalar yaşanmıştır. 21 Şubat'ta bankalararası para piyasasında gecelik 23 faiz yüzde 6200'e kadar çıkarak ortalama yüzde 4018,6'ya ulaşmış; 16 Şubatta 27,94 milyar dolar olan Merkez Bankası döviz rezervi 23 Şubat'ta 22,58 milyar dolara inerek 5,36 milyar dolarlık rezerv kaybına neden olmuş; döviz piyasasına yapılan saldırıya dayanma gücü kalmayan TCMB, 21 Şubat gecesi kurun dalgalanmaya bırakıldığını açıklamıştır (Uygur, 2001: 23). 19 Şubatta 1 doların piyasa satış kuru 686 500 iken, 23 Şubatta 920 000, 28 Şubatta 960 000'e tekabül ederek, kur artışı on gün içinde yüzde 40'a ulaşmıştır (Uygur, 2001: 23). Faiz oranlarının serbestleştirilmesi Türkiye'de

enflasyonist baskıyı artırmıştır. Dönemde sıkı maliye politikası uygulanmasına rağmen yapısal düzenlemeler hayata geçirilemediğinden, bankaların likidite ihtiyacı likidite sıkışlığına yol açarak, iç borçlanmanın artmasına neden olmuştur (Celasun, 2002: 15). Dolayısıyla Türkiye'nin hem iç hem de borçları söz konusu dönemde artış göstermiştir.

Tablo 3.7: 2000-2001 Yıllarına İlişkin Borçlanma Oranları (Milyar Dolar)

Yıllar	İç Borç Stoku	Dış Borç Stoku	Toplam Borç Stoku
2000	54,2	40,5	94,7
2001	84,9	38,7	123,6

Kaynak: Dikkaya, M.; Özyakışır, D.; Üzümcü A., (2008). *Türkiye'nin Ekonomi Politikası 1923-2007*, Orion Yayınevi, Ankara, ss. 155.

Tablo 3.7'ye göre, 1 yıl içinde Türkiye'de iç borçlanma yaklaşık 30 puan artmıştır. Bu artış ülkenin toplam borcunu, 123,6 milyar dolara yükseltmiştir. Türkiye'nin borçluluk durumu Dünya Bankası sınıflandırmaları bağlamında değerlendirildiğinde, 1990'ların başında Türkiye ortalamalara yakın bir borçluluk sürdürürken, 1998-2000 yıllarında ortalama borçluluktan ciddi biçimde sapma yaşanmış ve 2001 yılında kritik borçluluk seviyesine ulaşmıştır (Arın, 2004: 130). Dolayısıyla Türkiye ne gelir yaratabilmiş ne de dövizli ülkede tutabilmiş ve sonuçta borçlarını ödeyememiştir. Bu dönemde IMF tarafından benimsenen “sürdürülebilir borçluluk” kavramının hayata geçirilemediği ifade edilmelidir. Sürdürülebilir borçluluğu belirleyen şartlar şu şekilde sıralanabilir: mevcut borç stoku ve bunların geri ödeme koşulları; ülkenin iç ve dış borç ödeme kapasitesi, gelirin büyüme hızı, ihracat ve kamu gelirleri; yeni dış finansman artış hızıdır (Arın, 2004: 130). Türkiye Dünya Bankası sınıflandırmasında kritik ülkeler arasında yer aldığından, sürdürülebilir borçluluk niteliğini taşımamaktadır. Türkiye 10 yıllık süreçte gelişmekte olan ülkeler arasında en borçlu ülkelerden biridir. IMF'nin desteğiyle sağlanmaya çalışılan ekonomik büyüme olgusu da Türkiye'nin sürdürülebilir borçluluk ilkesini hayata geçiremediğini göstermektedir. Çünkü Türkiye iç ve dış borçlardan ziyade bu borçların faizlerini ödeyebilmek için çaba göstermiş ve bu süreçte ekonomik büyüme hızı düşük kalmıştır.

Türkiye 1999 ekonomik krizini atlatamadan 2000 ve 2001 yılında tekrar krizler yaşamıştır. Bu nedenle istikrarsız bir ekonominin yanında, temel göstergelerde

yaşanan ani düşüşler toplumsal kesimler üzerinde de olumsuz bir etki yaratmıştır. Krizin toplumsal etkilerine değinmeden önce 2 yıl içinde yaşanan ekonomik daralmaya değinmekte fayda var. Tablo 3.8’de 2000-2001 yıllarına ilişkin temel veriler yer almaktadır.

Tablo 3.8: 2000-2001 Yıllarına İlişkin Temel Göstergeler

Yıllar	Büyüme (Yüzde)	Enflasyon (Yüzde)	İşsizlik (Yüzde)
2000	6,5	39	6,5
2001	-9,4	68,5	8,4

Kaynak: Dikkaya, M.; Özyakışır, D.; Üzümcü A., (2008). *Türkiye’nin Ekonomi Politikası 1923-2007*, Orion Yayınevi, Ankara, ss. 155.

Tablo 3.8. ekonomik büyüme, enflasyon ve işsizliğe ilişkin oranları göstermektedir. Tablo 3.3’te yer alan büyüme oranları ele alındığında 1994 yılında -6,1’lik orana sahip olduğu görülmektedir. Ekonomik büyüme açısından bu durum değerlendirildiğinde, Türkiye ekonomisi 2001 krizinde, 1994 krizinden daha fazla küçülmüştür. 1990 yılında 9,4 olan ekonomik büyüme oranı, 2001’de -9,4’e düşmüştür. Ekonomide yaşanan küçülme bazı sektörlerde korkutucu oranlara ulaşmıştır. İlk dokuz aydaki küçülme taşıt araçlarında (yüzde) 39, basım-yayımda 24, deri işlemede 25, kağıtta 15’lik oranına tekabül etmiş; üretim düşüşlerine paralel olarak kapasite kullanım oranları da azalarak özel sektörde 2000’de (yüzde) 76,3 olan kapasite kullanım oranı, 2001’de (yüzde) 64’e düşmüştür (Turan, 2005:17). Bu durum Türkiye’de pek çok işyerinin kapatılmasına neden olmuş ve işsizlik oranlarını artırmıştır.

2001 yılında TESK’in verilerine göre yılın ilk yarısında kapanan işyeri sayısı 52800, ATO’nun 1998-2001 (ilk beş ayı dahil) verdiği oran ise 94905’dir (Aktaran Kazgan, 2010: 325). İşsizliğin artışı pek çok toplumsal sorunu beraberinde getirmiş ve hükümete olan güvensizlik artmıştır. 2000 ve 2001 yıllarının enflasyon oranları değerlendirildiğinde ise güvensizliğin derinleştiği söylenebilir. Çünkü yüzde 39’luk enflasyon oran zaten oldukça yüksektir ve 1 yıl içinde enflasyon 30 puan artması toplumun omuzlarındaki yükü artırmıştır. Tablo 3.8’deki değerlerin toplumsal kesimlere yüklenen maliyeti değerlendirildiğinde şu sonuçlar ortaya çıkmıştır (Sönmez, 2004: 342-351):

- Kişi başı gelir 1991 yılında 2420 dolardan, 2001 yılında 2335 dolara düşerek 10 yılın gerisinde kalmıştır

- OECD) büyük ekonomiler sıralamasın verileri çerçevesinde (kişi başına düşen gelir düşük ama nüfus fazla olduğu için üretim kapasitesi fazla) Türkiye 2000 yılında 16. sıradayken 2001 yılında 20. sıraya gerilemiştir
- İşsizlik oranı 2,5 milyona ulaşmış bu durum kırdan kente göçü tetiklemiştir
- Kayıt dışı istihdam artarak 2002 yılında 3 milyonu aşmıştır
- 2000 yılında 160 milyarlık gelir hane halkı arasında bölüşülürken; 2001’de gelir 115 milyar dolara düşerek yüzde 30 yoksullaşma yaşanmıştır
- İşgücüne yapılan ödemeler 58,2 milyar dolardan 41 milyar dolara düşmüştür
- Dolaylı vergilerin payının artırılması adaletsizliğe yol açmıştır (Dolaylı verginin milli gelire oranı Türkiye’de yüzde 17’yken, AB ülkelerinde bu oran yüzde 12’ydi).

Söz konusu veriler değerlendirildiğinde 2001 krizinin, Türkiye’nin en zorlu krizlerinden biri olduğu ifade edilmelidir. 2000-2001 yıllarının ekonomik verileri, Türkiye’de ekonominin küçüldüğünü gösterirken, finansal serbestleşmenin denetimsizliği ülke ekonomisini çöküşe sürüklemiştir. Enflasyon ve işsizliğin artışı toplumsal kesimler üzerinde yıkıcı etkiye sahip olmuştur. Yoksullaşmanın arttığı dönemde devlet ve birey arasındaki güvensizlik derinleşmiştir. Ekonomik liberalleşme deneyimi bağlamında, Türkiye’nin kırılganlığının devam ettiği ve giderek derinleştiği belirtilmelidir. 5 yılda 4 kriz yaşayan Türkiye, 1980’li yıllardan itibaren kronik hale gelen enflasyon ve işsizlikle mücadelede başarı sağlayamamıştır. Enflasyonla mücadelede IMF destekli yardımlarla kısa süreli başarı sağlansa da yeniden yaşanan krizler, ülkeyi daha fazla zorlamıştır. Bu durum, uluslararası etkilerle güçlenerek toplum üzerinde baskı yaratmıştır. Finansal liberalleşme süreci, Türkiye’nin küresel sisteme entegrasyonunu sağlasa da ülke finansal açıdan güvensiz bir yere dönüşmüştür. Döviz talebin artması ve dövizin ülke içinde tutulamaması, yatırımların azalmasına, dış ticaret verilerinde daralmaya, TL’ye olan güvensizliğin artmasına ve faiz oranlarının yükselmesine yol açmıştır. Ekonomik krizin yansıdığı alanlardan biri de sermaye hareketleridir. 2000-2002 yılları arasındaki sermaye hareketleri tablo 3.9’da yer almaktadır.

Tablo 3.9: 2000-2002 Yıllarında Türkiye’de Sermaye Hareketleri (Milyon Dolar)

Yıllar	2000	2001	2002
Net Doğrudan Yatırımlar	112	2769	862
Net Portföy Yatırımları	1022	-4515	-694
Uzun Vadeli Sermaye Hareketleri	4276	-1131	1949
Kısa Vadeli Sermaye Hareketleri	4200	-11321	-415

Kaynak: Aydın, Ü., (2006). *Türkiye’de 1980 Sonrası Dönemde Yaşanan Ekonomik Krizlerin Analizi*, İktisadi Araştırmalar Vakfı Yayınları, İstanbul, ss.106.

Tablo 3.9 incelendiğinde 2001 ekonomik krizinin sermaye hareketleri üzerindeki negatif etkisi göze çarpmaktadır. 2001 ekonomik krizin yaşattığı olumsuz gelişmelerden birisi de net sermaye çıkışlarıdır. 1994 ekonomik krizinde 4,3 milyar dolar olan net sermaye çıkışı, 2001 yılında 14,2 milyar dolarla rekor kırmıştır(Kazgan, 2013: 325). Netdoğrudan yatırımlar, ülkede yapılan yatırımları ifade eder. Kriz dönemlerinde yatırımların azalması beklenir. Ancak 2001 yılında net doğrudan yatırımların görece düşük olmamasının temel nedeni özelleştirmelerdir. Net portföy yatırımları ise tahvil, bono, hisse senedi gibi finansal araçlarla yapılan yatırımları ifade etmektedir. 2001 yılında finansal yatırımların bir önceki yıla oranla yaklaşık 5 kat azaldığı göze çarpmaktadır. Bunun nedeni, Türkiye’de uygulanan faiz oranlarının 2001 yılında rekor seviyeye ulaşmasıdır. Kısa vadeli sermaye hareketleri 1 yıla kadar olan hareketleri ifade ederek, mali sektörü niteler. Ülkede yaşanan döviz darboğazının bir yansıması olarak 2001’de bir önceki yıla göre, üç katlık bir azalma yaşanmıştır. Bu durum ise başta ithalat olmak üzere dış ticareti olumsuz etkilemiştir. Uzun vadeli sermaye hareketleri reel sektördeki değişiklikleri ve ülkedeki istikrar hakkında bilgi vermektedir. 2001 yılındaki veriler değerlendirildiğinde 1 yıldan uzun süreli veya devletin üstlendiği yatırım oranlarının ciddi bir biçimde düştüğü söylenmelidir. Tablo 3.9’da 2002 yılında verilerde iyileşme olduğu görülmektedir. Bu durum 2001 yılında uygulanmaya başlanan ekonomik programın başarılı olduğuna işaret etmektedir.

Türkiye, nisan 2001’de uygulamaya konulan “Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı”(GEGP) ile problemlere çözüm aramıştır. Borç dinamiğini kırmak amacıyla hayata geçirilen program, bankacılık sektörü başta olmak üzere krizle oluşan negatif ekonomik verilerin düzeltilmesi ve ekonomi yönetiminin şeffaflaştırarak özel sektörün rolünün geliştirilmesine yönelik yapısal politikalar; finansal istikrar ve enflasyonla mücadele için para ve maliye politikaları, ücret ve maaş politikalarında sosyal diyalog

perspektifli bir bakış açısını benimsemiştir (Aydoğan, 2004: 103). Bu yönüyle program devlette ve piyasada köklü değişiklikleri hedeflemiştir. GEGP'nin makro hedeflerinde ise, sürdürülebilir kamu kesimi dengesine ulaşınca kadar mali uyum ve uygun gelirler politikalarının sürdürülerek özelleştirme programının hızlandırılması, GSMH büyümesinin artan ölçüde yatırıma ve dış talebe dayandırılması, vergi sisteminin basit ve anlaşılabilir hale getirilip, vergi kayıp ve kaçığının azaltılması ve verginin tabana yayılması, para politikasının enflasyonla mücadeleye uygun hale getirilmesi, piyasanın arz yönlü tasarlanması, ihracatta kalite ve verimlilik sayesinde rekabet edebilirliğin artırılması ve etkin kaynak kullanılması oluşturmaktadır (Aydoğan, 2004: 105). Programla ekonomi ve siyaset alanın ayrıştırılarak, Türkiye'nin dışa açık yapıya uygun biçimde sürdürülebilir ekonomik büyüme ve kalkınma sağlaması hedeflenmiştir (Kol, Karaçor, 2012: 387).

Söz konusu düzenlemeler değerlendirildiğinde, ekonomik liberalleşme amacından vazgeçilmediği söylenmelidir. Özel sektörün ekonomik hayatta daha fazla rol üstlenmesinin sağlanması, özelleştirme politikalarının hızlandırılması ve piyasanın arz yönlü tasarlanması bu bakış açısını güçlendirmektedir. Özelleştirme uygulamaları daha verimli bir ekonomi için olmazsa olmaz bir şart oluşturur. Ancak Türkiye'de program çerçevesinde hayata geçirilen özelleştirme uygulamalarında hata yapılmıştır. Çünkü, TÜPRAŞ, Türkiye'nin en büyük firması olmanın yanında 2000 yılında üretimden satışa birinci sırada yer almakta; satışta altıncı sırada yer alan TEKEL, 37551 işçi çalıştırarak en büyük istihdamı yaratmakta; TEAŞ üretimde, satışta ve istihdam yaratmada ikinci sıradayken, Türkiye Şeker Fabrikaları üretim ve satışta yedinci ama istihdamda üçüncü sırada yer almaktadır (Kazgan, 2013: 330). Bu nedenle özelleştirme yapılırken zarar eden kurumların seçilmesi düşüncesinden uzaklaşmıştır. Özelleştirme uygulamalarında kar eden, istihdamın yüksek olduğu kurumlar seçildiğinden, negatif dışsallıklar yaşanmıştır.

GEGP bağlamında, kurumsallaşma ve reform çalışmalarının da devam etmesi düşüncesi öneme sahiptir. Özellikle BDDK ve TMSF başta olmak üzere kurumların oluşturulması, para ve finans piyasalarının reorganizasyonu ve toplumsal sorumluluk (şeffaflaşma, sosyal diyalog) paylaşımı da GEGP'nin öne çıkan özellikleridir. Söz konusu programın dış ticarete ilişkin bakış açısında kalite ve verimlilik unsurlarının yer alması da dikkat çekicidir.

GEGP ile Türkiye’de ekonominin siyasete bağımlılığı büyük ölçüde ortadan kaldırılmış, bankacılık sektörü ve para politikası yeniden yapılandırılmış, enflasyon düşmeye başlamış ve makroekonomik verilerde iyileşme sağlanmıştır (Kol, Karoçor, 2012: 318). İstikrar programı kararlılıkla uygulansa da kamu sektörünün yeniden yapılandırılması ve AB’ye uyum konusunda yaşanan siyasal uzlaşmazlıklar, işsizlik ve cari dengenin sağlanamaması, devlet ve birey arasındaki güvensizlik tüm sorunların aşılmasına olanak tanımamıştır (Kol, Karoçor, 2012: 318). Bu süreçte devlet ve birey arasındaki güvensizlik Türkiye’nin erken seçim kararı almasına neden olmuştur.

Fırat (2009: 517) GEGP’nin uygulanmasıyla 2004’te ortalama yüzde 9, 9’a ulaşıldığını, enflasyonun 9,32 düşürüldüğünü belirterek, bu alanlarda başarı sağlandığını ancak; cari işlemler açığının büyüdüğünü, reel ücretlerin artmadığını, işsizliğin yüzde 10,3’te kaldığını, Türk Lirasının aşırı değerlendirildiğini ve kamu borç stoğunun arttığını ifade ederek programın bu alanlarda başarısız olduğuna dikkat çeker.

Yeldan (2002: 6) programın kamu harcamalarında hedeflenen değerleri tutturduğunu ancak faiz harcamalarının ulusal mali piyasalardaki yükü artırarak sürdürdüğünü ifade etmekte, faiz harcamalarının vergi gelirlerinin 2001’de yüzde 103,3’e ulaştığına dikkat çekmektedir. Bu durum ise Türkiye’nin yeniden IMF’den borçanmasına neden olmuştur. Program, IMF ve DB desteğiyle reel ekonomide yükselişi, ihracat ve turizm gelirlerine bağlamış ve tarım politikalarında dayatma yaparak, devleti başta şeker ve tütün alanından çekerek bu alanı piyasaya bırakmış ancak, faal nüfusun (yüzde) 40’nın tarım sektöründe yer aldığı ve bu sektörün Türkiye’de yoksul sınıfa dahil olduğu gözden kaçırılmıştır (Kazgan, 2013: 329). Programın alternatifsiz olduğu iddiası ve yasal çalışmaların hızlı biçimde gerçekleştirilme çabası, Türkiye’yi ekonomik sorunlardan kurtaramamıştır. Piyasanın payını artırmaya yönelik girişimler, yapısal sorunları derinleştirmiş ve hükümetin başarısızlığı, siyasal iktidarın değişimine neden olmuştur.

Özetle 2001 ekonomik krizi, Türkiye’nin yaşadığı en ağır krizlerden biridir. 1994 ekonomik krizinden sonra istikrara kavuşamayan Türkiye Ekonomisi, dışa bağımlı hale gelmiştir. Bu süreçte, siyasal istikrarsızlık ve güvensizlikler de ekonomik krizleri derinleştirmiştir. IMF destekli istikrar programlarıyla çözüm arayan Türkiye, döviz kıtlığı yaşaması ve faiz oranlarının artışı nedeniyle bu programlardan vazgeçmiştir. Türkiye’nin yaşadığı ekonomik krizi ve sonuçlarını küreselleşme bağlamında

değerlendiren Kazgan (2013: 326), bu durumu “kumarhane kapitalizmi” (casino capitalism) olarak ifade etmiş ve ülkedeki eşitsizliklere dikkat çekmiştir. Çünkü Türkiye, kronik problemlerle boğuşurken bölüşümde adalet sağlanamamış, ülke giderek yoksullaşmış ve ekonomik yük, toplumsal olarak üstlenilmiştir. KİT zamları ve özelleştirmenin de etkisiyle gelir adaletsizliği derinleşmiştir. Bütün bu gelişmeler neticesinde ülke erken seçim kararı almıştır.

3.3. Ekonomik İstikrarsızlığın Bir Sonucu Olarak Siyasal İstikrarsızlık

1990’lı yılların ekonomik krizleri, siyasal hayat üzerinde de etkili olmuştur. Türkiye’de ekonomik başarı/başarısızlıklar, hükümet istikrarlarının garantisi olarak değerlendirilebilir. Ekonomik daralmalar devlet ve birey arasındaki ilişkiyi, güven konusunda etkilemektedir. Bu nedenle 1990’lı yıllarda yaşanan ekonomik krizler, partilere olan güveni sarsarak, 1970’lerde olduğu gibi kısa soluklu koalisyon hükümet deneyimlerine neden olmuştur.

1980 Darbesinin ardından iktidar olan ANAP, Türk Siyasal Hayatı’nda belirleyici ve dönüştürücü bir rol üstlenmiştir. Darbe sonrasında hayata geçirilen liberal politikalarda, Özal’ın etkisi hem ekonomik hem de siyasal alanda kendisini hissettirmiştir. İktidarın kişiselleştiği 1980’li yıllarda Özal’ın Cumhurbaşkanı seçilmesi, ANAP’ın zaman içinde güç kaybetmesine neden olurken, Özalvaridevlet yönetimi değişen hükümetlerle aralıklı olarak sürdürülmeye çalışılmıştır. Ancak Türkiye’nin liberalleşme sürecinde ekonomik alanın, siyasal alana öncelenmesi 1990’larda da devam etmiştir. 1990’lı yıllar, Türkiye’de yeniden siyasal istikrarsızlıkların yaşandığı dönemdir. Seçim yasaklarının kaldırılması, 1980 öncesi siyasi liderlerinin yeniden siyasal alanda yer almasını sağlarken, seçmenlerin ANAP’tan kopmalarına da neden olmuştur. Genel ve yerel seçimlerle eski siyasetçilerin, yeni partileri aracılığıyla güç kazandığı belirtilmelidir.

Özal, darbe sonrası yeniden yapılandırma sürecinin en etkili isimlerinden biridir ve onun siyasal açıdan daha pasif bir rol üstlenmesi siyasal alanda ister istemez bir boşluk yaratmıştır. Bu boşluk sağ, sol ve İslami nitelikteki partilerin yeniden güç kazanmasıyla doldurulmuştur. Bu nedenle de 12 Eylül öncesi döneme ilişkin siyasal kaygılar yeniden gündeme gelmiştir. 1980 Darbesi’nin nedenleri arasında yer alan kutuplaşma tartışmasının aktörleri olan siyasi partiler, 1990’lı yıllarda aktif siyasette yer aldığından Türkiye’nin yeniden kaos yaşayabilme ihtimali endişe yaratmıştır. Bu

endişenin yansıması seçimlerde netleşmiş ve seçmenler hiçbir partiye tam destek vermemiştir. Siyasal ve ekonomik kaygılar Türkiye'nin yeniden yönetilememe sorununu ortaya çıkarmış ve 12 yılda 11 koalisyon hükümeti kurulmuştur.

Özal'ın cumhurbaşkanı olmasının ardından sırayla, Akbulut Hükümeti (9 Kasım 1989-23 Haziran 1991), Yılmaz Hükümeti (23 Haziran 1991-20 Kasım 1991), VII. Demirel Hükümeti (20 Kasım 1991-25 Haziran 1993), Çiller Hükümeti (25 Haziran 1993-15 Ekim 1995), Çiller Hükümeti (15 Ekim 1995-5 Kasım 1995), Çiller Hükümeti (5 Kasım 1995-12 Mart 1996), Yılmaz Hükümeti (12 Mart 1996-08 Temmuz 1996), Erbakan Hükümeti (08 Temmuz 1996 - 30 Haziran 1997), Yılmaz Hükümeti (30 Haziran 1997 -11 Ocak 1999), Ecevit Hükümeti (11 Ocak 1999-28 Mayıs 1999), Ecevit Hükümeti (28 Mayıs 1999-18 Kasım 2002) kurulmuştur (www.mfa.gov.tr, 01.02.2016).

Özal'ın Cumhurbaşkanı olmasının ardından yapılan 1987 genel seçimlerinde, yüzde 10 seçim barajını aşan partiler, ANAP (292 milletvekili), DYP (59 milletvekili) ve SHP (99 milletvekili)'dir (TÜİK, 2012: 4-18). 1987 genel seçimlerinde ANAP'ın tek başına iktidar olamamasının nedenleri arasında, zamanla artan enflasyon ve işsizlik oranlarının etkili olduğunu belirten Akgün (2002: 157), merkez sağın ANAP ve DYP; merkez solun CHP ve DSP arasında bölündüğüne dikkat çeker. Bu durum Türkiye'de merkez siyasetin bölündüğünü göstermekle birlikte, siyasal kutuplaşmaların yaşandığının işareti olarak da yorumlanabilir.

1987 seçimlerinde ANAP iktidar partisi olmuş ve hükümet Yıldırım Akbulut tarafından kurulmuştur. Özal cumhurbaşkanı olsa da ANAP üzerinde siyasal etkisini sürdürmüştür. Akbulut Hükümeti'nin kısa süreli olmasının nedenleri arasında ekonomik zorluklar, Körfez Krizi'nin yarattığı güvensizlik ve Zonguldak maden ocağının özelleştirilmesi sürecinde oluşan toplumsal hoşnutsuzluklar etkilidir. Ekonomik ve siyasal gelişmeler sonucunda Türkiye'de seçim gündeme gelmiş ve ANAP'a yönelik eleştiriler, seçim öncesinde partinin genel başkanlığında revizyonu zorunlu kılmıştır. ANAP içinde oluşan parti mücadelesi liberal ve muhafazakarlar arasında gerçekleşmiş ve bu mücadelede ANAP'ın liberal kanadını temsil eden Mesut Yılmaz parti başkanı olmuştur (Aydın, Taşkın, 2016: 367). Yılmaz parti başkanı ve başbakan olduktan sonra siyasal meşruiyeti sağlamak adına erken seçim kararı almış ve 1991 erken genel seçimleri gerçekleştirmiştir.

1991 yılında yapılan erken genel seçimlerde ANAP (115 milletvekili), CHP (SHP 88 milletvekili), DYP (178 milletvekili), DSP (7 milletvekili), RP (62 milletvekili) Meclis'te yer almıştır (TÜİK, 2012: 19). Seçim sonuçları değerlendirildiğinde, ANAP'ın tek başına hükümet kurma sürecinin sona erdiği görülmektedir. Seçmenin hiçbir partiyi tek başına iktidar yapmaması, partilere güven duymadığının da göstermiştir. 1991 yılında ANAP parti başkanı olan Mesut Yılmaz, Meclis'ten güvenoyu almasına rağmen başbakanlığı kısa süreli olmuştur. Heper ve Sayarı (2008: 210) kısa süreli hükümet deneyimini Yılmaz'ın, Özal'ın yerini doldurmak, DYP ve RP gibi siyasi partilerle mücadele etmek ve parti içi problemleri çözmekle uğraşmasına bağlamaktadır. Çünkü ANAP tarafından temsil edilen oylar bu seçimlerde DYP ve RP'ye kaymıştır. Bu nedenle ANAP merkez parti rolünü yitirmiştir. Özal'ın ANAP üzerindeki etkisinin, güç mücadelesine dönüşmesi sonucunda Özal'ın, Mesut Yılmaz'a olan desteğini çekmesi de ANAP'ın siyasal alanda güç kaybetmesine neden olmuştur (Heper, Sayarı, 2008: 210). Özal, ANAP'la özdeşleşmiştir. Bu nedenle de Özal'ın cumhurbaşkanı olması, ANAP üzerindeki etkisini yitirdiği anlamına gelmemiştir. Ancak Özal'ın ANAP üzerindeki etkisi, siyasal alandaki etkisiyle eşdeğer nitelikte değildir. 1980 Darbesiyle güçlü bir imaja sahip olan Özal, ekonomik krizler ve yapısal sorunlardaki çözümsüzlükler nedeniyle, güçlü imajını kaybetmeye başlamıştır. Diğer yandan Özal, eşinin parti il başkanı olması konusunda ısrarcı olmuş, Körfez Savaşı'nı kendisi yönetmek istemiş, Türkiye'de yarı başkanlık sistemini uygulamaya çalışmış ve dolayısıyla olumlu imajını zedelemiştir (Aydın, Taşkın, 2016: 378-380). Türkiye'nin hak ettiği konuma sahip olacağına yönelik taahhüt, başarısız siyasi ve ekonomi politikalarla, geçerliliğini yitirmiştir. Özal'ın güçlü ve kurucu lider olarak, ANAP'ın önüne geçmesi, Özal'sız ANAP'ın başarı şansını etkilemiştir. Ancak Özal cumhurbaşkanı olsa da partisinden kopamamıştır. Yılmaz ise bu süreçte Özal'ın etkisinden görece sıyrılmayı başaran ve parti tarafından desteklenen genel başkan olmayı başarmıştır. Ancak hükümet kurma deneyimi yaklaşık 5 ay sürmüştür.

Mesut Yılmaz'ın başbakanlığının sona ermesinin ardından aynı yıl, DYP-SHP koalisyon hükümeti kurulmuştur. DYP-SHP koalisyonuna kadar demokratikleşme, normalleşme ve sosyal devlet söyleminin egemen olduğunu ifade eden Aydın ve Taşkın (2016: 383-387), DYP'nin Meclis'teki sağcı partilerin desteğini alarak kısmi düzenlemelere gidebildiğini ancak koalisyon ortaklarının demokratikleşme

bağlamında,Kürt sorununun çözümünde etkisiz kaldıklarını ifade etmektedirler. Sol ve sağ partinin koalisyon hükümeti kurabilmelerinde en önemli etkenlerden biri, Türkiye'nin ekonomik sorunları konusunda uzlaşmış olmalarıdır. Enflasyonla mücadele ve toplumsal sınıflar arasında artan gelir uçurumu her iki partinin sosyal devlet anlayışını savunmalarının nedenleri arasında yer almaktadır. Aynı zamanda 12 Eylül rejiminin antidemokratik tavrının yol açtığı siyasal ve toplumsal sorunlar konusunda da uzlaşının yaşandığı belirtilmelidir. Ancak siyasal anlamda sol ve sağ değerlerin karşı karşıya gelmesi, DYP'nin diğer sağ partilerle yakınlaşmasına neden olarak Aydın ve Taşkın'ın (2016: 387) deyimiyle fiili bir Milliyetçi Cephe izlenimi vermiştir.

DYP-SHP koalisyon hükümetinin demokratikleşme hedefi bağlamında Kürt sorununa yaklaşımları da son derece önemlidir. Bu hükümet ortaklığı içinde SHP'nin ayrıca değerlendirilmesi gereklidir. SHP'nin başarılı bir seçim geçirmesinde, Doğu ve Güneydoğu illerinde HEP'in, SHP'yi desteklemesi etkilidir (Çavdar, 2008: 312). Fakat söz konusu destek, Meclis'e girene kadar devam etmiş sonrasında Doğu ve Güneydoğu illerinden seçilen milletvekilleri, HEP bünyesinde görev almışlardır. 1991 yılında SHP'ye verilen destekle parlamentoda yer bulan Kürt kökenli milletvekilleri, içinde bulundukları siyasi partiler kapatıldıkça, başka parti çatısı altında yer almış ve 7 Haziran 2015 genel seçimlerine kadar bağımsız milletvekili seçilerek bu görevi yerine getirmişlerdir.Siyasal temsil, demokrasinin vazgeçilmez değerlerinden biridir. Bu nedenle Kürt kökenli vekillerinde Meclis'te yer alması anlamlıdır.Fakat 1990'lı yıllarda tırmanan terörizmle birlikte, bu partilerin Doğu ve Güneydoğu illerinde güç kazandıkları da belirtilmelidir. 1990'lı yıllarda şiddetlenen PKK terörü, öncelikle SHP'nin siyasal alanda sıkışmasına neden olurken, DYP-SHP koalisyon hükümetinin de Kürt sorununun çözümünde çıkmaza sürüklemiştir.

Yaklaşık 30 yıldır silahlı çatışmalarla devam eden Kürt sorunu, 1990'lı yılların en temel sorunlarından biridir. Devlet zaman zaman silahlı mücadele zaman zaman da kimlik siyaseti merkezli çözüm aramış ancak terörizm sona ermemiştir. Yasal mücadele seçimler aracılığıyla ve partileşmeyle sürse de yasadışı mücadelede PKK etkili olmuştur.1990'lı yıllarda siyasal hayat içinde yaşanan terörizm sadece Kürt sorunu temelli değildir. Zira 1990-1991 yıllarında yaşanan bazı cinayetler, terörizm kaynaklıdır. Başta Turan Dursun, Çetin Emeç, Bahriye Üçok olmak üzere Türkiye'nin önde gelen düşünce adamlarının bu yıllarda siyasal cinayete uğradığı belirtilmelidir. Bu

nedenle 1990'lı yıllar Türkiye'nin bunalımlı, karanlık ve güvensiz ve kutuplaşmış yılları olarak yorumlanabilir. 1992 yılında darbe sonrasında kapatılan partilerin yeniden açılmasıyla, CHP yeniden kurulmuş, MHP ve BBP sağ siyasette bölünme yaratmıştır (Aydın, Taşkın: 2016: 388). SHP ve CHP solu, ANAP ve DYP merkez sağ, BBP dinsel ve MHP etnik milliyetçiliği temsil eden partiler olarak siyasal alanda yer almıştır. Bu durum siyasal alanın kutuplaştığı tezini doğrular. Akgül (2002: 157) 1990'lı yıllarda marjinal partilerin siyasi alternatif olmasını kutuplaşma bağlamında ele alarak, bu yıllarda siyasal İslamın hızla yükseldiğini (RP aracılığıyla) ve etnik kimliklerin (MHP ve Kürt kökenli partiler) siyasallaştığını ifade eder. Siyasal kutuplaşma toplumsal ayrışmayı hızlandırarak, demokratikleşme söylemini gölgelemiştir.

1993 yılında Özal'ın ölümüyle boşalan Cumhurbaşkanlığı makamına, Süleyman Demirel seçilmiştir. Özal'ın ölümüyle, cumhurbaşkanı olan Süleyman Demirel ile birlikte statükocu yapı, yeniden siyasal alana egemen olmaya başlamıştır (Tekin ve Okutan, 2011: 212). Süleyman Demirel'in Cumhurbaşkanlığı olmasının ardından yapılan DYP kongresinde, Tansu Çiller parti başkanı seçilmiştir. Tansu Çiller'in parti başkanı olmasının nedenleri arasında, diğer erkek adayların Demirel'in siyasal vesayeti altında kalması, DYP-SHP koalisyonunun başarısızlığı ve DYP'nin kırsal imajının kırılması amacıyla kadın adayın desteklenmesi ve kentli oylara ulaşmak istenmesi, TOBB'un desteği ve Çiller'in akademik kariyeri etkilidir (Heper, Sayarı, 2008: 229-230). Tansu Çiller'in seçilmesinde etkili olan sebepler değerlendirildiğinde, DYP'nin imajını değiştirmek istediği anlaşılmaktadır.

Türkiye'nin ilk kadın başbakanı olan Çiller, kentlerde yerleşik çıkarların savunuluculuğunu yapmış, devletin etkin milliyetçi muhafazakar güç odaklarından yana tavır almış ve siyaseti devletin kırmızı çizgileriyle uyumlulaştırmaya çabalamıştır (Aydın, Taşkın, 2016: 392-398). Bu nedenle Çiller dönemi siyasetin, devletle iç içe geçtiği bir dönemi yansıtır. Çiller ANAP'ın milliyetçi muhafazakar kimlik temelini, bayrak ve ezan sembolleriyle kırmayı başarmıştır (Keyman, 2013: 107). Kimlik siyasetinin Türklük ve Müslümanlık temelinde tanımlanması ise siyasal ve toplumsal alanın ayrışmasını derinleştirmiştir. Söz konusu ayrışmanın ve kutuplaşmanın taşıyıcılarından biri siyasal şiddet olgusudur. Doğu illerinde yaşanan insan hakları ihlalleri, PKK'nın güçlenmesine neden olmuştur (Aydın, Taşkın, 2016: 395). PKK'nın güçlenmesi doğu ve güneydoğu illerinde kaos ortamı yaratmış, güvenlik güçleri ile

yaşanan çatışmalar pek çok kişinin ölümüne neden olmuştur. Diğer yandan Kürtleri temsil eden DEP'in kapatılması da Türkiye'nin demokratikleşme krizlerini yansıtan bir örnek olarak değerlendirilebilir. Vaner (2009: 166) 1970'li yıllarda Batı Anadolu toprak sahiplerinin ve ticaret burjuvazisinin desteğini alan MHP'nin, "Bozkurt" adı altında örgütlediği komando örgütlerinin siyasal sistemi baskı altına alarak; Türkiye'de Alevi-Sünni çatışmasını körüklediğini ve Kürt ayrıkçılığına dayanarak toplumsal kutuplaşmayı derinleştirdiğini iddia eder. Bu iddia 1990'lı yıllarda yaşanan bazı siyasal cinayetleri, ülkücü illigal örgütlerin üstlenmesiyle somutlaşabilir.

1990'lı yıllarda yaşanan siyasal şiddetin bir parçası olan kimlik siyaseti, şiddetle güçlenmiştir. Siyasal şiddetin cinayetlere dönüştüğü yıllarda, (1993) Cumhuriyet Gazetesi yazarı Uğur Mumcu'nun, eski Maliye Bakanı Adnan Kahveci'nin, Orgeneral Eşref Bitlis'in ölümü siyasal ve toplumsal tartışmalar yaratmıştır. Şiddetin boyutlarının yarattığı kaygı, oranlara bakıldığında daha da netleşir: 1993'te 411, 1994'te 453 olmak üzere toplam 864 siyasi cinayet işlenmiş ve bu cinayetlerin 303'ü faili meçhul olarak kalmıştır (www.radikal.com.tr, 30.03.2016). Bu dönemde artan siyasal şiddetin yarattığı sonuçlarla mücadele edebilmek için, Meclis Faili Meçhul Siyasi Cinayetleri Araştırma Komisyonu kurulmuş ve devlet-birey güvensizliğini ortadan kaldırmanın önemi anlaşılmıştır. Toplumsal şiddetin, siyasal nefrete dönüştüğü önemli olaylardan biri de mezhepsel ayrışmadır. 1993 Madımak, 1995 Gazi mahallesi olayları mezhepsel çatışmaların başlıca örneklerini oluşturur. Toplumsal kutuplaşma olgusu siyasal iktidarın meşruiyet krizine neden olarak, 1994 yerel seçimlerine yansımıştır.

1994 yerel seçimleri, Türkiye'de siyasal değişimin adımlarından biridir. 1991 yılında ittifakla Meclis'e girebilen RP, yerel seçimlerde yüzde 19'luk oyla seçimin üçüncü partisi olmuştur (Tekin, Okutan, 2011: 215). Milli Görüş geleneğinden gelen Necmettin Erbakan'ın yerel seçimlerdeki başarısı şaşırtıcı olmasının yanında genel seçimlerde de devam etmiştir. 28 il merkezinde belediye kazanan RP, yoksulluğa çözüm olma vaadiyle yola çıkmış ve yoksul kesimlere sosyal yardımlarla yerel yönetimlerde başarı sağlamıştır (Aydın, Taşkın, 2016: 415). Seçim kampanyasının yoksulluk üzerinden yürütülmesi, Türkiye'de solun bu boşluğu dolduramadığını göstermektedir. Diğer yandan ise RP'nin seçmenlerini, yoksul kesimlerden devşirdiğine işaret etmektedir. Aydın ve Taşkın (2016: 419) RP'nin de ANAP belediyeleri gibi taşeronlaşma, işçi çıkarma uygulamalarını sürdürdüğünü, yoksullara sosyal yardımlar

yapıldığını ancak kalıcı çözüm üretemedikleri için sosyal belediyeçilik anlayışından uzak olduklarını vurgular. Ekonomik sorunların arttığı, 1994 krizinin yaşandığı Türkiye’de RP, sosyal sorunların çözümünde alternatif haline gelmiştir.

RP’nin yerel seçimlerdeki başarısına rağmen, İslami nitelikte bir parti olması çeşitli kaygılar yaratmıştır. RP’li siyasetçilerin ve belediye başkanlarının bazı söylemleri ve davranışları, Türkiye’de Atatürkçülük’e ve laikliğe yönelik tartışmalara zemin hazırlamıştır. Bu durum dönemin siyasi liderlerinin RP’ye karşı tavrını etkilemiş ve gerek Yılmaz gerekse de Çiller RP karşıtı söylemler geliştirmiştir. Ülkede yaşanan gergin atmosfer içinde, 1995 genel seçimleri yapılmış ve bu seçimlerde ANAP (132), CHP (49), DSP (76), DYP (135), RP (158) başarılı olabilmıştır(TÜİK, 2012: 4-20).1995 seçimlerinde RP, 1994 yerel seçimlerindeki başarısını sürdürmüştür. Seçimlerde sol oyların CHP ve DSP tarafından temsil edildiği belirtilmelidir.

1995 yılında CHP genel başkanlığına Deniz Baykal’ın seçilmesi ve DYP ile koalisyonun kurulamaması sonucunda Çiller istifa etmiş ancak; Demirel Çiller’i yeniden görevlendirmiştir (Çavdar, 2008: 332). Demirel, Çiller’in başbakanlığında ısrarcı olmuştur.Demirel’in Çiller üzerindeki ısrarcı tutumunu Aydın ve Taşkın (2016: 392) büyük kentlerde yerleşik çıkar gruplarının parti içinde temsilini önemli sayan merkez sağ geleneği olarak yorumlamaktadır. Özal’ın ANAP üzerindeki etkisine benzer bir etkinin, Demirel’in DYP üzerindeki etkisiyle devam ettiği gözlenmektedir. Eski parti liderleri cumhurbaşkanı olmalarına rağmen, eski partileriyle aralarına mesafe koyamamakta ve parti üzerinde vesayetçi bir tutum geliştirmektedir.

1996 yılına kadar hükümetin kurulamadığı bir dönemden geçen Türkiye, 1996 yılında Anayol hükümetinin kurulmasıyla soluklansa da yolsuzluk iddialarının ortaya çıkması sonucunda, Yılmaz istifa etmiş ve Refah-Yol hükümeti kurulmuştur (Çavdar, 2008: 332).Hükümet kurma bunalımının devam etmesinde etkili olan nedenlerden biri Anayol hükümetine ilişkin yapılan güvenoylamasıdır. 1982 Anayasası’na göre, bir hükümetin güvensizlik oyuyla düşürülebilmesine ilişkin kararın, Meclis tarafından verilmesi gereklidir. Fakat RP, Anayol’un Meclis’ten güvenoyu alamadığına ilişkin görüşünü Anayasa Mahkemesi’ne taşımış ve Türkiye’de ilk defa bir hükümet Anayasa Mahkemesi kararıyla düşürülmüştür (Tekin ve Okutan, 2011: 219). Bu durum da Türk Siyasal Hayatı açısından ilk teşkil etmiştir.

1995 seçimleriyle ilgili belirtilmesi gereken bir konu da seçimlerde en yüksek oy alan parti RP olmasına rağmen, hiçbir partinin ilk aşamada RP ile koalisyona yanaşmamasıdır. RP'ye yönelik mesafeli tutumu Sobacı (2015, 4), RP'nin o dönem rejim için tehdit olarak algılanması üzerinden açıklar. Zira RP, İslamcı bir partidir ve devletin nitelikleriyle uyuşmayan görüşleri vardır. Bu görüş Türkiye'de laiklik tartışmaları üzerine yoğunlaşmış ve seküler devlet ilkesine katılmayan bir partinin, iktidar olması, devlet için risk oluşturabilir bakış açısı egemen görüş haline gelmiştir.

Refah-Yol hükümetiyle ilgili değerlendirmelere geçmeden önce dönemin en tartışmalı olaylarından Susurluk Kazası'na değinmek gerekir. Zira bu olay başta Çiller olmak üzere, devletin imajını olumsuz etkilemiştir. 3 Kasım 1996 tarihli Susurluk Kazası, devlet-birey arasındaki güvensizliği güçlendirmiştir. Bir komiser, mafya babası ve DYP milletvekilinin silah dolu bir arabada birlikte seyahat ettiği, kaza sonucunda öğrenilmiş ve kurulan Meclis Komisyonu'nda devlet içinde gizli örgütlerin varlığı açığa kavuşmuştur (Sinclair, 2012: 9). Bu kaza, Çiller döneminde yapılan insan hakları ihlalleriyle ilişkilendirilmiş ve olayın açığa kavuşturulması için Sürekli Aydınlik İçin Bir Dakika Karanlık eylemleri yürütülmüştür. Söz konusu olay ile ilgili olarak mahkemenin iddianemesinde şu ifadeler yer almıştır: (www.milliyet.com.tr, 10.04.2016)

Türkiye'de katliam sanığı olarak aranan silahlı eylemci ile bu kişiyi yakalamakla görevli üst düzey bir emniyet mensubu, polis memurları ve bir milletvekilinin bir arada olmasının, ruhsatlı silahlarının yanı sıra saldırı, suikast ve gizlice cinayet işlemekte kullanılan vahim silahlar ve mermileri yanlarında bulundurmaları, basit bir tatil gezisi veya başsağlığı ziyareti ile izah edilmesi inandırıcı görülmemiştir.

İddianamede de ifade edildiği gibi suçlu biriyle, hem toplumsal güvenliği sağlaması beklenen güvenlik gücünün hem de seçimle iş başına gelen milletvekilinin aynı arabada yolculuk etmesi, aralarında iletişimin varlığını ve suça ortak olma ihtimalini akla getirir. İkinci olarak saldırı ve gizlice cinayet işlenmekte kullanılan silah ve mermilerin bu kişilerin yanında bulunması, işlenilen faili meçhul cinayetlerle ilişkilerinin bulunabileceği düşüncesini güçlendirir. Derin devlet, devlet içinde çeteleşme ve devlet eliyle cinayet işleme suçlarıyla bu kişilerin ilişkilendirilmesi, devlete olan güveni ciddi biçimde sarsmıştır.

Vaner (2009: 155) mafya ve suç ağlarının devlete sızmasını, 1970'li yıllarda uyuşturucu ve silah kaçakçılığıyla beslenen, müşteri hareketi, çıkarıcılık ve adam sendecilikle ilişkilendirmekte ve Susurluk olayıyla siyasi iktidar, polis ve milliyetçi

uç sağı arasındaki ilişkinin çarpıcı biçimde gözler önüne serildiğini belirtmektedir. Söz konusu mafyatik ilişkinin 1990'lı yıllarda giderek artan sonuçlar doğurduğunu ifade eden yazar, ANAP ve DYP arasındaki rekabette de siyasete suç bulaştığını ve iki partinin de güç ve çıkar elde etmek için çetelerden faydalandığını ekler (Vaner, 2009: 156). Çiller döneminde gerçekleşen Susurluk Kazası'nın yanında, yolsuzluk iddiaları da dönemin tartışmaları arasında yer alır. Yolsuzluk iddiaları, Anayol hükümetinin sona ermesine nedenlerinden biridir. Koalisyonun bitme nedenlerinden biri de RP tarafından, Çiller'in örtülü ödenekten 500 milyar TL çektiğini öne sürmesi ve belgelerin medyaya sızması sonucunda, Çiller'in bu durumu kabul etmesidir (Çavdar, 2008: 332). Yolsuzluk iddialarına ilişkin iddiaların kamuoyunda yer alması Çiller'in, Erbakan'la koalisyon kurmasına zemin hazırlamıştır. Çünkü bu iddialar Yılmaz'ın koalisyon ortaklığından ayrılmasıyla sonuçlanmıştır.

Refah-Yol hükümetinin kurulmasını Heper ve Sayarı (2008:233) şu şekilde değerlendirir: ilk olarak bu koalisyon her iki partinin ve liderlerinin politik/kişisel hesaplarına dayanmış, Çiller yolsuzluk iddialarına karşın RP desteğine ihtiyaç duymuş, RP de destekçilerini devlet himayesine almak ve tehdit olmadığını göstermek istemiştir. Ancak söz konusu hükümet ortaklığı her iki parti için de yıpratıcı olmuştur. Zira Tansu Çiller muhafazakar popülizme, Özalvari ekonomik liberalizme ve Kürt sorununda askeri zafer kazanabilmek için silahlı kuvvetlerle yakın ilişki kuran bir siyasal söyleme sahip olmuştur(Heper, Sayarı, 2008: 231).Tarafsızlığı sağlayamayan Çiller, devlet ve birey arasındaki güvensizliği derinleştirmiştir. Ayrılıkçı söylem, mafyatik bağlantılar ve yolsuzlukların ortaya çıkması DYP'nin oy kaybı yaşamasına neden olmuş ve Refah-Yol hükümetini zorlamıştır. RP ise bu zor dönemde stratejik hatalar yaparak, 28 Şubat sürecine sürüklenmiştir.

İslami bir parti olan RP, 1990'lı yıllarda dönüştürücü bir rol üstlenmek istemiştir.Çemrek (2009: 645) İslamcı siyasetin esas olarak, Müslüman kimliğini İslam'ın geleneksel yorumlarından kurtarıp, Kemalist modernleşme sürecine karşı çıkarken, yeniden inşa etmeyi vaat ettiğini bu nedenle de İslam'ın Türkiye'de tartışmaların merkezine taşındığını, İslami kimliğin kamusal alana dahil edilmesinin ve bir çoğunluk modeli olarak sunulmasının gündeme geldiğini belirtir. İslamcı siyasete ilişkin bakış açısı, devletin ideolojisiyle çelişen söylemlerden ve politik tutumdan kaynaklanmıştır. Zira RP, kendisinden önce kapatılan İslamcı partilerin devamı

niteliğindedir.RP'nin iktidar olmasının ardından irticai söylemler kamuoyunda sıklıkla tartışılırken, siyasilerin bazı söylemleri ve davranışları partinin kapatılma iddianemesinde yer almıştır. Erbakan'ın adil düzene kanlı mı kansız mı geçileceği ifadeleri, İran ve Libya ziyaretlerinden dolayı oluşan tepkiler, Başbakanlık konutunda tarikat liderlerine iftar yemeği düzenlemesi ve siyasal İslam'ın güçlenmesi 28 Şubat'ın yaşanma nedenleri arasında yer almaktadır (Tekin, Okutan, 2011: 220; Aydın, Taşkın, 2016: 430). 28 Şubat Postmodern Darbesi askerin doğrudan siyasal iktidarı ortadan kaldırması ve asli kurucu iktidar misyonu ile hareket etmesiyle sonuçlanmamıştır. 28 Şubat günü yapılan MGK toplantısında hükümete karşı duyulan kaygılar ifade edilmiş ve yapılması istenen düzenlemeler, MGK kararları olarak hükümete imzalatılmıştır (Birdişli, 2013: 366). Bu nedenle de bu süreç, postmodern müdahale olarak isimlendirilmiştir. Ancak asker-sivil ilişkileri bağlamında Türkiye, yeniden sivil iktidarın askıya alınması tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Zira ülke yönetiminde askerin, denetim ve kontrolünün etkin olduğu gözlenmiştir.

Rejimle hesaplaşma çabasına düşen RP'nin, 28 Şubat sürecini yaşamasının nedenlerini sadece partinin İslami kimliğiyle açıklamak doğru olmaz. Aydın ve Taşkın (2016: 433-434) 28 Şubat sürecin arkasında, seçkinlerin ve karşı seçkinlerin arasında giderek yoğunlaşan mücadelelerinin ve ulusal burjuvazinin tekeli ayrıcalıklarının tehlikeye düşmesinin de payı olduğunu iddia ederler. Benzer biçimde Bölükbaşı (2012: 176) ve Özdemir (2015: 170) de Anadolu'da güçlenmeye başlayan küçük ve orta ölçekli işletmelerin, resmi toplumla karşı karşıya gelmeden, küresel sisteme entegre olma sürecinde RP'ye destek vermesi ve zaman içinde MÜSİAD'ın, TÜSİAD'a alternatif oluşturabilmesinin etkili olduğunu belirtirler. Burjuvazi sınıfının niteliksel olarak değişimi de kuşkusuz, RP karşıtlığının nedenlerinden biri olabilir. Ancak 1990'lar, değişim sürecinin başıdır. Çünkü İslami burjuvazinin güçlenmesi 2000'lerde gerçekleşmiş ve ulusal burjuvaziye rakip olabilmıştır. Bu tartışma dördüncü bölümde daha detaylı ele alınmıştır.

28 Şubat'ın bütünüyle doğru mu yanlış mı olduğu iddiasının savunulması mümkün görünmemektedir. Ancak siyasal İslam'ın Türkiye açısından tehlikeli bir ayrışma yaratabileceği iddia edilebilir. Çünkü, İslamideğerlerin kamusalallaştırılması ve devletin İslamı yozlaştıran tarikatlarla organik bir bağı olması, tarafsızlığına gölge düşürmüştür. İkinci olarak Cumhuriyet'in kuruluşundan beri ilk defa iktidar olma

şansını yakalayan İslamcı bir partinin, iktidar olur olmaz devletle ve rejimle hesaplaşma sürecine girmesinin derece tehlikelidir. Devlet bir hesaplaşma aracı değil, toplumsal ve bireysel ihtiyaçları karşılamak amacıyla oluşturulan bir tüzel kişiliktir. Siyasal açıdan kendini ifade etme şansını yakalayan RP, bu süreçten en olumsuz etkilenen partidir. Parti Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılırken; bu süreçten pek çok STK da etkilenmiş, kişiler hakkında davalar açılmış, cezalar verilmiştir (SETA, 2013: 24). RP'nin devamı niteliğinde kurulan FP ve SP'de sonraki yıllarda iktidar olma şansını yakalayamamıştır.

İslami partilerin seçimlerde başarı göstermesi, Türkiye'de laiklik tartışmalarının yoğunlaşması sonucunu doğurmaktadır. Türkiye'nin laiklik anlayışını "dışlayıcı laiklik" olarak isimlendiren Kuru (2011:229) dışlayıcı laikliğin, İslami kurumların modernleşme sürecinde engel teşkil ettiğine ilişkin bakış açısına dayandığını ifade eder. Dışlayıcı laiklik anlayışının, Türkiye'nin demokratikleşme sürecini olumsuz etkilediğini ifade eden yazar (Kuru, 2011: 230) bu durumun, sivil-asker ilişkilerine de yansıdığını ekler. 28 Şubat'ın mimarı olan asker, rejimi koruma adına bu girişimi gerçekleştirmiştir. Dolayısıyla RP'ye, rejimi tehdit eden bir misyon yüklenmiştir. Ancak demokratik yönetimlerin olmazsa olmaz koşullarından biri olan, siyasal katılımcılığın tüm görüşlere tanınması doğru bir yaklaşımdır. Bu nedenle de RP'nin siyasal alanda kendini ifade edebilmesi, İslami hareketlerin marjinalleşebilme tehlikesini ortadan kaldıracaktır. Kamusal alanın katılımcılık temelinde oluşturulması ve laikliğin kapsayıcı olması devletin meşruiyetini güçlendirebilir.

28 Şubat'la birlikte 1997 yılında Erbakan istifa etmiş ve Demirel hükümet kurma görevini Yılmaz'a vererek DSP, DTP desteğiyle Anadol-D hükümeti kurulmuş ancak; yolsuzluk iddiaları sebebiyle 1998'de sona ermiştir (Karpas, 2015: 239). Erbakan'ın istifasının ardından Demirel, ilk defa Çiller'i tercih etmemiştir. Buna rağmen siyasal istikrar sağlanamayarak, Türkiye giderek güvensiz bir ülkeye dönüşmüştür. Türkiye ekonomik krizlerle mücadele etmeye çalışırken, irtica, yolsuzluk ve terör de siyasal yaşamı zorlaştırmıştır. Bu nedenle de 1999'da yeniden seçime gidilmiştir.

1999 genel seçimlerinde Kürt ayrıkçılığı, siyasal İslam'ın demokratik süreçte katılması ve ard arda yaşanan skandallar üzerinden şekillenen seçim kampanyası, Türkiye'de seçmen tercihlerinin değiştiğini göstermiştir (Vaner, 2009: 172). 1999 genel seçimlerinde ANAP(86), DSP(136), DYP(85), FP(111), MHP(129) milletvekili

kazanarak, yüzde 10 barajını aşabilmiş ve 3 kişi de bağımsız milletvekili olarak Meclis'e girebilmiştir(TÜİK, 2012: 21). Milletvekili dağılımları değerlendirildiğinde seçmenin siyasal partilere olan güvensizliğinin devam ettiği gözlemlenebilir. Çünkü hiçbir parti tek başına iktidar olma şansını yakalayamamıştır. Ayrıca CHP baraj altında kalırken, RP'nin halefi FP de yeniden parlamentoda bulunma şansını yakalamıştır.

Vaner (2009: 172) bu seçimlerde milliyetçiliğin yükselmesine ve MHP'deki lider değişimine değinmekte, Bahçeli'nin MHP'nin merkez parti olduğunu ifade ederek çetelerle mesafeli duruşuna dikkat çekmekte ve MHP'nin sosyolojik olarak Türk-İslam sentezitabanına yaslandığını belirtmektedir.Türkiye'de milliyetçiliğin yükselmesinin nedenlerinden biri PKK lideri Öcalan'ın yakalanmasıdır. Bu süreçte Bahçeli'nin parti lideri olması ve MHP'yi etnik milliyetçilikten uzak tutan bir söylemi benimsemesi, etnik milliyetçiliğin terörize olmasını engelleyebilmiştir. Aydın ve Taşkın (2016: 451) MHP'de lider değişimi ve seçim başarısının MHP'nin merkeze değil, merkezin MHP'ye yaklaştığı bir süreçte katkıda bulunduğunu iddia ederler.

DSP-MHP-ANAP tarafından kurulan 57. hükümet, 2001 ekonomik krizine kadar iktidarı paylaşmışlardır. Bu dönem, Türkiye'de değişimlerin ve zorlukların gündeme geldiği yıpratıcı bir dönemdir. Süleyman Demirel'in görev süresi bittikten sonra 10. Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer seçilmiştir. 1999 yılında Türkiye Helsinki Zirvesi'yle AB'ye aday üye statüsünü kazanmış,aynı yıl Marmara Depremi ülke açısından zorlayıcı sonuçlar doğurmuş ve 2001 yılında Türkiye tarihinin en büyük krizlerinden biri gerçekleşmiştir (Karpaz, 2015: 239). Sezer'in Cumhurbaşkanlığı ülke açısından olumlu bir gelişme olsa da ekonominin iyi yönetilememesi, Ecevit ve Cumhurbaşkanı arasında gerginlik yaratmıştır. Çünkü 2001 Krizi hükümetin sonunu hazırlarken, Türkiye IMF'ye bağımlı bir ülke olarak varlığını sürdürmüştür. FP'nin kapatılmasıyla kurulan Ak Partiise, 2000'li yıllarda Türk Siyasetinin en önemli aktörlerinden biri haline gelmiştir.

Özetle 1990-2000 yılları değerlendirildiğinde, Türkiye'nin en zorlu yılları yaşadığı söylenebilir. 1990'lar Türk Siyasal Hayatı'nda belirsizlik ve güvensizliğin egemen olduğu yıllardır. Bu dönemin en belirgin sorunları, siyasal cinayetlerin, toplumsal ayrışmanın son derece etkili biçimde hissedilmesi, devlet-mafya ilişkilerinin ortaya çıkması ve PKK terörizminin kontrolsüzce ölümlere sebep olmasıdır.Art arda yaşanan ölümler, toplumsal kutuplaşmanın hem sonucu hem de yeni cinayetlerin nedeni

olmuştur. Bu bağlamda toplumsal hoşgörüsüzlüğün giderek arttığı ve tahammülsüzlüğün şiddete dönüştüğü/ dönüştürüldüğü söylenmelidir. 1990'lara damgasını vuran şiddet olaylarından bazıları günümüzde dahi faili meçhuldur.

1990-2000 yılları arasında yaşanan insan hakları ihlallerine ilişkin veriler değerlendirildiğinde, sonuçlar daha net gözlemlenebilir: Türkiye'de 608'i siyasi cinayet olmak üzere toplam 1902 kişi cinayet sebebiyle yaşamını yitirmiş, 1165 kişi yargısız infaz edilmiş, 403 kişi gözaltı ve cezaevinde ölmüş, 205 kişi kaybolmuş, 253 toplu mezar bulunmuş ve 3541 köy ve mezra boşaltılmıştır (www.radikal.com.tr, 30.03.2016). İnsan haklarına ilişkin veriler dışında, PKK terör örgütü hem toplumsal ayrışmayı etnik kökene sıçratmış ve hem de devletle silahlı mücadele etmiştir ve etmektedir. Ayrıca mezhepsel bölünmenin, şiddetin artışı da engellenememiştir. Bu süreçte bazı hükümetlerin yolsuzlukla ve irticayla ilişkilendirilmesi hem toplumsal güvensizliği artırmış hem de siyasal kutuplaşmayı derinleştirmiştir.

Siyasal kutuplaşma, siyasal partiler aracılığıyla toplumsal alana yansımıştır. Vaner (2009: 174), 1990'larda siyasi partilerin demokratikleşme sürecindeki payının anlaşılmasına rağmen; sosyolojik bir taban bulmayı aşiretlere, kırsal yapılara, tarikatlara ve ekonomik çıkara dayalı müşteri ilişkileri sayesinde gerçekleştirmelerini eleştirmektedir. Bu durum Türkiye'de siyasetin yozlaşmasını da beraberinde getirmiştir. Siyasi partiler kendi zenginlerini yaratırken, siyasal alan hesaplaşma mücadelesine dönüşmüştür. Dolayısıyla ekonomik ve sosyal sorunlar üzerinde çözüm üretilmemiştir. Keyman'a (2008: 7) göre, 1990'lı yıllarda merkez sağ ve sol partiler ülke sorunlarından koparak işlevsizleşmişlerdir. Söz konusu durum seçmen davranışlarına da yansımıştır. Seçmenlerin 1990'lı yıllarda merkez partilerine daha az yöneldiği gözlemlenmektedir.

1990'lı yıllarda siyasal alanla ilgili belirtilmesi gereken konulardan biri de merkez çevre ilişkileridir. 1990'lı yıllarla birlikte merkez çevre ilişkisinin dönüşmeye başladığı ifade edilebilir. Tuncel ve Gündoğmuş (2012: 148) ülkedeki istikrarsızlığın, geçmişe göre daha birikimli olan çevrenin siyasal hayatta etkin rol almasına zemin hazırladığını ancak, güçlenen çevreye karşı merkezin müdahalesinin çevrede yeni bir süreci başlattığını ve çevredeki muhafazakar kanadın ayrılarak güçlü bir etkiye sahip olduğunu belirtirler. Bu etki ise 2002 yılında iktidar değişimine yol açarak, Türkiye'de yeni bir dönemi başlatmıştır. Devletin, toplumun, siyasetin ve ekonominin yeniden

yapılandırılmasında, Milli Görüş geleneğinin bir parçası olan Ak Parti, merkezi bir rol üstlenmiştir.

3.4. Siyasal Yapı: Muhafazakar Siyasetin Değişimi ve Ak Parti'nin Kurulma Süreci

1980 Darbesi'nden itibaren yürütülen toplumun yeniden inşa sürecinin öne çıkan özelliklerinden biri de muhafazakar siyasettir. Yeni sağ ideoloji perspektifinin, Türk Siyasal Hayatı açısından getirdiği sonuç muhafazakar ve liberal değerlerin bir arada olmasıdır. Ancak Türkiye'de ekonomik açıdan liberalizm, siyasal açıdan da muhafazakarlık daha etkindir.

Türk Siyaseti'nde muhafazakarlık olgusunu, Ak Parti öncesi ve sonrası olarak nitelendirmekte fayda vardır. Çünkü söz konusu parti öncesinde dini referansla kurulan partiler, İslamcılıkla ilişkilendirilmiş ve Milli Görüş geleneği olarak tanımlanmıştır. İslami parti-muhafazakar parti ayrımı bu dayanağa sahiptir. Türkiye'de din-devlet ilişkileri ve bu ilişkilerinin yorumu, siyasal yaşamda mesafeli durulan konulardan biridir. 1980 Darbesi'nden sonra ise bu mesafeli duruş terkedilmiştir. Çünkü 1980 darbesinin siyasal ideolojisi Türk-İslam senteziyle şekillenirken, İslami örgütlerin siyasal hayat içinde varolduğu alan genişlemiştir (Buğra, Savaşkan, 2015: 86). Darbe sonrasında toplumsal bütünleşmeyi sağlayan araçlardan biri haline gelen İslam dini, kamusallaşmaya başlamıştır. İslami bankaların, medya kuruluşlarının, okulların ve çalışma örgütlerinin artması, siyasetin ve ekonominin İslami referansla yorumlanması sonucunda oluşmuştur. Bu bağlamda İslam bir kimlik haline dönüşmüştür.

Türkiye'de dinin toplumsal ve siyasal alanda varlığına ilişkin tartışmalar geçmişten günümüze kadar etkisini sürdürmektedir. Bu tartışmaların siyasal alana aktarımında, siyasi partilerin önemi büyüktür. 1960'lı yıllarda MNP, 1970'li yıllarda MSP ve 1990'larda etkili olan RP ve devamındaki partiler, Milli Görüş hareketi içinde yer alırlar. Milli Görüş Hareketi, Türkiye'nin dönüşümünde paya sahiptir. Milli Görüş Hareketi başta din-devlet ilişkisinin yorumu ve resmi ideolojiye mesafeli duruş olmak üzere, merkez-çevre ve asker-sivil ilişkilerinde de yeni yaklaşımların doğmasında etkili olmuştur. Bu etkinin daha sağlıklı yorumlanabilmesi için hareketin tarihsel gelişim süreci irdelenmelidir.

Milli Görüş hareketi, MNP (1970-1971), MSP (1972-1981), RP (1993-1998), FP (1997-2001), SP (2001'den günümüze) partilerini ifade eder. Hareketin

siyasallaşmasında MNP, ilk siyasi aktör olarak karşımıza çıkar. 1960'lı yıllarda Türk Sağı içinde yaşanan muhafazakar ve İslamcı ayrışmasının aktörü olan MNP'nin başarılı olmasında, diğer siyasal partilerin sosyo-ekonomik sorunları çözmemesi, partinin umut vaat etmesi, İslamcılığın toplumsallaşması ve yerel yönetimlerde başarılı olması etkilidir (Eser, 2013:215). MNP'nin ve devamında gelen Milli Görüş hareketinin toplumsallaşmasında ve siyasallaşmasında önemli olan değerlerden biri de bu görüşün amacıdır. Milli Görüş hareketinin amacı, Türkiye'nin özüne ve hakiki kimliğine dönmesi ve Batı modernleşmesinin Osmanlı-Müslüman karakterini yok ettiğine dair inancın, politik olarak yansımasıdır (Karpat, 2015: 232). Bu nedenle de bu gelenekten gelen siyasi partiler, başta ABD'yle ve İsrail'le olan ilişkileri redderek, AB üyeliğine karşı çıkmışlardır. Batılı değerlere kuşkuyla yaklaşan hareket, öz değerlerimizin önemini vurgulamıştır. Modernleşme sürecini öz değerlerden sapma olarak gören hareket, Türk modernleşmesine septik bir paradigma çerçevesinde yaklaşmıştır. Böylelikle topluma ve devlete yeni bir bakış açısı kazandırmayı hedeflemiştir.

İslamiyetin bir kimlik haline dönüşmesini savunan Milli Görüş hareketi, laikliği ve demokrasiyi tam reddetmese de bu değerleri, iktidar olma yolunda araçsallaştırmıştır (Karpat, 2015: 232). Bu araçsallaştırma olgusu, dinin gündelik yaşama ilişkin yorumlarının tartışmaya açılmasıyla da anlam kazanır. Eğitimden bilime, teknolojiye, bilgiye ve cinsiyet rollerine kadar bir çok konuyu dinsel referansla temellendirmek, siyasi partilerin amaçlarıyla uzlaşmamaktadır. Modernleşmenin değerlerinden biri olan demokrasinin de bu bağlamda araçsallaştırılması samimi bir tablo yaratamamaktadır. Bu durum genel olarak devlete ve ideolojiye ilişkin muhalif tutumdan kaynaklanmaktadır. Muhalefet edilen düşüncelerden birisi de laiklik kavramı ve yorumudur. Laiklik tartışması ve algısı Türk siyasetinde önemli bir tartışma konusu olduğu için bazı görüşlere yer vermek faydalı olacaktır.

Davison (2013: 41), Türk siyasetinde devletin İslam'la ilişkisinde, modern devletin anlamına ilişkin inkılapçı amaç bulunduğunu, Türkiye'de seküler devletin İslamı tümüyle reddetmek yerine, ulema sınıfının olmadığı İslam anlayışını benimsediğini dile getirmiştir. Bu perspektifte Mardin (Aktaran Heper, 2006: 120), Türk inkılabının ne burjuvazinin ne de köylülerin desteğiyle hayata geçirilmediğini, feodal ayrıcalıkları da ortadan kaldırmaya niyeti olmadığını, sadece Osmanlı'nın "ancien regime"ine karşı yapıldığını belirtir. Kuruluştan itibaren benimsenen anlayış,

eskinin yerine yeniye egemen kılmak olduğu için, devletin ve toplumun organizasyonunda modern değerler esas alınmıştır. Aydınlanmanın sonuçlarından biri olan laiklik olgusu da bağımsız bireyin varoluşunun temel nesnesi olarak değerlendirilmiştir. Eski değerlerden kopmanın yolu tümüyle reddetmek üzerinden kurgulandığı için laiklik olgusu, gelişimin aracından daha öte bir anlamla özdeşleştirilmiştir.

Heper (2006: 120), Atatürk'ün dar anlamda bir sekülerizmi benimsemediğini, O'nun için laikliğin, amaçların gerçekleştirilmesinde dinin dikte ettirdiklerinden bağımsız olmayı sağladığını ve değişen koşullara göre değiştirilecek bir paradigma olduğunu bildirir. Türk Devrimi'nde laikliğin, tarihsel süreç içinde bir ihtiyaç olarak ortaya çıktığını belirten Hatipoğlu (2012: 147) ise, geleneksel ilişkilerden özgürleşmiş, bireyselleşmiş ve siyasal bir özneye dönüşmüş bir bireyin ancak laiklikle var olabileceğini belirtmiştir. Laiklik, Cumhuriyet Türkiye'si'nin temel değerlerinden biridir. Heper'in ve Hatipoğlu'nun da belirttiği gibi bireyin bağımsız karar verebilmesinin ve özgür düşünebilmesinin yoludur. Ancak durağan bir değer olarak tanımlanamayan laiklik, liberal bireyciliğin gerçekleşebilmesinin de koşuludur. Türkiye'de laikliğe ilişkin negatif bakış açısı, laikliğin dini reddettiği kavrayışına ve aktarımına dayanmaktadır. Bağımsız bireyin yaratılma sürecinde, dayatma biçiminde uygulanan ve Atatürk'ün düşüncesiyle çelişen politikalar da laikliğin yanlış anlaşılmasında etkili olabilir.

Laiklik kavramına ilişkin bir tartışma yürütmekten ziyade Türkiye'de laiklik yorumu ve uygulamalarını değerlendirmek daha faydalı olacaktır. Keyman (2005: 190), özellikle 1990'lı yıllarda yapılan laiklik tartışmasının monolitik, tek boyutlu ve indirgemeci boyutta ele alındığını ve laikliğin din-devlet işlerinin ayrımı olarak değerlendirildiğini belirtir. Bu bakış açısı nedeniyle laiklik tartışması, kısır döngüye dönüştüğü için nasıl bir laiklik anlayışının hayata geçirilmesi konusu gündem dışı kalmıştır. 1990'lı yıllarda egemen olan laiklik anlayışında toplumun, din-devlet ilişkisinin ayrışması konusunda nesnel sekülerleşmeye karşı olmadığı ancak; öznel sekülerleşmeye karşı bir kimlik eleştirisi içerdiği belirtilmelidir (Keyman, 2005: 192). Bu bağlamda devletin laik olması ancak; bireyin yaşamında laik değerleri benimsememesi söz konusu olabilmektedir. Ancak devletin laik tutumu, tarafsızlığı zedelememeli ve ötekileştirmemelidir.

Türkiye’de laikliğin egemenliğin, demokrasinin ve yeni kimlik oluşturma aracı olarak görüldüğünü belirten Karadağ ve Çiçek (2013: 471-476), laikliğin ancak toplumun ortak paydası haline getirildiği takdirde toplumsallaşabileceğini belirtirler. Laiklik toplumsallaştırılabildiği ölçüde, kavramsal tartışmanın ötesine geçebilmek mümkün olacaktır. Bu nedenle de laikliğin istismar edilmemesi ve ötekileştirme sebebi olarak kullanılmaması gereklidir. Fakat Türkiye’de toplumsal kesimler kendi özgürlüğünü, diğer kesimler aleyhine genişleterek siyasal alanı ele geçirmek istediklerinden, demokrasi mücadelesi basit bir iktidar mücadelesinden öteye geçememiştir (Karadağ ve Çiçek, 2013: 473). Bu bakış açısı nedeniyle de, toplumsal tabanı zayıf olan hareketler, gerekli gücü ele geçirdiklerinde, geçmiş dönemle hesaplaşma içine girmişler ve çokkültürlülüğün öneminden bağımsız hareket etmişlerdir. Milli Görüş hareketinde de, bu özellik söz konusudur. Çünkü geçmişin ötekileri, iktidarı elde ettikten sonra kendi değer yargılarını toplumsallaştırmaya çalışmış ve genelde siyasi partilerinin kapatılma yaptırımıyla karşılaşmışlardır. Parti kapatmaları İslami partileri siyasal alanın dışına taşımamış ve halefiyetler aracılığıyla birbirinin devamı niteliğinde siyasi partiler kurulmuştur.

MNP’nin kapatılmasının ardından kurulan MSP, MNP’nin devamı niteliğindedir. Yaklaşık sekiz yıllık bir siyasal deneyim yaşayan MSP, özellikle Milliyetçi Cephe Hükümetleriyle gündeme gelmiştir. MNP ile benzer söylemler geliştirse de MSP’nin toplumsallaşmasında farklı parametrelerin de bulunduğunu belirten Yavuz (Aktaran Eser, 2013: 216), kırdan kente göç nedeniyle kentegelen bireylerin, İslami kültürel normları ortak bir dil olarak geliştirdiğini ve Müslüman kimliğinin, bu bireyler için kırsaldan getirdikleri ahlaki ve manevi arayışın sonucu olarak MSP’yi tercih ettiklerini ifade etmiştir. MSP’nin seçmen tabanına ilişkin fikir sahibi olmayı kolaylaştıran değerlendirme, kır ve kent yaşamı arasında bocalayan bireylerin dini normlarla kendilerini tanımlamalarına yardımcı olmuştur. Geleneksel değerlerden kopmayan ancak kentli olmaya çalışan bireyler, din aracılığıyla varolmaya çalışmıştır. Müslümanlık bir kimlik olarak, söz konusu kesimlerin aidiyetlerini ifade etmiştir.

Mardin (2005: 9-39) de değişen ve çağdaşlaşan toplumlarda dinin, toplumsal bütünleşme sorunlarını çözen bir mekanizma olduğunu ve Türkiye’de yaşanan değer boşluğunun İslami değerlere sarılarak doldurulduğunu belirtir. Benzer görüşü savunan Kıray (1998: 233) da siyasal ve düşünsel eylem yönünde yaşanan dönüşümlere karşı

çıkılmasında genellikle dinselliğe ilişkin bir atıf yapıldığını ve dinselliğin çok az değiştiği yörelerde dönüşüm eğer kaçınılmazsa da dönüşümün dine uygun olduğunun vurgulandığını ifade eder. Din, toplumsal bütünleşmede araç olabilmektedir. Ancak dinin toplumsal ortak payda olarak kabul edilmesi, toplumsal hoşgörü sağlanabildiği ölçüde başarıya ulaşabilir. Aksi takdirde dini değerler siyasallaştığında, din olgusu ötekileştirme sorununu da doğurabilir. Aydın (2015: 142) Türkiye’de asıl sorunun laikliğe seçkinler ve halk tarafından farklı işlev yüklenmesi olduğunu ve bu sorunun çözümünde topluma laikliği içselleştirme fırsatı verilmediğini belirtir. Bu bağlamda laiklik seçkinler için modernleşme aracı, halk için ise dinle çatışan bir değer haline dönüşmüştür. Türkiye’de laiklik ve dinsellik de kimi zaman araçsallaştırılmış ve meşruiyet kaynağı olarak düşünülmüştür. Aydın (2015: 147-148) vatandaşlığı seküler siyasallıkla tanımlayan anlayışın, daraldığı zamanlarda dini bir birlik unsuru olarak gördüğünü (kutsallık, şehitlik vb. kavramları öne çıkarma), dini kutsallıkların kullanıldığını ve dinin istismara uğradığını bildirir. 1980 sonrasında da bu yöntem hem sağ hem de sol partiler tarafından kullanılmıştır.

Milli Görüş hareketinin en önemli temsilcilerinden biri Necmettin Erbakan ve partisi RP’dir. 1990’lı yıllarda etkili olan RP, 28 Şubat süreciyle kapatılana kadar Türk Siyasal Hayatı’nın önemli partilerinden biri olmuştur. 1970’li yıllarda korumacı ve müdahaleci bir politikayı benimseyen MSP’den farklı olarak RP’nin küresel ve kapitalist siyasetten bağımsız olmadığını belirten Buğra ve Savaşkan (2015: 94), partinin merkez sağ siyasetten İslami kimliğiyle farklılaştığını, çokkültürlülüğü esas aldığını ve İslamcı siyaseti yeniden yorumladığını belirtir. Bu bağlamda İslamın siyasal alanda kendine özgü yorumu, partiyle beraber siyasal alanda var edilmesine olanak tanımıştır. Partinin adil düzen söylemi, ekonominin İslami değerlerle temellendirilmesinin de desteğiyle, sınıf farkı gözetmeksizin yoksul ve zengini bütünleştirerek Müslüman toplum merkezli bir kategorizasyon sağlamış ve özellikle uluslararası ilişkilerde bu bakış açısıyla hareket edilmiştir (Buğra ve Savaşkan, 2015: 98). İslami bankacılığın ortaya çıkması, faizin İslam açısından değerlendirilmesi ekonomik açıdan yeni bir tasarım sunmuştur.

RP’nin Milli Görüş hareketi içindeki öneminin en somut göstergesi, oy oranlarındaki artıştır. Bu durumu Karpat (2015: 234-235) şu şekilde özetler: 1987 yılında baraj sorunu yaşayan RP, sadece İslamcılıkla iktidar olamayacağını anlamış ve

parti programında ekonomiye ve halkın gündelik ihtiyaçlarına yer vererek oy oranını artırmıştır ve 1991 seçimlerinde adil düzen söylemiyle, kapitalizm ve sosyalizm dışında devlete bağlı ama faize yer vermeyen özel teşebbüs yaratma vaadi ekonomiye verilen önemi göstererek, başarı sağlamıştır. Benzer biçimde Bakan ve Arpacı (2012: 136) da 24 Ocak Kararlarının ürünü olan ve kendini İslamcılıkla ifade eden ekonomik ve toplumsal kesimlerin, RP aracılığıyla birbirine bağlandığını belirtirler. Burada bahsi geçen bağlılık unsuru, 1980 sonrası oluşan liberalleşme deneyiminde kısa süreli bir yükselme yaşayan İslami burjuvazidir. Bu sınıfın doğuşunda RP'nin etkisi olsa da İslami burjuvazinin sınıfsal olarak temsil edebilmesi, Ak Parti döneminde gerçekleşmiştir. RP'nin oy oranlarını artırmasının sebeplerinden biri de yerel yönetimlerde sağladığı başarı ve bu başarıyla birlikte alt gelir gruplarının oylarının RP'ye kaymasıdır (Tuncel, 2013: 272). RP gerek ekonomik gerekse de siyasal açıdan Türk Siyasal Hayatı'nda bazı dönüşümlere öncülük etse de modernleşme sürecinden kopuk bir duruş sergilemiştir. Özellikle iktidar olduktan sonra devlet politikasıyla uzlaşmayan tavrı, partinin 28 Şubat süreciyle sona ermesine neden olmuştur.

RP'nin kapatılma tehlikesine karşı kurulan FP, meclise üçüncü parti olarak girmiş ancak, partinin kurulmasının ardından Milli Görüş hareketi içinde gelenekçiler ve yenilikçiler ayrışması yaşanarak –FP kapatıldıktan sonra- gelenekçiler SP'yi, yenilikçiler de Ak Parti'yi kurmuştur (Tuncel, 2013: 245). SP, Milli Görüş geleneği içinde İslamcı siyaset anlayışını benimserken, Ak Parti İslamcılığı değil muhafazakarlığı tercih etmiştir. Milli Görüş Hareketi içinde yenilikçi bir akımın var olduğunu belirten Aydın ve Taşkan (2016: 462), muhafazakar iş çevrelerinin RP'nin rejimle ve askerlerle olan gerilimlerden rahatsızlık duyduğunu ve yenileşme dinamiğini desteklediğini ifade etmektedir. Bu yenileşme hareketinin ise Ak Parti'nin kurulmasında rol oynadığı belirtilmelidir.

Ak Parti'nin İslamcılık yerine muhafazakarlığı tercih etmesinde, siyaset dışı kalma tehlikesinin bulunduğunu ve merkezdeki oyları temsil etme isteğinin de etkili olduğunu belirten Doğanay (2007: 70), bu durumu yatay ve pragmatik nedenler olarak değerlendirir. Vaner (2009: 179) ise Ak Parti'yi siyasi bir hareket olarak nitelendirerek, monolitik olmayan, dini duyarlılığa sahip liberalleri ve muhafazakarları, oportünistleri ve eski partileri nedeniyle hayal kırıklığına uğrayanları barındırdığını belirtir. Bu nedenle de partinin seçimlerde başarı şansı yaşadığı ve toplumsal destek gördüğü ifade

edilebilir. Parti muhafazakar demokrat kimliğe sahip olduğunu bildirerek, DP'yle başlayan merkez sağ siyaset geleneğine ortak olduğunu, AB ile uyumlu bir demokratikleşme çabasının Türkiye'deki sorunların aşılmasında etkili olduğunu dile getirmiştir (Aydın, Taşkın, 2016: 471-472). Bu yönüyle parti, Milli Görüş geleneğinden ayrıştığını göstermekle birlikte, işlevsel bir duruş sergileyebilmiştir. Partinin İslami niteliğinin öne çıkmaması, kapatılma riskini ötelemiştir. Aynı zamanda AB ile ilişkileri destekleyen tutumu, Türkiye açısından umut vaat etmiştir. Ak Parti kuruluşundan itibaren Türk Siyasal Hayatı'nda etkili olan partilerden biridir. Kuruluşunda karşılaşılan kapatılma tehlikesi ve partiye karşı oluşan güvensizlik, partinin Milli Görüş hareketinden farklılıştığının ispatını gerektirmiştir. Bu nedenle partinin söylemlerinde, demokrasi ve devletin nitelikleriyle çelişmeme vurgusu her zaman ifade edilmiştir.

Kurulma aşamasında Ak Parti'nin, iki farklı bakış açısını birarada tutma çabasının söz konusu olduğu söylenmelidir. Parti değerleri karşıtlıkları üzerinden yorumlamak yerine dönüştürmeyi tercih etmiştir. Bu nedenle Ak Parti, liberalizmi ve muhafazakarlığı birlikte savunarak, Özal döneminin özelliklerini taşıyabilmektedir (Doğanay, 2007: 73). Çünkü ekonomik açıdan her iki partinin rotası liberalizm, siyasal açıdan ise muhafazakarlıktır. Bakan ve Arpacı (2012: 137), Ak Parti'nin liberal küresel sisteme eklenerek, sermayenin mevcut konumunu güçlendirerek devamlılığını sağladığını, siyasal ve toplumsal olarak da dönüştürücü bir işleve sahip olduğunu belirtirler. Bu bağlamda Ak Parti, liberal ekonomi politikalarının hayata geçirilmesi ve küresel sistemin yadsınmaması gibi nitelikleriyle dönüştürücü role sahip olmuştur.

Keyman (2005: 218-219) Ak Parti'nin “Hey sen” çağrısı yaparak kimlik ve tanınma siyaseti ekseninde, küreselleşmeye olumlu bakan, AB normlarıyla uyumlu, IMF ilişkilerinde güçlü ve sorun çözücü bir bakış açısıyla merkezi yeniden inşa etme iddiasında olduğunu, finansal istikrar ve güven değil, üretim ve sosyal adalet merkezli, ekonomi temelli bir yaklaşımı benimsediğini, bu nedenle de seçim sürecinde başarı sağladığını belirtir. Yazarın tespitleri değerlendirildiğinde, Ak Parti'nin Türk Siyaseti'ni iyi değerlendirebildiği belirtilmelidir. Çünkü, toplumsal güvensizliğin yüksek seviyede hissedildiği 1990'lı yıllarda parti-seçmen kopukluğunun bir siyasal merkeze ihtiyacı olduğu açıktır. Siyasal merkezin belirlenmesinin ekonomi temelli ele alınması da akılcı bir tutumu yansıtır. Çünkü Türkiye'de iktidar olma hedefi bulunan ve bu hedefe ulaşan partiler, seçim gündemini ekonomik vaatler üzerinden kurgulamıştır. Küreselleşme

sürecinin etkisiyle Türkiye’de yaşanan kimlik krizine ilişkin atfın yapılması da, partinin başarılı olma şansını artırmıştır.

3 Kasım 2002 seçimleri, Türk Siyasal Hayatı’nın dönüm noktalarından biridir. 2002 seçimleri Keyman’a göre tasfiye ve tepki seçimidir. Çünkü varolan koalisyon hükümeti kurucuları olan DSP, MHP ve ANAP baraj altı kalarak tasfiye edilmiştir ve bu seçimler siyasi parti-seçmen arasındaki kopukluğu gösterdiği için de tepkinin yansımasıdır (Keyman, 2005: 213). Seçmen kutuplaşan toplum, terörün tırmanması, ekonomik başarısızlıklar ve siyasi ranta karşı tepkisini, seçimlerde söz konusu partileri desteklemeyerek göstermiş ve iki partili bir yönetim mekanizmasını tercih etmiştir.

Ak Parti’nin siyasal açıdan başarılı bir seçim geçirmesinin nedenini Tuncel (2013: 273) ise, gelenek- modernleşme, yerelleşme- küreselleşme, inanç-akılcılık tartışması yapmaksızın muhafazakar demokrat bir çizgiyi benimseyen bir parti olması bağlamında ele alır ve aktarır. Parti, modernleşme, küreselleşme ve AB karşıtlığı üzerinden temellendirilmemiştir. Bu durum ise Milli Görüş geleneğinden kopuşun somut ifadesini oluşturur. Muhafazakarlık ve demokratlık vurgusu ise Ak Parti’nin kurulma dönemine ilişkin bir nitelemeyi yansıtmaktadır. Zira günümüzde Ak Parti’nin demokrat duruşu tartışmalı bir bir görünüme sahiptir.

2002 yılında iktidar partisi olan Ak Parti, Türkiye’de devlet, ekonomi, siyaset ve toplum üzerinde dönüştürücü bir role sahip olmuştur. Kuruluş sürecinde İslami partilerden biri olmadığını kanıtlayan parti, Türkiye ekonomisindeki büyüme başarısıyla iktidar partisi konumunu sürdürmektedir. Toplumsal taleplere duyarsız kalmayacağını vaat eden parti 2007’ye kadar, katılımcı, muhafazakar ve demokratik yönetim stratejisi izleyerek, özgün bir görünüme sahip olmuştur. AB aracılığıyla demokratikleşme vaadi, ilk yıllarda uyum yasalarıyla devam etse de izleyen yıllarda tikanıklar yaşanmıştır. Türkiye’nin heterojen yapısını katılımcılık ve çokkültürlülük paradigması üzerinden yaklaşan parti, sonrasında bu politikadan da uzaklaşmıştır. 2002 yılından itibaren iktidar partisi olan Ak Parti’nin Türkiye’nin liberalleşme sürecindeki etkisi dördüncü bölümde ele alınmıştır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

2000'LER: İKİNCİ LIBERALİZM DENEYİMİ VE DEVLETTEKİ DÖNÜŞÜM

24 Ocak 1980'le başlayan ekonomik liberalleşme süreci, 1990'lı yıllarda finansal liberalleşme ile devam etmiştir. Ancak Türkiye liberalleşme deneyiminde sıklıkla ekonomik ve siyasal krizler yaşamıştır. Bu krizlerin atlatılmasında devlet müdahalesi ve borçlanma kaçınılmaz bir tercihe dönüşmüştür. 2000'li yıllarda Türkiye siyaseti, ikinci defa köklü dönüşüme uğramıştır. Güçlü Ekonomiye Geçiş programı görece başarılı olsa da 2001 ekonomik krizi, toplum üzerinde baskı yaratmıştır.

2002 yılında yapılan genel seçimler ise seçmenin, tercihinin değiştiğini göstermiştir. 2002 yılında iktidar olan Ak Parti, Türkiye'de ekonomik ve siyasal sorunların çözebileceğini vaat etmiştir. 2002'den günümüze (2017) iktidar olan Ak Parti, bu yıllarda liberalleşmenin yürütücüsü olmuştur. 2000'lerde liberalleşme deneyimi sadece ekonomik boyuta indirgenmemiş, özellikle ilk beş yıl gelişerek devam etmiştir. Bu bölümde Türkiye'de yaşanan liberalleşme ve dönüşüm genel olarak değerlendirilecek ve dönem hükümetlerinin çalışmaları ve liberal siyasetten sapmaları birlikte irdelenecektir.

4.1. Türkiye'de Ekonomik Liberalizm: 2002-2007 Yılları

1980'li yıllardan itibaren ithal ikameci sanayileşme modelini terk eden Türkiye, ekonomik liberalizm sayesinde büyüme ve kalkınma sağlamayı hedeflemiştir. Darbe sonrasında Özal'la başlayan liberalleşme hedefi, 1990'larda ve 2000'lerde de devam etmiştir. Türkiye'nin hedeflediği liberal ekonomik dönüşüm, Ak Parti tarafından da desteklenmiştir. 2002 yılından itibaren iktidar partisi olan Ak Parti, siyasal istikrarı ekonomik istikrara dönüştürerek ve GEGP'yi uygulamaya devam ederek Türkiye ekonomisinde görece başarı yakalamıştır. Cumhurbaşkanı'nın da Ak Parti kökenli olması, hükümetin ekonomi politikalarında istikrarı yakalamasında etkili olmuştur.

Liberal ekonomi politikalarının yürütülmesinde ve görece başarı sağlanmasında, uluslararası konjonktür de paya sahiptir. 2000'li yılların başında ABD'nin yeni bir maliye politikası izlemesi, konjonktürel büyüme nedenlerinden biridir. ABD Merkez Bankası'nın faiz hadlerini yüzde 1'e düşürmesi, para arzını genişleterek, küresel fonları bollaştırmış ve ABD ekonomisi büyürken, dünya ekonomilerinin de büyümesine olanak

sağlamıştır (Kazgan, 2013: 336).Türkiye ekonomisinin büyümesinde küresel ekonomik sistemin etkili olduğunu belirten Acar (2013: 17) da likidite bolluğu, sıkı para ve maliye politikasıyla Türkiye'nin 2000'li yıllarda büyüyen bir ekonomik görünüme sahip olduğunu ifade etmiştir.

Kemal Derviş tarafından uygulanmaya başlayan GEGP'nin, 2002 sonrasında da devam etmesi, ekonominin iyileşmesinin nedenlerinden biridir. Bu dönemde IMF ile ilişkiler 2002'de Niyet Mektubu'yla sürdürülmeye devam etmiştir. Ak Parti'nin ekonomik ve siyasal inisiyatifi eline aldığı ve kontrol edebildiği 2002'de,Acil Eylem Planı yayımlanmış ve özelleştirme faaliyetlerine hız verilmiştir (Dikkaya vd., 2008: 156). Özelleştirme uygulamalarına ilişkin değerlendirmeye geçmeden önce Türkiye Ekonomisi'nde yaşanan büyüme oranlarının değerlendirilmesi faydalı olacaktır.

Tablo 4.1: 2002-2007 Yılları Arasında Sektörel ve GSMH Bazında
Büyüme Oranları (Yüzde)

Yıllar	GSMH	Tarım Sektörü	Sanayi Sektörü	Hizmet Sektörü
2002	7,9	7,5	9,1	7,5
2003	5,9	-2,4	7,8	6,9
2004	9,9	2	9,4	11,8
2005	7,6	5,7	6,6	8,5
2006	6	2,9	7,6	5,8
2007	4,7	Belirtilmemiştir.	Belirtilmemiştir.	Belirtilmemiştir.

Kaynak: www.tuik.gov.tr, 26.05.2016.

2001 Krizi'yle tarihin en önemli küçülmesini yaşayan Türkiye Ekonomisinin, toparlanma sürecine girdiği belirtilmelidir. Gerek GEGP gerekse de Acil Ekonomi Planı'nı ekonomik iyileşme sağlayabilmiştir. Küresel alanda likidite bolluğunun da etkisiyle, 2002 yılında ekonomik büyüme gerçekleştirilebilmiştir. 2008 Ekonomik Krizi'ne kadar geçen 6 yıllık sürede ekonomi, eksi değerlere düşmese de her yıl düzenli büyüme ivmesi yakalayamamıştır.

Türkiye'de yaşanan ekonomik büyümenin spekülative (istikrarsız-sürdürülemez) olduğunu ifade eden Yeldan ve Kolsuz (2014: 53), yatırım ve kaynak dağılımının üretim sektöründen hizmet sektörüne kaydığını, yatırımların sabit sermaye yatırımı niteliğinde olmayıp, kısa dönemli ve özünde oynak finansal yatırımlar olduğunu belirtmiştir.2001 Ekonomik Krizinin yarattığı, küçülme olgusuyla başedebilmek

Türkiye'nin öncelikleri arasında yer almıştır. Bu nedenle Türkiye'de finansal serbestleşmenin hayata geçirilmesi ve yapısal reformların yapılması anlamlıdır. Ancak genel olarak yabancı sermayenin ülke içinde tutulması da ekonomik başarı olarak yorumlanabilir. Bu nedenle Türkiye'ye yönelen yabancı sermaye akımının, uzun vadeli olması büyük önem taşımaktadır. Kısa vadeli sermaye akımları reel sektöre ilişkin bir gösterge kabul edildiğinden, doğrudan yabancı yatırımların artırılması finans sektörünün güçlendiğini gösterir. Ekonomik büyümenin spekülative olması ise, riskli bir büyüme anlamına gelir. Ancak siyasal istikrarın sağlanmış olması ve hükümetin bu konuda sorumluluk üstlenmesi, bu riski azaltmıştır.

5 yıllık dönemde yaşanan ekonomik büyümeyi, Yeldan ve Kolsuz (2014: 54), “yanılsama”, Kazgan (2013: 336) “sanal” olarak nitelendirmiştir. Ekonomik büyümenin başarısının küresel ekonomide yaşanan likidite bolluğundan kaynaklandığını belirten yazarlar, bu nitelemeyi diğer ekonomik değişimler üzerinden açıklamışlardır. Kazgan (2013: 337) TL'den 6 sıfır atılması ve TÜİK'in, Avrupa İstatistik Bürosunun (Eurostat) hesap yöntemini benimsemesi sonucunda milli gelir hesaplamalarında, yüzde 34, 4'lük artış yakalanmış gibi görüldüğünü, bu nedenle de Türkiye'nin Dünya Bankası sınıflandırmasında ilk kez üst-orta gelirli ülkeler arasında yer aldığını ifade etmiştir.

Ekonomik büyüme olgusu, ülke ekonomilerinin performansı üzerinde belirleyicidir. Ancak ekonomik büyüme, her zaman ekonomik kalkınmayla sonuçlanmayabilir. Bu doğrultuda milli gelirin adil dağılımının da incelenmesi gereklidir. Türkiye'de kişi başı milli gelirin 2005 yılına kadar 4 bin dolar civarında olduğu ve 2005'ten sonra 5 bin doların üzerine çıktığı belirtilmekle birlikte; enflasyon nedeniyle cari fiyatlarla hesaplanan millî gelir büyüklüklerini karşılaştırmak mümkün olmadığından, veriler 1998 sabit fiyatlarına dönüştürülmekte ve hesaplanan reel düzeylerde 1 kata yakın fark oluşmaktadır (www.dunya.com, 26.05.2016). Söz konusu hesaplama farklılığı, yanıltıcı sonuçlara neden olabilmektedir. Bu durumun daha net anlaşılabilmesi açısından insani gelişme endekslerinde Türkiye'nin yeri belirlenmelidir. Zira Türkiye Dünya Bankası sınıflandırmasında üst-orta gelirli ülkeler arasında yer alarak, dünyanın ilk 20 ekonomisinden biri haline gelmiştir. Ancak, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı İnsani Gelişme Raporları'na göre Türkiye, 2001 yılında 177 ülke içinde 96., 2003'te 94., 2006'da 92. ve 2007'de 84. sıradadır (Ünal, 2008: 90). Söz konusu rapor çerçevesinde ekonomik büyüme olgusunun, bireye ve kalkınmaya olan

etkisi gözlemlenebilmektedir. Refah, eğitim ve sağlık açısından yapılan değerlendirmede, Türkiye ekonomik açıdan büyüyen ancak; kalkınmada aynı başarıyı sağlayamayan bir ülke görünümündedir.

Büyüme ve kalkınma arasındaki karşılık, ekonomik büyümenin niteliksel değerlendirmesine de yansımıştır. Bu kapsamda ekonomik büyüme oranlarının irdelenmesi faydalı olacaktır. Yeldan ve Kolsuz (2014: 54) da ekonomik büyüme yarılsamasının, döviz piyasalarına spekülasyon sermaye girişlerinin yoğunlaşmasından kaynaklandığını, ekonominin ithalata bağımlılığının tüketimi artırdığını ve ulusal tasarruf oranının düşmesine neden olduğunu belirtirler. Bu görüş çerçevesinde 2002-2007 yılları arasındaki sermaye hareketlerini değerlendirmek faydalı olabilir.

Tablo 4.2: 2002-2007 Yılları Arasında Türkiye’de Sermaye Hareketleri (Milyon Dolar)

Yıllar	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Doğrudan Yatırım	939	1222	2005	8967	19261	19940
Portföy Yatırım	-593	2465	8023	13437	7373	717
Diğer Yatırımlar	2463	7239	18493	38270	35107	37872
Cari İşl. Bil. Dengesi	-0,7	-2,6	-4	-4,7	6,1	-5,7

Kaynak: Yalınpala Çokgezen, J., (2010). *1980’den Günümüze Türkiye Ekonomisi Krizler, Politikalar ve Makroekonomik Dönüşüm*, Beta Yayınları, İstanbul, ss. 273; www.tuik.gov.tr, 11.05.2016.¹

Tablo 4.2 değerlendirildiğinde, doğrudan yatırımların her geçen yıl arttığı görülmektedir. Bu artış sonucunda 2001 ekonomik krizinin etkilerinin yavaş yavaş ortadan kalktığı söylenebilir. Ülkede yaşanan ekonomik büyüme dolayısıyla, portföy yatırımları aracılığıyla borsaya yatırım yapıldığı gözlenmektedir. Diğer yatırımlar olarak ifade edilen kısa ve uzun vadeli sermaye hareketleri de ülkeye gelen yabancı sermayeye ilişkin bilgi vermektedir. 2003 yılında 7,2 milyar dolar, 2004 yılında 17,8 milyar dolar, 2005 yılında ise 43,5 milyar dolarlık net sermaye girişi gerçekleşmiştir (Keskin, 2008: 142). Ülkeye gelen yabancı sermaye, ekonomik verilere pozitif katkı sağlamakla birlikte, Türkiye’nin ekonomik açıdan güvensiz bir yer olmadığına ilişkin bir bakış açısını da yansıtır. 1990’lı yıllarda özellikle kriz dönemlerinde ülkedeki yabancı sermayenin, ülkede tutulması bir soruna dönüşmüştü. Ancak 2000’lerin başında bu sorunun büyük ölçüde aşıldığı belirtilmelidir. Ancak tablo 4.2’ye göre cari işlemler dengesinde istikrarın sağlanamaması, Türkiye açısından sorun olarak değerlendirilebilir.

¹ Tabloya ilişkin ilk iki ve son veri Yalınpala Çokgezen’den diğer yatırıma ilişkin veri de TÜİK’ten alınmıştır.

2002-2007 yılları arasında cari işlemler bilançosunun eksi değerlerde olduğu ve sürekli artış gösterdiği düşünüldüğünde, Türkiye'nin finansal araçlarla bu duruma müdahale etmesi gerekmiştir. Büyük oranda dış ticaret açığından kaynaklanan açıklar, Türkiye'nin ithal girdiye bağlı üretim yapmasından, sermaye ve ara malı ihraç etmesinden ve üretim sürecinde marka olamamasından kaynaklanmıştır (Kızılot vd, 2007: 11). İthal girdiye dayanan üretim süreci, Türkiye ekonomisi açısından risk oluşturmaktadır. Zira sanayileşme başarısı ve dünya ülkeleri arasında gerçekleşen rekabete dahil olabilmek, ekonominin büyümesinde ve milli gelirin artmasında önemli role sahiptir. Türkiye'de üretimin ithalata bağlı olması, sanayileşme başarısızlığının bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Cari açığın finanse edilmesinde, sıcak para girişinin sağlanması, kamu ve özel kesime borçlanma, doğrudan yabancı sermaye yatırımlarını artırma veya döviz rezervlerinden finansman yapılması gereklidir (Kızılot vd, 2007: 13).

2000'li yıllarda Türkiye Ekonomisine ilişkin incelenmesi gereken verilerden biri de dış ticaret verileridir. 1980'li yıllardan itibaren hedeflenen liberalleşme sürecinde, ihracatın artması ve ithalat oranını karşılaması hedeflenmiştir. 2000'lerde de bu hedef değişmemiştir. Acar (2008: 31) Türkiye'nin 1995 yılında 6 ülkeyle gerçekleştirdiği ihracatın, 2005'te 16'ya çıkarken çeşitliliğin arttığını; Türkiye'nin ihracat pazarını, Gümrük Birliği Anlaşmasıyla AB ülkeleri oluştururken (2007'de yüzde 57), İslam Konferansı Teşkilatı (İKT) ve Karadeniz Ekonomik İşbirliği (KEİ) ülkelerine olan ihracatında da önemli ölçüde büyüdüğünü ifade etmiştir. Bu çeşitlilik ve büyüme ekonomik liberalleşme ve büyüme açısından önem taşır. Ancak söz konusu dönemde Türkiye'nin dış ticaret verilerini incelemek de faydalı olacaktır. Türkiye'nin 2002-2007 yıllarına ilişkin dış ticaret verileri tablo 4.3'te gösterilmiştir.

Tablo 4.3: 2002-2007 Yılları Arasında Dış Ticaret Verileri (Milyar Dolar)

Yıllar	2002	2003	2004	2005	2006	2007
İthalat	51,55	69,33	97,53	116,77	139,57	170,06
İhracat	36,05	47,25	63,16	73,47	85,53	107,27
Dış Ticaret Açığı	-15,49	-22,08	-34,37	-43,29	-54,04	-61,79

Kaynak: www.tuik.gov.tr, 11.05.2016.

Tablo 4.3 incelendiğinde 2002 yılından itibaren ithalatın ve ihracatın düzenli artış gösterdiği görülmektedir. Ülkede ithalat artışı, tüketim artışına yönelik bir izlenim oluşturmaktadır. Aynı zamanda artan tüketim talebinin, ülke üretimiyle

karşılanamadığını da ifade etmektedir. İthalat artışının, tüketimi artırması Türkiye'nin ekonomik büyümesinde tüketimin rolü olduğu iddiasını güçlendirmektedir. Ancak bu durum Türkiye açısından riskli bir büyüme sonucunu doğurmaktadır. Ekonomik büyümenin üretimle sağlanması ise, daha fazla önerilmektedir. Ancak tablo 4.1'de görüldüğü üzere, sanayi sektörünün GSMH içindeki payı düşüktür. Ekonomik büyüme kapsamında sanayi sektörünün 1998'de (yüzde) 24 olan payının, 2012'de 19'a gerilediği düşünüldüğünde, bu bakış açısı güçlenmektedir (Yeldan ve Kolsuz 2014: 52). Tablo 4.3'e ilişkin değerlendirilmesi gereken konulardan biri de dış ticaret dengesidir. Tablo incelendiğinde, 2002'den itibaren her yıl Türkiye'nin dış ticaret açığının arttığı gözlenmektedir. Dolayısıyla söz konusu 5 yıllık süreçte ithalat oranı, ihracat oranından fazladır ki, izleyen dönemde de bu tablo değişmemiştir.

Akdemir ve Konur (2008: 4), Türkiye'de dış ticarete ilişkin açıkların döviz kurundan bağımsız olmadığını, TL'nin her yıl ortalama 7,8 değerlendiğini ve eksik değerlendirildiğini bu nedenle de dolar ve avro cinsinden farklı sonuçlar verdiğini belirtirler. Hem paranın değerlenmesinden hem de eksik değerlendirilmesinden dolayı dış ticaret açığının fazla olduğunu vurgulayan yazarlar, dış ticaret yapılan ülkelerin ve Türkiye'nin enflasyon oranlarının da bu süreçten bağımsız olmadığına dikkat çekmişlerdir. Ayrıca enflasyon ve cari işlemler arasındaki makasın giderek açılması da bu görüşü güçlendirmektedir.

2002-2007 yıllarının kapsayan dönemde oluşan dış ticaret açıklarının finanmanında başvuru alan araçlardan biri borçlanmadır. Borçlanma 1980'den itibaren Türkiye'nin önemli sorunlarından biridir. Özellikle 1990'lı yıllarda uluslararası sermaye kuruluşlarından alınan borçların, kamu maliyesi üzerinde yarattığı baskı düşünüldüğünde bu önem artmaktadır. Bu nedenle 2002-2007 yıllarında Türkiye'nin iç ve dış, kamu ve özel borçlanma düzeyinin incelenmesi faydalı olacaktır. Ayrıca borçluluk düzeyi milli gelirin ne kadarının borç için ayrıldığını gözlemlemenin yollarından biri olduğundan, dönem iktidarının ekonomik başarısını değerlendirmek de kolaylaşabilecektir.

Tablo 4.4:2002-2007 Yılları Arasında Türkiye’de Borçlanma

Yıllar	İç Borç Stoku (Milyar TL)	Dış Borç Stoku (Milyar TL)	Kamu Kesimi Borçlanması (Milyon Dolar)	Özel Sektör Borçlanması (Milyon Dolar)
2002	215,6	129,523	64,534	42,987
2003	251	144,092	70,844	48,875
2004	274,6	160,980	75,668	63,902
2005	270,3	169,732	70,411	83,895
2006	258,2	207,593	71,587	120,328
2007	248,4	249,386	73,524	160,060

Kaynak: Karagöl, Erdal, “Geçmişten Günümüze Türkiye’de Dış Borçlar”, *SETA Analiz*, 2010, (26), ss.15; www.hazine.gov.tr, 11.05.2016.²

2002-2007 yılları arasında Türkiye’de borçlanmaya ilişkin veriler değerlendirildiğinde, genellikle tüm borçlarda artış gözlemlenmektedir. Devlet hem kamu hem de özel sektörden borçlanırken, dış borçlar da sürekli artış göstermektedir. Gelişmekte olan ülkeler açısından borçlanmanın önemli sonuçlarından birinin, ekonomik büyümeyle elde edilen gelirlerin borç ödeme amacıyla kullanılması olduğunu ifade eden Karagöl (2010: 4), yabancı yatırımlar açısından da borçlanmanın, sermaye kaçışına neden olabileceğine dikkat çekmekte ve finansal istikrar için sürdürülebilir borçluluğun sağlanması gerektiğini belirtmektedir. Söz konusu dönem için Türkiye’nin uluslararası kuruluşlara borçlu olduğu ve bu borçların faiz ödemelerinin de fazla olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Bu borçluluğa rağmen Türkiye, IMF’ye olan borcunu 2013 yılında ödeyebilmiştir.

Türkiye, gerek borçlarının ödenmesi gerekse de kaynak yaratılması amacıyla 2000’lerde özelleştirme uygulamalarına hız vermiştir. Ak Parti Hükümeti, 1985-2003 yıllarında 8,2 milyar dolarlık, 2003-2014 yıllarında toplam 50,7 milyar dolarlık özelleştirme yapmıştır (www.hazine.gov.tr, 11.05.2016). Bu nedenle de çeşitli eleştirilerin merkezi haline gelmiştir. Özelleştirme İdaresi’nin verilerine göre Türkiye’nin yaptığı özelleştirme uygulamaları tablo 4.5’te yer almaktadır.

² Tabloya ilişkin ilk veri Hazine Müsteşarlığından, diğer üç ver de SETA Analizden alınmıştır.

Tablo 4.5:2002-2007 Yıllarında Yapılan Özelleştirme Uygulamalarına İlişkin Veriler

Yıllar	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Özelleştirmeyle Uygulamaları (Milyon Dolar)	21	21927				
Özelleştirmeyle Ödenen Borçlar (Milyon Dolar)	142	122	37	250	641	14

Kaynak:Doğan, Necati, “Rakamlarla Özelleştirme Türkiye’de ve Dünyada Özelleştirme Uygulamaları ve Özelleştirme Fonu’nun Kaynak ve Kullanımları”, *Özelleştirme İdaresi Başkanlığı*, 2012, ss.40-43.

Tablo 4.5’te de görüldüğü gibi Türkiye, özelleştirme gelirleriyle milyonlarca dolar borç ödemiştir. Borçların zamanında ödenmesi, ülkenin sürdürülebilir borçluluğunu devam ettirse de zarar eden kuruluşların özelleştirilmediğine ilişkin spekülasyonlar yaşanmış ancak, uygulamalardan taviz verilmemiştir. Çünkü yapılan özelleştirmelerin özellikle istihdam üzerinde olumsuz etkisi olmuştur. Neoliberal ekonomi politikalarının uygulanması bağlamında, kamu sektörünün küçültülmesi özelleştirmeler aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Ancak bu çerçevede Ak Parti Hükümeti’nin kamu karar merkezlerini bağımsızlaştırarak, üst kurullar yapısında kamu ekonomisinin dışına taşınması da etkili, bir araç olarak yorumlanabilir (Yalınpala Çokgezen, 2010: 195). Ekonomik istikrar ve büyümenin hedeflendiği 2000’li yıllarda, yapısal reformların yapılması da kaçınılmazdır. Bu nedenle devlette yaşanan dönüşümün, neoliberal bir çizgide gerçekleştiği belirtilmelidir. Devletin hizmet alanının belirlenmesi ve yeni kamu yönetimi anlayışının yönetim politikasına egemen olması da hükümetin başarı şansını artırmıştır.

2002-2007 yılları arasında ekonomik değerlerde iyileşme yakalayan, IMF ve Dünya Bankası güdümündeki Türkiye, neoliberal dönüşüm sürecinde dış taleple büyüme, mali disiplinle istikrar politikalarını ve özerk MB politikalarını hayata geçirmiştir(Yalınpala Çokgezen, 2010: 194). Bu süreçte ekonomipolitikalarından taviz verilmemiş ve yapısal değişikliklerle de süreç, güçlendirilmiştir. Ancak uygulanan ekonomi politikaları, işsizlik ve enflasyon gibi Türkiye’nin kronik problemlerini çözememiştir. Tablo 4.6’daki veriler incelendiğinde bu durum daha net gözlemlenebilir.

Tablo 4.6: 2002-2007 Yılları Arasında Enflasyon Oranları (Yüzde)

Yıllar	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Enflasyon	29,7	18,4	9,3	7,7	9,7	8,4
İşsizlik	10,3	10,5	10,3	10,3	9,9	9,9

Kaynak:Acar, Fatih, “Türkiye Ekonomisine Genel Bakış (2001-2013)”, *Çalışma Dünyası Dergisi*, 2013/1, (2), ss. 19.

1980’li yıllarda da mücadele edilen enflasyon oranı, 2001 Kriziyle doruğa ulaşmıştı. GEGP ve Acil Eylem Planıyla yürütülen sıkı para ve maliye politikasının, başarı sağladığı belirtilmelidir. Zira yıllar içinde enflasyon oranı tek haneli rakamlara indirilebilmiştir. Ancak işsizlik oranının, ülke nüfusuna oranla hala yüksek olduğu söylenmelidir. İşsizliğin yüksek olması, enflasyonun da görece yüksek olması, toplumsal sınıflar açısından olumsuz bir durum yaratmaktadır. Çünkü partinin sosyal adalete yaptığı vurgu hatırlandığında, bu durum imajı olumsuz etkilemiştir. Sosyal adaletin sağlanabilmesi ve sosyal dışlanmanın önüne geçilmesi hem liberal ekonomi hem de parti açısından önemlidir. İşsizlik ve sosyal dışlanmışlık olgusu günümüzde de devam eden problemlerdendir. İşsizlik ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi açıklayan kavramlardan biri de istihdamın milli gelir üzerindeki esnekliğidir. Tablo 4.7’de bu kavrama ilişkin verilere yer verilmiştir.

Tablo 4.7: İstihdamın Milli Gelir Üzerindeki Esnekliği (Yüzde)

Yıllar	1989-2000	1989-2008	2002-2008
Toplam	0,39	0,25	0,14

Kaynak:Kolsuz, Güneş; Yeldan, Erinc, “1980 Sonrası Türkiye Ekonomisinde Büyümenin Kaynaklarının Ayrıştırılması”, *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 2014/1, (40), ss. 54.

İstihdamın milli gelir üzerindeki esnekliğini ifade edilen tablo, belirtilen dönemlerde istihdam yaratabilme başarısına ilişkin bir paradigma sunar. Bu bağlamda üç dönem karşılaştırıldığında Türkiye’de ekonomik büyüme sağlansa da istihdam yaratılamadığı açığa kavuşur.

Özetle 2002-2007 yılları arasında 2001 Krizi’nin etkileriyle mücadele eden Türkiye, bu süreçte liberal ekonomi politikalarını uygulamaya devam etmiştir. 2002 yılından itibaren iktidar olan Ak Parti, Türkiye’de hem siyasal hem de ekonomik istikrarın sağlanmasında iradeli bir duruş sergilemiştir. 2001 ekonomik krizinin ardından uygulamaya konulan GEGP’yidevam ettiren hükümet, Acil Eylem Planını da hayata geçirmiştir. Sıkı para ve maliye politikasıyla ekonomik verilerde iyileşme sağlanmıştır. Küresel likidite bolluğunun da etkisiyle, ekonomik büyüme sağlayan Türkiye, genel olarak enflasyonla mücadelede ve dış ticaretin geliştirilmesinde başarı sağlamıştır. Ancak 2002-2007 yıllarında sağlanan ekonomik büyüme, istihdam yaratmada başarılı olamamıştır. Bu yıllarda hükümetin başarısız olduğu alanlardan biri de cari işlemler bilançosu açıkları ve borçluluk durumudur. Türkiye, yaşadığı ekonomik

krizleri atlattmak amacıyla uluslararası finans kuruluşlarına başvurduğu için, borçluluk durumu devam etmiştir. Bunun yanında dış ticaret açıkları da borçluluk düzeyini artırmıştır. 2007 yılında ABD’de başlayan “Mortgage Krizi” gelişmekte olan ülkeleri etkilemiş ve dünya küresel krizle karşı karşıya kalmıştır. 2008 yılında Türkiye’de bu krizden etkilenmiş ancak ekonomik liberalleşme sürecinden taviz verilmemiştir. 2008 sonrası dönemde Türkiye’nin liberalleşme başarısı alt başlıkta değerlendirilmiştir.

4.2. 2008: Küresel Ekonomik Kriz ve Türkiye’ye Etkileri: Harcamaları Teşvik Dönemi ve Kemer Sıkmanın İflası (Alın Verin Ekonomiye Can Verin)

Türkiye Ekonomisi’nin 2002-2007 yıllarında sağladığı görece ekonomik iyileşme, dünya konjonktüründe yaşanan 2008 küresel kriziyle sarsılmıştır. ABD’de yaşanan Mortgage Krizi, Türkiye ve gelişmekte olan ülke ekonomilerini olumsuz etkilemiştir. 2008 küresel krizinin nedenleri arasında tam manasıyla konsensüs bulunmadığını ifade eden Kaderli ve Küçükaya (2012: 86)bu durumu şu şekilde özetlemiştir: krizin sebebi konut sektörü kaynaklı kredi patlaması (mortgage), konut fiyatlarındaki şişkinliğin 2007’den itibaren tersine dönmesi ve bunun sonucunda sanayi üretiminde ciddi gerilemeler, işsizlik oranlarında büyük artışlarve denetim mekanizmasının başarısızlığıdır.Söz konusu sebeplerle 2007 yılında ABD’de başlayan ekonomik kriz, küresel nitelikte etkiler yaratmıştır.

Ekonomik krizin en önemli sebeplerinden biri, sermayenin üretimden çekilerek finansa kayması ve paranın doğrudan üretimle ilişkisinin olmasıdır (Yıldırım, 2010: 53). Üretim artışı sağlanamaması, ülkelerin ithalatlarını artırmalarına sebep olarak ekonomik krizleri derinleştirmiştir. Tablo 4.7’de bu durum daha net gözlemlenebilmektedir.

Tablo 4.8: 2005-2009 Yıllarına İlişkin Bazı Ekonomik Veriler (Yüzde)

Üretim Artış Hızı	2005	2006	2007	2008	2009
Dünya Üretimi	4,4	5,1	5	3	3
Gelişmiş Ülkeler	2,6	3	2,6	0,6	0,5
Gelişmekte Olan Ülkeler	7,1	7,9	8	6	6,1
Türkiye (İmalat Sektörü)		8,4	5,6	0,8	

Kaynak:Yıldırım, Süreyya, “2008 Yılı Küresel Ekonomi Krizinin Dünya ve Türkiye Ekonomisine Etkisi”, *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 2010/ 12, (18), ss.51-53.

Tablo4.7 incelendiğinde; gelişmiş ve gelişmekte olan ekonomilerde ve genel olarak dünya üretiminde düşüş yaşandığı görülmektedir.Bu durum ise sermayenin finansa kayması bağlamında anlam kazanmaktadır. Türkiye açısından değerlendirilme

yapıldığında, 2007-2008 yılları arasında üretim artışının yaklaşık 5 puan gerilediği gerçeklik taşır. Bu durum ya üretimin düşmesinden ya da üretimde kullanılan atıl kapasiteden kaynaklanmaktadır ki, Türkiye’de 2007-2008 yılları arasındaki kapasite kullanım oranı yüzde 9,7 oranında azalmıştır (Yıldırım, 2010: 51). Dolayısıyla ekonomik kriz Türkiye’de üretimin düşmesinde etkilidir. 2008 ekonomik krizi reel GSYİH bağlamında değerlendirildiğinde 2008’in ilk çeyreğinde -6,2’den aynı yılın son çeyreğinde -13,5’e düştüğü belirtilebilir (Ertuğrul vd., 2010: 63). Türkiye’nin ekonomik sorunlarından biri olan ara mal ve ithal ürünler üzerinden gerçekleştirilen üretim süreci, risklidir. Dolayısıyla mümkün olduğunca ihracat artışı sağlanması ve ithal ürünlerin Türkiye’de üretilmeye başlanması ekonomik başarı açısından önem taşımaktadır.

Türkiye, 2008 ekonomik krizinin etkilerini yoğun olarak 2009 yılında yaşamıştır. 2008 Krizi küresel nitelikte olmasına rağmen Türkiye bu krizi, beklenenden daha az hasarla atlattır. Çünkü Türkiye Ekonomisi’nin kriz döneminde, büyüme ivmesi büyük bir değişime uğramamıştır. 2008 Krizi’nden Türkiye’nin çok büyük hasarla çıkmamasının nedenlerini Acar (2013: 17) şu şekilde ifade etmiştir: vergi borçlarının taksitlendirilmesi, Varlık Barışı (yurtdışındaki sermaye araçlarının, milli ekonomiye dahil edilmesi) uygulaması, ÖTV-KDV indirimleri, KOBİ’lere kurumlar vergisi muafiyeti, yatırım teşvikleri ve istihdama yönelik girişimlerdir. Krize karşı alınan diğer tedbirler ise şu şekilde ifade edilebilir (Ertuğrul vd., 2010: 68):

- Vadesi geldiği halde ödenmemiş tüm vergi alacakları taksitlendirilmesi
- Mevduata güvence verme yetkisi TMSF’den alınarak Bakanlar Kurulu’na devredilmesi
- Hisse senedi alım satımlarında uygulanan stopaj oranı % 0’a indirilmesi
- KOSGEB kanalı ile KOBİ’lere faizsiz kredi sağlanması
- Merkez Bankası’nın döviz mevduat münzam karşılıklarını düşürerek bankacılık sistemine kaynak yaratması
- Halk Bankası kanalıyla esnaf ve sanayiciye yeni kredi imkanlarının sağlanması
- SSK işveren primlerinde 5 puanlık indirim yapılması
- Eximbank’ın kredilerinin arttırılması ve sermayesinin güçlendirilmesidir.

Yukarıda ifade edilen tedbirlerle, ekonomik krize rağmen büyüme hedefinin sarsılmadığı gözlemlenmektedir. Kamu harcamalarında artışa rağmen vergi gelirlerinin

taksitlendirilmesi, kredi ve faiz düzenlemeleri, hükümetin bu konuda sorumluluk aldığını göstermektedir. Ancak varlık barışı uygulamalarının da ekonomik göstergelerde yanıltıcı bir rol üstlendiği söylenmelidir. Çünkü yurtdışında yaşayan yurttaşların gelirleri de Türkiye’deki hesaplamalara dahil edilmiştir.

Alınan söz konusu tedbirlerle görece başarı sağlansa da krizin yarattığı negatif etkiler de vardır. 2008 Krizinde Türkiye’de işyeri sayısı (yüzde) 9,4 küçülürken, işsizlik 9,8 artmış ve reel kesim güven endeksi bir yıl içinde 101,2’den 54,6’ya düşmüştür (Yıldırım, 2010: 52).Ekonomik krizlerin en önemli toplumsal sorunlarından biri olan işsizlik, 2008 yılında da artış göstermiştir. Bu artış, Türkiye’nin kronik sorunlarından biri olduğu için, ayrıca önemsenmelidir. Türkiye Ekonomisi’nin yaşadığı ekonomik krizler istikrarsızlıkla ilişkilendirildiğinden, reel kesim güven endeksi bir yıl içinde yaklaşık yarıyarıya azalmıştır. Bu durum üreticilerin ve yatırımcıların Türkiye Ekonomisi’ne ilişkin kaygılarından kaynaklanmıştır. Temel ekonomik göstergeler irdelendiğinde bu kaygının haklı/haksız olduğuna ilişkin karar verilebilir. Tablo 4.8’de kriz dönemine ilişkin bazı temel veriler yer almaktadır.

Tablo 4.9: 2008-2013 Yılları Arasında Temel Ekonomik Göstergeler (Yüzde)

Yıllar	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Enflasyon	10,1	6,5	6,4	10,5	6,2	7,1
İşsizlik	10,6	14	11,9	9,8		
GSMH	0,7	-4,7	10,3	8,8	2,2	

Kaynak:Acar, Fatih, “Türkiye Ekonomisine Genel Bakış (2001-2013)”, *Çalışma Dünyası Dergisi*, 2013/1, (2), ss. 19; Kaderli, Yusuf; Küçükkaya, Hatice, “2008 Dünya Finansal Krizi Sonrası Türkiye Ekonomisinde Yaşanan Gelişmelerin Bazı Ülkelerle Karşılaştırmalı Olarak İncelenmesi”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2012, (12), ss.90.

Tablo4.9değerlendirildiğinde 2002-2007 yıllarında yaşanan ekonomik iyileşme etkilerinin 2008’de gerilediği söylenmelidir. Tablo 4.6’da yer alan bilgiler ışığında, 2007 yılında yüzde 8,4’ e indirilen enflasyon oranının 2008 yılında tekrar iki haneli rakamlara ulaştığı görülmektedir.Tablo4.9 incelendiğinde Türkiye’ye ilişkin verilerin istikrarsız olduğu göze çarpmaktadır. Bu durum Türkiye gibi gelişmekte olan ekonomiler açısından beklenen bir sonuç olmakla birlikte, Türkiye ekonomik açıdan kimi zaman gelişmekte olan ekonomilerden yüksek, kimi zaman da düşük başarı göstermiştir. İşsizlik oranlarının da 2011 yılına kadar sürekli artış gösterdiği izlenmektedir. Bu bağlamda 2008 krizinin Türkiye’de işsizliği artırdığı iddia edilebilir.

Diğer yandan 2009 yılında GSMH oranının eksi değerlere düşmesi, 2008 krizinin etkilerinin 2009’da gerçekleştiği iddiasını güçlendirmektedir.

2008 Krizi Türkiye’de beklenen negatiflikte sonuç doğurmamıştır. Türkiye ekonomisi kriz döneminde büyümeye devam etmiştir. Bazı ekonomik verilerde negatif sonuçlar yer alsa da genel olarak başarılı bir kriz yönetiminin gerçekleştirildiği iddia edilebilir. Türkiye’nin dünya ülkeleri arasındaki yerinin belirlenmesi ise bu iddiayı güçlendirebilir. Dünya Bankası ve Dünya Gelişme Göstergeleri’nde Türkiye’nin yerinin belirlenmesi bu yıllarda gerçekleştirilen neoliberalleşme başarısının ölçülmesinde fayda sağlayabilir. Tablo4.10 ile Türkiye ve dünya ülkeleri arasında kıyaslama yapma şansını yakalayabiliriz.

Tablo 4.10: 2002-2013 Yılları Arasında Temel Ekonomik Veriler Bağlamında Dünya Ülkeleri ve Türkiye Kıyaslaması (Yüzde)

	Büyüme Oranları	Yatırım/GSYİH
Üst Orta Gelirli Ülkeler	6,1	28,8
Orta Gelirli Ülkeler	6,1,	27,9
Alt Gelirli Ülkeler	5,6	22,7
Türkiye	5,1	19,7

Kaynak: Benlialper, Ahmet; Cömert, Hasan; Düzçay, Güney, “2002 Sonrası Türkiye Ekonomisinin Performansı: Karşılaştırmalı Bir Analiz”, *ERC Working Papers in Economics*, 15/04 May/ 2015, ss.28.

2002-2013 yılları arasında Türkiye’nin dünya ekonomisi içindeki yerinin belirlenmesinde tablo 4.10 önemli bir yere sahiptir. Türkiye alt gelirli ülkelere daha düşük büyüme ivmesine ve yatırım oranına sahip görünmektedir. Bu doğrultuda oranların ekonomik büyüme söylemiyle çeliştiği ifade edilebilir.

2000’li yıllarda yaşanan ekonomik büyümenin itici gücü özel tüketimdir (Murat, Şener, 2014: 3). Bu durum ise, ekonomik büyümede istikrarın sağlanmasını imkansız kılmaktadır. Tahsin (2015: 10-11); Türkiye için özellikle artan oranlı büyümenin yakalanmasında, kısa vadeli sermaye akımlarının etkili olduğunu, ancak bu akımların cari işlemler açığını artırdığını ve ülke açısından kırılganlık yarattığını belirtir. Dünya ülkeleri içinde Türkiye’nin yeri belirlendikten sonra Türkiye’nin 2000’li yıllara ilişkin temel ekonomik göstergelerini irdelemek de faydalı olacaktır.

Tablo 4.11: 2002-2014 Yıllarına İlişkin Temel Verilerin Genel Dağılımı (Yüzde)

Yıllar	2002-2007	2008-2009	2010-2014	2002-2014
Enflasyon Oranları	13,9	8,3	7,7	10,6
İşsizlik Oranları	9,1	11,5	9,5	9,6
Ekonomik Büyüme Oranları	6,6	-2,1	5,2	4,7
Kamu Borcu Oranları	56,7	43,0	37,4	47,2
Cari Denge	-3,8	-3,7	-7,1	-5,1
Doğrudan Yatırım/GSYİH	1,6	1,70	1,1	1,5
Portföy Yatırım/GSYİH	1,2	-0,3	3,1	1,7
Diğer Yatırım/GSYİH	2,4	1,8	3,5	2,7

Kaynak: Benlialper, Ahmet; Cömert, Hasan; Düzçay, Güney, “2002 Sonrası Türkiye Ekonomisinin Performansı: Karşılaştırmalı Bir Analiz”, *ERC Working Papers in Economics*, 15/04 May/ 2015, ss. 28-38.

Tablo 4.11, 2000’lerde Türkiye ekonomisinde yer alan değişiklikleri ayrıntılı biçimde ele almaktadır. Ancak 2000’li yıllara ilişkin kesin hükümlere varmak, süreç devam ettiği için mümkün görünmemektedir. Bu nedenle verileri dönemsel olarak ele almak, daha doğru değerlendirme yapmayı kolaylaştırır. Enflasyon, 1980’li yıllardan itibaren kronik ekonomik problemlerden biridir. Kriz dönemleri sonrasında da enflasyonla mücadele, hükümetlerin ekonomik hedefleri arasında yer almıştır. 2000’li yıllar değerlendirildiğinde yıllar içinde görece bir düşüş yaşansa da son 12 yılın enflasyon oranlarının yine de çift haneli rakamlarda olduğu görülmektedir. 2000’li yıllarda Türkiye enflasyon oranları bağlamında, Mısır, Pakistan, Hindistan ve Güney Afrika’nın gerisinde kalmıştır (Benlialper vd, 2015: 20). Toplumsal sonuçlar yaratması nedeniyle, işsizlik oranları incelendiğinde, kronikleşen işsizlik probleminde de başarı sağlanamadığı söylenebilir. Çünkü işsizlik, Türkiye’deki nüfusla birlikte değerlendirildiğinde 2002 yılından 2014 yılına kadar geçen sürede yaklaşık 0,5’lik bir düşüşün söz konusu olduğu söylenmelidir. Türkiye işsizlikle mücadelede, Filipinler, Macaristan, Endonezya ve Pakistan gibi ülkelerin gerisindedir (Benlialper vd, 2015: 19). Enflasyon ve işsizlik oranları toplumsal açıdan yük oluşturan verilerdendir. Bu nedenle, söz konusu alanlarda başarı sağlanması, hükümetlerin başarılarını belirlemektedir.

2002-2007 yılları arasında yakalanan büyüme evresi, genel bir değerlendirmeye tabii tutulduğunda yüzde 4,7’lik orana tekabül etmektedir. Bu oran 1924-2012 yılları arasında yüzde 4,8’dir (Seval, Özdemir, 2013:3). Yukarıda da bahsedildiği gibi, 2002-

2007 yılları arasındaki likidite bolluğunun bir yansıması olarak ele alınan büyüme olgusunun, istikrarlı olmadığı söylenmelidir. 2008 ekonomik krizinde ise ülke ekonomisi küçülmüş ancak, küçülmenin yarattığı etki kısa vadeli sermaye hareketleriyle karşılanmıştır. Bu dönemlere ilişkin cari açıklar ise, Türkiye'nin en başarısız ekonomi politikalarını oluşturmuştur. Çünkü cari açığın GSYİH'ya oranının yüzde 5 seviyelerinde olması önerilirken, 2002'de Türkiye'de bu oran yüzde -0,3'ken; 2013'te -7,9'dur (Özçelik, 2015:4). Cari açığın artması, borçlanmanın artması anlamına gelmiş ve Türkiye açısından risk oluşturmuştur. Bu bağlamda bazı yazarların görüşlerine başvurmak faydalı olacaktır.

2008 Krizi'ni büyük kayıplar vermeden atlatan Türkiye, özellikle 2010 yılından itibaren ekonomik açıdan zorlayıcı bir süreçten geçmektedir. 2013 yılında “kırılgan beşli” (Türkiye, Brezilya, Hindistan, Güney Afrika ve Endonezya) arasında yer alan Türkiye için, cari işlemler açığı ve enerji bağımlılığı “aşıl topuğu”³ olarak yorumlanmaktadır (Tahsin, 2015: 3). Kırılgan beşli olarak ifade edilen ülkeler arasında cari işlemler açığının ve GSMH içinde dış borcun en yüksek olduğu ülke Türkiye'dir (Hayaloğlu, 2015: 133). Dolayısıyla Türkiye, söz konusu sorunları çözemediği takdirde gelişmiş ekonomiler arasında yer alması zor görünmektedir. Bu durum, Türkiye ekonomisine ilişkin iyimser imajı sarsmaktadır. Türkiye ekonomisinde kırılganlık arttığı sürece, ekonomik krizlerden etkilenme oranı artarak, yabancı sermayenin ülke içinde tutulması zorlaşabilecektir. Tabloda da görüldüğü üzere 12 yıllık sürede, doğrudan yatırımların oranı düşük kalmış ve 2008 krizinin etkileri izleyen yıllarda hissedilmiştir. Enerji bağımlılığı ise Türkiye açısından önemli bir problem oluşturmaktadır. Türkiye, tükettiği enerjinin neredeyse yüzde 75'ini ithal etmekte ve toplam ithalat içinde enerjinin payı yüzde 22'yi bulmaktadır (Özçelik, 2015:5). Bu nedenle de Türkiye'de cari açığın düşürülmesi için enerji üretimi gerekli görünmektedir.

2000'li yıllarda uygulanan hükümet politikalarının da Türkiye ekonomisinde yarattığı dönüşüm, liberalleşme perspektifinden ele alınmalıdır. Bu dönemde kamu maliyesine ilişkin disiplinli bir tutumun, var olduğu söylenmelidir. Ekonomik krizlerin etkisiyle artan kamu harcamaları, bütçe açıklarına neden olmuştur. Disiplinli kamu maliyesi politikaları, KKBG'deki azalış ve düşen faiz oranları sayesinde, 2001 kriziyle

³ Antik Yunan'da yarı tanrı olan Akhilleus'un sadece ayak topuğundan vurularak öleceği mitolojisinden ortaya çıkan bir kavramdır. Truva Savaşı'nda Akhilleus, Prens Paris tarafından ayağından vurularak öldürülmüştür (tr.wikipedia.org, 25.05.2016).

yüzde -12,4 olan bütçe dengesi, yaklaşık 10 yıllık sürede -3,1' e indirilebilmiştir (Seval, Özdemir, 2013:11). Bütçe dengesinin sağlanabilmesi ekonomik istikrarın olmazsa olmaz koşullarından biridir. 2000'li yıllarda bütçe dengesinin sağlanabilmesinde görece başarılı olduğu ifade edilebilir. Vergi politikasının da yeniden gözden geçirilmesi, istikrarın sağlanmasında etkili bir araç olarak karşımıza çıkar.

2006 yılından itibaren MB'nın para politikasına ilişkin yaptığı düzenlemede, hem fiyat hem de finansal istikrar hedefi ve bu hedefler doğrultusunda kullandığı yapısal ve konjonktürel araçlar da ekonomik açıdan önem taşır (Seval, Özdemir, 2013:14). Kısa vadeli yurt dışı finansman imkanlarına kavuşmak, sermaye akımlarının hızlandırılmasını kolaylaştırırken (bol ve düşük maliyetle); TL'nin aşırı değerlenmesi makro finansal risklere sebep olmuş ve net ihracatın büyümeye negatif katkısı, cari açık risklerinin daha yakından izlenmesi gerektiğini ortaya koymuştur (Seval, Özdemir, 2013:13). Çünkü gelişmiş ekonomiler, genişleyici para politikasını uygularken; gelişmekte olan ülkeler, risklerle karşılaşmaktadır. Bu nedenle de ülkede cari dengenin sağlanması zorunlu olmaktadır. Türkiye'nin dış ticaret verileri incelendiğinde bu durum netlik kazanabilir.

Tablo 4.12: 2000'li Yıllara İlişkin Dış Ticaret Verileri (Milyar Dolar)

Yıllar	2007	2008	2009	2010	2011
İthalat	170	201,9	140,9	185,5	240,8
İhracat	107,2	132	102,1	113,8	134,9
Dış Ticaret Açığı	-62,8	-69,9	-38,8	-71,7	-105,9

Kaynak: www.tuik.gov.tr, 11.05.2016.

Tabloda da görüldüğü gibi, 1980'li yıllardan süregelen dış ticaret açığı problemi 2000'lerde de devam etmektedir. Çünkü bu yıllarda ihracat oranı, ithalat oranını karşılayamamış ve 2007'den 2011'e kadar ihracatın ithalatı karşılama oranı düşmüştür. Bu durum Türkiye'de talebin arttığını göstererek, ithalat oranlarının artışına neden olmaktadır. 2009 yılında dış ticaret açığının azaldığı gözlenmektedir. Bu azalışın nedenlerinden biri krizin etkilerinin 2009'da daha fazla hissedilmesi, diğeri de ithalatın ihracata oranla daha fazla düşmesidir

Uluslararası finans kurumlarıyla Türkiye arasındaki ilişkilerin, 2000'lerde değiştiği belirtilmelidir. 2005 yılında IMF ile imzalanan ve 2008'de sona eren 19. Stand-by anlaşması, Türkiye-IMF ilişkilerinin son anlaşmasıdır. Karagöl ve Bingöl

(2013: 28-29) Türkiye'nin 10 yıllık süreçte izlediği ekonomi politikaları nedeniyle krize rağmen IMF'ye başvurmayabilecek bir duruşa sahip olduğunu ancak, IMF'nin teknik konularda Türkiye'ye danışmanlık yaptığının altını çizerek, IMF'siz Türkiye'nin uluslararası kredi derecelendirme notlarında iyileşme yaşadığını belirtmişlerdir. Türkiye 1961 yılından itibaren IMF'den aldığı toplam 23,5 milyar dolarlık borcunu 2013 yılında ödemiştir (kdk.gov.tr, 17.05.2016). Söz konusu gelişme Türkiye açısından önem taşımaktadır. Zira Türkiye özellikle 1994 ve 2001 Ekonomik Krizlerinde IMF'ye bağımlı hale gelmişti. Söz konusu borçlar ve faizleri, ciddi bir ekonomik yük oluşturmuştur. 2000'li yıllarda yapılan özelleştirmeler de IMF'ye borcun tamamlanmasında etkiye sahiptir. Aşağıdaki tabloda 2008 yılından itibaren yapılan özelleştirme uygulamalarına ilişkin bilgiler yer almaktadır.

Tablo 4.13: 2008 Yılından İtibaren Yapılan Özelleştirme Gelirleri

Yıllar	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Milyon Dolar	6259	2275	3082	1358	3021	12486	6341	1996

Kaynak: www.oib.gov.tr, 30.05.2016.

Özelleştirme İdaresi'nin verileri doğrultusunda, 2000'li yıllarda özelleştirmenin bir politika olarak uygulandığı ifade edilmelidir. Zira 1986-2003 yıllarında yapılan özelleştirme tutarı 2005 yılındaki tutara neredeyse eşittir. Özelleştirme tablo 4.12'deki değerlerle birlikte düşünüldüğünde, cari dengedeki bozulmanın arttığı yıllarda, daha sık başvuru bir uygulamadır. Ayrıca özelleştirme uygulamaları, bütçe açığının GSYİH içindeki payının azaltılması amacına da hizmet etmiştir ancak; Maastricht Kriteri olarak tanımlanan yüzde 3 seviyesinin altında kalmıştır (Karagöl, 2013: 95).

2000'li yıllarda Türkiye'de ekonomik büyüme ile ilgili öne çıkan tartışmalardan biri de "orta gelir tuzağıdır". Bu kavram üst-orta gelirli ülkelerin, bir üst kademeye geçememesi anlamını ifade etmektedir. Türkiye'nin orta gelir tuzağını yaşayan ülkelerden biri olduğuna ilişkin iddiaları Bulut ve Koçak (2014: 3) şu şekilde aktarır:

- Türkiye imalat sektöründe en çok katma değer yaratan ülkeler arasında 1990 yılında 13. sıradayken; 2000 yılında 15. sıraya gerilemiş ve 2010 yılında listeden çıkmıştır

- Türkiye’de imalat sanayisi içinde ihraç edilen, sanayi ürünlerinde ileri teknoloji kullanım oranı 2000’de (yüzde) 5’ken; 2002’de 2’ye gerilemiş ve 2012 yılına kadar da artış göstermemiştir
- PISA⁴ endeksine göre Türkiye 65 ülke arasında 44. sıradadır
- Türkiye’de Ar-Ge harcamalarının GSMH’ya oranı 2003-2013 döneminde (yüzde) 0,48’den 0,95’e yükselse de OECD ortalamasının altındadır (34 ülke içinde 32. sırada).

Orta gelir tuzağı, gelişmekte olan ekonomiler açısından risk oluşturmaktadır. Yukarıdaki veriler incelendiğinde ekonomik büyümenin, sanallığı ortaya çıkmaktadır. Zira Türkiye ekonomisi, üretim sürecinde ve yüksek teknolojili ürün ihracatında ilerleme kaydedemedikçe söz konusu büyüme, bağımlılıkla ilişkilendirilecektir. Bu bağlamda Alçın ve Güner (2015: 36), Türkiye’nin orta gelir tuzağından kurtulmasının yollarını şu şekilde ifade etmektedir: toplam faktör verimliliğinde ve hizmet sektörü katma değerinde artış sağlanmalı, yatırımlar ulusallaştırılmalı, yenilikçilik artırılmalı, eğitim ve beşeri sermaye güçlendirilmeli, inovasyon ve Ar-Ge çalışmaları ve uzun dönemli teknoekonomi politikaları yürütülmelidir. Söz konusu öneriler, Türkiye’de hem teknolojinin hem de yeniliğin üretim sürecine dahil edilmesiyle mümkün olacaktır. Ancak bu bağlamda beşeri sermaye gözden kaçırılmamalıdır. Zira Türkiye’nin PISA endeksine göre 44’ncü sırada yer alması, eğitim sistemine ilişkin sağlıklı bir paradigmadan kaynaklanabilir. Bu nedenle ekonomik büyüme, kalkınma perspektifiyle birlikte alınması gereken bir konudur.

2000’li yıllarda sağlanan ekonomik gelişmişlik düzeyi değerlendirildiğinde, Türkiye’nin dünya ekonomileri arasındaki sıralaması 18’dir (www.mfa.gov.tr, 25.05.2016). Ancak ekonominin büyük olması insani gelişim endeksiyle birlikte değerlendirildiğinde bu sonuç çelişkili bir görünüme sahiptir. Türkiye 2015 insani gelişme endekslerine göre, 187 ülke arasında 72. sırada yer almaktadır (www.tr.undp.org, 25.05.2016). Dolayısıyla ekonomik büyüme olgusunun topluma yansımaları, pozitif bir nitelik taşıyamamaktadır.

Özetle, 2000’li yıllarda da liberalleşme eğiliminin devam ettiği belirtilmelidir. 2002 yılından itibaren iktidarda kalmayı başaran Ak Parti hükümetleri, ekonomik ve siyasal istikrarı sağlamaya çalışarak, Türkiye’de yapısal dönüşümleri

⁴ OECD tarafından hazırlanan 15 yaşındaki lise öğrencilerinin matematik, okuma ve fen derslerindeki bilgi ve becerilerini ölçüldüğü ölçektir (Bulut, Koçak, 2014:3).

hayata geçirmiştir. Başta ekonomik sorunların çözümünde rol alan hükümetler, 2001 ekonomik kriziyle uygulamaya konulan GEGP'ni devam ettirmiştir. 2008 ekonomik kriziyle, 2000'lerden itibaren yakalanan büyüme oranları düşmüştür. Ekonomik krizin etkileri, ulusal hesaplamalarla yanıltıcı sonuçlara işaret etmiştir. 2013 yılında IMF'ye olan borç ödenerek, 2012'de Fitch derecelendirme kuruluşu Türkiye'nin kredi notunu "BBB-" ile "yatırım yapılabilir seviyeye" yükseltmiştir (Karagöl, 2013: 98). Söz konusu olumlu gelişmelere rağmen Türkiye'nin orta gelir tuzağına düştüğüne ilişkin görüşler de bu dönemdeki tartışmalar arasındadır. Dünyanın en büyük 20 ekonomisinden biri olan Türkiye, insani gelişme endeksine göre 72'nci sırada yer alarak çelişkili bir konuma sahip olmuştur.

Yapısal reformlara rağmen, cari işlemler açığı ve enerji bağımlılığı Türkiye açısından risk oluşturmaktadır. Türkiye'nin büyüme ivmesinde, özel tüketimin payı oldukça yüksektir. Bu durum dış ticaret dengesinin oluşturulamamasıyla birlikte ele alındığında, Türkiye'nin üretimde niteliksel ve niceliksel olarak başarısız olduğu ifade edilmelidir. Dolayısıyla Türkiye, üretimle büyümeyi sağlayamadıkça kırılgan ve istikrarsız bir ekonomik sistemle karşı karşıya kalmaktadır. Yaklaşık 30 yılı aşkın süredir mücadele edilen işsizlik ve enflasyon da Türkiye ekonomisindeki toplumsal riskleri artırmaktadır. Ekonomik büyüme ve kalkınma hedefleri, toplumsal bir bakış açısıyla ele alınarak yüzyılın gerektirdiği yeniliğin üretim sürecine dahil edilmesi, ekonomik ve toplumsal sorunların çözümü için başlangıç sayılabilir.

4.3. 2000'lerde Siyasal Liberalizm: Devletin Yeniden Yapılandırılma Süreci

1980'li yıllardan itibaren hedeflenen liberalleşme, bütünlüklü bir çerçevede uygulanamamıştır. Türkiye'de liberalizm, ekonomiye indirgenmiş ve siyasal alan ikinci planda kalmıştır. 2000'li yıllarda da devam eden liberalleşme hedefinde ekonomik alanın siyasal alana göre öncelendiği iddia edilebilir. 2000'lerde siyasal liberal düzenlemeleri de görmek mümkündür ancak, liberal değerlerin ne ölçüde toplumsallaştırılabildiği tartışmalıdır. Türkiye'de liberalizm özgürlük, bireycilik ve rasyonalizm kökenli bir kavrayışla mı ele alınmaktadır sorusu 2000'lerde yaşanan liberalleşme hakkında bilgi sahibi olmayı kolaylaştırabilir. Bu bağlamda 2000'li yıllarda devlette yaşanan dönüşümün irdelenmesi açıklayıcı olabilir.

2002 yılından itibaren Türkiye'de iktidar partisi değişmediği için devlette yaşanan dönüşümün rotası, Ak Parti hükümetlerinin politikaları çerçevesinde ele alınmalıdır.

Hükümet tarafından gerçekleştirilen yasal ve yapısal düzenlemeler, Türkiye’de siyasal ve toplumsal alanının yeniden dizaynına olanak tanımıştır. Diğer yandan burjuvazinin, bürokrasinin el değiştirdiği, devlet ideolojisinin sağ-muhafazakar çizgiye yerleştiği ve merkez-çevre, asker-sivil ilişkilerinde köklü bir dönüşümün olduğu belirtilmelidir.

2000’li yıllarda gerçekleşen burjuvazinin el değiştirmesi, diğer dönüşümler üzerinde de etkilidir. Sermaye sınıfının, hükümetlerin yanında veya karşısında konumlanması, devletteki dönüşümün ana hatlarını oluşturur. Bu başlıkta iddia edilen burjuvazinin ⁵ el değişimi, İstanbul Sermayesi’ningüç kaybetmesi ve onun yerine Anadolu Sermayesi’nin güçlenmesidir. Burjuvazinin iki fraksiyon olarak nitelenmesinin nedenleri arasında, söz konusu sınıflandırmaya dahil olanların yaşam tarzı, eğitim durumu, yetiştiği toplumsal sınıf etkilidir. Savran (2014: 56) bu iki fraksiyon arasındaki farkı şu şekilde özetler: biri, büyük kentlerde varlıklı ailelere mensup, Türkiye’nin iyi üniversitelerinde okumuş, genelde dünyaya açık, erken yabancı dil öğrenmiş (bir veya daha fazla), Batı tipi hayat tarzı süren; diğeri ise küçük kent veya kırsalda, daha az varlıklı ailelerde yetişen, alçakgönüllü veya taşra üniversitelerinde okumuş, sonradan İngilizce öğrenmiş, dünyaya daha kapalı ve daha İslami, muhafazakar hayat tarzı süren insanlardan oluşmaktadır. Bu toplumsal değerler bağlamında burjuvazi sınıfının, siyasi ve ekonomik tercihlerinin oluştuğu iddiasından hareket edersek, ilk grupta yer alanların İstanbul, ikinci grubun da Anadolu sermayesini temsil ettiği söylenebilir.

Burjuvazinin el değiştirdiğine yönelik görüşler, tarihsel bir gerçekliğe işaret etmektedir. Türkiye’nin büyük sermaye sahipleri ve bu sermaye gruplarının oluşturduğu kuruluşlar ekonomik faydaları doğrultusunda, devletle organik bağ kurmuşlardır. Bu baği Buğra ve Savaşkan (2015: 48), ulusal burjuvazinin yaratılması ve güvenli pazar arayışında devlete yaslanma olarak ifade ederler. Söz konusu karşılıklı çıkar ilişkisi, 2000’li yıllara kadar devam etmiştir. İstanbul Sermayesi’nin sektörel olarak tekelleşmesi, 2000’lerde Anadolu Sermayesi’nin, rekabet edebilecek konuma gelmesi ve hükümetin desteğini almasıyla değişmiştir.

1990’lı yılların ekonomik ve siyasal istikrarsızlığı, burjuvazi üzerinde de olumsuz etki yarattığı için İstanbul Sermayesi, 2002 seçimlerinde Ak Parti hükümetine destek vermiştir. TÜSİAD başta olmak üzere Türkiye’nin sermaye gruplarının dış ekonomik ilişkilerde tercih ettiği strateji, devletin Batılı ülkelerle özellikle AB ile sıkı ilişkileri

⁵ Tez savunmasında görülen lüzum gereği burjuvazinin siyasal ayrımında, İstanbul Sermayesi ve Anadolu Sermayesi kavramlarına yer verilmiştir.

koruması (Buğra ve Savaşkan, 2015: 49) ve hükümetin Milli Görüş Hareketi'nden farklı bir söylem benimseyerek neoliberalizme ve serbest piyasa ekonomisine yaptığı vurguya destek vermesidir (Savran, 2014: 91). Ülkede siyasal istikrarın sağlanması, ekonomik ve toplumsal istikrar sağlamaktadır. Bu durum kuşkusuz ülke burjuvazisi açısından da önemlidir ve hükümete verilen destekte belkide en önemlisi Erbakan'ın, Batı'ya olan şüpheciliğinin tasfiye edilmesidir. Ancak hükümetin Batı'ya bakış açısıyla, ulusal burjuvazinin bakış açısının farklılaştığı belirtilmelidir. Batıcılığa ilişkin farklılığı Savran (2014: 111) “stratejik batıcılık” (ulusal burjuvazi) ve “taktik batıcılığı” (Ak Parti) olarak nitelendirir. Bu bakış açısında haklılık payının olduğu, özellikle 2007 yılından itibaren hükümet ve Anadolu Sermayesi arasında kurulan bağla güçlenmektedir.

Hükümet ve burjuvazi fraksiyonları arasındaki ve bu fraksiyonların kendi arasındaki mücadele, siyasal alana yansımaktadır. Burjuvazinin bütün olarak ele alınmasını güçleştiren bu siyasal yansıma, çeşitli tarihsel nedenlere dayanmaktadır. İslamcı burjuvazi (yazarın isimlendirmesi) ve ulusal burjuvazi (yazarın isimlendirmesi) arasındaki ayrışmanın üç boyutlu olduğunu ifade eden Tanyılmaz (2014: 159), bu durumu şu nedenlere bağlar:

- Artık değere el koymak ve daha fazla pay almak bakımından ekonomik çıkar mücadelesi
- Yeni dünya düzeninde yer tutma ve dünya ile bütünleşme sürecinde, Batı ve İslam dünyası ilişkilerinde öncelikler bakımından politik mücadele
- Laiklik, Batı ya da İslami değerler gibi konularda ideolojik mücadeledir.

Burjuvazi fraksiyonları arasındaki ekonomik çıkar mücadelesi, temel belirleyicidir. Zira ekonomik açıdan güçlü olmak, büyümenin itici gücüdür. İkinci olarak küreselleşme sürecinden kopukluk mümkün olamayacağı için, uluslararası sermayeyle bütünleşme yarışı, ekonomik gücü de belirlemektedir. Ancak ayrışma nedenleri, sadece ekonomik çıkar mücadelesinden ibaret değildir. Kültürel değerlerin ilerleyen yıllarda güçlü bir savunma stratejisine dönüştüğü ve yıllardan beri devam eden bir tarihselliğe sahip olduğu belirtilmelidir. Söz konusu mücadelenin 2000'li yıllarda rijitleştiği iddia edilebilir. Çünkü Anadolu Sermayesi'nin burjuvazi sınıfını temsil etme çabası, uzun zaman almıştır.

Anadolu Sermayesi, 1960'larda Avrupa'daki Türk göçmenlerin yastık altı tasarruflarının köy kooperatiflerine; 1970'lerde küçük ve orta büyüklükteki üretime,

1980’lerde deregölasyon sonucu faizsiz kazanç bankalarına, 1990’larda İslami finans kapitaline dönüşmesi ve 2000’lerde giderek güçlenmesi sonucunda oluşmuştur (Hoşgör, 2014: 215-222). Söz konusu tarihsel süreç içinde Anadolu Sermayesi önce Anadolu Kaplanlarına dönüşmüş ve Ak Parti Hükümetleri döneminde hızlı bir büyüme ivmesi yakalayarak, İstanbul Sermayesi’yle rekabet edebilir hale gelmiştir.

1960’lı yıllarda küçük işletmeler şeklinde ekonomik hayat içinde yer alan sermaye grupları, ulusal burjuvaziyle karşılaştırılamayacak nitelikteydi. Siyasal açıdan Milli Görüş geleneğini destekleyen, ekonomi ve İslamiyet arasında bağ kuran KOBİ’ler, toplumsal konumunu bu perspektifte belirlemişlerdir. 1980 Darbesi’nin ardından ise İslami sermaye grupları, hem dönüşüme uğramış hem de ekonomik alanda konumunu belirginleştirmiştir. 1980 Darbesi sonrasında Özal’la başlatılan ekonomik liberalleşme hamlesi, bu sermaye gruplarının ANAP’a kaymasına neden olurken, ekonomik liberalleşme, sermaye gruplarının güç kazanmasını sağlamıştır.

24 Ocak Kararlarıyla hayata geçirilen yasal dönüşümler Anadolu Sermayesi’nin ekonomik açıdan büyümesine olanak tanımıştır. Bu dönemde tasarrufların yetersizliği ve dış kaynağa duyulan ihtiyaç, yastık altı birikimlerin ekonomiye dahil edilmesini gerektirmiş ve Özal’ın faizsiz bankacılık girişimleri sonucunda özel finans kurumlarına izin verilerek, Anadolu Sermayesi ekonomiye dahil edilmiştir (Teazis, 2011: 116). Özal döneminde, yasal sınırların aşılması sonucunda hukuksal bir sorunla karşılaşmayan Anadolu Sermayesi, faizsiz bankacılıkla kültürel çekincelerin üstesinden gelmiştir. Dönemin sağladığı imkanların kullanılması ise KOBİ’lerin ekonomik olarak belirginleşmesine neden olmuştur.

1980’li yıllarda başlayan ve 1990’lı yıllarda devam eden ekonomik liberalleşme, ekonomik ve siyasal dönüşümlere yol açarken; aktörleri de dönüşüme zorlamıştır. Bu dönüşümün üç boyutta gerçekleştiğini belirten Yankaya (2014: 66):

- İlk olarak İslami yaşam tarzlarının ve sivil angajmanların bireyselleşmesiyle İslamcı grupların çeşitlendiğini
- İkinci olarak kapitalizm ve demokrasinin değerleriyle uzlaşma arayan entelektüel bir dönüşümün gündeme geldiğini
- Son olarak da aktörlerin özerkleşmesi ve İslam’lakurulan sahiplenici ilişkilerin bireyselleşerek, liberal tüketim toplumunun getirdiği İslami olan ve

olmayan değer sisteminin biraradalığının, bu dönüşümde etkili olduğunu iddia eder.

Yazarın iddiaları değerlendirildiğinde, liberal ekonomik sistemin temel değerlerinden biri olan bireyciliğin, dönüşümün itici gücü olduğu belirtilmelidir. Zira ekonominin, birey ve toplum hayatında belirleyici olduğu iddiasından yola çıktığımızda, bu durum kaçınılmaz görünmektedir. İkinci olarak para kazanma güdüsü, ister istemez bireylerin ekonomik faaliyetlerini yeniden gözden geçirmesine neden olmakta ve pazarlama sürecinde, metanın İslami olup olmaması önemsizleşmektedir. Ancak söz konusu küçük grupların kendi içindeki dayanışması da, sermaye artırım sürecinde etkilidir.

Anadolu Sermayesi'nin, tarihsel süreçte küçük de olsa süreklilik taşımasında kendine özgü örgütlenme biçimi ve öncelikleri de idolojik bir yapılanma özelliği taşır. Türkiye'de cemaatlerin ve tarikatların sivil toplum içinde örgütlendikleri ve sermaye çevrelerinde doğrudan veya dolaylı destekleri görünebilir niteliktedir. Örneğin Nakşibendi ve Nur Cemaatleri dönemde, AP'yi desteklerken, Server Holding İskenderpaşa Tarikatına aittir (Öztürk, 2014: 186-193). 1990'lı yıllarda çeşitli araçlarla sermaye sınıfına dahil olan cemaat ve tarikatlar, medya kuruluşları, okullar, hodingler, bankalarla ekonomik alanda güçlenmiştir. Bu gücün oluşmasında etkili olan nedenler ise şu şekilde özetlenebilir (Hoşgör, 2014: 223-241):

- Cemaat üyeleri güven temelinde birbirine borç vererek ve yardımlaşarak network oluşturmuştur
- Oluşan network ürünlerin pazarlanmasına yardımcı olmuş ve tüketilmesi yönünde cemaat liderleri tarafından teşvik edilmiştir
- Cemaat bağlantılı okul, üniversite, yurt vb. araçlarla taban korunarak, itaatkar bir emek gücü kazanılmıştır
- Söz konusu ilişki ağları, İslami sermayenin ticari faaliyetlerinin meşrulaşması açısından rol oynamıştır
- "Homo Islamicus"⁶ kültürünü oluşturmaya çalışmıştır.

Söz konusu çalışmalar çerçevesinde KOBİ'ler güçlenmiş ve MÜSİAD, TUSKON, İŞHAD, ASKON gibi örgütlenmeler aracılığıyla büyümeivmesi yakalamıştır. 1990'lı

⁶ Servetini spekülasyon, kumar, karaborsa veya yıkıcı rekabet sonucu elde etmeyen, üretime dönük faaliyetlerden kazananve kazancını bireysel haz ve tüketim için kullanmayan işadamdır (Hoşgör, 2014:230).

yıllarda ekonomik ve yapısal reformlarla büyüme sürecini hızlandıran İslami sermaye, 28 Şubat’la birlikte ekonomik açıdan güç kaybetmiştir. 28 Şubat kararlarında Türkiye’de laikliğin bir yaşam tarzı olduğuna ilişkin görüşe yer verilmesi ve SPK’nın İslami örgütler hakkında 131 suç duyurusunda bulunması, bir çok İslami sermaye grubunun iflasına neden olmuştur (Teazis, 2014: 121-122). Türkiye’de liberalizmin kurumsallaşmasına engel olan bu bakış açısı, maalesef sonraki dönemlerde de etkisini yitirmemiştir. 1990’lı yıllarda İslami örgütlerin, sivil toplum içinde yaygınlaşması, holdingleşmesi, ister istemez alternatif bir kültürün oluşmasına zemin hazırlamıştır. Ancak 28 Şubat süreciyle birlikte, söz konusu kültür de laiklik açısından bir tehdit olarak algılanmış ve yasal olarak mücadele edilmiştir. Bu olayı Yankaya (2014: 67), İslamla kurulan metalaşma sürecinde, İslami sermayenin toplumsal uzanım örgütlenmesinin unsuru haline gelmesiyle açıklar. Yani yazar Anadolu Sermayesi’ni temsil eden gruplar arasındaki dayanışmanın, sivil toplum ve çeşitli cemaatler aracılığıyla desteklenerek, sermaye artırım sürecine katkıda bulunduğu iddiasına vurgu yapar.

28 Şubat süreciyle İslami sermayenin, ahlakçı popülizmi marjinalleştirdiğini savunan Tuğal (2014: 65), İslamcıların karşı-hegemonyacı bir halka oluşturduğuna dikkat çekmektedir. Yani söz konusu sermaye gruplarının kapitalist ekonomik bütünleşme sürecinde, emek ve adalete ilişkin Adil Düzensöylemine desteğiyle somutlaşan bu bakış açısı, birleştirici bir rol üstlenmiştir. Anadolu Sermayesi kapitalist ekonomiyle bütünleşirken, kapitalizmi eleştirebilmiştir. Bu eleştiri ise burjuvazi-proleterya arasındaki mücadeleyi ortadan kaldırarak, sınıf farklılığını göz ardı etmiştir. Ayrıca siyasal İslami bakış açısının, burjuvazi ve proleterya tarafından paylaşılması da çıkar çatışması yerine birleştirici bir rol üstlenmektedir.

2001 ekonomik krizinin ardından, ekonomik darboğazla karşı karşıya kalan burjuvazi fraksiyonları, 2002’de Ak Parti hükümetinin kurulmasıyla, siyasal ve ekonomik istikrarın sağlanmasıyla soluk alabilmiştir. Ancak Anadolu Sermayesi’nin, burjuvaziye dönüşmesini sadece hükümetle kurulan bağla açıklamak yanlış olacaktır. Bu süreçte 12 Eylül 1980 Darbesi’nin payı yadsınamaz. 1980 Darbesi’nin toplumu muhafazakarlaştırma projesini, “Devlet Dindarlığı” olarak tanımlayan Tiftikçi (2013: 155-160) devletin, insiyatifi altında hareket ettiği müddetçe, cemaatlere gelişme izni tanındığını belirtir. Benzer bir görüş benimseyen Öztürk (2014: 185) de Anadolu

Sermayesi'nin büyümesini, neoliberalizm ve toplumun tedrici İslamizasyonun sonucu olarak görür. 1980 Darbesi'nin ardından zorunlu din eğitiminin başlatılması, Kur'an kurslarının yaygınlaşması gibi örneklerle, -2. bölümde de belirtildiği üzere-toplumsal bir rota belirlenmiştir. Siyasal alanda ise Diyanet İşleri Başkanlığı'na ayrılan bütçenin büyüklüğü devletin bu konudaki iradesini yansıtan alanlardan biridir. 2002 sonrasında siyasal iktidarın Gülen Cemaatiyle ilişkisi ve sonrasında mücadelesi de siyasal alanda devlet ve İslami örgütler arasındaki ilişkinin yansıdığı örnekler arasında yer alır.

1980 Darbesi'nin yattığı toplumsal ortam, ekonomik liberalleşme süreci, hükümetle kurulan bağ Anadolu Sermayesi'nin, burjuvaziye dönüşmesinde etkilidir. 2000'li yıllarda da siyasal iktidardan görülen desteğin bir boyutunu, bu grupların esnek kapitalizm aracılığıyla bulunabilir (Tuğal, 2014: 69). Hükümetin ekonomik liberalleşme hedefinin yanında, kapitalizmin yarattığı eşitsizliğe karşı eleştirisi, İslami burjuvaziyle benzerlik göstermektedir. Anadolu Sermayesi ve hükümet arasındaki benzerliklerden biri de siyasal benzerliktir.

Teazis (2014: 123-124), Ak Parti'nin dayandığı ekonomik sınıfın, Anadolu Sermayesinin oluşturduğu yükselen orta sınıf olduğunu belirterek, İslami hareketin kapitalizmin ruhuna bürünüp kendi özelliklerini topluma yaydığını, aynı zamanda da kapitalist sermaye birikiminin, İslam kılıfına büründüğünü ifade eder. Anadolu Sermayesi'nin kapitalist ekonomik sistemle bütünleşmesini, toplumsal liberalleşmenin bir sonucu olarak gören Mumyalmaz (2014: 370) sermaye ilişkilerinin derinleşmesi sonucunda, İslami sermayenin anlam dünyasının genişlediğini belirtir. Yazar, anlam dünyasının genişlemesi kavramıyla, İslami sermaye gruplarındaki dönüşümü (kapitalistleşme süreci) kast eder. Anadolu Sermayesi'nin 1990 yılında karşı elit grubu oluşturduğunu belirten yazar (Mumyalmaz, 2014: 378), kendi medya kuruluşları aracılığıyla sesini duyurduğunu ve ekonomik bir dayanışma ağıyla güçlü bir ekonomik altyapıya sahip olarak, İslami yaşam tarzıyla bir modernleşme eleştirisi sunduğunu da ekler. İslami yaşam tarzının modernizm eleştirisi sunup sunmadığı tartışmasına girmeksizin (ki liberalizm modernizmin ürünüdür), bu yeni yaşam tarzının kamusal alanda güçlendiği belirtilmelidir. Anadolu Sermayesi'nin kültürel açıdan, kamusal alana aktarılmasını Yankaya (2014: 16) şu şekilde dile getirir:

İslami burjuvazi; çünkü İslamileşmiş bir tüketimle kendini ortaya koyuyor; pahalı markaların eşarplarıyla örtünen ve 4x4 otomobiller kullanan kadınlar, tesettür defileleri, lüks villaların Osmanlı ya da Mekke esintileri taşıyan iç dekorasyonları, sahillerinde haremlik-

selamlık uygulamalarının deniz banyolarını meşrulaştırdığı beş yıldızlı tatil köyleri bu görünürlüğün en çok ses getiren unsurları.

Ekonomik liberalleşmenin ve sermaye artırımının yansıması olan söz konusu, İslami kültür, 2000’lerde kapitalistleşmiştir. Bu süreç, sermaye gruplarının ekonomik güç kazanmak amacıyla daha ılımlı bir bakış açısı kazanmalarına olanak tanırken, kapitalist tüketim kültürüne de uyumu beraberinde getirmiştir. 2000’lerde Anadolu Sermayesi’nin kültürel yansımasını aktaran Yankaya’nın örneklerini, toplumsal yaşam alanlarında görmek mümkündür. Siyasal iktidarın yaşam tarzı da yukarıda ifade edilen, İslami burjuvaziyle benzerlik taşımaktadır. Bu durum da iktidar ve İslami burjuvazi arasında kurulan kültürel bağlılığı açıklamaktadır.

Burjuvazinin ideolojik ayrışması Türkiye’ye özgü olmamakla birlikte, liberalizm açısından ilginç bir durum yaratmaktadır. Rasyonalizm ve homo economicus merkezli bir paradigmaya sahip olan liberalizmin, din, kültür ve benzeri üst yapı kurumlarıyla olan ilişkisi devletin sınırlandırılması üzerinedir. Ancak Türkiye’de burjuvazinin devlet eliyle yaratılması, “devlete yaslanma” sonucunu doğurmuş olabilir. Bu nedenle İstanbul Sermayesi 2000’li yıllara kadar; Anadolu Sermayesi de 2000 sonrasında devlet tarafından desteklenmiştir. Burada uygulamanın doğru/yanlış olduğuna ilişkin tartışma, siyasal bir bakışı gerektirdiği için, objektifliği zedeleyebilir. Ancak Türkiye’de burjuvazi sınıfının devlete bu kadar bağımlı olması, liberalizmden bir kopuş sergilemektedir.

İstanbul Sermayesi ve hükümet arasındaki bağın zayıflamasında, ideolojik, kültürel ve dinsel farklılıkların etkili olduğu belirtilmelidir. İstanbul Sermayesi 2002 seçimlerinde Ak Parti hükümetini, AB’ye üyeliği istediği için destek vermiştir. Ancak bu destek sonrasında fikir uyuşmazlıkları ve devletin İstanbul Sermayesi’ne desteğini çekmesi ilişkilerin zayıflamasına neden olmuştur. MÜSİAD, TÜSİAD kadar etkin bir konuma sahip olmaya çalışırken, kamu ihaleleri, özelleştirmeler, ihracatın desteklenmesinde hükümetin Anadolu Sermayesi’nden yana tavrı, ulusal burjuvazinin hükümeti desteklemeyi bırakmasına neden olmuştur.

Askerin, siyasal ve toplumsal alanda etkisizleştirilmesi, medya üzerinde kurulan hegemonya ve Gezi Parkı Eylemleri’yle, hükümet ve İstanbul Sermayesi arasındaki kopukluk artmıştır. “Faiz lobisi”, “Taraf olmayan bertaraf olur”, “Onu bizim Çalık yapacak (rafineri ihalesi)” gibi ifadelerle somutlaşan çatışmalara, hem burjuvazi hem de

hükümet tarafından cevaplar verilmiştir. Bu konuda Erdoğan'ın bazı ifadelerine yer vermek faydalı olabilir (www.ntv.com.tr, 01.06.2016):

İstanbul sermayesi nedense işin başından itibaren bizimle para kazanmada anlaştı ama siyasette anlaşılamadı. Bunu da zaman zaman itiraf ettiler. Anadolu sermayesini aralarına almadılar. Fakat isteseler de istemeseler de Türkiye'de artık sermaye ciddi manada el değiştirmeye başladı. Bu bizim için çok önemli bir güven kaynağı...

Yukarıdaki ifadeler değerlendirildiğinde burjuvazinin el değiştirdiğine ilişkin görüşün hükümet tarafından dillendirildiği görülmektedir. Anadolu Sermayesi'nin hükümet tarafından güven kaynağı olarak ifade edilmesi ve geçmişte dışlandığına ilişkin bakış açısı, hükümet devam ettiği müddetçe söz konusu sermaye ile birlikte hareket edileceğini göstermektedir. Anadolu Sermayesi'nin hükümet tarafından desteklenmesinde, sosyo-kültürel benzerliklerin olmasının etkisi, güçlü bir neden oluşturmaktadır. Ulusal düzeyde açılan büyük çaplı kamu ihaleleri, yerel yönetimler düzeyinde yapılan ihaleler, kamu bankacılığı aracılığıyla açılan krediler, özelleştirmeler ve özel sektör tarafından işletilmek üzere devredilen kamu tesisleri aracılığıyla sağlanan hükümet desteği, İslamcı kesimleri burjuvalaştırırken; burjuvaziyi de İslamlaştırmaktadır (Tanyılmaz, 2014: 153-160).

Hükümetin, İstanbul Sermayesi'ne olan eleştirileri, İstanbul Sermayesi'nin de hükümete olan eleştirilerine zemin hazırlamıştır. Özellikle yeni anayasa tartışmaları çerçevesinde TÜSİAD kendi anayasa çalışmalarında Atatürkçülüğe, AB ile ilişkilere vurgu yaparak 21. yüzyılın gereklerine uygun bir anayasa çağrısı yapmış ve bu çağrıda Türkiye'de demokrasi açığı bulunduğunu belirterek kuvvetler ayrılığı ve parlamenter sisteme ilişkin taleplerini bir süredir dile getirdiklerini belirtmişlerdir (anayasa.tbmm.gov.tr, 01.06.2016). Karşılıklı eleştiriler devam ederken, devlette yaşanan diğer dönüşüm süreçleriyle de güçlenmektedir.

Devlette yaşanan dönüşümün boyutlarından biri de bürokrasinin el değiştirmesidir. Bürokrasinin, devlet geleneği içinde yerini bürokratik oligarşi olarak adlandıran Ak Parti hükümetleri, bu alanda yeniden yapılandırmanın gerçekleşeceğine dair düşüncelerine seçim beyanlarında yer vermiştir (Yılmaz, Güler, 2016: 301).

Türk Siyasal Hayatı'nda tartışılan alanlardan biri de bürokrasinin yeri ve görevleridir. Bu bağlamda Türkiye'de mevcut yapılanmanın, kuruluştan itibaren egemen olan bürokratik algıyla mücadele ettiği söylenmelidir. Ak Parti hükümetlerinin bürokratik oligarşi fikrini benimsemesinin nedenleri arasında, bürokrasinin siyaset

üzerindeki vesayetçi tutumunun payı oldukça fazladır. Ancak bu durumu, resmi ideolojiye yüklemek doğru bir bakış açısı değildir. Çünkü Osmanlı ve Türk devlet geleneği geçmişte de merkeziyetçi ve güçlüdür. Bu güç ise dinden özerk siyasal meşruiyetten ve uzmanlaşmış emperyal bürokrasiden kaynaklanmaktadır (Kazancıgil, 2009: 122). Osmanlı'nın bürokratik ve idari yapısını miras olarak alan Türkiye'de bürokrasi köklü bir geleneğe sahiptir. Osmanlı'nın modernleşme sürecinde etkin bir rol alan seçkin bürokratlar, Cumhuriyet Türkiye'sindeki modernleşme sürecinde de bu rolü devam ettirmiştir. Atatürk, devrimlerin esas amacının demokrasiye geçiş olduğunu vurgulasa da merkezdeki siyasal ve bürokratik seçkinlerin büyük bir kısmının, toplumun sosyal ve kültürel çoğulculuğuna, birey ve azınlık haklarına yönelik güvensizlikleri Türk uygarlık sürecini geriletmiştir (Kazancıgil, 2009: 126).

Heper (2006: 126-131), Atatürk'ün devlet modelinin genelde entelektüel, özelde sivil bürokratik seçkinler tarafından çarpıtıldığını, İnönü döneminde karizmatik yönetimin rutinleştiği ve bürokrasi tarafından tamamlandığı bir yönetim mekanizmasının oluştuğunu, 1950 yılında hükümetin, parti ve bürokrasinin yakınlaştırılması stratejisi sonucunda, hükümetin bürokratikleştirildiğini belirtir. Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren hedeflenen modernleşme sürecinde, devletin dönüşümünü sağlamak adına, modern, rasyonel ve seküler yönetim mekanizmasının hayata geçirildiği bilinmektedir. Ancak bu durum, bürokrasinin toplumsal ve siyasal bir rol üstlenmesi sonucunda, merkez-çevre ve bürokrat-siyasetçi arasında bir kopuşa neden olmuştur.

Seçim sonuçlarından etkilenmeyen bürokratik seçkincilik devlet ve siyaset üzerinde konumlarını güçlendirirken, Atatürk'ün reformlarının muhafaza edilmesini, Türkiye'de demokratik yaşam biçiminin yerleştirilmesinden daha önemli görmüştür (Heper, 2006: 146). Bürokrasinin, kendisini devletin sahibi ve merkezi olarak algılaması yanlış bir paradigmadır. Zira bürokrasinin en temel üstünlük kaynağı, mal üretimindeki modern teknoloji ve işletme yönetimindeki gelişmeyle vazgeçilmez hale gelen teknik bilgidir (Weber, 2014:65). Dolayısıyla kamu hizmetinin sunulması görevini üstlenmek, bürokrasinin görev alanına girmektedir. Siyasal alanının düzenlenmesinde, bürokratik bir aklın üretilmesi ise yasal sınırların aşılması anlamına gelecektir. Weber (2014: 56), bürokrasinin yetki alanını, işbölümünün parçası olarak yükümlülük alanı ve bu alandaki işlerin yürütülmesindeki yetkinin ve güç araçlarının açıkça belirtilmesiyle sınırlandırır.

Böylelikle Türk Siyasal Hayatı'nda kamu bürokrasisinin yetki ve sorumluluklarının yasayla belirlenmesine rağmen, devlet üzerinde kurulan hegemonya yasal sınırları aştığından, siyasilere göre bürokratlar daha güçlü bir konuma sahip olmuştur.

Tuncel (2011: 110-136), Türkiye'de bürokratların kendilerini devletle özdeşleştirmesinin nedenleri arasında, devleti koruma ve kollama güdüsünün olduğunu belirterek (askerde olduğu gibi); Türk bürokrasinin 1970'lerde partizanlaştığını, 1982 Anayasası'yla ise bürokrasinin yetkilerinin artarak merkezi yönetimin güçlendiğine dikkat çeker. Egemenliğin kayıtsız şartsız ait olduğu ulus, devlet seçkinlerince vesayet altında tutulması gereken, çocuksu, olgunlaşmamış bir kitle olarak görülmüştür (Kazancıgil, 2009: 146). Bürokrasinin kuruluşundan 1980'lere kadar, siyaset, ekonomi ve toplumsal yaşam üzerindeki etkisinin bu kadar fazla hissedilmesinde, kendilerine yükledikleri misyon son derece önemlidir. Zira bürokrasi, modernleşme projesinin yürütülmesini, kamusal hizmette göre önceliklendirmektedir. Bu durum ise bürokratik bir yozlaşmaya neden olsa da kamu bürokrasisinde bir dönüşüm gerçekleşmediğinden, mevcut güç giderek artmıştır. 1970'li yıllarda bürokratların siyasal partiler aracılığıyla siyaset alanına egemenliği, 1982 Anayasası'nın antidemokratik uygulamalarıyla devam etmiştir.

1980'li yıllara kadar Türkiye'de etkin bir güç olan kamu bürokrasisi, darbenin ardından yaşanan ideolojik dönüşümle güç kaybı yaşamıştır. Yeni sağ ideolojinin devletin görev ve yetki alanını sınırlandırması düşüncesi ve küreselleşmenin etkisiyle demokrasi, insan hakları, özgürlüklerin evrensel değerler haline gelmesi; yönetim mekanizmasında da etkili olarak yerelleşme, saydamlık, katılım, esneklik, hesap verebilirlik gibi güçlü eğilimler bürokraside yapısal dönüşümlere zemin hazırlamıştır (Kalağan, 2009: 94). 1980 sonrasında Türkiye'de yaşanan göç, kentleşme, hızlı nüfus artışı, AB'ye üyelik süreci kamu bürokrasisinde yeniden yapılanma sürecinin başlatıcısı olmuştur (Tuncel, 2011: 139). Türkiye'de bürokratik hegemonya 2002 yılından itibaren hükümetlerin bürokrasiye rakip olmasıyla zayıflatmış ve 2007'deki Cumhurbaşkanı seçimiyle hükümet bürokrasi rekabeti, hükümet lehine dönmüştür (Tuncel, 2011: 139). 1980'li yıllarda yaşanan liberalleşme eğilimi, devletin görev alanını sınırlandırmayı hedeflemiştir. Bu süreçte gerçekleşen yeniden yapılandırma süreci, bürokratik vesayeti geriletmeye başlamıştır. 2000'li yıllarda ise merkeze yerleşen çevrenin modernleşme anlayışı, bürokrasi ile rekabet edebilir hale gelmiştir. 2002

yılından günümüze uzanan devletin yapısal dönüşümünde iktidar partisi, bürokratik vesayeti engellemeyi başarmıştır.

2000’li yıllarda bürokratik hegemonyanın kırılmasında, hükümetlerin vesayetçi bakış üzerindeki eleştirilerinin yarattığı etkinin yanında, yasal düzenlemelerin de payı unutulmamalıdır. AB’ye üyelik sürecinin de etkisiyle kamu yönetimi kapsamında atılan adımlardan bazıları şu şekilde ifade edilebilir (Sözen, 2011: 137-145):

- Kamu yönetiminde açıklık, şeffalık ve hesap verebilirliği sağlamak adına 2004’te yürürlüğe giren Bilgi Edinme Kanunu
- 2003’te yürürlüğe giren Kamu Mali Yönetimi ve Kontrolü Kanunu
- 2009’da yürürlüğe giren Kamu Hizmetlerinin Sunumunda Uyulacak Usul ve Esaslara İlişkin Yönetmelik
- Kamu Görevlileri Etik Kurulu ve Kamu Denetçiliği Kanunu’dur.

Kamu yönetiminde yaşanan yapısal dönüşümler, AB’yle müzakere sürecinin ve yeni sağ siyasetin sonucudur. 21’nci yüzyılın fenomen değerlerinden biri olan antibürokratik yönetim mekanizmasının kurumsal düzeyde hayata geçirme çabaları, olumlu gelişmeler olarak yorumlanabilir. Özellikle devletin topluma hesap verebilmesi, demokratik yönetim düşüncesine katkı sağlarken; yönetimin meşruiyetinin de kaynağını oluşturmaktadır. Ancak Akın (2012: 24) yapılan yasal düzenlemelerle TOKİ, TMSF gibi kuruluşların hesap verme zorunluluğunun ortadan kaldırıldığını, kamu hizmetlerinin özel sektör aracılığıyla gördürülmesinin de anayasaya aykırı olduğunu ifade etmiştir. Kamu maliyesi denetiminin, son derece önemli olduğu Türkiye’de, yasal boşlukların hissedilmesi ise, iktidarın meşruiyetini olumsuz etkilemektedir. Bu süreçte karşılaşılan örneklerden biri Diyanet İşleri Başkanlığı’nın, Sayıştay denetiminde 23 milyon liralık harcama hakkında bir sonraki sene bilgi vereceğini ifade etmesi, ardından harcamanın sehven yapıldığının açıklaması (www.cumhuriyet.com.tr, 13.06.2016), mali denetimin şeffaflığını zedelemiştir.

Kurumsal yeniden yapılandırma sürecinin, Türkiye’nin bürokratikleşme sorununa çözüm olup olmadığı ise tartışmalıdır. Çünkü kuruluştaki sivil bürokrasi ve askeriyede cisimleşmiş güçlü devlet geleneği, 1980 sonrasında iktidardaki partide cisimleşmiştir (Yılmaz, 2005: 117). Bu nedenle devlette yaşanan dönüşümün, bürokrasinin niteliğinde bir etki yarattığı söylenebilir. Kemalist-elit bürokrasinin tasfiye edildiği ve söz konusu hükümetlerde yaşanan kadrolaşma tartışmaları basında da yer alarak, meclis

araştırmasına konu olmuştur. Meclis araştırma gerekçe raporunda, kamu kurum ve kuruluşlarında çalışan memurlarda “senin memurun-benim memurum” şeklinde ayrışmaların olduğu, atama ve terfilerde liyakat ve becerinin değil “yandaşlığın” önemsendiği, atama, terfi, nakil işlemlerinde Ak Parti’nin il, ilçe yöneticilerinin görüşlerine yer verildiği ve akrabalık ilişkilerinin gözetildiği ifade edilmiştir (www2.tbmm.gov.tr, 13.06.2016). Benzer biçimde Jandarma Genel Komutanlığı tarafından hazırlanan kadrolaşma çizelgesinde de çeşitli bakanlık müsteşarlıkları, il ve ilçe müdürlükleri, valiler, bölge müdürleri hakkındaki bilgiler incelendiğinde, söz konusu kadrolarda Ak Partili kişilerin olduğu, eş-yeğen gibi nepotik eğilimlerin ifade edildiği veya geçmişte irticai eğilimlerinin olduğu bilgilerine yer verilmiştir (www.radikal.com.tr, 13.06.2016).⁶⁷ Hükümette Cumhurbaşkanı’nın damadının kabinede yer alması, bir önceki dönemde kızının Başbakanlık Danışmanlığı görevini üstlenmesi de bu tartışmaları güçlendirmiştir.

Bürokratik kadrolaşma tartışmaları, Türkiye’nin gündeminde uzun zamandır yer almaktadır. 2000 öncesi dönemde bürokrasinin elitist- devlet sahipliği misyonunu üstlenmesi ne kadar yanlışsa, 2000 sonrasında da nepotizmin egemen olması o kadar yanlıştır. Bürokrasinin varlık sebebi göz ardı edildiği müddetçe, Türkiye’de siyasal liberalizmin hayata geçirilmesi de güçleşmektedir.

2000 sonrası hükümetlerin devletin dönüşümünde, etkin bir rol üstlenmelerinin önemli nedenlerinden biri de asker-sivil ilişkilerinin ve yargının yeniden yapılandırılmasıdır. Bürokrasinin bir bölümünü oluşturan ordu, kuruluştan itibaren Cumhuriyet rejiminin koruyucusu olmuştur. Ak Parti hükümeti ve ordu arasındaki ilişkinin üç aşamadan meydana geldiğini ifade eden Özbudun ve Hale (2010: 138-164), bu aşamaları şu şekilde ifade eder:

- 2002’den 2006’ya kadar ordunun üniter devlet ve laiklik konusundaki hükümete baskı yaptığı ama politik konularda hükümetin belirleme hakkı olduğunu vurgulayan kontrollü anlaşmazlık evresi
- 2007 yılında Cumhurbaşkanlığı seçimi konusunda ordunun, Erdoğan veya Gül’ü istememesi ve e-bildiri yayınlaması, meydan okuma ve krizin derinleşme evresi
- Cumhurbaşkanlığı seçiminde hükümetin geri adım atmaması, AKP-TSK ilişkilerinde yeni bir dönemin başlangıcı: hükümetin üstünlüğü evresidir. Bu

evrenin başlıngıcı 2007’de Org. Büyükanıt ile Başbakan Erdoğan’ın Dolmabahçe Sarayında yaptıkları bir gizli görüşmedir.

Askerivesayetin ortadan kaldırılmasına yönelik, toplumsal talep özellikle Cumhurbaşkanlığı seçimi sürecinde kendini göstermiştir. Bu süreçte sivil yönetime verilen destek, Türkiye’de sivil-asker ilişkilerinin yeni bir aşamaya girdiğini gösterir. Hükümetin 2000’li yıllarda hayata geçirdiği yasal düzenlemeler de askeri vesayetin ortadan kaldırılması açısından önemlidir. Yükseköğretim kuruluna, Genelkurmay Başkanlığı tarafından üye seçilmesine son verilmesi, RTÜK üyeliği için MGK Genel Sekreterliği tarafından da aday gösterilmesi gerektiğine ilişkin hükmün kaldırılması, sivillerin askeri mahkemelerde yargılanmasının zorlaştırılması ve genel olarak askeri mahkemelerin yetki alanlarının sivil mahkemeler lehine sınırlandırılması, MGK toplantısının 2 ayda bir yapılması ve yapılan toplantılarda sivil üye sayısının artması gibi yasal düzenlemeler asker-sivil ilişkilerinin yeniden yapılandırılmasına katkı sağlamıştır (Demirel, 2010: 8). Bu düzenlemelerin hayata geçirilmesinde AB’ye üyelik sürecinin etkisi de gözden kaçırılmamalıdır (Lagendijk, 2010: 87). Gerek AB’ye uyum süreciyle gerekse de hükümet-ordu arasındaki gerilimlerin hükümet lehine dönmesi dolayısıyla yapılan düzenlemeler, MGK’nın ve genel olarak ordunun sivil siyaset üzerindeki etkisini zayıflatmıştır. Cansever ve Kiriş (2015: 376) iktidarın bütünleşik yapısıyla konjonktürün ve liderliğinin de etkisiyle direnebilir tutumunun, ordunun vesayetçi yapısını sınırlandıran bir etken olduğunu iddia ederler.

Ordu ve hükümet arasındaki gerilimin nedenleri arasında, ordunun Cumhuriyet’i ve Atatürk devrimlerini koruma düşüncesi önemli bir yer tutar. Cumhurbaşkanlığı seçiminde, Genelkurmay Başkanlığı resmi sitesinde laikliğe yönelik kaygılar dile getirilmiş ve Kürt açılımı girişimlerinde ordu, süreci desteklememiştir (Özbudun, Hale, 2010: 154). Söz konusu görüş ayrılığı devam ederken Gül’ün Cumhurbaşkanı seçilmesi, hükümeti askere karşı güçlendirmiştir. Ak Partinin kapatılma davasının, hükümet lehine sonuçlanması da yine hükümeti güçlendirici bir sonuç olarak nitelenebilir. Bu aşamadan sonra yaşanan Ergenekon ve Balyoz Davalarında askeri vesayetin kırılmasında paya sahiptir.

“Yasal hükümeti devirmekya da görevini yapmasını engellemek amacıyla örgüt kurmak suçundan” aralarında Eski Genelkurmay Başkanı’nın da olduğu asker, basın, üniversite, yargı ve iş çevrelerinden çok sayıda kişi tutuklanmıştır (Birdişli, 2013:

371).9 yıl süren dava (Ergenekon) 2016'da sonuçlanarak, böyle bir terör örgütü olmadığı hükmüne varılmıştır (www.ntv.com.tr, 13.06.2016). Ergenekon Davası sürerken 2010 yılında ordu, çoğu tutuklu bulunan 17 generalin Yüksek Askeri Şura'da terfi ettirilmesini istemiş ancak; hükümet tutuklu komutanların emekliye sevk edilmesini uygun bulunca, Genelkurmay Başkanı Orgeneral Işık Koşaner ve kuvvet komutanları istifa etmişlerdir (Cansever, Kiriş, 2015: 379). Söz konusu gelişmeler, ordu ve hükümet arasındaki uzlaşmazlığı derinleştirmiştir. Zira ilk defa ordu mensupları, sivil mahkemelerde yargılanırken, hukuka ve anayasaya aykırı uygulamayla da karşılaşmıştır. Ordunun sivil siyaset üzerindeki etkisini azaltmak amacıyla 2013'te TSK İç Hizmet Kanunu'nu 35. Maddesinde değişiklik (Cansever, Kiriş, 2015: 380) yapılmıştır. 1980 darbesinin yasal dayanağını oluşturan bu maddenin yeniden düzenlenmesiyle, Türkiye'de askeri müdahalelerin tekrarlanmaması hedeflenmiştir. Ancak Temmuz 2016'da Gülen Cemaati'nin ordu içindeki örgütlü askerleri, darbe girişiminde bulunmuştur.

Ordunun sivil siyaset üzerinde etkin bir güç olması, kuşkusuz demokratikleşme sürecini olumsuz etkiler. Modernleşme, demokratikleşme ve liberalizm hedefi doğrultusunda Türkiye, devletin vesayetçi yapısında yeniden bir düzenlemeye ihtiyaç duymaktadır. Ancak bir vesayet kurumu etkisizleştirilirken, diğer vesayet kurumu egemen kılınmamalıdır. Bu durum Türkiye açısından risk oluşturabilmektedir. 15 Temmuz Darbe Girişimi ise bu konudaki en önemli örnektir. Devlet yönetiminde tarafsızlık ve evrensel değerler hakim kılınmadıkça, daha demokratik bir yönetim söz konusu olamamaktadır. Liberal devletin en temel niteliklerinden biri olan, anayasal yönetim ve hukukun üstünlüğü ilkesinin hayata geçirilmesi, Türkiye'de liberalizmin kurumsallaşmasında ve içselleştirilmesinde önemli bir paya sahip olabilecektir. Zira söz konusu ilkeler liberalizme göre, iktidarı sınırlandırdığı için bireyi korumaktadır.

2015AB İlerleme Raporu da, yargının bağımsızlığı ve kuvvetler ayrılığı ilkesinin gözetilmesinin sekteye uğradığını, hâkimlerin ve savcılarının, güçlü bir siyasi baskı altında kaldığını ifade etmekte ve Türkiye için şu önerilerde bulunmaktadır (www.ab.gov.tr, 14.06.2016):

- Görevlerini bağımsız ve tarafsız şekilde gerçekleştirmesine imkan tanıyan ve yürütmenin ve yasamanın kuvvetler ayrılığı ilkesine riayet ettiği siyasi ve hukuki bir ortam yaratılması

- Yürütme erkinin, Hâkimler ve Savcılar Yüksek Kurulu üzerindeki rolünü ve etkisini sınırlandırması ve hakimlerin görev yerlerinin kendi istekleri dışında değiştirilmemesi konusunda yeterli güvenceyi sağlaması
- Hakimler ve Savcılar Yüksek Kurulunun yargılama sürecine müdahalesinin önlenmesi için, daha fazla koruma tedbirinin uygulaması gerekmektedir.

AB ilerleme raporunda belirtildiği üzere 2000’li yıllarda Türkiye, hukuk devletinin olmazsa olmaz şartı yargı tarafsızlığı ve bağımsızlığı konusunda zorlu bir dönemden geçmektedir. Yargı kararlarının, herkes için bağlayıcı olduğu unutulmamalıdır. Yargının bir vesayet aracına dönüşmesi ise, toplumsal ve siyasal kutuplaşmalara yol açabilme tehlikesini barındırmaktadır.

Türkiye’de yargının siyasallaşması ve tarafsızlığını yitirmesinin nedenleri incelendiğinde, 2010 yılı anayasa referandumunun etkisi göze çarpmaktadır. 2010 anayasa değişiklikleri çerçevesinde yargı kurumunun yeniden yapılandırılması söz konusu olmuştur. Ergenekon Davası sürerken yapılan referandumda, asker kişilerin işledikleri hangi suçlardan dolayı askeri, disiplin veya sivil mahkemelerde yargılanacağı belirlenerek, darbe girişimi vb. suçlarda sivil mahkemelerin yetkili olacağı garanti altına alınmıştır (Hakyemez, 2010: 396). Bu süreçte Türkiye, özel yetkili savcı kavramıyla tanışmıştır. Özel yetkili savcılar tarafından başlatılan davalar, Türk Hukuk Tarihi’nin en ilginç davaları niteliğindedir. Yetkinin nerde başlayıp, bittiği, kimlere karşı kullanılabildiği hususunda yetki karmaşası olsa da, siyasal açıdan askerin etkisinin kırıldığı gerçeklik taşımaktadır. Benzer biçimde 2010 Anayasa Değişikliği, AYM üzerinde de etkiye sahiptir. Anayasa Mahkemesi’nin üye sayısının 17’ye çıkarılması olumlu bir gelişme olarak yorumlansa da üyelerin 3’ü TBMM, 14’ü Cumhurbaşkanı tarafından belirlenmektedir. Meclis’in AYM üyesi seçiminde nitelikli çoğunluk aramaması, mecliste çoğunluğa sahip partinin mahkeme üyelerini belirlemesine ve tarafsızlığın yitirilmesine yol açarken (Beder, Altundiş, 2009: 95); 14 üyenin Cumhurbaşkanı tarafından seçilmesi, mahkeme üzerinde Cumhurbaşkanı’nın etkisini artırmakta ve yargının siyasallaşmasına neden olabilmektedir (Taşkan, 2011: 222). Ayrıca mahkemenin üç üyesinin hukukçu olmaması da problemli bir durum olarak yorumlanabilir.

Anayasa Mahkemesi, Türk Hukuk Sistemi’nin en önemli mahkemesidir. Erdoğan (2005: 2-3) Anayasa Mahkemelerinin, demokrasinin kurulması aşamasında, anayasanın

ve hukuk devletinin tesisine katkıda bulunduğunu belirterek, kuvvetler ayrılığını desteklediğini, kamu otoriteleri arasında hakemlik yaptığını, anayasal yetki dağılımına ve demokratik mekanizmanın işleyişine ilişkin otoriteli kararlarıyla, hem vatandaşlarda kurulu sistemin meşruluğu duygusunu hem de siyasal aktörlerin kuralların bağlayıcılığına olan inançlarını pekiştirebildiğine dikkat çekmektedir. Bu nedenle AYM'nin kararlarının tarafsızlığının sağlanması, hukuk devletinin olmazsa olmaz koşuludur.

2010 Anayasa değişikliğiyle HSYK'nın da yapısında değişiklikler yapılmıştır. Yapılan referanduma rağmen kurulun başkanı hala Adalet Bakanı ve doğal üye bakanlık müsteşarıdır. 12 Eylül süreciyle başlayan bu durum, yargı bağımsızlığı konusunda tartışmalara neden olmaktadır. Üyelerin belirlenmesinde yüksek yargının 4 üyesinin bulunması, yüksek yargının HSYK'dan dışlandığını gösterirken, hakim ve savcılarla ilgili denetim, inceleme ve soruşturma işlemleri Adalet Bakanlığı'nın izni ile adalet müfettişleri tarafından yapılması ve bu müfettişlerin de doğrudan Adalet Bakanlığı'na bağlı olması hukuksal bir problem yaratmaktadır, çünkü kurulun yalnızca “meslekten çıkarma kararlarına karşı” yargı yolu açıktır (Sevinç, 2010: 273-291). HSYK, yüksek yargının bir parçası olmamakla birlikte bağımsız hakim ve savcıların olmasında öneme sahiptir. Bu nedenle de siyasal etkilerden bağımsızlaşması, siyasal liberalizmin hayata geçirilmesinde etkilidir. Uysal vd. (2011: 239) da yargı gücünün mümkün olduğunca siyasi etkiden uzak tutulması gerektiğini çünkü merkezîyetçi yapının bu şekilde değişebileceğini belirtmiştir.

HSYK hakkında yapılan eleştirilerden biri de üyelerin seçimine ilişkindir. Üye seçiminde tüm yetkinin Cumhurbaşkanında olmasının zaten güçlü olan bu makamı daha da güçlendirdiğini ifade eden Yazıcı (2010:36), TBMM'ye yetki tanınmamasının ise, süreci demokratik meşruiyet ve hesap verirlikten yoksun bıraktığına dikkat çeker. Benzer görüşü paylaşan Özbek de (2012: 118) Türkiye'de yargının siyasallaşmadığını, siyasetin yargısallaştığını çünkü Meclis kürsüsünde, seçim meydanlarında, siyasi partilerin grup toplantılarında güncel davalara ilişkin kesin ve keskin hükümler ifade edildiğini, delilsiz, tanıksız, dosyasız ahkam kesildiğini iddia etmektedir. Kurumun yapısındaki değişikliklerle yeni düzenlemelerin (daire yapısı, soruşturma izni, atama, tayin vb.) hayata geçirildiğini belirten Woolf (2015: 22-24), 2013 yılındaki değişikliklere

dikkat çekmektedir. Beder ve Altundiş (2009: 97) ise, hakim ve savcılarının mülakatla göreve kabul edilmesinin yargıyı siyasallaştırma tehlikesine dikkat çekmektedir.

AB ilerleme raporlarında da ifade edildiği gibi, Türk Yargı Sisteminde gerçekleşen dönüşüm, yargının tarafsızlık ve bağımsızlık özelliği üzerinde olumsuz özelliklere sahiptir. TBMM'ye sunulan Venedik Raporu'nda da bağımsız hakimler olmaksızın hakların ve özgürlüklerin doğru ve meşru uygulaması olamayacağı fakat bir ülkede hakimlerin bağımsızlığı ve yargının itibarının, hakimnin kişisel karakteri ve mesleki kalitesinin ve bütün olarak hukuk kültürünün parçası olduğu dile getirilmiştir (www.tbmm.gov.tr, 15.06.2016). Türkiye'de yargı organlarının, elitist tutumu ne kadar yanlışsa, alınan kararlarda siyasal etkilerin olması da o kadar yanlıştır. Yargıya ilişkin tartışmalar değerlendirildiğinde, Türkiye'de hukuk kültürünün tam anlamıyla oluşamadığını söylemek yanlış olmayacaktır. Hukuk kurallarının herkes için olduğu ve herkes için bağlayıcılığı kabul edilmedikçe, bu kültürün var olması mümkün görünmemektedir.

Yargının yeniden yapılandırılma sürecinde, demokratik katılımın gerçekleşmesi ve hızlı karar verilmemesi de önem taşımaktadır. Zira özel yetkili savcı uygulamasında olduğu gibi, siyasal olaylara göre oluşturulup, vazgeçilen uygulamalar hukuk sistemine zarar vermektedir. Sağlıklı bir değerlendirmenin ardından yapılan hukuksal düzenlemeler, siyasal iktidarın tarafsızlığı ve meşruiyeti için de vazgeçilmez bir öneme sahiptir. Yargı reformu konusunda Türkiye'de yüksek yargı organlarının önerilerini değerlendirmek, bu bakış açısını güçlendirmektedir. Yargının yeniden düzenlenme sürecinde Yargıtay Eski Birinci Daire Başkanı Gerçek (2009: 1-33), hukuk devleti olmanın yolunu yargı erkinin, yasama ve yürütme erklerinin etki alanından uzak tutulması, bu iki erkin alt ya da üst derecesinde değil, ancak eşiti bir konumda bulunması ile mümkün olduğunu belirterek; bağımsız bir Hakimler ve Savcılar Yüksek Kurulu'nun, erkler ayrılığı ve demokratik meşruiyetinin gereği olduğunu ifade etmiş; siyasallaşan yargının, yansızlığı, saygınlığı ve kendisine duyulan güveni yitirmesinin kaçınılmaz olduğuna dikkat çekmiştir. 2009 yılında yapılan bu açıklamaların 2015'te haklılık payının olduğu yapılan bir araştırmayla ortaya çıkmıştır.

BİLGESAM'ın (Bilgiç vd., 2015: 9-21) yaptığı araştırmaya göre, Türkiye'de yargının bağımsızlığına olan inanç (yüzde) 36,3; tarafsızlığına 44,4'ken; yargıya güven 45,1'dir. Aynı araştırmada mahkeme denince akla ilk gelen şeyin adalet olduğunu

düşünenlerin oranı (yüzde) 43,3'ken; Türkiye'de mahkemelerin adil davrandığına inananların oranı 46,3'tür. Türkiye'de yargı sisteminin, iktidarın etkisi altına olduğuna inan (yüzde) 63,4; hakim ve savcıların tayinlerine hükümet müdahalesi olduğunu düşünen 65,3; hakim ve savcıların atanmasında hükümet yanlılarının kayırıldığına inanan 62,8'dir ve yargıda kutuplaşma olduğu görüşü 63,7 oranında kabul görmüştür.

Yapılan araştırma, Türkiye'de yargı sisteminin toplumsal meşruiyetini kaybettiğini göstermektedir. Toplumun yarısından fazlası, yargıya güvenmemekte ve hukuku adaleti sağlamanın aracı olarak görmemektedir. Yargı ve hükümet arasında organik bir bağ olduğuna inananların oranı da son derecede yüksektir. Dolayısıyla bu araştırma Türkiye'de yargının bağımsız ve tarafsız olmadığını göstermektedir. Larmore (2013: 367) tarafsızlığın, liberalizmin minimal ahlaki anlayışını tanımlayan en iyi terim olduğunu belirtir. Rawls (2007: 174-175), siyasal gücün daima baskıcı bir güç olduğunu belirtmekle birlikte, makul doktrinlerin çoğulculuğuna rağmen, farklı fikirlerin cezalandırılmasını, siyasi gücün söz konusu makul doktrinleri toplumsallaştırmasını, herkesin benimsemesi için güç kullanımının siyasal liberalizmle uzlaşmadığını ifade eder. Bu nedenle hukuk, siyasal güç tarafından oluşturulsa da siyasal liberalizm hedefine ulaşmak için, hukuksal sınırlar içinde kalmak ve dayatmacı bir yöntem izlememek önem taşır.

Peki yargı başta olmak üzere yaklaşık 15 yılda etkin bir şekilde devam eden devletin dönüşümü nasıl bu noktaya gelmiştir? 2000'li yıllardan beri iktidar olan Ak Parti Hükümetleri Türkiye'de devletin dönüşümünde etkin rol almıştır. Seçimler aracılığıyla dönüştürülen Türkiye'de, Ak Parti'nin izlediği yolu Keyman (2014) şu şekilde ifade etmiştir:

- Meşruiyet kazanma
- Siyasi güç arttırma ve iktidar pekiştirme
- Rakiplerine karşı alternatifsiz olma
- Kendisine karşı darbe, parti kapatma ya da paralel devlet türü müdahaleleri püskürtme
- Türkiye'yi siyasi, ekonomik, kültürel olarak dönüştürme gücünü sergilemiş, Erdoğan da partiye meşruiyet ötesi güç ve iktidar artırımı sağlayarak Türkiye'yi dönüştürme kapasitesi kazandırmıştır.

Keyman'ın belirttiği gibi, Ak Parti hükümetleri devletin yeniden yapılandırma sürecinde, seçim başarılarından güç almıştır. Seçimle yapılan değişiklikler, toplumsal meşruiyet sağlamaktadır ancak; bu meşruiyetin devam edebilmesi tercihlere saygı duyulmasıyla mümkündür. Merkez sağ siyasette alternatifsiz hale gelen parti, karşılaştıkları zorlukları aşmak için hukuk sisteminde değişikliklere gitmiştir. Daha muhafazakar bir toplumsal tasarım da devletin dönüşüm sürecine katkı sağlayarak, güçlü liderin otoritesiyle pekiştirilmiştir.

“Yeni Türkiye” olarak tasvir edilen ulusal kimlik, toplumsallaştırılarak iktidarın meşruiyetini güçlendirmektedir. “Parya”dan “muktedir”e geçiş olarak sunulan ulusal kimlik, Kemalizmin siyasal ve kültürel politikalarına karşıtlık ve post-İslamcılıkla şekillenmekte, kurucu iktidarın İslam merkezli ulusal kimlik tanımı resmi ideolojiye dönüşmektedir (Aktoprak, 2016: 2-14). Ulusal kimlik yaratma çabası ve çatışmalarına alt başlıkta daha detaylı ele alınacaktır. Ancak söz konusu dönüşümün kültürel ayağının da bu şekilde oluşturulduğu söylenmelidir. Kemalizm karşıtlığı/düşmanlığı üzerinden şekillenen kimlik yaratma çabası, toplumsal bir talep olarak yorumlanmaktadır. Bu nedenle de siyasal alanda dava olarak adlandırılan bir mücadele vurgusu yer almaktadır. Elitist, bürokratik ve özle uyuşmayan modernleşme sürecinde, İslam'ın ana değer olarak ele alınması, Türkiye'nin toplumsal dokusunda yaşanan dönüşümün ana hatlarını oluşturmaktadır.

Türk Siyasal Hayatı'ndaki vesayetçi ve elitist paradigmanın değişmesi gerekliliği genel kabul görse de izlenen yöntemin doğruluğu tartışmalıdır. Zira siyasal gücün meşruiyeti seçim de olsa, seçmen olmayan yurttaşların da yapılan uygulamalarda gözetilmesi gereklidir. Çünkü liberalizm, hoşgörü ve farklılık temelinde bir toplumsal paradigmaya sahiptir. Hükümet icraatlarını bütünüyle doğru/yanlış kabul etmek hatalı bir bakış açısıdır. Bu nedenle böyle bir değerlendirme yapmak bilimselliğe gölge düşürecektir.

Türkiye'de siyasal liberalizmin devletin dönüşümünde ne ölçüde gözetildiği alt başlıklarda daha detaylı ele alınsa da söz konusu dönüşümün, hedefi ve başarısına değinmek faydalı olacaktır. Modernleşme, AB ve liberal ekonomi politikasını benimseyen hükümetler, Türkiye'nin rotasında ciddi bir değişiklik yaratmıştır. Devlet geleneği içinde etkili olan bürokrasinin, değişimiyle başlayan süreç, yasal düzenlemelerle devam etmiştir. 2000'li yıllarda muhafazakar bir partinin, çevreden

merkeze yerleşme süreci söz konusudur (Tuncel, Gündoğmuş, 2012: 139). Partiye duyulan septik bakış açısına rağmen; ard arda kazanılan seçimler siyasal meşruiyet ve güç oluşturmıştır. Bu güçle de çevrenin, tercihlerinin daha fazla dikkate alındığını söylemek yanlış olmayacaktır. Bürokrasinin el değiştirme sürecinde İslami referansların tercih edilmesi ve hükümet tarafından dillendirilmesi, devlette yaşanan dönüşümün kilit noktasını oluşturur. Ulusal burjuvazi yerine, İslami burjuvazinin etkin bir güç olmasında hükümetin de payının olması yadsınamamaktadır. Ekonomik büyüme ve AB üyeliğinin hedeflenmesi partinin gücünü artırmakla beraber, hükümete karşı duyulan septisizmin de belli çevrelerce güçlendiği gerçeklik taşımaktadır. Yani Türkiye'nin dönüşüm sürecine, hükümetin başarıları dolayısıyla destek verenler olduğu kadar, destek vermeyenler de mevcuttur. Ancak bu desteğin artırılmasında, bürokrasinin el değiştirmesi son derece etkilidir. Sermaye sınıfı, ordu ve yargının, hükümet perspektifli yenilenmesi devletin dönüşümünün kilit noktasını oluşturur. Ancak buna rağmen, hükümetlere ve yöneticilere, güvensizlikler de unutulmamalıdır. Yolsuzluk, rüşvet, nepotizm, yargı kararlarının uygulanmaması/sorgulanması, darbe girişimleri, sıklıkla karşılaştığımız sorunlar arasındadır.

Keyman (2014) Türkiye'nin yaşadığı dönüşüm sürecinde karşılaşılan sorunları şu şekilde ifade eder: kutuplaşma, demokrasi eksiği ve sınırlı demokrasi tuzağı, orta gelir tuzağı ve ekonomik büyümede duraklama, aktif dış politikanın çıkmazı ve Batı'yla kötüleşen ilişkilerdir. Seçimle gelen iktidar olmasına rağmen hükümetlerin, tarafsızlığının zedelendiğine ilişkin kanaat oldukça yüksektir. Sermaye sınıfında, orduda ve yargıda yaşanan yeniden yapılandırma sürecinde, hükümetin bir taraf olması, kutuplaşma tartışmalarına zemin hazırlamaktadır. Benzer biçimde yapılan yargı reformlarına rağmen; adil yargılanma hakkı, bağımsız hakim güvencesi, iletişim özgürlüğü, düşünce ve ifade özgürlüğü başta olmak üzere, temel hak ve özgürlüklerin uygulanmasında sınırlılıklar söz konusudur. Bu durum, Türkiye'nin demokratikleşme hedefini geriletmektedir. Aynı şekilde ekonomik büyümenin duraklaması ve uluslararası ilişkilerde karşılaşılan zorluklar da Türkiye'yi AB ülkesi olma hedefinden uzaklaştırmaktadır. Türkiye'de siyasal liberalizmin ne ölçüde başarıya ulaştığına ilişkin tartışmalara alt başlıklarda yer verilmiştir.

4.3.1. Anayasa Değişiklikleri: Liberal Bakış

En üstün hukuk normu olan anayasa, devletin ve toplumun uyması gereken kurallara işaret etmektedir. Anayasa, devletin statüsünü, devlet içinde iktidarı, toplum içinde devlet iktidarını sınırlandıran bir belgedir (Teziç, 2012: 161). Anayasanın devlet tüzel kişiliğini, yönetenler ve yönetilenler arasındaki ilişkiyi belirleyen en üst hukuk normu olması, onu hukuk devletinin ayrılmaz bir parçası haline dönüştürür. Ancak anayasaya sahip olan her devletin, hukuk devleti olduğunu söyleyemeyiz. Bu nedenle de anayasal yönetim ve anayasanın birbirinden ayrılması gereklidir. Anayasa en üst hukuk normunu; anayasal yönetim ise iktidarın anayasaya bağlılığını ifade eder.

Liberalizm açısından anayasal yönetim, son derece önemlidir. Ryan'a göre (2013: 111) liberalizmin her zaman bağlı olacağı şey, anayasal devlettir. Çünkü liberalizme göre anayasa, temel hak ve özgürlüklerin garanti alınmasının araçlarından biridir. Yayla'ya (2002: 131) göre de anayasacılık, liberalizmin işlevsel hale getirilmesidir. Yani iktidarın sınırlandırılarak keyfi yönetimin önüne geçilmesi, anayasal bir yönetimle mümkündür.

Starr (2006: 15) anayasal yönetimlerin sadece iktidarı sınırlandırarak, tiranlara karşı toplumu korumadığını aynı zamanda devleti de kaprisli, dürtüsel ve hizmet fikrinin ötesine geçen kararlardan koruduğunu belirtir. Bu yönüyle anayasalar, devletin ontolojik varlığını da garanti altına almaktadır. Anayasal yönetimlerin, yöneten-yönetilen arasında denge kurduğu söylenebilir. Söz konusu denge, kimi zaman anayasanın yapım sürecindeki, hukuksal ilişkiden dolayı dengeli görünmeyebilir. Kuvvetler ayrılığının bir sonucu olarak hukuk kurallarının yasama organı tarafından yapılması, hukukun siyaset hegemonyasında olduğu izlenimi verebilir. Ancak anayasaları bütünüyle siyasi metinler olarak değerlendirmek hatalı olacaktır. Anayasalar, yarı siyasi yarı hukuki metinlerdir (Yayla, 2002: 133). Söz konusu siyasallık ve hukukilik arasındaki ilişkiyi daha net anlayabilmek için, anayasa ve anayasal yönetim kavramlarının irdelenmesi faydalı olacaktır.

Aristoteles anayasayı, yurttaşların doğal yatkınlığına göre ibra edilmiş bir senet olarak görür ve yurttaşları; siyasal yetkeyi uygulayanlar, karar vermeye muktedir olanlar ve siyasal otorite uygulananlar olarak sınıflandırır (Ruby, 2012: 28). Antik Yunan filozoflarından Aristo, insanların doğal eşit konumuna inanmamakla birlikte, anayasanın toplumsal kabul gören yönüne dikkat çekmektedir. Anayasacılığın

günümüzdeki görünümü çerçevesinde, yasama organının anayasa yapım sürecindeki rolü, “siyasal yetke uygulayanları”; yargı organının rolü, “karar vermeye muktedir olanları” ve toplumun kurallara uyma yükümü, “siyasal otorite uygulananları” temsil etmektedir.

Montesquieu ise İngiltere Anayasası’nın amacını, siyasal özgürlüğü sağlamak olarak belirlemekte ve bu bağlamda kuvvetler ayrılığına dikkat çekmektedir (Aron, 2010: 34). Anayasanın ontolojik varlığının, siyasal özgürlükle ilişkilendirilmesi, liberal bir tema içermektedir. Bu bağlamda anayasaların, temel hak ve özgürlükleri garanti altına almanın ve iktidarı sınırlandırmanın araçlarından olduğu söylenmelidir. İktidarın sınırlandırılması ilkesi, aynı zamanda kuvvetler ayrılığını da destekleyerek hukuk devletinin ayrılmaz bir parçasını oluşturmaktadır. Zira kuvvetler ayrılığı, yönetimin hukuksal sınırlarını çizmektedir.

Kuvvetler ayrılığını savunan Locke (2011: 126-130) da, mülkiyet ve özgürlük temelinde emanet edilen yönetme gücünün, yasaya bağlılıkla sınırlandırıldığını ve anayasada güçlerin yetki alanlarının yer aldığına dikkat çeker. Liberalizmin kurucuları arasında yer alan Locke, yasama, yürütme ve yargı güçlerinin yetki alanlarının, hukuk kurallarıyla belirlenmesinin, söz konusu güçleri de kurallara uymaya zorlayacağı düşüncesinden yola çıkar. Yasama tarafından oluşturulan hukuk kuralları ve anayasa, toplum üzerinde bağlayıcı olsa da yasama gücü, mutlak bir güç olarak ele alınmaz. Çünkü yasama gücü emanet bir güçtür ve amacı mülkiyet ve özgürlüğü korumaktır.

Anayasacılığı cumhuriyet fikriyle özdeşleştiren Rousseau, yasaların kaynağını egemen halk, yasaları yazan ama yasama sayılmayan aristokratik bir sınıf, halk tarafından seçilen bir yönetici sınıf aracılığıyla kuvvetler ayrılığı fikrine katkı yaparken Mill; kişilerin eğitim düzeyi ve sosyal konumları çerçevesinde, nitelikli temsil ilkesiyle çoğunluğun tiranlığının engellenebileceğine inanır (Çelik, 2011: 143-144).

Hayek (2013: 33) de karakteristik liberal anayasacılığın iki temel özelliğini, kuvvetler ayrılığı ve doğal haklar olarak ele alır ve bireysel özgürlüklerin yasaklarla değil; herkese eşit şekilde uygulanabilen genel kurallarla sınırlandırılarak korunabileceğini savunur. Kuvvetler ayrılığı ve doğal hakların garanti altına alınması, elbette siyasal liberalizmi açıklayan kavramlar arasındadır. Zakaria da siyasal liberalizmin uygulanabilmesi için, hukuk devletine ihtiyaç duyulduğunu belirterek, kuvvetler ayrılığının sadece yatay ekseninde değil; dikey ekseninde de (federe-federal devlet) dağıtılması gerektiği fikrini savunur (Şahin, 2013: 65).

Gerek üniter gerekse de federal devlet yönetiminin, siyasal liberalizme yakınlığını belirleyen şartlardan biri anayasal yönetimdir. Yasama, yürütme ve yargı güçlerinin birbirinden ayrılarak, temel hak ve özgürlüklerin anayasal güvenceye kavuşturulması, siyasal liberalizmin uygulanabildiğine işaret etmeyebilir. Rawls (2007: 88), örtüşen bir görüşbirliği sonucunda oluşan siyasal adaletin, siyasal liberalizmin temelini oluşturduğunu ve kamusal alanda, anayasal esaslar çerçevesinde adaletin tartışılabilmesiyle gerçekleşebildiğine dikkat çeker. Rawls'a (2007: 88) göre bu paradigma siyasal liberalizmi tanımlar ve anayasal demokrasi idealini gösterir. Bu bağlamda siyasal liberalizm, adalet sağlanmaksızın ve adalete ilişkin tartışmaların yürütülebileceği kamusal alan olmaksızın mümkün görünmemektedir. Söz konusu tartışmanın ve kamusal alanın yaratılmasında etkili olan ise, anayasal demokratik yönetimlerdir.

Rawls (2007: 261) anayasal esaslar konusunda yurttaşların, pratik bir uzlaşmaya varmaları gerektiğini belirterek, bu konuları şu şekilde ifade eder:

- Devletin genel yapısını ve siyasal süreci tanımlayan temel ilkeler: yasama, yürütme, yargı erkleri; çoğunluk kurallarının kapsamı ve
- Yasama çoğunluğunun saygı göstermesi gereken, vatandaşların eşit temel hak ve özgürlüğü: oy kullanma ve siyasete katılma hakkı, vicdan özgürlüğü, düşünce ve toplanma özgürlüğü, hukuk devletinin korunması gibi.

Siyasal adalet merkezli, siyasal liberalizm idealini tanıtan Rawls, anayasal yönetim çerçevesinde kuvvetler ayrılığı ve temel hak ve özgürlükleri önceliklendirir. Kamusal akıl tarafından uzlaşılması gereken temel alan; devletin yapısı ve sınırlandırılmasıdır. Temel hak ve özgürlükler temelinde sınırlandırılan devlet yapısının oluşturulması sonrasında, siyasal adalete ilişkin tartışmalar yürütülebilecektir. Dolayısıyla anayasal yönetimler, hem devlet hem de toplum açısından uzlaşılması gereken konuların başında gelmektedir.

Anayasal yönetimler toplumsal açıdan güven, yönetenler açısından da meşruiyet sağlar. Friedrich (2014: 185-186) anayasacılığın, meşru yönetime modern bir temel oluşturduğunu belirtir. Ancak totaliter rejimlerde dahi halkın iradesine dayanma ilkesine atfin olduğunu belirten yazar (Friedrich, 2014: 186) SSCB Anayasası'nı örnek göstererek, iktidarın çalışanlarda (çalışanlar halkı temsil ediyor) olduğunu hatırlatır. Yazarın düşünceleri, iki farklı alana işaret eder. Anayasal yönetimler, halkın seçime katılması dolayısıyla yönetenlere onay verilmesi anlamına gelmektedir. Bu nedenle de yönetim meşru kabul edildiğinden, yönetimin icraatları da meşru kabul

edilmektedir. Ancak yazar halkın iradesine dayanma ilkesinin, totaliter rejimler açısından da kılıf olarak kullanılabileceğine dikkat çeker. Dolayısıyla anayasal yönetimler, sadece maddi anlamda kuvvetler ayrılığı ve temel hak özgürlüklerin garanti altına alındığı anayasalara sahip olmakla sağlanamamaktadır. Bu perspektifle bir ülkede anayasanın varlığı, siyasal iktidarın keyfi kullanımını sınırlandırarak, bireysel özgürlükleri garanti altına alabilir (garantist anayasa); devlet teşkilatını resmileştirerek, iktidarın kötüye kullanımı karşısında özgürlükleri güvence altına almayabilir (sözde anayasa) veya resmi bir anayasa olmasına rağmen, kurallara uymama (kamuflej anayasa) durumu söz konusu olabilir (Erdoğan, 2003: 40). Dolayısıyla bir ülkenin anayasaya sahip olması, anayasal yönetime sahip olduğu anlamına gelmez.

Anayasal yönetim konusunda septik bir bakış açısının oluşma nedenlerinden biri de hukuk kurallarının, siyaset kurumu tarafından yapılmasıdır. Hukuk devletlerinde yasama organlarıncaya yerine getirilen hukuk yaratma görevi, yargı organları tarafından uygulanmaktadır. Dolayısıyla hukuk yaratma sürecinin, siyasal/ideolojik bir bakış açısına sahip olabileceği söylenebilir. Ancak hukuk kurallarını bütünüyle siyasal/hukuksal olarak nitelendirmek doğru olmaz. Bu iki kurumun etkileşim halinde olduğu ifade edilebilir. Hukuk ve siyaset arasındaki ilişkide, hukuk kurumunun siyaset üzerinde belirleyici olduğuna ilişkin de bakış açısına rastlamak mümkündür. Hukuk kuralları ve mahkemeler, siyaset yapımı, toplumsal denetim ve rejim meşrulaştırma işlevlerini yerine getirmekle birlikte, liberal siyaset açısından adalet ve insan hakları perspektifli bir süreç yönetimi sunarak, siyasal meşruiyete takviye yapmaktadır (Erdoğan, 2014: 49-50).

Volin(Aktaran Dowdle ve Wilkinson,2015: 7) anayasaların, iktidarı sınırlandırmasında, gücü ve otoriteyi tesis etmesinin yanında, insanlara en doğru yolu da gösterdiğini; ayırdedici bir kimlik verdiğini, yeni kolektif kapasitelerinin farkına varabilmek için, bireysel bir bakış açısı kazandırdığını ifade eder. Bu yönüyle hukuk kuralları, ulusal rejimlerin meşruiyetlerini güçlendirirler. Yöneten-yönetilen ilişkisi arasında denge kuran yargı organları, verdikleri kararlarla da yol göstermektedir.

Yargının adalet ve insan haklarını esas alarak karar vermesi, siyasal liberalizmin koşullarından biridir. Ancak genel olarak uygulanan hukuk kuralları, siyasal kurumların ürünü olduğundan, söz konusu kurumlar siyaset üretme süreçlerine de dolaylı katkı sağlamaktadır. Örneğin Erdoğan'a (2014: 57) göre Türkiye'de Anayasa Mahkemesi'nin

rejimi koruma görevini üstlenmesi (2000’li yılların başında), kararlarında bağımsız olamadığını göstermektedir. Bu iddia doğru kabul edildiğinde, yargının adil davranmadığı sonucuna varılabilir. Bir üst başlıkta da değerlendirildiği gibi Türkiye’de yargının siyasallaşması tehlikesi de bu bağlamda anlam kazanmaktadır.

Türkiye’de anayasal yönetim ve siyasal liberalizm tartışması bağlamında,2000’li yıllarda yapılan anayasa değişiklikleri önem taşımaktadır.1876 yılından itibaren anayasalı devlet geleneğine sahip olan Türkiye,anayasal yönetimi uygulamada zaman zaman başarısız olmuştur. Özellikle askeri müdahalelerin etkili olduğu dönemlerde, sivil iktidarlar sona ererken, anayasalar da askıya alınmıştır. Asli kurucu iktidarlar tarafından yapılan anayasalar, anayasa değişiklikleri ile güncellenmiştir. 1980 Darbesi’nin ardından yapılan 1982 Anayasası da özellikle 2000’li yıllarda yapılan anayasa değişiklikleri aracılığıyla, daha liberal ve demokratik bir niteliğe kavuşturulmaya çalışılmıştır.

2000’li yıllarda yapılan anayasa değişikliklerinin ilk bölümünü 2001 yılı oluşturmaktadır. AB’ye uyum süreci çerçevesinde, Başbakan Ecevit ve Cumhurbaşkanı Sezer öncülüğünde, 1982 Anayasası’nın 35 maddesi değiştirilmiştir. 2000 öncesinde yapılan bazı anayasa değişiklikleri de 1982 Anayasası’nın antidemokratik yönlerini yumuşatmaya çalışmıştır. Radyo ve TV kanallarında devlet tekeline son verilmesi (1993), anayasanın başlangıcında yer alan ve devleti nitelemek için kullanılan kutsal kavramı yerine yücenin tercih edilmesi, toplu özgürlükler alanında bazı kısıtlamaların kaldırılması, seçme yaşının 18’ düşürülerek, siyasi partilere üyelik ve parti örgütlerinin büyümesine ilişkin yasakların kaldırılması, DGM’lere sivil savcı ve hakimlerin atanması (1999) gibi değişiklikler liberal, demokratik anayasacılık açısından olumlu gelişmelerdendir (Fendoğlu, 2002: 116).Anayasanın başlangıç bölümünde devleti tarif etmek için kullanılan kutsallık, hukuk devleti ilkesiyle çeliştiğinden, bu ifadenin kaldırılması da liberal bir tema içermektedir. Zira devletin kutsallaştırılması, devlet-birey ilişkileri arasındaki dengeyi ortadan kaldırmaktadır. Söz konusu anayasa değişikliklerinin, mevcut anayasada köklü bir değişim yaratmadığı söylenebilir ancak; devlet-birey, asker-sivil, kamu-özel arasında kurgulanan daha özgürlükçü hedefler için adım sayılabilir.Siyasi partilere üye olabilecek kişilerin niceliksel olarak artması, kadın ve gençlik kollarına ilişkin yasakların kaldırılması ve sivil toplumun etkin bir rol

üstlenebilmesi amacıyla yapılan değişiklikler sivil siyasetin alanını genişletmeyi hedeflemiştir.

1982 Anayasası’da köklü değişikliklerin yaşandığı yıllardan biri de 2001’dir. Temel hak ve özgürlükler üzerindeki genel sınırlama nedenlerinin kaldırılması, siyasal liberalizme katkı yapan düzenlemeler arasındadır. Genel sınırlama sebepleri; soyut, anlaşılması zor ve tüm temel hak ve özgürlüklere uygulandığı için demokratik olmayan nitelikteydi. Bu nedenle söz konusu sınırlamanın kaldırılması, bireyin devlete karşı konumunu güçlendirmiştir. Zira hangi hakkın hangi sebeple sınırlandırılabilceği açığa kavuşturulmuştur. Yapılan değişikliğin “daha az bir sınırlama” değil; “daha iyi bir düzenleme” olduğunu savunan Aliefendioğlu, (www.anayasa.gov.tr, 12.07.2016) hakkın özüne dokunmama, yasayla sınırlandırma, demokratik nitelik gibi getirilen sınırlılıkların, evrenselliğe bir atıf olduğunu belirtir. TESEV (2015: 3) tarafından hazırlanan rapora göre ise, genel sınırlama sebeplerinin kaldırılması AİHS’e uygun olmakla birlikte, hakkın özüne dokunmama, ölçülülük ilkesi de temel hak ve özgürlükleri güçlendirmiştir. Yüzbaşıoğlu (2002: 31) da benzer bir görüşle, genel sınırlama sebeplerinin kaldırılmasını AİHS’ne uygun bularak bu düzenlemenin, özgürlüğün asıl, sınırlamanın istisna olması yönünde bir anlayışa işaret ettiğini belirtir.

Temel hak ve özgürlüklerin, alanının genişletilmesi siyasal liberalizm açısından önem taşır. Bireyi, devlete karşı koruyan hak ve özgürlükler, kendini gerçekleştirmenin de adımlarından biridir. Bu nedenle 2001 Anayasa değişiklikleri, beklentileri karşılayamasa da çizdiği rota dolayısıyla, başarılı bir adım sayılabilir. Genel sınırlama sebeplerinin kaldırılması haricinde, temel hak ve özgürlüklere ilişkin ve diğer yapısal değişiklikleri irdelemek faydalı olacaktır.

2001 yılında yapılan değişiklikler arasında Hakkın kötüye kullanılmaması başlığında (14.md) değişikliğe gidilerek, AİHS (17.md) ile uyum yakalanmış; gözaltı süresi (19.md) düşürülerek, AİHS (5.md) tarafından makul kabul edilmiş; düşünceyi yayma va açıklama hürriyeti (26.md) başlığında Türkçe’nin zorunluluğu ilkesi kaldırılmış; toplantı ve gösteri yürüyüşleri (34.md) konusunda yapılan değişiklikle sivil toplum güçlendirilmeye çalışılmış; adil yargılanma hakkı (36.md) anayasaya eklenmiş; ölüm cezası, terör ve savaş tehdidi ile sınırlandırılmış (2004’te kaldırılmıştır); TBMM’nin af yetkisi kısıtlanarak, Cumhurbaşkanına kısmi veto yetkisi tanınmış;

MGK’da yapılan değişiklikle siyaset üzerinde askerin etkisi kırılmaya çalışılmıştır (TESEV, 2015: 1-7).

2000’li yıllarda yapılan anayasa değişikliklerinin ikinci kısmını 2002 sonrası oluşturmaktadır. 2002 yılından itibaren iktidar partisi konumunu yitirmeyen Ak Parti, iktidara geldiği günden itibaren anayasanın değiştirilmesi fikrini savunmuş; ancak parlamentoda uzlaşma sağlanamadığı için anayasa değişikliklerine başvurulmuştur. 2002 yılında yapılan anayasal düzenlemeyle⁷, milletvekili seçimine ilişkin ifade değiştirilmiş, Siirt’te seçimlerin yenilenmesiyle Erdoğan Başbakan olmuştur (Sezer, 2007: 87).

Diğer anayasa değişikliklerinde olduğu gibi 2004 yılında gerçekleştirilen anayasa değişikliklerinin itici gücü de AB’dir. 2004 yılında yapılan anayasa değişiklikleriyle, mevcut anayasa Kopenhag Kriterleri’ne uyumlu hale getirilmeye çalışılmıştır. Bu değişikliklerle, kadın-erkek eşitliğinin sağlanmasında devletin yükümlü olması, ölüm cezasının anayasadan çıkarılması, DGM’lerin kaldırılması, temel haklara ilişkin düzenlemelerde uluslararası andlaşmaların geçerli olacağı, TSK’nın elindeki devlet mallarının Sayıştay tarafından denetlenmesi gibi düzenlemeler söz konusudur (www.ab.gov.tr, 12.07.2016).

Temel hak ve özgürlüklerin kullanılmasında, cinsiyet eşitliğini sağlama görevinin devlet tarafından üstlenileceğinin anayasada yer alması, siyasal liberalizm açısından son derece önemlidir. Çünkü Türkiye’de toplumsal cinsiyetçilik yüksek seviyede hissedilmektedir. 2010 yılı anayasa değişikliklerinde de kadınları da kapsayan pozitif ayrımcılık ilkesi bu hukuksal düzenlemeyi desteklemiştir. Ancak Dünya Ekonomik Forumu Cinsiyet Ayrımcılığı 2013 Raporu verileri değerlendirildiğinde hukuksal düzenlemelerle cinsiyetçiliğin aşılamadığı görülmektedir. Söz konusu raporda yer alan 136 ülke arasında Türkiye, 120. sırada yer almaktadır (www.bbc.com, 12.07.2016). Rapora göre, Türkiye’de devletin eril niteliğinin aşınmadığı söylenebilir. Devletin eril niteliğinin yansıdığı alanlardan biri de yönetim sürecinde kadınların, erkeklere oranla daha az temsil edilmesidir. Örneğin 65. Hükümet’te (2016) tek kadın bakanın yer almaktadır. Bu bağlamda cinsiyet eşitliğine anayasal güvence kazandırmak

⁷ ...terör eylemlerine (düzenleme öncesinde terör eylemleri yerine ideolojik ve anarşik eylemler yer almaktaydı) katılma ve bu gibi eylemleri tahrik ve eşvik uç ndan biriyle hüküm gi olanlar, affa uğramış olsalar bile milletvekili seçilemezler.

ya da uluslararası sözleşmelerde taraf olmak, kadın-erkek eşitliğini sağlamakta yetersiz kalmaktadır. Siyasal temsilde adalet sağlanamaması ise liberalizme örtüşmemektedir.

2004 anayasa değişikliklerinin hedeflerinden birinin de askerin siyaset üzerindeki etkisinin azaltılmasını hedeflediği ifade edilmelidir. AB uyum sürecinin de etkisiyle, sivilleşmenin sağlanması siyasal açıdan büyük önem taşımaktadır. Bu nedenle YÖK'e Genelkurmay Başkanlığı'nın temsilci seçme yetkisinin kaldırılması ve TSK'nın devlete ait mallarının Sayıştay tarafından denetlenmesi de AB uyum sürecinde, şeffaflık ve etkin yönetimin sağlanması kriterlerini sağlamayı amaçlamıştır (Bilir, 2005: 9). 1982 Anayasası'nın güçlendirdiği askeri vesayetin, söz konusu düzenlemeyle aşınmaya başladığı ifade edilebilir. 2001 yılında yapılan değişikliklerin devamı niteliğinde olan düzenlemelerin, sivilleşme konusunda tutarlılık taşıdığı belirtilmelidir. TSK'nın devlete bağlı bir kurum olmasının vurgulandığı, Sayıştay denetimi de bu bağlamda anlamlıdır.

2001'de sivilleştirilmeye başlanan ve 2004'te tamamen kaldırılan DGM'ler de tarihsel bir niteliğe sahiptir. 2001 yılında yapılan anayasa değişikliğiyle, DGM'lere askeri yargıçların atanması sona ermişti. Ancak AİHM, söz konusu mahkemelerin adil yargılanma hakkını ihlal ettiğini ve kaldırılması gerektiğini bildirmiştir (Bilir, 2005: 9; Gönenç, Kontacı, 2005: 120). Adil yargılanma hakkı, temel hak ve özgürlükler içinde yer alır. Bu hakkın korunması devletin sorumluluğundadır ancak; Türkiye'de adil yargılanma hakkının korunamadığı AİHM'nin kararları çerçevesinde doğrulanabilir. AİHM'e Türkiye aleyhine açılan davaların üçte biri, adil yargılanma hakkının ihlal edildiği üzerinedir (Salihpaşaoğlu, 2009: 253). Türkiye'nin ödediği tazminatlar da göz önüne alındığında, hem bu hakkın devlet tarafından korunamadığı hem de DGM'lerin kaldırılmasıyla doğru bir adım atıldığı söylenebilir.

Temel hak ve özgürlüklerin korunması amacıyla yapılan değişikliklerden biri de uluslararası andlaşmalara ilişkindir. Temel hak ve özgürlükler konusunda iç hukuk sistemi ve uluslararası andlaşmalar arasında çıkan uyuşmazlıklarda, uluslararası andlaşmaların geçerli olacağına ilişkin yapılan anayasa değişikliği, bazı belirsizlikler içerse de olumlu bir gelişme olarak değerlendirilebilir (Gönenç, 2007: 2).

2000'li yıllarda yaşanan anayasa değişikliklerinde, 2007 yılı ve sonrası dönem ayrı bir çerçevede değerlendirilmelidir. Ülkedeki siyasal tartışmalar ve yeni anayasaya duyulan ihtiyacın dile getirilmesi sıklıkla gündeme gelmektedir. Yapılan seçimlerle iktidardaki konumunu sürdüren Ak Parti, 2007 yılında cumhurbaşkanını halkın seçmesi

konusundaki görüşünde ısrarcı olarak, konuyu referanduma taşımıştır. Referandum sonrasında, olumlu bir sonuçla karşılan iktidar partisi, 2007 anayasa değişikliklerini gerçekleştirmeye girişmiş ve Türkiye’de başkanlık sistemi tartışmaları hız kazanmıştır.

Türkiye’de başkanlık tartışmalarına geçmeden önce, 2007 yılında yapılan anayasa değişikliği ile ülkemizde, genel seçimlerin 5 yıldan 4 yıla düşürüldüğü, cumhurbaşkanının görev süresinin 7 yıldan 10 yıla (5+5) çıkarıldığı belirtilmelidir. Genel seçimlerin 4 yılda bir yapılmasının hukuksal açıdan olumlu/olumsuz olup olmadığı tartışması, faydalı bir tartışma değildir. Bu karar doğrudan doğruya yasama organının iradesine bağlıdır. Almanya, Yunanistan, Danimarka, İspanya, İsveç gibi pek çok AB ülkesinin genel seçimleri de 4 yılda bir yapılmaktadır (Yıldız, 2012: 504).

2007 yılı anayasa değişikliğinde tartışılan konu, cumhurbaşkanlığı ve cumhurbaşkanının seçimi üzerinedir. Almanya, İtalya, Bulgaristan, Çek Cumhuriyeti, Estonya, Yunanistan, Macaristan, İrlanda devletleri gibi Türkiye de parlamenter sistemle yönetilen bir devlettir. Türkiye’de başkanlık sistemi tartışmalarının yeniden ortaya çıkmasında, parlamenter sisteme yüklenen başarısızlıklar olduğu iddia edilmektedir. Ancak iktidarın nasıl bir başkanlık tipini benimsediği açıklık taşımadığı gibi, siyasal gelişmelere göre de başkanlı parlamenter sistem ifadeleri de ülke gündeminde yer almaktadır. Başkanlık sistemi tartışmaları, iktidar partisi ve diğer üç muhalefet partisi (CHP, HDP, MHP) arasında zaman zaman siyasi gerilimlere neden olmaktadır. Nasıl bir başkanlık tipi istendiğinin açıklık taşınamaması, hükümetten ziyade Cumhurbaşkanının başkanlık sisteminin gerekliliğine ilişkin açıklamalar yapması, sistem tartışmalarını farklı bir boyuta taşımaktadır.

Bir ülkede siyasal sistemin, yönetimin başarısı üzerinde hayati bir öneme sahip olup olmadığı mutlak bir gerçek olarak kabul edilmemelidir. Toplumsal, sosyal ve siyasal şartların hükümet sisteminin başarısı üzerinde etkisi vardır (Gözler, 2010: 619; Çınar, Göksel, 2012: 2). Benzer biçimde ülkenin siyasal kültürü, demokrasi geçmişi de hükümet sisteminin başarısı belirleyen konular arasındadır. Türkiye’de başkanlık sistemi tartışmalarında gelişmişlik düzeyi, sosyo-kültürel yapı, sivil toplum ve demokrasi kültürü göz önüne alınmalı ve başkanlık sisteminin Türkiye için taşıdığı risklerle birlikte değerlendirme yapılmalıdır (Deniz, 2006: 149).

Kılınç (2016: 501), Türkiye’de yaşanan başkanlık tartışmalarının sağlıklı bir şekilde yürütülmediğini, başkanlığın ya “sihirli bir değnek” ya da “vebalı” bir yönetim

olarak algılandığını belirtmektedir. Zira yapılan tartışmalarda sistem değişikliği/değiştirilmemesi tüm yönetsel sorunların çözümü olarak görülüyor ve Türkiye'nin yönetim geleneği ve siyasi mirası bu tartışmalarda maalesef yer alamıyor. Türkiye'de yürütülen sistem tartışmalarında kavramsal sorunlar olduğu da belirtilmelidir. Zira demokratik yönetim ve hükümet sistemi arasında doğrudan bir ilişki kurmak mümkün görünmemektedir. Kılınç (2016: 501), hükümet sistemlerinin devlet cihazının organizasyonu ve işleyişine ilişkin bir konuyu; demokrasininse yönetilenlerin iradesinin, yönetime katılmasıyla ilgili bir konuyu içerdiğini belirtir.

Demokratik yönetime ulaşmanın yolunu, siyasal sistem üzerinden kurgulayan yazarların en önemli tezi, cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesidir. Bu bağlamda başkanlık sistemini savunan ve savunmayan yazarların görüşlerine yer vermek faydalı olacaktır.

Bezci (2005: 91) başkanın halk tarafından seçilmesinin, başkana hukuki değil; politik bir güç kazandırdığını; başkanın, şahsında toplumsal birliği temsil ettiğini ve politik sorumluluğun kaybolmasının engellendiğini savunur. Fendoğlu (2012: 49) ise, Türkiye'nin heterojen yapısı nedeniyle başkanlık sisteminin daha uygun bir sistem olduğunu ifade etmektedir. Yazarın belirttiği başkanın politik bir güce sahip olması, Türkiye açısından riskli bir durum yaratabilir. Bu risklerin başında ise, iktidarın otoriterleşme eğilimi gelmektedir.

Türkiye'de başkanlık sisteminin siyasi kriz ve istikrarsızlıklara neden olabileceğini savunan yazarlar, zaten güçlü olan yürütmenin daha da güçlendirilmesinin otoriter yönetimlere neden olabileceği konusunda uyarırlar. Yılmaz (www.usam.aydin.edu.tr, 18.07.2016), başkanın partisinin parlamentoda çoğunluğa sahip olması durumunda, başkan ve kabine üyeleri arasında aşırı bağlılığın ortaya çıkacağını; yürütmenin kendi gücünü korumak için idare aracılığıyla etkili olmayı hedefleyeceğini ve sonuçta yürütmenin otoriterleşme, siyasallaşma eğilimleriyle dikta rejimine yol açabileceğini savunur. Benzer biçimde Deniz (2006: 149-150) ve Yaman (2014: 96), başkanın meşruluk kaynağını halktan aldığı için, iktidarın kişiselleşebileceği, otoriter eğilimlerin artabileceği ve krizin süreklileşebileceğini belirterek; Türk siyasetindeki popülist tavır dolayısıyla, yeteneksiz ama popüler bir başkanın seçilebileceği, başkanlık sisteminin askeri darbelere zemin hazırlayabileceği ve başkanın bakan atama yetkisi aynı zamanda sıklıkla değiştirme yetkisini de

beraberinde getirdiğinden, tarafsızlığın yitirilebileceği görüşünü savunmuştur. Yürütme yetkisinin tek kişide toplanmasının, muhalefetin yürütme gücünden dışlanmasına, siyasal mücadele ortamının kızıışmasına ve siyasal kutuplaşmaların artmasına neden olabileceğini belirten Beceren ve Kalağan (2007: 179), devlet başkanının seçiminde, partizanca tutumların oluşabilmesi ve bu nedenle de bir meşruiyet sorunu yaşanmasının muhtemel olduğunu iddia ederler. Dolayısıyla başkanın halk tarafından seçilmesinde, halkın iradesinin seçime yansması nedeniyle, demokratik bir görünüm sergilediği ifade edilebilir. Ancak, başkanın, doğrudan bakan atama yetkisi olduğu göz önüne alındığında, tek yetkili makamın başkan olacağı ve başkanla aynı görüşü paylaşmayan hiç kimsenin yürütmede görev alamayacağı ihtimali gerçeklik taşır. Bu durum ise; demokrasinin öz değerleriyle uzlaşmamaktadır. Çünkü demokrasi, farklı görüşlerin de kendini ifade edebilmesine olanak tanıyan bir yönetime işaret eder.

Başkanın halk tarafından seçilmesinin yaratabileceği problemlerden biri de meşruiyete ilişkindir. Gönenç (2011: 14-16), hem başkanlık hem de parlamento için seçim yapılmasının iki ayrı meşruiyet kaynağı yaratacağını, Türkiye’de nasıl bir başkanlık sisteminin uygulanmak istendiğinin açık olmadığını belirterek; başkanlı parlamenter sistemde, başkanın seçmene verdiği sözleri yerine getirebileceği anayasal araçları olmadığını; Fransız tipi yarı başkanlık sisteminde parlamento ve cumhurbaşkanı arasındaki görüş ayrılıklarının meşruiyet krizine yol açacağı; ABD tipi başkanlık sisteminde başkan sadece halka karşı sorumlu olduğundan görevden alınamaması ve güçlü bir sivil toplum ve baskı grubu olmaksızın başarıya ulaşamayacağı; süper başkanlık sisteminde, iktidarın kişiselleşmesi ve yönetimin istikrarsızlaşması sonucunun doğabileceğinin altını çizmektedir. Bu bağlamda Türkiye’de istenen başkanlık sisteminin hangi ülkedeki sisteme yakın olduğu tam olarak bilinemediğinden, tartışma kısır döngüye dönüşmektedir. Meşruiyet konusunda ise yazarın düşüncelerinde haklılık payı bulunduğu belirtilmelidir. Zira TBMM, egemenlik yetkisini kullanan bir erk olarak halk tarafından seçilmektedir. Bu nedenle de meşrudur. Aynı zamanda cumhurbaşkanı da halk tarafından seçilmektedir ve meşrudur. Dolayısıyla söz konusu iki makam arasında görüş birliğine varılamayan konularda, bir meşruiyet krizi yaşanması muhtemeldir.

Türkiye’de başkanlık sistemi tartışmalarının nedenleri arasında seçim sistemi ve özellikle parti sistemimizdeki aşırı parçalanmaya dayalı çok partili sistemin yol açtığı

zayıf, kısa ömürlü, istikrarsız koalisyon hükümetler gösterilmekte ve başkanlık sistemine geçişle birlikte istikrarlı ve güçlü bir siyasal yapıya kavuşulacağı iddia edilmektedir (Yaman, 2014: 97). Ayrıca başkanlık sisteminin tarihsel açıdan bize uygun olduğuna ve diktatörlüğe yol açmayacağına dair inanç da başkanlık sisteminin savunulma nedenleri arasında yer almaktadır (www.usam.aydin.edu.tr, 18.07.2016).

Homojen veya hetorejen toplum yapısı ve siyasal sistem arasındaki ilişkiyi açıklayan bilimsel bir veriye ulaşılamadığından, kesin bir ifade kullanmak doğru olmaz. Ancak Türkiye'nin de 150 yıllık bir parlamenter sistem deneyimi olduğu düşünüldüğünde (Aktaran Tumçakaşık, 2015: 25), heterojen toplum yapısına rağmen işleyen bir yönetim mekanizmasına sahip olduğugözlenmektedir. Bu nedenle başkanlık tartışmasında yoğunlaşılacak konulara değinmek faydalı olacaktır.

Türkiye'de yapılan başkanlık tartışmaları, istikrarsızlık üzerine yoğunlaşmaktadır. Özal tarafından dillendirilen başkanlık tartışmalarında, siyasal istikrarsızlık ve bakanın aynı zamanda milletvekili olmasının yönetimde etkinliği azalttığı dile getirilmiştir (www.usam.aydin.edu.tr,18.07.2016).Başkanlık sistemini savunan Kuzu (1996: 88-94), parlamenter sistemin siyasi partiler dolayısıyla dengeli işleyemediğini, hükümetin doğrudan seçmene karşı sorumlu olmadığını, koalisyonların istikrarsızlığa neden olduğunu başkanlık sisteminde ise; yürütmenin istikrarlı, etkin, meşru olacağını dile getirir.Benzer biçimde Fendoğlu (2012: 48) da parlamenter sistemin güçler ayrılığını uygulamada yetersiz kaldığını, parlamentonun hükümeti yeterince denetleyemediğini savunur. Özetle başkanlık sistemi savunan yazarların temel tezi, parlamenter sistemin koalisyonlar nedeniyle siyasal istikrarsızlığa neden olduğu ve parlamentoların siyasal süreçte yetersiz kaldığına yöneliktir. Bu iddialar karşısında parlamenter sistemi savunan yazarların görüşlerine yer vermek faydalı olacaktır.

Parlamenter sistem, kuvvetler arasında fonksiyonel (yasa yapım süreci) ve organik (yürütmenin yasama içinden çıkması) işbirliğine dayanan, dengeli (yasama ve yürütmenin birbirini denetleyebilmesi) bir hükümet sistemidir (Deniz, 2006: 142). Güçler ayrılığını yumuşak biçimde kurgulayan parlamenter sistem, yasamanın ve yürütmenin karşılıklı olarak birbirini denetleyebilmesi ve güçler arasında eşitliğin önplana çıktığı bir hükümet sistemidir. Teziç (2012: 477-478) ise parlamenter sistemi, kuvvetler arasında işbirliğine dayanan, sistematik olarak işleri kolaylaştıran, kökensel

olarak liberal ve seçkin bir rejim olarak nitelendirir. Parlamenter sistemin liberal bir tema içermesindeki temel bakış açısı, güçler arasındaki eşitlikten kaynaklanmaktadır.

Her hükümet sisteminde olduğu gibi parlamenter sistemin de güçlü ve zayıf yanları vardır. Gözler (2010: 612-614) parlamenter sistemin güçlü yanlarını; siyasal tıkanıklıklarda çözüm yolu olması, esnekliği, siyasi kutuplaşmaya yol açmaması, devlet başkanının uzlaştırıcı bir rolü olması olarak ifade ederken zayıf yanlarının ise; istikrarsızlık, zayıf hükümet ve düşük nitelikli demokrasi olarak nitelendirir. Gözler (2010: 619) de parlamenter sistemin zayıf yanlarının, doğrudan ve mutlak bir şekilde sistemin kendisinden kaynaklandığını söyleyemeyeceğimizi; nispi seçim sisteminin de bu konuda etkili olduğunu zira; çoğunluk seçim sisteminin uygulandığı ve disiplinli iki partili sistemde (İngiltere), parlamenter sistemin istikrarlı olduğunu vurgular.

Aşırı parçalanmış parti sisteminin parlamenter sistemde istikrarsızlığa neden olduğunu belirten Yazıcı (2011:168), çözümün parlamenter sistemi terk etmek değil; seçim yasalarında değişikliğe giderek, yapıcı güvensizlik oyunu sisteme istikrar kazandırmak olduğunu iddia eder. 2002 yılından itibaren aynı partinin iktidar olduğu düşünüldüğünde, Türkiye’de koalisyonlara bağlanan herhangi bir siyasal istikrarsızlık söz konusu olmadığı söylenebilir. Dolayısıyla eğer parlamenter sistemin sonucu istikrarsızlıksa, bu durum Türkiye açısından söz konusu değildir.

Efe vd. (2015: 156-157) de Türkiye’de başkanlık sistemi tartışmalarında parlamenter sistemin, fesih ve güvenoyu mekanizmalarının sistemin tıkanmasına olanak tanımadığını; seçimlerin yenilenmesi ve çoğulculcu yapısıyla esnek bir sistem olduğunu; devlet başkanının sembolik ve temsili yetkileri dolayısıyla dengeli bir yönetim sağlandığını; konsensüsü ve kolektif karar vermeyi hayata geçirdiğinden daha paylaşımcı bir nitelik gösterdiğini belirterek, Türkiye için parlamenter sistemin devam etmesinin faydalı olacağını savunmuşlardır. Benzer bir görüşle Özbudun (2013: 214) da, parlamenter sistemde hükümet parlamentoda çoğunluğa dayandığı ve tekrar tekrar kurulabildiği için, sistemin doğası gereği siyasi kriz ve tıkanmalara yol açmayacağını ifade eder.

Türkiye’de yaşanan başkanlık/parlamenter sistem tartışmalarında, ülkede yaşanan sorunları bir sistem sorunu olarak yorumlamanın faydalı bir bakış açısı olmadığı söylenebilir. Bu bağlamda parlamenter veya başkanlık sisteminin bir ülkedeki yönetim başarısını etkilemediği, söz konusu başarının başka parametreler üzerinden şekillendiği

iddiaları da tartışmalar arasında yer alır. Çınar ve Göksel (2012) yaptıkları araştırma sonucunda aynı hükümet sistemine sahip olan ülkelerde yetki temerküzü, temel hak ve özgürlükler vb. konularda farklılıkların olabileceğini, örneğin ABD ve Venezüella'da başkanın gücünün farklılaştığı, temel hak ve özgürlüklerin genişletilmesinde de sistemin etkili olmadığını ifade etmişleridir. Türkiye'de yürütülen başkanlık sistemi tartışmalarında da ABD ve diğer ülkelerdeki başkanlık sisteminin birbirinden farklı olduğu ifade edilmektedir.

Hükümet sistemlerinin tek başlarına ülkeleri esenliğe kavuşturamayacağı, her toplumun kendi şartlarının hükümet sistemini ortaya çıkaracağını belirten Armağan (Aktaran Tunçkaşık, 2015: 25) da sadece ABD'de başarılı bir biçimde uygulanan başkanlık sisteminin ülkeye fayda getirmeyeceğine inanmaktadır. Türkiye ve İngiltere'de de parlamenter sistem uygulanmakla birlikte, her iki ülkede de yönetsel başarı birbirinden farklıdır. Aynı durum ABD ve Güney Amerika ülkeleri için de söz konusudur. Tunçkaşık, (2015: 30) parlamenter sistemin daha çok ekonomik açıdan başarılı ve siyasi istikrara sahip OECD ülkeleri arasında; başkanlık ve yarı-başkanlık sisteminin ise görece yeni, siyasi ve anayasal istikrarı daha düşük demokrasilerde yaygın olduğunu dile getirir. Bu bağlamda parlamenter sistemin ve başkanlık sisteminin tercih edilmesinde, ülkelerin sosyo-ekonomik konumlarının, tarihlerinin ve kültürlerinin belirleyici bir paradigma olarak ele alınması gerekebilir.

Kılınç (2016: 502) ise, sistem karmaşası yaşayan Türkiye'nin ya parlamenter ya da başkanlık sistemine geçiş yapmasının ülke açısından daha faydalı olacağını dile getirir. Zira Türkiye, parlamenter sistemle yönetilmektedir ancak; Cumhurbaşkanı parlamento içinden çıkmamaktadır. Aynı şekilde Cumhurbaşkanı halk seçmektedir ancak; başbakanlık kurumu da mevcuttur. Bu durum ise, siyasal sistemi karmaşık hale getirmektedir. Bu nedenle de Türkiye'de yürütülen sistem tartışmasında, parlamento daha etkin ve uzlaşan bir tavır benimseyerek hareket etmelidir. İktidar partisinin önerdiği başkanlık sisteminin dünyada herhangi bir örneğinin olmaması (Yüksel, 2013: 60) da bu tartışmaları güvensiz bir ortama çekmektedir. Bu nedenle parlamenter sistemin uzlaşılı kültürüne dayanan niteliklerinin hayata geçirilmesi, Türkiye açısından daha sağlıklı bir durum yaratabilir. Siyasal sistem tartışmalarından ziyade daha demokratik, hak ve özgürlüklerin nasıl genişletilebileceğine dair tartışmaların yürütülmesi siyasal liberalizm açısından daha anlamlıdır.

Türkiye’de yaşanan başkanlık tartışmaları Nisan 2017’de sona ermekle birlikte, ülkede yaşanan siyasal uyuşmazlıklar da sürece dahil olmuştur. 2007 yılından itibaren yaşanan siyasal gelişmeler, iktidar partisi ve yargı kurumlarını karşı karşıya getirmiştir. Cumhurbaşkanlığı seçimleri, iktidar partisine açılan kapatılma davası, e-muhtıra siyasal tartışmaların merkezine otururken, 2010 yılında iktidar partisi tarafından anayasa değişiklikleri kabul edilerek halkoyuna sunulmuştur. 2010 anayasa değişikliklerini diğer değişikliklerden ayıran temel nokta, temel hak ve özgürüklerden ziyade yargıda yapılan düzenlemelerdir.

2010 anayasa değişiklikleri iki farklı bakış açısıyla yorumlanmaktadır. Bu bakış açılarından biri, iktidar partisinin kapatılma sürecinde AYM’nin söz konusu partiyi laikliğe aykırı eylemlerin odağı olarak görmesi ve hükümetin icraatlarında hukukilik denetiminin ötesinde bir denetimin yaşanması; Ergenekon Davası’nda HSYK’nın yüksek yargıdan kişilerle verdikleri kararlar ve takındıkları tutumların iktidar partisiyle uyuşmamamasıdır (Hakyemez, 2010: 389; Ayhan 2010: 27; Gönenç, 2010: 13). Yargı ve iktidar arasında yaşanan görüş ayrılığının, siyasal alana yansması son derece tehlikelidir. Zira devletin güçleri ve yetki alanları anayasada yer almaktadır. Yargı kararları hem devlet aygıtı hem de toplum üzerinde bağlayıcıdır. Dolayısıyla güçler arasında yaşanan uzlaşmanın siyasallaşması, tarafsızlık ilkesiyle uyuşmamaktadır. 2010 değişikliklerini “Kemalist-seçkinci” rejimi dönüştürmek için, yargı bürokrasisinde yeniden yapılandırma olarak yorumlayan Gönenç (2010: 13), yürütme ve yargı arasındaki fikir ayrılığına dikkat çeker. Devletin yeniden yapılandırma sürecinde, ordu, bürokrasi ve yargıda yapılan düzenlemelere değinilmiştir. Yargıda yaşanan yeniden yapılandırma sürecinde yargı kurumunun; yasal sınırlarının, görevlerinin, atanma usullerinin ve üye sayılarının değiştirilmesi bu dönüşümün boyutlardan birini oluşturur.

2010 değişikliğiyle ilgili ikinci görüş de sivil iktidar üzerindeki, bürokratik vesayeti kırılmasıdır. Yılmaz (2010: 35) Ak Parti’nin stratejik başarısı olarak yorumladığı anayasa değişikliğinin, anayasanın sivil siyaset aracılığıyla da değiştirilebildiğini gösterildiğini bu nedenle de demokratik bir eşik olduğunu belirtir. Sivil siyaset üzerindeki vesayetin kaldırılması, demokratikleşme açısından önemli görülmektedir. Bu bağlamda, yaşanan referandum sürecinde demokratikleşme vurgusu yapılmıştır. Ancak demokratikleşme sürecinin uzlaşmaya dayanması da son derece önemlidir.

2010 anayasa değişikliği ile Türkiye’de siyasal liberalizme ne ölçüde katkı yapıldığına ilişkin tartişmalara geçmeden önce, değişikliklerin içeriğine değinmek faydalı olacaktır. Yaşanan değişimi iki ana ekseninde değerlendirdiğimizde, ilki temel hak ve özgürlüklere ikincisi; yargıya ilişkin düzenlemeleri içermektedir. Temel hak ve özgürlüklere ilişkin liberal dokunuşlardan biri, Anayasa Mahkemesi’ne bireysel başvuru hakkının tanınmasıdır. Temel hak ve özgürlüklerin korunması konusunda Türkiye’nin başarılı olamadığı, AIHM’de ülke aleyhine sonuçlanan davalar aracılığıyla gözlemlenebilir. Dolayısıyla bu düzenleme, temel hak ve özgürlüklerin korunması amacına hizmet edebilecektir. Ancak Hakyemez (2010: 399), AIHS çerçevesinde kullanılan bireysel başvuru hakkının, sosyo-ekonomik ve üçüncü kuşak haklara uygulanamamasının eleştirilebileceğini dile getirir. Yazar söz konusu düzenlemenin, hakları birbirinden farklılaştırması üzerinden bir eleştiri getirmektedir. Yani her hak ve özgürlüğün birbirine eşit görülmemesi, bu hakların güvenceli olmadığı sonucunu ortaya çıkarabilecektir.

2010 anayasa değişikliğiyle anayasanın 10. Maddesinde kadın ve erkek eşitliğinin sağlanması devletın yükümlü olduğu anayasal güvenceye kavuşturularak, sosyal dışlanmaya karşı pozitif ayrımcılığın eşitliğe aykırı olamayacağı ifade edilmiştir. Temel hak ve özgürlüklerin güçlendirilmesinin, siyasal liberalizm açısından önemli olduğu belirtilmişti. Bu nedenle cinsiyetçi bir tutumun izlenemeyeceğinin anayasal güvenceye kavuşturulması olumlu bir düzenlemedir. Temel hak ve özgürlüklere ilişkin düzenlemeleri AB’ye uyum çerçevesinde ele alan zsz ve Bozçağa (2010: 1), kadın ve erkek eşitliğinin sağlanmasında Türkiye’nin sınırlı ilerleme kaydettiğini ve eşitliği sağlama konusunda kurumun olmadığını ancak anayasal statüde bu durumun ele alınmasının olumlu bir geleişme olduğunu belirtmektedir. Aynı şekilde yaşlı, engelli, gazi vb. kişilerin, sosyal dışlanmaya maruz kalmaması amacıyla devletin tedbir alabileceğinin anayasal statüde kabul edilmesi, sosyal devlet ilkesinin sağlanabilmesi adına önemlidir. Temel hak ve özgürlükler alanında yapılan düzenlemeler arasında, 20. maddeye yapılan eklemeyele kişisel verilerin korunması ilkesi; 23. maddeyle yurt dışına çıkma özgürlüğünün sadece suç soruşturma ve kovuşturma sürecinde uygulanabileceği; 24. maddeye eklenen hükümle ocuk haklarının; 53.maddeyle kamu görevlilerine toplu iş szleişmesi yapma hakkının sağlanması; 74.maddeyle bilgi edinme hakkı ve Kamu Denetçiliği’ne ilişkin yenilikler söz konusu olmuştur.

Anayasada cinsiyetçi bir tutumun benimsenmemesi, çocuklara ilişkin koruyucu tedbirlere yer verilmesi, özel hayatın gizliliği, seyahat özgürlüğü ile ilgili düzenlemeler, temel hak ve özgürlükleri güçlendirdiği için liberal bir tema içermektedir. Seyahat özgürlüğünde yapılan düzenlemeyle, askerlik ve vergi ödevi dolayısıyla yurt dışına çıkamama durumu ortadan kaldırılmış olmaktadır (Selçuk, 2010: 9). Ancak kamu görevlilerine grev hakkı tanınmaksızın toplu iş sözleşmesi yapabilme hakkının verilmesi, sosyal ve ekonomik haklar açısından sınırlılık yaratmaktadır. AB'ye uyum sürecinin bir parçası olan Kamu Denetçiliği kurumunun anayasada yer alması ve devletin hesapverebilirliğini, şeffaflığını sağlayan bilgi edinme yasası da devlet karşısında bireyi güçlendirebilir. Kamu Denetçiliğini demokrasinin gereği olarak yorumlayan (Selçuk, 2010: 13), bu kurumun TBMM Başkanlığı'na bağlı olarak değil; onun adına denetim yapmasının daha uygun olacağını ifade eder.

Temel hak ve özgürlüklere ilişkin düzenlemeleri AB'ye uyum çerçevesinde ele alan Özsöz ve Bozçağa (2010: 2-4) kişisel verilerin korunmasının AB müktesebatına uyum çerçevesinde makul olduğunu ancak bağımsız bir veri koruma ve denetleme biriminin kurulması da gerektiğini; yerleşme ve seyahat hürriyetine ilişkin düzenlemeyi da olumlu bulmakla birlikte Yabancıların Türkiye'de İkamet ve Seyahatleri Hakkında Kanun'un halen yürürlükte olmasından kaynaklanan bir çelişkinin olduğunu; çocuk haklarının korunmasında devletin sadece şiddet ve istismarla sınırlandırılmamasını çünkü Türkiye'de çocuk yoksulluğu ve çocukların sosyal içerilmesini izlemek için oluşturulan ulusal mekanizmalar zayıf olduğunu; grevin toplu sözleşme hakkının bir parçası olduğunu; anayasada yer alan işçi-memur ayrımının kapsayıcı olmadığını ve omdusmanlığın AB'ye uyum süreci açısından olumlu bir adım olduğunu belirtirler. 2010 yılında yayımlanan AB İlerleme Raporu'da hak ve özgürlüklerle ilgili değişiklikleri olumlu bir adım olarak değerlendirmekle birlikte, bazı sınırlılıkları ve yetersizlikleri olduğunu ifade etmektedir (www.ab.gov.tr, 22.07.2016). Temel hak ve özgürlüklere ilişkin değerlendirme alt başlıkta daha detaylı ele alınacaktır.

2010 anayasa değişikliğinin ikinci boyutu, yargı kurumunun yeniden yapılandırmasıdır. Yukarıda da ifade edildiği gibi bu düzenleme kimi yazarlarca, sivil siyaset üzerinde yargı vesayetinin kırılması; kimi yazarlarca da hükümetin yargıyı istediği doğrultuda biçimlendirmesi olarak yorumlanmaktadır. HSYK ve AYM'ye ilişkin yapılan yasal düzenlemeler, "2000'lerde Siyasal Liberalizm: Devletin Yeniden

Yapılandırılma Süreci” başlığında detaylı biçimde ele alındığından, tekrara düşülmeyecektir. Ancak yargı ve yürütme arasındaki uzlaşmazlığın anayasa değişikliğine yansdığı belirtilmelidir.¹²¹ maddede yapılan değişiklikte söz konusu uzlaşmazlığı görebilmek mümkündür. Buna göre, Cumhurbaşkanı’nın tek başına yaptığı işlemlere ilişkin yargı yolunun kapatılması ve yargının sadece hukukilik denetimi yapabileceği ifadesinin anayasada yer alması, yargıya yapılan bir hatırlatma olarak değerlendirilebilir.Hakyemez (2010: 396), yargının hukukilik denetimi yapamayacağı ifadesinin, yargısal aktivizme tepki olarak anayasada yer bulduğunu ancak; bu düzenlemenin kesin bir çözüm oluşturmadığının altını çizer.2010 anayasa değişikliklerinin yargı kurumları üzerinde köklü değişikliklere gitmesinin nedenleri arasında, devlette yaşanan dönüşümün bir parçası olan yargının vesayetçi tavrının kırılmasının da etkisi olabilir. Zira, yargının hukuk yaratma yetkisi olmamasına rağmen; hukukilik denetiminin anayasal güvenceye kavuşturulmasında bu paradigmanın gerekçesini oluşturabilir.

Yürütme ve yargı arasındaki uzlaşmazlık AB ilerleme raporlarında da ifade edilmiştir. AB, hakim ve savcılarının siyasi baskı altında kaldığını, pek çoğunun isteği dışında görev yerlerinin değiştirildiğini ve yürütülen davalara ilişkin yorumları eleştirerek;yürütmenin HSYK üzerindeki etkisini azaltacak düzenleme yapmayı önermektedir (www.ab.gov.tr, 25.07.2016). AB, özetle Türkiye’de yargı bağımsızlığı ve tarafsızlığının sağlanamadığını iddia etmektedir. Yargı sisteminin güvenilirliğini yitirmesi, hukuk devleti ilkesinin hayata geçirilemediğinin de göstergeleri arasında yer almaktadır. Zira yargı, siyasallaştığı müddetçe adalet dağıtımı da yapamamaktadır. 15 Temmuz 2016 Darbe Girişimi’nin ardından, Balyoz Davası’nda yargılanan komutanlar Genelkurmay Başkanlığı tarafından göreve çağırılması (www.cumhuriyet.com.tr, 25.07.2016), bu sistem hakkında bilgi sahibi olmayı kolaylaştırabilir. Hukukun güvenliğinin sağlanabilmesi için, kuvvetler ayrılığının güçlendirilmesi makul bir adım olacaktır. Bu durum hem yönetimin meşruiyetine hem de demokrasinin yönetim üzerindeki etkisine katkı sağlayabilir.

Anayasa değişiklikleri, 1982 Anayasası’nın demokratikleşmesi açısından önemlidir.Anayasa değişiklikleri çerçevesinde 1982 Anayasası, ilk halinden oldukça farklıdır. 18 kez değişikliğe uğrayan anayasa, daha demokratik bir görünüme sahiptir. 1982 Anayasası’nda yapılan değişiklikler, temel hak ve özgürlükler ve devletin yapısal

değişikleri olarak ikiye ayrılabilir. Temel hak ve özgürlüklere ilişkin değişikliklerde AB'ye uyum sürecinin etkisini yadsıyamayız. Bu nedenle 1982'de söz konusu olan kısıtlayıcı ve antidemokratik uygulamaları hafifletmeyi amaçlayan değişikliklerin, temel hak ve özgürlükleri güçlendirdiği ifade edilebilir.

Temel hak ve özgürlüklere yönelik düzenlemelerin dışında, 2007'den itibaren devlet aygıtına yönelik değişikliklerin etkili olduğu söylenebilir. Yasama, yürütme ve yargıya ilişkin düzenlemeler, Türkiye'de kimi zaman sistem tartışmalarına neden olurken kimi zaman da hükümet başarısı/kastı olarak değerlendirilmiştir. 2007'de Cumhurbaşkanının seçim usulü ve görev süresi; TBMM'nin toplantı ve karar yeter sayıları; 2010'da yargının bütünüyle yapılandırılması, devletin yeniden organizasyonunun taşıyıcısı olarak yorumlanabilir. Bu nedenle yapılan anayasa değişiklikleri, 2007 öncesi ve sonrasında farklılaşmaktadır. Sevinç (2010: 272), 2007'den itibaren yapılan düzenlemelerde iktidar partisinin sorun olarak nitelendirdiği konuların çözümünde anayasa değişikliklerine başvurulduğunu iddia etmektedir. Yazar cumhurbaşkanlığı seçimiyle başlayan siyasal uyuşmazlıkları aşmanın bir yolu olarak, anayasa değişikliğine gidildiğini ve bu süreçte yapılan değişikliklerin sorun olarak algılanan konular üzerine yoğunlaştığı düşüncesini savunmaktadır. Yani iktidar partisine açılan kapatma davası ve Gül'ün Cumhurbaşkanı olma sürecindeki yargı-hükümet uzlaşmazlığının sonucu ile AYM'nin yapısında meydana gelen değişiklik kastedilmektedir.

Türkiye'de yeni bir anayasaya duyulan ihtiyaç, parlamentoda yer alan partiler tarafından paylaşılmaktadır. Ancak kurulan komisyonlar, siyasal uzlaşmazlıklar nedeniyle olumlu sonuçlanamamıştır. AB ilerleme raporunda da anayasa reform taslağının hazırlanması ve kabul edilmesi sürecinde, siyasi partiler ve sivil toplumla istişarede bulunulmadığı dile getirilmiştir (www.ab.gov.tr, 22.07.2016). Sevinç (2010: 275) Türkiye'de anayasa değişikliğinin, parlamentoda yeter sayıyı elde eden bir parti tarafından, anayasada yazmadığı için uzlaşma aramaksızın yapılmasını ve yine anayasa aksini emretmediği için halk oylamasına bütün olarak sunulmasını çarpık bir hukuk anlayışı olarak yorumlamaktadır. Ancak anayasa toplumsal sözleşme olarak değerlendirildiğinde, uzlaşmanın ve çoğulculuğun egemen olduğu bir yöntemle değiştirilmesi daha uygundur. Bu yöntem, anayasanın ve iktidarın meşruluğunun da kaynağı olarak görülebilir.

Türkiye’de yaşanan siyasal uzlaşmazlık, -yukarıda da ifade edildiği gibi- herhangi bir görüşü bütünüyle kabul veya ret şeklinde yansıtmaktadır. Bu nedenle de başta anayasa değişiklikleri olmak üzere hedeflenen düzenlemelerin, kamusal alanda tartışma olanakları sınırlanmaktadır. Anayasa değişiklikleri, siyasal uzlaşmazlıkların en hareketli dönemlerinde meydana geldiği için, ani düzenlemeler bu uzlaşmazlıkları derinleştirmiştir. Bogdanor (Aktaran Gönenç, 2010: 12) demokratik ülkelerde anayasa değişikliklerinin, siyasi partilerin yükseliş veya düşüşünden bağımsız olmadığını çünkü; siyasi parti ve liderlerinin anayasa değişikliklerinin, kendi menfaatlerine uygun olduğunu düşündükleri zaman gerçekleştiği belirtir.

Özetle anayasa ve anayasal yönetim, liberal demokrasinin hayata geçirilmesinde ilk adımlardan biridir. Siyasal iktidarı sınırlandıran ve toplumsal mutabakatı temsil eden anayasaların varlığı, siyasal liberalizme katkı yapmaktadır. Ancak anayasal yönetim ilkesini hayata geçirmeksizin, siyasal liberalizmi etkinleştirmek de mümkün görünmemektedir. 1876 yılından itibaren anayasal geleneğe sahip olan Türkiye için de anayasal yönetim, liberalizmi uygulamanın önemli unsurlarından biridir. Anayasal yönetimlerin sıklıkla askıya alınması, Türkiye’yi bu hedefin gerisinde bırakmaktadır. 1982 Anayasası ile kurgulanan siyasal ve toplumsal düzenin yeniden organizasyonunda, anayasal düzenlemeler önemli yere sahiptir. 1987 yılından itibaren sürdürülen anayasa değişiklikleri, 2000’li yıllarda ivme kazanmıştır. AB uyum sürecinin de etkisiyle 2001 yılında yapılan değişiklikler, temel hak ve özgürlükler üzerindeki kısıtlamaları ortadan kaldırmaya çalışmıştır. 2002 yılından itibaren değişen iktidar partisi de bu bağlamda çaba göstererek, mevcut anayasaya liberal dokunuşlarla katkı sağlamıştır. Anayasanın liberal bir tema içermesine yönelik girişimler, Türkiye’de siyasal uzlaşmazlıklar nedeniyle zaman zaman yetersiz kalmıştır. 2007 yılından itibaren yaşanan yürütme ve yargı arasındaki çatışma, Türkiye’deki siyasal krizleri derinleştirmiştir. İktidar partisinin seçimlerde elde ettiği başarılar, anayasa değişikliklerini hızlandırmıştır. Ancak AB İlerleme Raporları’nda da ifade edildiği gibi söz konusu yeni düzenlemeler, diğer muhalefet partileriyle, STK’larla görüş birliğine varılmaksızın ve yasal engellerin ortadan kaldırılmasıyla acil düzenlemeler şeklinde hayata geçirilmiştir. Bu yönüyle yapılan anayasa değişikliklerinin hoşgörü, kamusal akıl, ve çoğulculuk gibi liberal bir paradigmaya dayanmadığı iddia edilebilir. Zira siyasal ve toplumsal mutabakat eksikliği, iktidarın meşruiyetini zayıflatmakla birlikte anayasanın araçsallaştırılması da

son derece tehlikeli görünmektedir. Türkiye’de yürütülen sistem tartışmaları ve yargı organlarının yeniden yapılandırılmasının tamamen kabul/reddedilmesinin nedenleri arasında da bu paradigma etkilidir. Yaşanan siyasal tartışmalara rağmen 1982 Anayasası’nda yapılan değişiklikler, anayasanın demokratikleşmesi açısından son derece önemlidir. Hoşgörü temelinde, temel hak ve özgürlüklerin genişletildiği yeni bir anayasanın Türkiye’de siyasal liberalizmi güçlendirebileceği söylenebilir.

4.3.2. 2000’lerde Temel Hak ve Özgürlükler ve Sosyal Adalet Sorunu

İnsan hakları devletlerin, hukukun ve ideolojilerin varoluşlarında bir etken olarak karşımıza çıkar. Bu yönüyle insan hakları devletlerin meşruiyetini, hukukun güvenliğini, ideolojilerin ise en iyisi olduğunu anlatmaya yardımcı olmaktadır. İnsan hakları, insanın ontolojik varlığının bir parçası olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsan hakları tarihsel süreçte mücadelelerle kazanılmış ve insanın özne olarak kabul edilmesine dayanak oluşturmuştur.

İnsan haklarının kaynağı, dinsel temelde insanın kutsallığını; doğal haklar temelinde bireyin otonom varlığını; pozitivizmde yaptırımlarla donatılmış hukuk sistemini; marksizmde somut bir varlığı; sosyolojik yaklaşımda toplumsal çıkarların uzlaştırılmasını; faydacı yaklaşımda ise herkese fayda ve mutluluk sağlayan değerlerin ifade edilmesini içermesidir (Shestack, 2006: 91-98). İnsan haklarının hukuk sistemine bağlı olarak veya ahlaki temelde varolduğunu belirten Barry (2012: 384), hakların özgürlük, talep, muafiyet, dokunulmazlıklar ve yetkilerle ifade edildiğini belirtir. Bu bağlamda insan hakları kavramı hukuk sistememi içinde veya hukuk sistemine bağlı olmaksızın var olarak kabul edilmektedir.

Beetham ve Boyle (2005: 87) insan haklarını, insanın ihtiyacından ve yeteneklerinden ortaya çıkan bireysel haklar olarak görmekte ve uluslararası hukukta insan haklarının gelişmesini en önemli ahlaki değer olarak ele almaktadırlar. Bu yönüyle insan haklarının varlığı ve tanınması, ahlaki bir nitelik taşımaktadır. Tezcan vd. (2011: 35) ise insan haklarını, insan onurunu korumayı amaçlayan, bireylerin yalnız insan olmalarından kaynaklanan haklar olarak tanımlamakta ve insan haklarının en temel dayanağının pozitif hukuk olduğunu dile getirmektedirler. Çeçen (1984: 75) de insan haklarının doğuştan kazanılan hak ve özgürlükler olarak ele almaktadır. İnsan haklarının doğuştan kazanılan yönü, bu hakların evrenselliğine ilişkin bir iddia yaratmaktadır. Bu hakların, bireysel bir boyutla tanımlanması ise bireyin eşsizliğine

yapılan bir vurgu olarak yorumlanabilir. Hukuk sistemiyle değerlendirilen insan hakları, bireylere varoluşsal bir güvence kazandırmaktadır. Pozitif, negatif ve aktif statü hakları olarak sınıflandırılabilen temel hak ve özgürlükler, bireyleri devlete ve birbirlerine karşı korumakta ve kendisi hakkında karar verebilmeye muktedir görmektedir.

Temel hak ve özgürlüklerin ne olduğu ve sınırlarına ilişkin tartışmalar, ideolojilere göre farklılaşmaktadır. Temel hak ve özgürlükler siyasal ve ekonomik liberalizmin olmazsa olmaz şartlarından biridir. Klasik ve sosyal liberalizm perspektifinden, temel hak ve özgürlüklerin alanı farklılaşsa da her iki liberalizm türü doğal hak doktrininden yola çıkmaktadır. Liberalizm, temel hak ve özgürlükleri doğal hakla açıkladığından, devletten köklü bir tarihselliğe sahip olduğu vurgusu yapılır ve insan hakları bu yönüyle evrensel bir nitelik taşır. Doğal hukuk bütün doğal yasaların; ölçülebilir, kesinlikle bilinebilir ve değeri takdir edilebilir bir niteliğe sahip olduğunu ve adalete ilişkin mutlak bir standart anlayışı sunduğu görüşünü savunur (Erdoğan, 2012: 38). Bu nedenle liberalizm, temel hak ve özgürlüklerin her koşulda var olduğuna inanır. İnsan benliğinin ayrılmaz bir parçası olarak görülen temel hak ve özgürlükler bu yönüyle devredilmez, vazgeçilmez ve dokunulmaz olarak nitelenir.

Doğal hukukun, pozitif hukuka rehberliğine inanan liberalizm, özellikle temel hak ve özgürlükler perspektifli bir paradigma benimser. Suarez doğal yasaları beşeri yasaların temeli olarak görürken Grotius; yaşam ve mülkiyeti tüm bireylerin doğal hakkı olarak ele almakta ve devletin bu özgürlükleri bireyin elinden alacak meşruiyete sahip olmadığına inanır (Ed. Kelly, 2013: 90-94). Doğal hakları özgürlük, yaşam ve mülkiyetle ifade eden Locke (2011: 31-36) da söz konusu hakları korumanın yolunu, yasal yönetime bağlarken; yasaların hedefinin özgürlüğü korumak ve geliştirmek olduğunu savunur. Bu bağlamda doğal haklar, temel hak ve özgürlüklerin sınırını çizen, koruyan ve geliştiren bir ideal olarak karşımıza çıkmaktadır. Devlete ve topluma karşı, bireyi koruyan haklar, tarihsel süreç içerisinde günümüzdeki anlamına kavuşmuştur.

Liberal perspektifli temel hak ve özgürlük öğretisine katkıda bulunan düşünürlerden biri de Mill'dir. Mill düşünce ve ifade özgürlüğünün başkalarına zarar vermediği sürece, bireylerin dilediği alanlarda dilediği şekilde kendini var etmesinin ve birliktelikler oluşturma özgürlüğünün, insan hakları içinde yer almasına katkı sağlamıştır. Benzer biçimde sözleşmecî teorisyenler de baskıya karşı direnme ve kendi kaderini tayin haklarının, temel hak ve özgürlükler arasında yer almasında etkiye

sahiptir (Ünal, 1994: 50).İnsan haklarının kuşaklar halinde günümüze uzanan gelişim sürecinde pek çok düşünürün etkisi vardır. Bu etki hukuk devletlerinin varlıklarıyla güçlenmiştir. Erdoğan (2013: 22) insan haklarına dayanan bir hukuk devletinde birincil amacın bireysel özgürlükleri korumak olduğunu belirterek, temel hakların vazgeçilmezliğini özgürlükçü bir hukuk devletiyle açıklar. Bu bağlamda temel hak ve özgürlüklerin korunması ve geliştirilmesi, hukuk devletlerinin önemli misyonlarından birini oluşturur.

İnsan hakları ötekine saygı duymak üzerine kuruludur (Fendoğlu, 2002: 120). Bu nedenle de temel hak ve özgürlükler, diğer liberal değerlerle etkileşim halindedir.Liberalizm perspektifinden hak ve özgürlüklerin alanı değerlendirildiğinde karşımıza iki sonuç çıkmaktadır.İlk olarak gerek negatif gerekse de pozitif özgürlük savunusu, temel hak ve özgürlüklerin genişletilmesi fikrinden hareket etmektedir. İkinci olarak ise, temel hak ve özgürlükler mutlak sınırsızlık içermezler. Bu yönüyle liberalizm, temel haklar ve özgürlüklerin varlığına ve korunmasına hayati bir önem yüklemektedir. Farklı liberalizm türlerine ve farklı uygulama biçimlerine rağmen, liberalizm hak ve özgürlüklerle ifade edebileceğimiz bir ideolojidir. Örneğin Amerikan tipi liberal öğretide, haklara dayalılık çerçevesinde liberal bir sınıflandırma söz konusudur (Yayla: 21, www.libertedownload.com, 18.08.2016).Çalışmanın ilk bölümünde de detaylı biçimde ele alındığı gibi, liberalizm temel hak ve özgürlükler temelinde, devletin sınırlandırılması gerektiği düşüncesinden yola çıkar ve bu amaçla da devletin müdahale alanını sınırlandırır.

Liberalizmin ekonomik ve siyasal gelişim sürecinde hareket noktası, birey ve devlete ilişkin alanları belirlemek olmuştur. Bu nedenle tarihsel gelişim süreci çerçevesinde temel hak ve özgürlükleri koruyan/geliştiren düzenlemeleri, liberal düzenlemeler olarak nitelendirmek yanlış olmayabilir. Benzer biçimde siyasal liberalizmin ana dayanaklarından biri olan anayasal yönetim ve hukuk devleti ilkeleri de bu nitelendirmeyi güçlendirebilir. Hukuk devletleri ve anayasal yönetimler aracılığıyla ulusal bir etki alanına sahip olan temel hak ve özgürlükler, uluslararası hukukun da inceleme alanında yer almakta ve devletlere sorumluluk yüklemektedir.

Temel hak ve özgürlüklerin hukuksal ve anayasal statüleri, onların gelişimine katkı sağlamıştır. Devlet ve birey arasındaki toplumsal sözleşmenin somut bir göstergesi olarak alabileceğimiz anayasalar, bireyin muhatap kabul edilmesine olanak sağlarken;

temel hak ve özgürlüklerin güvenceye kavuşturulmasında da önemli etkiye sahiptir. Örneğin 1215 Magna Carta İngiltere’de iktidarın sınırlandırılması düşüncesini somutlaştırırken; Tanzimat ve Islahat Fermanları da Türk Siyasal Hayatı’nda birey hak ve özgürlüklerinin gelişmesinde önemli bir adım olarak değerlendirilebilir. Ülkelerin temel hak ve özgürlükleri anayasal statüde ele alması, söz konusu hakların gelişmesine ve yaygınlaşmasına olanak tanımıştır. Örneğin (1689) İngiltere Temel Haklar Bildirgesi’yle temel hak ve özgürlükler ifade edilirken, (1776) Amerikan Virginia İnsan Hakları Bildirisi ve Bağımsızlık Bildirisi’nde, (1789) Fransız Devrimi ve 1791 Fransız Anayasası’nda temel hak ve özgürlükler doğal hak perspektifiyle ele alınarak, -Fransız Anayasası- egemenlik, eşitlik, özgürlük, mülkiyet ve baskıya karşı direnme hakkı gibi çok önemli hak ve özgürlüklerin evrensel değerler olarak yaygınlaşmasına ve uluslararası hukuk tarafından sayılmasına katkı sağlamıştır (Ünal, 1994: 51-53).

Temel hak ve özgürlüklerin evrenselleşmesinde ilk aşama doğal hak paradigması, ikinci aşama ise uluslararası hukuksal düzenlemeler olarak ele alınabilir. Zira doğal hak paradigması temel hak ve özgürlüklere ilişkin açıklamalar getirirken; uluslararası hukuksal düzenlemeler ülkelere bu konuda sorumluluk yüklemektedir. Tarihsel açıdan süreç değerlendirildiğinde insan hakları ihlallerinin artması (özellikle 2. Dünya Savaşı), uluslararası siyaseti de etkileyerek ülkelerin insan hakları sorununa yaklaşım biçiminin değişmesine neden olmuştur. Söz konusu sorunu aşmak amacıyla da uluslararası hukuksal düzenlemelere ihtiyaç duyulmuştur. Temel hak ve özgürlükleri korumak amacıyla 1945 yılında Birleşmiş Milletler Anlaşması ve 1948’de İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi’nin kabulüyle atılan adımları, 1950 yılında Avrupa Konseyi’nin kurulması izlemiş ve Avrupa Konseyi’nin İnsan Haklarının ve Temel Özgürlüklerinin Korunmasına İlişkin Sözleşme’yi imzalanması izlemiş, İnsan Hakları Komisyonu, İnsan Hakları Mahkemesi ve Bakanlar Komitesi’nin oluşturulması, insan haklarının korunmasında denetim mekanizmasını hayata geçirmiştir (Çüçen, 2002: 8-9). Türkiye’nin de üyesi olduğu kuruluşlar ve taraf olduğu sözleşmeler, temel hak ve özgürlüklerin nerde başlayıp bittiğine ilişkin bir çerçeve çizerken; insan haklarının korunması konusunda devletlere sorumluluk yüklemektedir. Avrupa Konseyi’ne devletlerin yolsuzluk ve terörizm ile mücadele etmesine ve gerekli yasal reformları yapmasına yardımcı olurken; Venedik Komisyonu dünya genelinde devletlere yasal tavsiyelerde bulunmakta ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi de insan hakları

ihlallerini engellemek konusunda rol üstlenmektedir (Aladağ Görentaş, 2015: 58). Bu bağlamda uluslararası kuruluşların yaptığı çalışmalar, insan haklarının korunması ve geliştirilmesi sürecinde son derece önemlidir.

Türkiye'nin de üyelik sürecinin devam ettiği Avrupa Birliği insan haklarının korunmasında uluslararası konuma sahiptir. Avrupa Birliği insan haklarına saygı, demokrasi ve hukukun üstünlüğü başta olmak üzere, üye devlet vatandaşlarının temel hak ve özgürlüklerinin genişletilmesi çerçevesinde hareket etmektedir. İnsan haklarını savunan diğer uluslararası kuruluşlarla işbirliği yapan AB; Avrupa Tek Senedi, Maastricht, Amsterdam, Nice Anlaşmaları ile insan haklarına ilişkin hukuksal düzenlemeleri güçlendirirken; uluslararası mahkemeler aracılığıyla da hukuksal denetimine katkı sağlamaktadır (Efe, 2010: 48). Türkiye'nin hukuksal düzenlemelerde örnek aldığı AB, gerek ilerleme raporları gerekse de siyasal temaslarla Türkiye'de insan haklarının geliştirilmesi ve korunması adına son derece önemli bir misyona sahiptir. Zira Dış İşleri Bakanlığı, insan haklarına ilişkin düzenlemelerde Türkiye'nin; AİHS, AİHM, AB, AK gibi uluslararası kuruluşların gözlem ve raporları çerçevesinde hareket ettiğini ifade etmektedir (www.mfa.gov.tr, 25.08.2016).

Türkiye'de temel hak ve özgürlüklerin niteliğine ve siyasal liberalizmle olan ilişkisine değinilmeden önce, 2000'li yıllarda insan haklarını güçlendirmek adına atılan adımları sınıflandırarak değerlendirmekte fayda vardır. Söz konusu sınıflandırma 1982 Anayasası'ndaki sıralama gözetilerek ele alınacak ve genel bir değerlendirmeye tabii tutulacaktır. Anayasada yer alan hakların tek tek ifade edilmesinden ziyade her bölümde yer alan bazı örnekler üzerinden Türkiye'de insan hakları sorunu irdelenecektir. 1982 Anayasası'nda temel hak ve özgürlüklere ilişkin yapılan önemli düzenlemeler, uluslararası sözleşmeler ve iktidar partisinin bu alandaki seçim taahhütleri de bu çerçevede ele alınacaktır.

1982 Anayasası'nın insan haklarına ilişkin ilk bölümü "Temel Hak ve Ödevler" (12-16. md.) başlığında ele alınmaktadır. Bu bölüm siyasal liberalizm perspektifiyle değerlendirildiğinde, başlıklandırmanın problemli niteliği ortaya çıkmaktadır. Zira temel hak ve özgürlüklerin düzenlenmesine ilişkin genel kurallar, ödev kavramını da içerecek biçimde kullanılmıştır. Anayasanın temel hak ve özgürlükler başlığında genel sınırlandırma sebeplerinin 2001'de kaldırıldığı belirtilmelidir. Ancak bu başlıkta hakların sınırlandırılması, kötüye kullanılmaması ve durdurulmasına ilişkin maddelerde,

bireyden ziyade devletin korunduğu gözlemlenebilir. Bu bağlamda Erdoğan (2013: 25), saf güvenlikçi yaklaşımın devletçi bir bakış açısını yansıttığını, güvenlik ve özgürlük arasında dengenin kurulamadığını ve hukuk devletlerinde böyle bir tercihin özgürlükten yana olması gerektiğini belirtir. Başlıklandırmadaki devletçi görünüm haricinde, anayasada temel hak ve özgürlüklere ilişkin evrensel bir tanım yapıldığı ifade edilmelidir. Söz konusu başlıkta yer alan önemli düzenlemelerden biri de 2004 yılında ölüm cezasının anayasadan çıkarılmasıdır. Türkiye’de idam cezalarının tarihsel niteliği itibariyle, siyasal bir cezalandırma aracı olarak algılanması ve bu cezanın geri çevrilebilir bir boyutunun olmaması, insan haklarının korunması adına anlamlı bir değişiklik olarak karşımıza çıkmaktadır.

Anayasada temel hak ve özgürlüklere ilişkin genel ve evrensel bir tanımlama mevcuttur. Ancak bu tanımlama, insan haklarının evrenselliğine aykırı davranışları engellemekte başarılı bir çerçeve sunamamıştır. Türkiye’de işlenen suçlar, insan haklarına aykırı olmakla birlikte, bu suçlardan bazıları doğrudan evrensel hak tanımını benimsememe olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsan hakkının evrensel niteliğiyle çelişen bu suçlardan biri de nefret suçlarıdır. Nefret suçunu Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) şu şekilde tanımlar (hatecrime.osce.org, 08.10.2016):

Mağdurun, mülkün ya da işlenen bir suçun hedefinin gerçek veya hissedilen ırk, ulusal ya da etnik köken, dil, renk, din, cinsiyet, yaş, zihinsel ya da fiziksel engellilik, cinsel yönelim veya diğer benzer faktörlere dayalı olarak benzer özellikler taşıyan bir grupta gerçek ya da öyle algılanan bağı, bağlılığı, aidiyeti desteği ya da üyeliği nedeniyle seçildiği kişilere veya mala karşı suçları da kapsayacak şekilde işlenen her türlü suçtur.

Yapılan tanımlama doğrultusunda nefret suçlarını işleyen bireylerin, diğer bireyleri belli bir sebepten dolayı onaylamamaları ve bu durumu şiddet kullanarak yansıtmaları söz konusudur. Türkiye’de nefret suçları madurlarının önemli bir kısmı cinsiyet temellidir. İnsan Hakları Derneği (2015: 11), nefret suçunun önyargılı davranışlar ve ayrımcılıkla olan ilişkisine değinerek, nefret suçu işleyen kişinin sadece mağdura değil; mağdurla aynı gerçekliği paylaşan kişilere gözdağı oluşturduğuna dikkat çekmektedir. Homofobi ve transfobiye ilişkin Kaos GL ve ILGA Avrupa işbirliğiyle hazırlanan 2013 Raporunda nefret suçları; evde, evin yakınında veya kamusal alanlarda; sözlü taciz, tehdit ve fiziksel şiddet başta olmak üzere diğer ihlallerle gerçekleştiğini; mağdurların polise ve devlete karşı güvensizliklerinden dolayı suçlular için başvurmadığını ve görgü tanıklarının (yüzde) 61’nin şiddete tepkisiz kaldığını belirtmektedir (www.kaosglderneği.org, 08.10.2016). Bu yönüyle Türkiye’de LGBT

bireylerin, eşit yurttaşlar olarak kabul görmesi zorlaşmaktadır. Zira nefret suçları, bireyler arasındaki farklılıklara saygı duymamadan, kişilerin yaşam hakkını ortadan kaldırmaya kadar geniş bir yelpazede yer almaktadır. Bu durum herkesin, insan olduğu ve eşit olduğu gerçeğinin göz ardı edildiğini göstermektedir.

AB İlerleme Raporu'nda (2014), ayrımcılıkla mücadele ve azınlık hakları kısmında ifade edilen nefret söylemi ve suçlarında, ekonomik faaliyet ve işe alım sürecinde yasal düzenlemelerin yapılmasına rağmen, cinsel yönelimli suçlarda hukuksal düzenlemenin olmaması eleştirilerek, bu suçlardan en çok etkilenenlerin Romanlar, Kürtler ve LGBT bireyler olduğu dile getirilmiştir (www.ab.gov.tr, 09.10.2016). Etnik, dini inanç, cinsel yönelim ağırlıklı işlenen suçlarda farklılıklara tahammülün düşük olduğu gözlemlenebilmektedir. İnsanın öz-sahiplik ilkesi çerçevesinde hareket etmesini zorlaştıran bu tutum, bireylerin birbirini eşit değil eksik görmesinden kaynaklanmaktadır. Bu nedenle Türkiye'de insan hakları kavramının, tek milliyet, inanç veya cinsiyet temelinde ele alınmaması ve toplumsal yaşamda bireylerin kendilerini ifade etmelerine imkan tanıyacak hukuksal düzenlemelerin yapılarak, içselleştirilmesi faydalı olabilir. Butartışmada üzerinde durulması gereken konulardan biri de, Türkiye'nin söz konusu ayrımcılıklarla mücadelede uyguladığı politikalarıdır. Yabancıların Türkiye'de İkameti ve Seyahatleri Hakkında Kanun Ocak 2011 tarihinde değiştirilerek, Romanlara yönelik ayrımcı mevzuatın düzeltilmesi için önemli bir adım atılmış; çeşitli üniversitelerde(Mardin Artuklu-Muş Alparslan-Tunceli) Kürt Dili ve Edebiyatı bölümleri açılarak, bazı kiliselerde ibadete izin verilmiştir (Çetin, 2013: 20-21). Kürt, Roman ve Alevi açılımı politikalarının bir uzantısı olan söz konusu hukuksal düzenlemeler, insan haklarının güçlendirilmesi konusunda iktidar partisinin tavrını göstermektedir.

Temel hak ve özgürlükler arasında yer alan ve Türkiye'de anayasal güvenceye sahip olan insan haklarından biri de din ve vicdan özgürlüğüdür. Anayasaya göre din ve vicdan özgürlüğü, temel haklar sınıfında yer alarak eşitlik, laiklik, hukuk devleti ve insan haklarına saygılı devlet kapsamında anlam bulmakta ve bu durum devlete ayrımcılık yapmama, tarafsızlık ödevlerini yüklemektedir (Vural, 2012: 7-8). Seküler devletin de bir gereği olarak, devlet tüm inançlar arasında eşitliği gözeterek, hukuksal sınırlar içinde herhangi bir dini inancın tarafı olamaz. Bu bağlamda Türkiye'de din ve vicdan hürriyetinin niteliğine değinmekte fayda vardır. Din ve vicdan özgürlüğünün

Türkiye'deki yansımalarından biri olan türban sorunu, 2000'li yıllarda çözüme kavuşmuştur. Bu sayede eğitim hakkından faydalanamayan bireyler, eğitim hakkına ulaşırken; 2013'te yapılan düzenlemeyle de türbanlı bireylerin kamu kurumlarında çalışabilmesi hukuki güvenceye kavuşturulmuştur. Toplumsal ayrışmayı engelleyen söz konusu düzenleme, kadınların eğitim ve çalışma hakkından faydalanmasında olumlu bir gelişme olarak yorumlanabilir. Zira Anayasaya göre vicdan özgürlüğü, bireyin serbest vicdani karar alabilmesini garanti altına aldığı gibi, vicdani kanaatini ifade etme ve vicdani kanaatlerine göre davranabilmesini de garanti altına almaktadır (Atalay, 2000:128). Ancak din ve vicdan özgürlüğü alanında çözüme kavuşturulması gereken konular arasında, zorunlu din eğitimi ve Cemevlerinin ibadethane olarak kabul edilmesi yer almaktadır.

Şirin vd. (2016: 143), Türkiye'de yaşayan bireylerin din ve vicdan özgürlüğü bağlamında, devletle ilişki içine girdikleri hemen her alanda bir sorun veya sorun potansiyeliyle karşılaştığını belirterek; nüfus cüzdanından, yaşamın sona ermesinden sonraki defin işlemlerine; okul sıralarındaki endoktrinasyondan, askerlik sürecindeki dinsel yeminlere/vicdanlara saygı gösterilmemesine; ibadethanelerin tanınmamasından, tanınan dinsel grupların özerkliğine saygı gösterilmemesine; ibadethane muafiyetlerinden, din görevlisi maaşlarına kadar farklı ayrımcılıklara maruz kaldığını ifade etmektedir. Din ve vicdan özgürlüğü bağlamında karşılaşılan sorunların nedeni, devletin dine bakış açısından kaynaklanabilir. Bu bağlamda din ve vicdan özgürlüğü Türkiye'de hukuksal güvenceye sahip olmakla birlikte, devlet uygulamada tarafsızlığı sağlayamamaktadır. Zira Türkiye, AİHM'in zorunlu din derslerine ilişkin kararını uygulamamaktadır. Dolayısıyla Türkiye'de Sünni Müslüman olmayan kesimlerin, din ve vicdan özgürlüğü hakkından faydalanma imkanları kısıtlanmaktadır. Aynı tutum Cemevlerinin ibadethane sayılmaması konusunda da geçerliliğini korumaktadır. Bu yönüyle azınlık olmayan Alevilerin ibadetlerinin, devletçe sayılmadığı anlaşılmaktadır. Din ve vicdan özgürlüğünün laikle anlam bulduğu düşüncesinden hareketle, devletin inanç ve ibadet konusunda tarafsızlığını sağlaması, insan haklarının evrensel bir tutumla ele aldığı konusunda ikna edici olabilir. Türkiye'de toplumsal bütünleşmeyi artırıcı bir misyona sahip olan din ve vicdan hürriyetinin, tüm yurttaşlar açısından aynı anlama kavuşturulması doğru bir yöntem olabilir.

Anayasa'nın insan haklarına ilişkin ikinci başlığı Kişi Hak ve Ödevleri'dir (12-40. md). Kişi Hak ve Ödevlerine ilişkin yapılan düzenlemelerde, 2001 yılı anayasa değişikliklerinin etkili olduğu söylenmelidir. 2004 yılına ilişkin temel düzenlemelerden biri, uluslararası andlaşmaların hukuksal niteliğinde yaşanan değişimdir. Söz konusu değişiklikle temel hak ve özgürlükler, uluslararası hukukla uyumlulaştırılarak daha evrensel bir değerlendirmeye tabii tutulabilmektedir. AB'ye uyum sürecinin de etkisiyle yapılan reformlar; 2001, 2004, 2010 Anayasa Değişiklik Paketleri olarak Türk Hukuk Sistemi'ne kazandırılmıştır. Ancak yapılan yasal düzenlemelerin ötesinde, Türkiye'de insan hakları sorununun boyutlarını ve çözüm gerektiren konuları tartışmak daha anlamlı görünmektedir.

İnsan hakları sorunlarına değinmeden önce iktidar partisinin insan haklarına yaklaşımı, vaatleri ve hayata geçirdiği uygulamaları irdelemek faydalı olabilir. İktidar partisinin insan haklarını nasıl ele aldığını tartışan Çakır (2013: 12), partinin 10 yılı aşkın sürede hukukun üstünlüğünün güçlendirilmesi ve toplumsal hayatın normalleşmesi doğrultusunda temel hak ve özgürlüklere dayalı bir siyasi yapının inşa edilmesine çalıştığını; etnik ve dini azınlıkların özgürlük alanının daha fazla genişlediğini; ifade özgürlüğünün uluslararası normlar bağlamında ele alınarak hukuksal düzenlemelerin hayata geçirildiğini ifade eder. Yazarın bu bağlamda ele aldığı bazı düzenlemelere yer vermek çalışmanın tarafsızlığına katkı sağlayabilir (Çakır, 2013: 1-32):

- 2004 tarihinde 5190 sayılı Ceza Muhakemeleri Usulü Kanununda Değişiklik Yapılması ve Devlet Güvenlik Mahkemeleri'nin Kaldırılmasına Dair Kanun'un imzalanması
- 2005'te Özürlüler Yasası'nın kabul edilmesi
- 2005'te İşkenceye Karşı BM Sözleşmesi'nin İhtiyari Protokolünün imzalanması
- 2006'da BM Uluslararası Kişisel ve Siyasi Haklar Sözleşmesi'nin İkinci İhtiyari Protokolünün onaylanması
- 2006'da AIHS'in, Sözleşme'nin denetim sistemini değiştiren 14. Ek Protokolünün yürürlüğe girmesi
- 2006'da Gözden Geçirilmiş Avrupa Sosyal Şartı'nın onaylanması

- 2008 yılında ifade özgürlüğünün korunmasına yönelik yasal önlemlerin güçlendirilmesi bağlamında TCK'nın 301.maddesinde değişiklik yapılması
- 2008 tarihinde BM Engelliler Sözleşmesi'nin yürürlüğe girmesi
- 2010 tarihinde çıkarılan 5980 sayılı yasa ile 298 Sayılı Seçimlerin Temel Hükümleri ve Seçmen Kütükleri Hakkında Kanun'un 58. maddesinin değiştirilmesi ve radyo ve televizyonda yapılacak seçim propagandalarında, Türkçeden başka dil ve lehçelerin kullanılmasına olanak sağlanması
- 2010'da Avrupa Konseyi Çocukların Cinsel Sömürü ve İstismara Karşı Korunması Sözleşmesi'nin onaylanması
- 2012 yılında olan Ailenin Korunması ve Kadına Karşı Şiddetin Önlenmesine Dair Kanun'un yapılmasıdır.

Yukarıda ifade edilen hukuksal düzenlemelerin insan hak ve özgürlüklerini ileriye taşıdığı belirtilmelidir. Ancak yapılan hukuksal düzenlemelerin toplumsallaşma başarısı, salt hukuksal metinler çerçevesinde ele alınmamalıdır. Zira hukuksal bir hakkın tanımlanması, uygulanabildiği ölçüde başarı sağlamaktadır. Bu bağlamda söz konusu başlıkta yer alan ve hukuksal düzenlemeler yapılan temel hak ve özgürlüklere toplumun nasıl yaklaştığını gösteren bir araştırmaya yer vermek faydalı olabilir.

Liberal Düşünce Topluluğunun yaptığı araştırmaya göre, toplumun (yüzde) 75'i temel hak ve özgürlüklerinin kısıtlandığını düşünmekte, düşünce özgürlüğünün suç olmadığı görüşü 87,90 oranında kabul görmekte ancak;79,70 oranında Türkiye'de insanların düşüncelerini özgürce ifade edemedikleri görüşü paylaşılmaktadır (Dağı, Toprak, 2003: 11-13). Temel hak ve özgürlüklere ilişkin toplumsal oranlar son derece kaygı vericidir. Zira anayasal hakkın varlığı, bireylerce pek fazla anlam ifade etmemektedir. Bu yönüyle hakkın kullanılmasının tehlikeli olduğuna ilişkin bir gözlem yapılabilir.

Temel hak ve özgürlükler sorunu, AB İlerleme Raporlarında da gözlemlenebilmektedir. Bu bağlamda Türkiye'de temel hak ve özgürlüklere ilişkin değerlendirmelerde; düşünce ve ifade özgürlüğünün yapılan anayasa değişikliklerine rağmen AIHS ile uyumlu olarak güçlendirilmediği, şiddet yanlısı olmayan düşüncelerden dolayı hüküm giyildiği, gazetecilerin ve STÖ yöneticilerinin şiddet içermeyen görüşlerinin terör propagandası kapsamında değerlendirildiği ve düşünce, din ve vicdan özgürlüğünden tam olarak faydalanılmadığı ifade edilmektedir

(www.ab.gov.tr, 01.10.2016).Ayrıca din ve vicdan hürriyeti bağlamında AİHM'in zorunlu din eğitime ilişkin verdiği kararın uygulanmamasını eleştiren rapor, anayasal eşitlik ilkesini olumsuz etkileyen örneklerle de yer vermektedir.

Düşünce ve ifade özgürlüğünün, insan hakları sorununa yansıdığı alanlardan biri basın hürriyetidir. Basın ve medya özgürlüğü, Türkiye'de anayasal statüde tanımlanan haklardan biridir. Ancak basın özgürlüğü sıralaması ve tutuklu gazeteci sayısı, bu hakkın kullanımında problemlere işaret etmektedir. Türkiye, tutuklu gazeteci sayısı ile dünya beşincisidir (www.hurriyet.com.tr, 01.10.2016). Gazeteceleri Koruma Komitesi (CPJ) raporuna göre, Türkiye'de aktivizm ve gazetecilik arasındaki çizgiyi belirlemenin güç olduğu ve tutuklanan gazetecilerin bir çoğunda siyasal faaliyetlerinin delil olarak ele alındığı ifade edilmiştir (www.cpj.org/tr, 01.10.2016).Temel hak ve özgürlüklerin siyasetle ilişkisini değerlendiren Sözeri (2015: 17), hükümetin kendini destekleyen medya kuruluşlarını ödüllendirdiğini ve muhalifleri cezalandırdığını ifade etmektedir. Bu iddiasını kapatılan gazete ve TV kanalları ile destekleyen yazar, 2014'te Erdoğan'a hakaret ve kişilik haklarına saldırı suçlamasıyla 20 gazeteci ve 2 karikatüriste karşı 18 ceza ve tazminat davasının görüldüğünü, aynı yıl Erdoğan'ın 339 gazeteci, yazar ve medya çalışanının işine son verilmesi ya da istifaya zorlanmasında rolü olduğu aktarmıştır (Sözeri, 201: 22). Söz konusu davalardan biri hakkında (Tuşalp Türkiye'ye Karşı) AİHM (no. 32131/08 ve 41617/08), basın özgürlüğünün vazgeçilmezliğine dikkat çekerek, kabul edilebilir eleştirinin diğer insanlara oranla siyasetçiler için daha geniş olduğunu ifade etmiştir (Kurban ve Sözeri, 2012: 60). Bu nedenle açılan davalar, basın özgürlüğü ve düşünce ve ifade özgürlüğünü sınırlandırabilmektedir. Gerek CPJ gerekse de AB tarafından ifade edilen söz konusu insan hakları sorunu, Türkiye'de temel hak ve özgürlükler üzerinde baskı yaratmaktadır. Basın özgürlüğü ve haber alma özgürlüğü bağlamında değerlendirebileceğimiz bu durum, hukukun siyasallaşması tehlikesini barındırmakla birlikte, demokratik çoğulculuğu da engelleyebilmektedir. Zira medya yüzyılımızın en etkili araçlarından biridir. Bu nedenle sadece bir siyasi görüşün sözcülüğünü yapmak ne kadar tehlikeliyse, sadece iktidarın onayından geçen konuları topluma aktarmak da o kadar tehlikeli görünmektedir.

Yayla (2014: 54)demokratik toplumlarda çoğulculuğun tezahürünün kitle iletişim araçları olduğunu belirterek, demokratik ülkelerde kitle iletişim araçlarının bir merkezin kontrolü ve denetimi altında olmadığını, sansürün olmadığını, yayın organlarının

sebestçe haber yapabilmesinin vatandaşların aldatılmasını, yanıltılmasını ve manüpile edilmesini engellediğini ve bu sayede gerçeğin kimsenin tekeline alınmadığını ifade eder. Temel hak ve özgürlüklerin anayasayla garanti alındığı hukuk devleti, demokratik bir niteliği de barındırır. Farklılığa saygının hayata geçirilebildiği ve çoğulcu paradigmayla devlet-birey-toplum ilişkisinin kurulabilmesi siyasal liberalizm açısından vazgeçilmez niteliktedir. Zira liberalizm tek doğrunun varolduğuna inanmadığı gibi farklı doğruların biraradabulunabildiği bir ideolojidir.

Temel hak ve özgürlükler konusunda üzerinde durulması gereken konulardan biri de vücut bütünlüğünün korunması ve kamu güçlerinin orantısız güç kullanımıdır. Başbakanlık Kamu Düzeni ve Güvenliği Müsteşarlığı (2013: 10) tarafından yayınlanan raporda, “işkenceye sıfır tolerans” politikasının izlendiği, AİHM kararlarına dayanarak yargılamanın yenilenmesinin yolunun açıldığı, bilgi edinme hakkının hukuk sistemine kazandırıldığı, Kamu Denetçiliği ve İnsan Hakları kurumlarının oluşturulduğu ifade edilmektedir. Söz konusu yasal düzenlemeler insan haklarının kurumsallaşması açısından son derece önemlidir. Ancak AB 1998 yılından itibaren ilerleme raporlarında işkencenin önlenmesi konusuna dikkat çekmektedir. 2014 AB İlerleme Raporunda da hükümetin işkence ve kötü muameleyi önleme noktasında yasal düzenlemeler yaptığına dikkat çekilmekte; ancak bu nedenle ceza alan kamu görevlilerinin cezalarının ertelenmesi eleştirilmekte ve toplumsal olaylarda orantısız güç kullanımının endişe verici olduğunu ifade edilmektedir (www.ab.gov.tr, 01.10.2016). İnsan Hakları Ortak Platformu’nun AİHM Kararlarını İzleme Raporu’na (Çalı, 2014: 5) göre, barışçıl gösterilere sert müdahale edilmesi ve fiziksel güç kullanılması, kamu görevlilerinin etkin bir soruşturmaya tabii tutulmaması ifade edilerek söz konusu durumun AİHS’ni ihlal ettiği belirtilmiştir. Türkiye’de devlet ve birey arasındaki güven ilişkisini zedeleyen uygulamalar, bireylerin birinci kuşak haklarını kullanmaları konusunda da çekimserlik yaratabilir. Bu durum ise hak ve özgürlüklerin kullanılamaması sonucunu doğurabilir.

Türkiye’de yaşanan orantısız güç tartışmalarında, polisin yetki ve güç alanı önemli bir yer tutmaktadır. Yayla (2014: 56) demokratik ülkelerde polis teşkilatının, terör aygıtına dönüşmeyeceğini, siyasi muhalif ve marjinal fikir sahiplerini hedef tahtası olarak göremeyeceğini ve şiddetin keyfi olamayacağını ifade eder. Söz konusu nitelikte olan polis teşkilatının, ancak totaliter devletlerde varolabileceğini savunur. Devletin şiddet tekeline oluşturan teşkilatın, demokratik ülkelerde hukuka bağlı ve

denetimli bir güç olması son derece önemlidir. Polis şiddetinin keyfî nitelikte olması durumunda ise, yaptırımların uygulanması gereklidir. Bu yönüyle Türkiye, gerek yargılamaların ertelenmesi ve kamusal fayda dolayısıyla gerekse de farklılıklara göz dağı verilmesi kaygısıyla liberal demokratik çizgiden uzak görünmektedir. Polis ve bireylerin karşı karşıya kaldığı toplumsal eylemlerde, sivil ölümlerinin yaşanması bu durum açısından doğru bir örnek olabilir.

Anayasanın üçüncü başlığı Sosyal ve Ekonomik Hak ve Ödevlere (41-65. md.) ilişkindir. İkinci kuşak hakları içeren söz konusu temel hak ve özgürlükler, hem Türkiye’de sosyal devlet ilkesinin uygulanma başarısını hem de sosyal sorunların çözümüne ilişkin bir paradigma yansıtmaktadır. Örneğin eğitim ve öğrenim hakkını düzenleyen 42. madde, eğitimde fırsat eşitliğinin sağlanması konusunda devlete sorumluluk yüklemektedir. Ancak sosyal haklar ifadesi genelde çalışma ve sendikal haklar bağlamında ele alınmakta ve sosyal sorunların çözümü için çerçeve sunmaktadır.

Sosyal ve ekonomik haklar, insan onuruna yakışan yaşam standartını içeren, sosyal dışlanma başta olmak üzere, milli gelirin adil dağılımıyla ve istihdamla ilişkilendirebileceğimiz geniş bir yelpaze sunmaktadır. Sosyal ve ekonomik hakları anayasanın sistematığı çerçevesinde yorumlayan Kaboğlu (2012: 44), söz konusu hakların, insan hakkı yaklaşımıyla değil; program hükümler çerçevesinde ele alındığını, devletin normatif niteliğinden ziyade yönlendirici misyonunun öne çıkarıldığını, hak ve özgürlüklerin güvencelerinde yaşanan azalmanın en çok bu haklar üzerinde etkili olduğunu dile getirmiştir. Devletin sosyal konularda yönlendirici misyonunu çalışma hakkı ve bu konuda AYM’nin verdiği karar bağlamında değerlendiren Kaboğlu (2012: 45) işsizlik konusunda, ekonomik istikrarın korunmasının ve kaynakların yeterliliğinin ölçü kabul edilmesini eleştirmektedir. Bu bağlamda yazar sosyal hakları, temel insan hakkı bağlamında ele almakta ve işsiz bir bireyin temel hak ve özgürlüklerini kullanamayabileceği fikrinden yola çıkmaktadır. İşsizlik sorununun ve kayıt dışı istihdamın Türkiye açısından önemli konular arasında olduğu, bazı göstergeler çerçevesinde daha anlaşılır olabilir.

AB-Türkiye Karma İstişare Komitesi (2010: 5-6) tarafından yayımlanan rapora göre, Türkiye’de kayıt dışı istihdam oranı GSYH’nın (yüzde) 43,8’ini oluştururken; 21,3milyon aktif nüfusun 9,3milyonunun herhangi bir sosyal güvenceye sahip olmadığı ve kadınların bu bağlamda erkeklere oranla daha güvencesiz ve kayıtdışı çalıştığı

ifadelerine yer verirken; devletin çalışma yaşamı organizasyonunda istihdam ve sosyal güvenlik primleri, yasal hükümlerin karmaşıklığı, çalışmanın kayıt ve ilanının bürokratik süreci, etkin bir denetim ve takibin olmaması ve devlet kurumları arasındaki işbirliği eksikliği olduğu belirtilmiştir. Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) tarafından ele alınan rapora göre ise, kadınların istihdama katılım oranlarının uluslararası standartların çok gerisinde kaldığı, yoksulluk oranının üst-orta gelir ülkelerinin oranlarının çok üstünde yer aldığı ve genç işsizlik oranının da arttığı ifade edilmiştir (www.ilo.org, 03.10.2016). Benzer biçimde Kalkınma Planı Raporu da (2016) Türkiye’de işsizliğin 2014’te (yüzde) 9,9’a, tarım dışı işsizlik oranının (yüzde)12’ye, genç nüfusta işsizlik oranının (yüzde) 17,9’a yükseldiğini; 2015 döneminde ise, tarım dışı işsizlik oranının (yüzde) 12,6’ya, genç nüfusun işsizlik oranının (yüzde) 19,3’e ulaştığını belirtmekte ve 2014’te kayıt dışı istihdamın (yüzde) 48,8 olduğunu ifade etmektedir.

Söz konusu oranlar değerlendirildiğinde, Türkiye’de bazı kişilerin çalışma ve sosyal güvenlik haklarını kullanamadığı ortaya çıkmaktadır. Ancak sosyal ve ekonomik haklar, temel hak ve özgürlükleri kullanabilmenin bir parçasıdır. Sosyal haklar, siyasal topluluğa dahil olmanın ön koşuludur (Kartal, 2009: 24);medeni ve siyasal hakların tamamlayıcısıdır (Marshall ve Bottomore, 2000: 50). Bu nedenle de sosyal ve ekonomik hakların kullanılamaması, sosyal dışlanma ve sosyal adalet gibi sosyal sorunların ortaya çıkmasına neden olabilir. Sosyal adalet Türkiye’de devletin görevleri arasında yer almaktadır. Bununla birlikte sosyal adalet, pozitif hukuk açısından kanunlar önünde herkesin eşit olmasını; sosyolojik açıdan ise üretim sürecinde ve üretim sonrasında paylaşımın mümkün olduğu kadar topluma yayılmasını ve toplum sağlığı açısından sosyal tabakalar arasında aşırı farklılaşmanın önüne geçmek için gerekli önlemlerin alınmasını ifade eder (Topakkaya, 2009: 2134-2144). Bu bağlamda, herhangi bir ülkede toplumsal sınıflar arasında ekonomik uçurumun giderilmesinin toplumun sağlığı için gerekli olduğu iddia edilebilir. Aynı zamanda felsefi anlamda da sosyal adalet düşüncesi, faydacılar açısından iktisadi özgürlüklerin arttırılmasının toplumun refah düzeyini arttıracığı; eşitlikçiler açısından iktisadi eşitsizlikler ortadan kaldırılmadan, adaletin sağlanamayacağı ve özgürlükçü kuramcılar için ise bireylerin doğuştan gelen doğal haklarından vazgeçmelerinin mümkün olamayacağı düşüncesiyle açıklanmaktadır (Sunal, 2011: 303).Bu çerçevede sosyal adaleti, hem toplumsal güvenliği sağlayan hem de kaosu engelleyen bir ölçü olarak kabul edebiliriz. Benzer biçimde sosyal

dışlanma olgusu da sosyal adaletin sağlanamadığı; bireyin sivil, politik, ekonomik ve sosyal yurttaşlık haklarından mahrum olması/edilmesi olarak ifade edilen ve 1980'lerden itibaren bu tanıma işsizlik, eşitsizlik ve yoksulluk kavramlarının da eklendiği bir sosyal gerçekliktir (Çakır, 2002: 84). Bu gerçeklik ise bir ülkede sosyal adaleti engelleyen durumlardan biridir. Sosyal adalet gibi sosyal dışlanma da hem uluslararası alanda (Lizbon Stratejisi) hem de Türkiye'de mücadele edilen konular arasında yer alır.

Sosyal dışlanma olgusuyla mücadelede önemli düzenlemelerden biri de anayasada yer alan pozitif ayrımcılıktır. Engelli, yaşlı, kadın ve çocuklar gibi sosyal eşitsizliğe maruz kalan bireyler için devletin sorumluluk üstlenmesi, insan haklarının korunması adına önemli bir değişikliktir. Ancak bu süreçte devletin üzerine düşen sorumluluklardan biri de cinsiyet eşitliği perspektifinden çözüm üretmektedir. Zira hem Kalkınma Bakanlığı raporu hem de uluslararası kuruluşların raporları, kadınların erkeklere göre daha dezavantajlı olduğunu bildirmektedir.

Kadınların toplumsal konumunun belirlenmesinde ekonomi önemli bir kriter olmakla birlikte, soyolojik, psikolojik ve biyolojik kriterler de cinsiyetçi bakış açısı üzerinde etkilidir (Yeşilorman, 2001: 270). Kadınlara yönelik eşitsizliğin boyutlarından biri toplumsal cinsiyet rolleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Tarihsel, dinsel ve kültürel etkilere bağlı gelişen toplumsal roller, çalışma hakkının kullanılması konusunda da etkisini göstermektedir. Sanayileşme öncesinde ücretsiz aile işçisi olan kadın, sanayileşme sonrasında ucuz işçi haline gelmiş ve işe alma, terfi, ücretlendirme konularında çeşitli ayrımcılıklara maruz kalmaya başlamıştır (Özkan, 2010: 93). Çalışma yaşamının cinsiyetçi yönü kadın çalışanların, başarı ve niteliklerinin göz ardı edilerek iş yaşamında üst basamaklara yükselmesini engelleyen ancak açıkça görünmeyen ve ihlal edilmeyen durumlarla (cam tavan) karşı karşıya kalması bağlamında ele alınmaktadır (Özkan, 2010: 94). Kadın ve erkek çalışan arasındaki farkın nedenleri arasında da toplumsal cinsiyet rollerinin payı olduğu unutulmamalıdır. Zira herhangi bir işin “kadın işi” ya da “erkek işi” olarak nitelendirilmesi çalışmahanayatını, bireysel yetenekler çerçevesinde düşünmeyi zorlaştırmaktadır.

Türkiye'de Kadınların istihdamına yönelik problemleri TÜSİAD ve KAGİDER, Kadın-Erkek Eşitliğine Doğru Yürüyüş: Eğitim, Çalışma Yaşamı ve Siyaset Raporu'nda şu şekilde özetler (2008: 156-181) :

- Toplumsal cinsiyet rollerinin etkisi
- Eğitim sürecindeki eşitsizlikler (kız çocuklarının okullaşma oranlarının düşüklüğü, fırsat eşitsizliği)
- Ekonomik büyüme, istihdam ve işsizliğin kadınlar üzerinde daha fazla hissedilmesi
- Kamu sektöründe daralma ve özelleştirmenin olumsuz etkisi
- Teknolojik değişimlerin düşük eğitilmiş ve becerisiz kadınların istihdamını azaltıcı etkisi
- Ücret eşitsizliği ve düşüklüğü, kadınları işgücü piyasasına girmek konusunda olumsuz etkilemesidir.

Kadınların erkeklere oranla daha dezavantajlı olma sebepleri rapor bağlamında değerlendirildiğinde, toplumsal cinsiyet rolünün etkisi ortaya çıkmaktadır. Bu durum kadının hem toplumsal hem de çalışma hayatında kendini var etmesine engel görünmektedir. Türkiye’de işsizliğin de toplumsal bir sorun haline gelmesi ve bu sorunun kadınlar aleyhine genişlemesi çalışma yaşamında kadın istihdamını azaltmaktadır.

Toplumsal cinsiyet sorunu sadece ulusal değil, küresel bir sorundur. Bu sorunun Türkiye’deki yansımaları gösteren önemli raporlardan biri, Dünya Ekonomik Forumu tarafından yayınlanan Küresel Toplumsal Cinsiyet Uçurumu Raporu’dur. 145 ülke ekonomisini içeren ve ekonomik katılım, siyasi güçlenme, eğitim ve sağlık kriterleri çerçevesinde hazırlanan rapora göre, Türkiye 2014 yılında 125. sıradayken 2015 yılında 130. sıraya gerilemiştir (The Global Gender Gap Report, 2015). Küresel Toplumsal Cinsiyet Uçurumu Raporu’na göre (2015) Türkiye, kadınların ekonomik sürece katılma şansını yakalama sıralamasında 131., eğitime katılım ve politik güçlülük sıralamasında 105. sırada yer almaktadır. Türkiye’de toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin boyutunu göstermesi adına, söz konusu rapor dikkate değerdir. Türkiye’nin bir yıl içinde 5 sıra gerilemesi ise, cinsiyet eşitsizliğinin giderilmesine yönelik etkili bir çalışma yapılmadığı anlamına gelebilir. Ayrıca Türkiye’nin sıralamasının kriterlere göre değişiklik göstermesi, farklı konularda cinsiyet eşitsizliğinin daha çok veya az karşılaşılan bir durum olarak değerlendirilmesine olanak tanımaktadır. Sosyal ve ekonomik hakların kullanımında cinsiyet eşitliğinin sağlanması, sosyal adalete katkı

yapmakla birlikte, kadın ve erkek eşitliğinin toplumsallaşmasına ve toplumsal rollerin kadınlar lehine düzeltilmesine de olanak tanır.

Toplumsal eşitlik ve insan haklarının korunması doğrultusunda ele alabileceğimiz sorunlardan bir de çocuk sorunudur. Birleşmiş Milletler Çocuk Hakları Sözleşmesi (1989), çocuk haklarının uluslararası alanda korunması konusunda devlete de sorumluluk yükleyen ve ayırım gözetmeme, çocuk yararının gözetilmesi, yaşama, gelişme ve katılım haklarını içeren evrensel bir metindir. Türkiye'nin de taraf olduğu sözleşme, çocuk haklarının insan hakkı olduğundan hareketle, çocuk sorunlarını geniş bir yelpazede ele almaktadır. Çocuk hakkı kavramının, anayasal statü kazanması Türkiye'de insan haklarının gelişmesi konusunda önemli bir gelişme olarak değerlendirilebilir.

Türkiye'de çocuk haklarının korunmasına yönelik yapılan güncel hukuksal düzenlemeler şu şekilde özetlenebilir (Uğurlu, Gülsen, 2014: 18) :

- Medeni Kanun'la (2002), evlilik içi ve dışı doğan çocuk ayrımı azaltılarak, çocuğun korunmasına ilişkin konular uluslararası hukukla uyumlu hale getirilmiş
- Ceza Muhakemesi Kanunu'yla cinsel saldırı ve istismarda cezalar ağırlaştırılarak, mağdur çocuğa psikolojik destek şartı sağlanmış
- Türk Ceza Kanunu'yla, çocuk mağdur olan ve suçu işleyen olarak iki ayrı biçimde korunmuştur.

Yapılan anayasal ve yasal düzenlemeler çerçevesinde çocuk haklarının korunup korunmadığına ilişkin değerlendirmelerde bulunan uluslararası STK'lardan biri UNICEF'tir. UNICEF'in Çocuk Hakları Türkiye Raporu'na göre(www.unicef.org.tr, 08.10.2016):

- Türkiye ekonomik ve sosyal anlamda zengin bir alt yapıya sahip olmakla birlikte, her kesimden destek alınmamakta ve devletin denetimindeki çocuk hizmetleri ve çocuk hakları izleme çalışmalarıyla bütünleştirilmemektedir
- Hukuksal anlamda, Türk Hukuk Sistemi güncel ve uluslararası sözleşmelerle uyumludur ancak Çocuk Hakları İzleme ve Değerlendirme Kurulu'nun ve denetim kurulunun oluşturulması ve kaynak artırımı faydalı olabilir
- Çocuk hakları kültürü toplumda henüz yerleşiklik kazanmamıştır; ana babalar, profesyoneller ve idareciler de çocukları kendi başlarına birey olarak

değil ailenin, eğitim sisteminin veya toplumun birer uzantısı olarak görme eğilimindedir

- Çocukların aile bakımı, yeterli yaşam standardı; görüş, ifade, örgütlenme, din ve toplantı yapma özgürlükleri tam olarak içselleştirilmemiştir
- Türkiye Çocukların Korunması için Tedbirler ve Ebeveyn Sorumluluğu ile ilgili İşbirliği, Tanıma, Tenfiz, Uygulanabilir Kanun ve Mahkeme Yetkisine ilişkin Lahey Sözleşmesi ile Eğitimde Ayrımcılığa Karşı UNESCO Sözleşmesi'ne taraf değildir
- Anayasa ailenin ve toplumun iyiliğine odaklanırken çocuğun korunma ve ebeveynleriyle temas hakkını vurgulamakta, ancak çocukların diğer hakları konusunda ayrıntıya girmemektedir
- Çocuklar, ana babalarının onayı olmadan mahkemeye başvuramamaktadır
- Yargı sistemi de 15 yaşından küçükler ile 15 yaşından büyükler arasında ayırım yapmakta, ilk grubuna girenlere çok daha fazla koruma sağlamaktadır
- Yoksulluk oranlarının tespitinde, sadece 15 yaşından küçükler için hesaplamaların yapılabilmesi ve bu hesaplamanın çocuk yoksulluğunun tüm biçimlerini içermemesi, BM'nin çocuk tanımına uymamaktadır. Bu nedenle yoksulluk araştırmalarının geleceği belirsiz ve veriler güvenilir değildir.

UNICEF tarafından hazırlanan raporda dikkat çeken konulardan biri, Türkiye'nin çocuk haklarını koruma konusunda yeterliliğidir. Türkiye gereken alt yapıya sahip olmasına rağmen, çocuk haklarına ilişkin evrensel bir bakış açısına sahip görünmemektedir. Zira raporda vurgulanan en önemli detaylardan biri, çocuk haklarının, insan hakkı olarak ele alınmaması ve bu kültürün içselleştirilememesidir. Bu nedenle de çocukların medeni ve sosyal haklarının korunması güçleşmektedir. Çocuk haklarına ilişkin verilerin yetersizliği, karşılaştırma yapmayı zorlaştırırken, verilerin güvenilir olmaması da devletin bu alanda etkisiz kalmasına neden olmaktadır. Uluslararası Çocuk Merkezi tarafından koordine edilen ve Türkiye'deki 41STK'nın katılımıyla hazırlanan (Çocuk Hakları Raporlanma Girişimi) çocuk hakları raporu Türkiye'de (www.cocukhaklariizleme.org, 08.10.2016):

- Çocuk ölümlerine dikkat çekerek, 2011'de 241 çocuğun güvenlik güçlerince öldürüldüğünü (20 çocuk gözaltındayken, 3'ü tutukluyken, 72'si hukuk dışı

öldürmeler sonucu, 128'i kara mayınları ve patlamamış askeri teçhizat sebebiyle, 18'i yargısız infaz sonucu) dile getirmekte

- Türkiye' de cinsiyet eşitsizliğinin sonucu olarak bazı bölgelerde kız çocukların hala eşya olarak görülmesi ve (zorla gerçekleştirilen) erken evliliklerin toplumsal bir soruna dönüşmesi, hanehalkı yoksulluğunun kız çocuklar üzerindeki yansımalarının yüksekliği, okul müfredatlarında ve medyada cinsiyet ayrımcılığını ortadan kaldıracı düzenlemelerin olmaması ve Meclis Araştırma Komisyonu'nun namus cinayetlerine ilişkin raporunda 2000–2005 yılları arasındaki kurbanların yaklaşık yüzde 16'sının çocuk olmasına dikkat çekilmekte
- AİHM'in zorunlu din dersi konusunda verdiği karara rağmen(Türkiye'deki din kültürü ve ahlak bilgisi derslerinin demokratik bir toplumda verilen eğitim ve öğrenciler dinlere eleştirel bir bakış geliştirmesi için gereken nesnellik ve çoğulculuk kriterlerine uymamaktadır), herhangi bir değişikliğe gidilmediği ifade edilmekte
- Türkiye'de çocuklara karşı şiddet her yerde görüldüğünden, hayatın normal bir parçasına dönüştüğü
- Türkiye'nin ailesinden ayrı düşmüş mülteci çocukların kimlik tespiti için yeterli sistemi olmadığından, dikkate değer sayıda çocuğun iltica usullerine ve çocuk koruma hizmetlerine erişiminin mümkün olmadığı
- Türkiye en kötü biçimlerdeki çocuk işçiliği kategorilerinden yalnızca üçünü kabul ettiğinden (mevsimlik tarım işçiliği, küçük ve orta ölçekli işletmeler ve sokaklarda çalışmak) diğer çocuk işçilik türlerinin tanınmadığı için araştırmalarda ve istatistiklerde yer almadığı
- Ev içinde çocuk emeği, çocuk fuhuşu, çocukların yasadışı eylemler için temin edilmesi veya verilmesi, çocuk satışı ve kaçakçılığı, borç esareti ve kölelik, çocukların silahlı çatışmada kullanılmak için zorla ya da zorunlu olarak askere alınması da dahil olmak üzere zorla ya da zorunlu çalıştırma Türk kanunlarında, ÇHS ve ILO 182 sayılı sözleşmeyle uyumlu şekilde yer almadığı ifade edilmektedir.

Çocukların bölgesel eşitsizliğe, ayrımcılığa ve yoksulluğa (dört çocuktan biri) ve işçiliğe maruz kaldığını ifade eden AB İlerleme Raporu (2014), çocukların

cezaevlerinde kötü muamelerle karşılaştığını, zorunlu din dersinin devam ettiğini, cinsel eşitsizlik ve istismarın endişe verici olduğunu dile getirmektedir (www.ab.gov.tr, 08.10.2016). Her iki rapor birlikte değerlendirildiğinde, hukuksal düzenlemelerin çocuklara tam anlamıyla bir koruma sağlayamadığı ortaya çıkmaktadır. Çocukların korunmasının, insan haklarından bağımsız olmadığı ancak ayrı düzenlemelere ihtiyaç duyulduğu gerçeklik taşımaktadır. Zira yoksulluk ve bölgesel eşitsizlikler her çocuğun temel hak ve özgürlüklere eşit erişimini engellemektedir. Ayrıca toplumsal cinsiyet eşitliği sağlanamadıkça, çocukların korunamayacağı düşüncesi her iki raporda da ele alınmaktadır. Bu bağlamda kız ve erkek çocuklarının eşit varoluşlarının sağlanamaması tehlikesi güncelliğini korumaktadır. Çocuğa karşı suçlarda etkin bir koruma mekanizmasının oluşturulamaması, çocuk ölümlerinin yüksekliği ve çocuk yoksulluğu Türkiye’de yer alan önemli sosyal sorunlar arasında görünmektedir. Bu nedenle cinsiyet eşitliği temelinde ele alınan hukuksal sürecin toplumsallaştırılarak, çocuk haklarına ilişkin farkındalığın yaratılması Türkiye açısından faydalı bir yaklaşım olarak ele alınabilir. Çocuğun ailenin veya toplumun uzantısı olarak değil, bir birey olarak kabul görmesi ise sorunların çözümünde bir başlangıç sayılabilir.

Son olarak anayasanın dördüncü bölümü “Siyasi Hak ve Ödevler” (66-74. md.) başlığıyla düzenlenmiştir. Aktif statü haklarını ifade eden söz konusu başlık, vatandaşlık ve siyasi hak ve özgürlükleri içermektedir. Bu başlık altında ele alınması gereken konulardan biri, anayasada ifade edilen vatandaşlık tanımına ilişkindir. Söz konusu vatandaşlık tanımının, toplumsal bütünleşmeyi sağlayamadığına ilişkin görüşler zaman zaman kamuoyunda yer almaktadır. Ancak bu konuya toplumsal kutuplaşma ve demokratikleşme başlığında yer verilecektir. AB ilerleme raporunda değinilen konulardan biri vicdani redde ilişkindir. AB, Türkiye’nin vicdani red hakkını tanımayan tek Avrupa Konseyi üyesi olduğunu dile getirmiştir (www.ab.gov.tr, 01.10.2016). Raporda ifade edilen siyasi konulardan biri de Türkiye’de seçimlerin düzgün bir biçimde gerçekleşmesine rağmen, kamu kaynaklarından faydalanmada eşit bir uygulamanın yapılamaması ve medyanın bu süreçte tarafsız davranamamasıdır (www.ab.gov.tr, 01.10.2016). Toplumsal kutuplaşmayı derinleştiren taraflı davranış biçimi, temel hak ve özgürlükleri kullanan kişiler arasında da kutuplaşma yaratmaktadır. Ancak insan hakları evrensel ve insanın benliğinden ayrılmaz

niteliktedir. Bu yönüyle taraf olunan sözleşmelerin ve yapılan hukuksal düzenlemelerin gerçek anlamda koruyucu bir misyon üstlenmesi daha dürüst bir bakış açısı sağlayabilir.

Özetle, Türkiye’de insan hakları toplumun, devletin ve bireyin üzerinde düşünmesi gereken konulardan biridir. Zira insan haklarına ilişkin karşılaştırmalarda dünya ülkeleri arasında Türkiye’nin yeri, insan haklarının ihmal edildiği fikrini yaratmaktadır. 2015 İnsani Gelişme Raporuna göre, 2014 yılında 187 ülke arasında 69. sırada olan Türkiye, 2015 yılında 188 ülke arasında 72. sıraya gerilemiştir ki söz konusu sıralamada Türkiye OECD’nin gerisindedir (www.tr.undp.org, 04.10.2016). Elbetteki hukuksal düzenlemelerin 2000’li yıllarda insan haklarında iyileşmeler yattığı söylenebilir. Gerek anayasal gerekse de uluslararası sözleşmelerle devlet, insan hakları konusunda sorumluluk almaktadır. Ancak insan haklarının iyileştirilmesinde AB’ye üyeliğin tetikleyici etkisi, sanki bu alanın zorunluluktan dolayı ele alındığı fikrini doğurmaktadır. Bu nedenle temel hak ve özgürlüklerin doğal hak vurgusunu içerecek biçimde ele alınması gereklidir. Bu süreçte toplumsal cinsiyet eşitliği temelinde, insan haklarının evrensel değer olarak kabul edilmesi ve toplumsallaştırılarak, bir kültür haline getirilmesi, Türkiye’nin insan hakları sorununu çözebilmesi adına belirleyici bir adım olabilir. Zira hukuksal düzenlemelerin, toplumda yankı bulabilmesi için, toplumsal olarak kabul edilmesi gereklidir. Bu konuda gerek devletin gerekse de hükümetin eril söylem biçimini terk ederek, topluma örnek olması gereklidir.

Türkiye’de şiddet dilinin ve ayrımcılığın giderilerek, bölgesel eşitsizlikler de düşünülerek insan hakları sorununun ele alması, insanın özne kabul edilebilmesine katkı sağlayabilir. Türkiye’deki insan hakları sorunlarına, daha demokratik ve katılımcı bir perspektifle yaklaşmak, bu sorunların aşılmasında önemli bir adım sayılabilir. Ancak bu süreçte devletin, herhangi bir taraf olmaması ve her türlü ayrımcılığa hukuksal ve politik olarak karşı çıkması son derece önemlidir.

4.3.3. Siyasi Kutuplaşma, Kimlikve Demokratikleşme Tartışmaları

Siyasal kutuplaşma, kimlik tartışmaları ve demokratikleşme düzeyi; Türkiye’de siyasal liberalizmin kurumsallaşmasını zorlaştıran konular arasında yer almaktadır. Zira liberalizmin boyutlarından biri ekonomik diğeri ise siyasi liberalizmdir. Bu nedenle bu başlıkta Türkiye’de siyasal liberalizm tartışmalarına katkı sağlayarak; Türkiye’deki söz konusu sorunların aşılmasında liberal paradigma üzerinden değerlendirme sunmaya çalışılacaktır.

Siyasal liberalizmin doğru ölçülerle kurgulanması durumunda, siyasal kutuplaşma ve kimlik tartışmalarının toplumsal bütünleşmeyi sağlayabileceği ifade edilebilir. Toplumsal birlik fikrinin, ortak paydalara dayandırılması ise, bu bağlamda etkili bir yöntem görünümündedir. Rawls (2007: 60) hakkaniyetli bir işbirliğinin, hakkaniyet olarak adalet ilkesinin hayata geçirilebilmesinde etkili olduğunu bildirirken; bu durumu demokratik bir toplumun kamusal kültürüyle ilişkilendirmektedir. Bu bağlamda demokratik bir toplumda kurgulanan liberalizmin, toplumsal işbirliği üzerinden var edilebileceği söylenebilir. Toplumsal işbirliğini üç ögeyle ifade eden Rawls (2007: 61), bu öğeleri şu şekilde ifade eder: ilk olarak işbirliği merkezi otorite tarafından koordine edilmiş bir faaliyet değil; kabul edilen, kamusal olarak tanınan kurallar ve prosedürlerdir. İkinci olarak, söz konusu kurallar karşılıklılık düşüncesine dayanır yani, herkes amaca uygun fayda görmelidir. Üçüncü olarak ise; toplumsal işbirliği düşüncesi, her katılımcının avantajı ya da değeri fikrini içermelidir. Rawls'ın çözümlemeleri ışığında, toplumsal mutabakat var oldukça, toplumun var olabileceği düşüncesi öne çıkmaktadır. Toplumun ve aynı zamanda iktidarın varlığında ise; tek yönlü olmayan kararlar, faydalar ve ortak akla ihtiyaç duyulmaktadır. Bu yönüyle siyasal liberalizm, bireyler arasındaki taleplerin eşit karşılanabildiği ve herkesin sayılabildiği ölçüde gerçekleşebilmektedir.

Toplumsal işbirliğini sağlayan değerlerden biri de liberal hoşgörünün tesis edilebilmesinden geçmektedir. Liberal hoşgörüyü, insanlığın tamamlayıcısı ve en iyi yaşam biçimi üzerine akılcı bir uzlaşma olarak ele alan Gray (2003: 7-11), ortak inançlara dayanmayan ortak yaşam idealini evrensel bir değer olarak görürken; insan için iyi olanın herhangi bir yaşamda gerçekleştirilemeyecek kadar çeşitli olduğunu dile getirir. Hoşgörüyü evrensel ve insanın ayrılmaz bir parçası olarak gören yazar, onu liberal akılcılıkla da uzlaştırmaktadır. Bu yönüyle liberal hoşgörü, tek doğru veya iyinin belirlenip, dayatılması değil aksine; birden fazla doğru veya iyinin uzlaştırılması olarak karşımıza çıkmaktadır. Değer çatışmasını da insan olmanın bir parçası kabul eden Gray (2003: 14-15), bu durumu insan ihtiyaçlarının birbiriyle çatışan talepleri olmasına dayandırırken; ötekinin acısını ve üzüntüsünü paylaşmadan adaletin sağlanamayacağını iddia eder. Dolayısıyla liberal hoşgörü, paylaşılabilen değerlerin oluşmasıyla mümkün görünmektedir. Bu yönüyle, ötekiyle yaşanan fikir ve çıkar çatışmasını, insan olmanın bir sonucu olarak yorumlamak faydalı bir bakış açısı olabilir.

Erdoğan (2013: 61) hoşgörüyükişinin, başka birini onaylamaya değer bulmadığı davranışını değiştirmek için -baskı yapabilme gücü olmasına rağmen- güç kullanmayı reddetmesi olarak tanımlamaktadır. Hoşgörü hakkında Kukathas (2003: 23) hoşgören ve görülenin bir arada yaşaması değil; birbirlerine tahammül edebilmek değerlendirmesini yapar. Bu bağlamda hoşgörü, farklılığın devamlılığının garantisi olarak değerlendirilebilir. Zira tek doğru olabilme ihtimali, liberalizmle uzlaşmamakta ve akıl sahibi bireyin özgür düşünebilmesi vazgeçilmez bir değer olarak kabul edilmektedir.

Hoşgörüye ilişkin görüşlere yer verilirken; Türkiye’de hoşgörünün tesisine ilişkin değerlendirmelere de yer vermek yerinde olacaktır. Irkçılığa ve Hoşgörüsüzlüğe Karşı Avrupa Komisyonu’nun (ECRI) Beşinci Türkiye Raporu’na göre (www.cumhuriyet.com.tr, 04.10.2016):

- Türkiye’de nefret söylemi artış göstermekte ve özellikle kamu görevlilerinin söylemleri bu artışı etkilemektedir
- Türkiye’nin yerlerinden edilen Kürtlerin geri dönüşü ile ilgili gösterdiği çabalara rağmen, hala 1 milyon Kürt’ün yerlerinden edildiği ifade edilmiştir
- Türkiye’de dini eğitimde hala ayrımcılığın devam ettiğini ve bu konuda birçok ihlalin bulunduğunu vurgularken, AİHM kararına rağmen Alevilerin Sünni İslam temelli dini eğitime zorlandığı belirtilmiştir
- LGBT bireylerle ilgili Türkiye’den az bilgi geldiği ifade edilerek, ayrımcılığın sürdüğüne ve siyasilerin LGBT sorunlarına sempatik yaklaşmadığı ifade edilmiştir.

Söz konusu rapor çerçevesinde, Türkiye’de hoşgörüsüzlüğün nefret söylemine dönüşmeye başladığı ifade edilebilir. Küreselleşmenin de etkisiyle yüksek sesle dile getirilen kimlik talepleri, siyasal kimlikle uzlaşmadığı durumlarda çatışma yaratmaktadır. Ben ve öteki arasındaki mücadele, farklı kimliklerin karşı karşıya gelmesine neden olmaktadır. Türk vurgusu karşıt bir tepki olarak Kürt vurgusunu yaratırken; Sünni inancın geçerli olduğu varsayımı, Alevi inancının da değerli olduğunu; cinsiyetçi paradigma, çoğul cinsiyetlerin olabileceğini reddetmektedir. Bu nedenle de farklı kimliklerin biraradalığı sağlanamamakta ve geçerlilik, doğruluk tartışması iddiadan öteye geçememektedir. Devletin söz konusu karşıtlıklarda herhangi bir tarafta yer aldığına dair algı, toplumsal kutuplaşmanın artmasına neden olmaktadır.

Bu durum ise siyasal iktidarın, Gezi Parkı Eylemleri'nde olduğu gibi meşruiyet krizi yaşamasına zemin hazırlamaktadır.

Liberal çoğulculuk ve tarafsızlık kavramları da siyasal liberalizmin değerleri arasında yer almakta ve liberal hoşgörüyü ilişkilendirebilmektedir. Liberal toplumun, karşıt ve kıyaslanamayan çeşitliliği yansıtabileceğini ifade eden Waldron (2013: 186-188), liberal toplumda sadece farklı ideallere sahip olanların değil; ideallerini dayatanların da barınabileceğini ancak; toplumsal düzenin sağlanabilmesinde tüm bireyler açısından haklılaştırılabilir bir payda olmasının zorunluluğundile getirir. Bu yönüyle liberal çoğulculuk, bireyler arasındaki farklılık ve çeşitliliği bir gerçeklik kabul etmekte ve bunu hayata geçirebilmektedir. Liberal çoğulculuğun hayata geçirilebildiği bir toplumda, herkesin bu çoğulculuğu liberal bir paradigma üzerinden yorumlamasının mümkün olamayacağı düşüncesinden hareket eden yazar, bu durumda dahi ötekinin fikirlerinin toplumsal hayatta var olması gerektiğini belirtir. Ancak herşeye rağmen, toplumsal düzenin sağlanmasında haklılaştırılabilir bir mutabakata ihtiyaç vardır.

Farklı inanç ve kültürlerin bir arada olduğu toplumlarda çatışma ve ihlalin olasılığından söz eden Waldron (2013: 336-337), homojen olmayan toplumlarda kimlik siyasetinin yürütüldüğüne ve bunun adalet ve temsille ilişkilendirildiğine dikkat çekerek ortak paydanın; yaşamsal ve bedensel bütünlüğün kutsallığı, özerkliğin önemi, bireyin kendi kaderini tayin edebilmesi, değerlere saygı gibi konularda eşitlik ilkesinin hayata geçirilmesiyle mümkün olduğunu dile getirir. Erdoğan (2013: 64) günümüzün çokkültürlü hale gelen toplumlarında, farklı hayat tarzlarını ve kimlik bilinçlerini “liberal bir milliyetçilikle” bir arada tutmanın zor olduğunu; modern yurttaşlığın kişileri dışlanmış hissetmekten kurtaramadığını ve yeni bir yurttaşlık tanımına ihtiyaç duyulduğunu belirtir. Bu yönüyle kültürel, etnik, dinsel veya yerel kimliklerin güçlenmesi günümüzün toplumsal yapısında olağan bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Liberal çoğulculuk anlayışı ise, söz konusu farklılıklar arasında kıyaslama yapmayı, kimlikler arasında hiyerarşik bir ilişki kurmayı reddetmektedir. Bu nedenle de devlet ve birey arasındaki hukuki ve siyasi bağın yeniden kurgulanması, siyasal liberalizm açısından öncelikli görünmektedir.

Devletin bireyle ilişkisinin hukuki temelde kurulduğu yurttaşlık olgusunda, çoğulculuğun hayata geçirilmesi, toplumsal birliğin tesisinde önemlidir. Anayasal çerçevede ele alabileceğimiz eşit yurttaşlık fikrinin toplumsallaşmasında ise devlete

sorumluluk düşmektedir. Rawls (2007: 168) makul çoğulculuk fikrinin anayasal bir rejimde kamusal gerekçelendirmenin temelini oluşturması gerektiğini savunurken; siyasal bir anlayışın tek doğru olarak kamusal aklın merkezine yerleştirmeyi; dışlayıcı, hizipçi ve siyasal ayrılıkları körükleyici bulmaktadır.

Rawls'ın görüşleri çerçevesinde Türkiye'de kimlik ve yurttaşlık sorunu ele alınabilir. Rawls, siyasal liberal bir düzende çoğulculuğun olması gerektiğini ifade ederken, tek tipçi bir yaklaşımın toplumsal uzlaşmayı imkansız kıldığına değinir. Bu perspektifte Erdoğan (2013: 81-82), Türkiye'de yurttaşlığın referansının Türk etnik kültürel kimliği üzerinden şekillendiğini; dil, soy ve din birliği içeren bu kimlik tanımının dışlayıcı yurttaşlığa zemin hazırladığını ve devlet-millet özdeşliğinin özgürlüksüz sözde bir demokrasiye neden olduğunu belirtir. Türkiye'nin heterojen toplumsal yapısı göz önüne alındığında, yurttaşlık tanımında toplumsal işbirliğine dayanan, birlikte yaşama arzusunu barındıran ve kapsayıcı bir siyasal anlayışa ihtiyaç duyulduğu açıktır. Zira 2000'li yıllarda hükümetin başlatıp sonlandırdığı Kürt, Alevi ve Roman açılımları, Türkiye'de yaşanan kimlik sorunlarına çözüm oluşturmak amacıyla hazırlanan kamu politikalarıydı. Bu yönüyle devlet, kimlik sorunlarının varlığından haberdar ve çözüm üretmek niyetindeydi. Ancak söz konusu açılımların önce sekteye uğraması, ardından tamamen vazgeçilmesi Türkiye'de bu sorunların çözülemediğini göstermektedir.

Anayasada yer alan yurttaşlık tanımının, etnisiteye dayandırılmaması da söz konusu sorunun kesin çözümü olmayabilir. Zira hukuksal açıdan eşitlikçi bir paradigmayla anayasal bir yurttaşlık tanımının yer alması da yukarıda da bahsedildiği gibi, bireylerin dışlanmış hissetmelerini engelleyemeyebilir. Anayasamızın 66. maddesinde, "Türk Devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türktür" şeklinde bir yurttaşlık tanımı vardır. Dolayısıyla devlet ve birey arasında kurulan ilişkide, Türk olsa da olmasa da herkesin Türk kabul edildiği ifade edilmektedir. Söz konusu tanımlamayı etnisiteye dayandırılmış veya etnisite dışında bir üst kültürel kimlik olarak ele alan görüşler mevcuttur.

Örneğin Mardin (2014: 348), Türk kavramının her zaman aynı etnik grubu içine almadığını, kan meselesine dönüşmediğini, Türklere mahsus olan sosyal kurumları kabul ederek söz konusu değerlere göre yaşamayı kabul etmiş kişi ve grupların kastedildiğini ifade eder. Bu bağlamda yazar, ırkçılığın bir kimlik çalışması olarak

önlenmesinin yolunu ise, Türkiye’de ortak bir kültürün kurulmasıyla mümkün olacağını iddia eder (Mardin, 2014: 353). Bu tartışmayagirmeksizin, Türkiye’de Kürt sorununun çözümünde dile getirilen yöntemlerden birinin, sorunlu yurttaşlık tanımının değiştirilmesi önerisi olduğu belirtilmelidir.

Türkiye’de yurttaşlık tartışmaları çerçevesinde önerilen görüşlerden biri, “anayasal vatandaşlık”tır. 1970’li yıllarda Dolf Sternberg tarafından literatüre kazandırılan anayasal vatandaşlık; etnik, dinsel, dilsel veya toplumsal farklılıkların bir arada yaşayacağı bir anlayışı ifade etmekte ve vatandaşlığın ulusal kimlikle değil; anayasaya bağlılıkla açıklandığı bir paradigma yansıtmaktadır (Ozulu, Kösecik, 2016: 516).

Erdem (2012: 50-52) demokratik toplumlarda yurttaşlığın, hak ve özgürlüklerle tanımlandığına dikkat çekerek, ulus devletleşme sürecinde yurttaşlığın toplumu homojenleştiren bir araç olarak ele alındığını, çoğunluğun dışında kalan toplulukların ise marjinalleşerek, ötekileştirildiğini belirtir. Demokratik toplumlarda yurttaşlığın hak ve özgürlükler çerçevesinde ele alınması, devletin temel hak ve özgürlükleri koruma konusunda bir araç olarak görülmesi anlamına gelmekte ve liberal bir bakış açısını yansıtmaktadır. Erdoğan’ın yukarıda bahsettiği gibi, günümüzde liberal milliyetçilik toplumu bir arada tutmakta zorlanmakta yani, yurttaşlığın tanımında çoğunlukçu bir yaklaşımın benimsenmesi, bireylerin biraradalığını sağlayamamaktadır. Kimliklerin değerli olduğunu garanti altına alabilen bir yurttaşlık tanımı ise, toplumsal düzenin sağlanmasında daha faydalı olabilir görüşü savunulmaktadır. Bu kapsamda Erdem (2012: 53), vatandaşlığın herhangi bir referansla tanımlanmadığı, tüm kimliklerin kendilerini ifade edebilme imkanına sahip olduğu, kimliklerini geliştirebildiği ve son olarak devletin tüm kimliklere eşit mesafede yer aldığı, anayasal yurttaşlık fikrini önermektedir.

Erdoğan (2013: 83) anayasal yurttaşlık kavramının kimlikler anayasasını öngörmediğini, farklı kimliklerin yan yana durmasını değil; onların sivil bağ olarak anayasal değerler temelinde beraber yaşamı sağladığını ifade etmektedir. Bu yönüyle anayasal yurttaşlık kavramı, devlet-birey arasındaki bağın soyut bir bağlamda ele alınması olarak yorumlanabilir. Zira vatandaşlığın herhangi bir referansla tanımlanmadığı ve devletin herhangi bir taraf olmadığı bir yansızlık savunusu söz konusudur.

Anayasal yurttaşlık, Türkiye’de yurttaşlık tartışmalarında bir alternatif olarak ele alınmaktadır. Ancak bu önerinin Türkiye gerçeğiyle uyuşmadığını savunan görüşler de mevcuttur. Türk kavramının etnisiteyi değil, kültürel bir kavimi anlattığını ve ulusal yurttaşlığın biraradılığı sağlayan bir araç olduğunu ifade eden Güler (2013: 2), anayasal vatandaşlık kavramını “Nurcu, Güleni ve Kürtçü” kesimlerin savunduğunu ve bu yaklaşımın, yönetimin cemaatlara, milliyetlere bırakılması anlamına gelerek, Türkiye’nin bölünmesine neden olabileceğini belirtmektedir. Güler (2013 5-9:) devletin bireylere göre değil, topluluklara göre örgütlenmesinin, bireyleri daha uzlaşmaz hale getireceğini, anayasal yurttaşlık fikrinin ulus devlet yerine federal bir devleti ve buna bağlı olarak başkanlık sistemini önerdiğini ve etnik-teokratik bir faşizmi beslediğini dile getirmektedir. Yazara göre anayasal yurttaşlık, Türkiye’nin bölünmeyle karşı karşıya kalması anlamına gelmektedir. Bu tartışmayı Cumhuriyetle hesaplama süreci olarak değerlendiren yazar, toplulukların tanınmasından ziyade birey-devlet ilişkisinin kurulması doğrultusunda hukuksal bir boyuta dikkat çekmektedir. Toplulukların tanınması, zaman içinde dil, inanç ve diğer toplumsal ritüellerin tanınması talebinin doğmasına neden olarak, söz konusu farklılıkların ulusal olanla değiştirilmesine kadar uzanacağına dikkat çekmekte ve çok kültürlü olan ABD’de tek bayrak ve dilin ulusal olduğunu yazısının diğer bölümlerinde örnek göstermektedir.

Korkut (2014, 10-15) Fransa, Almanya, İngiltere gibi ülkelerde olduğu gibi yurttaşlığın ya siyasi kimlik (kültür, medeniyet, halk, etnisite, ırk, coğrafya) referans alınarak ya Afganistan, Hırvatistan, Makedonya, Karadağ ülkelerindeki gibi tüm etnik grupların sayılarak, baskın etnik grubun referans alınması yoluyla ya da ABD, Azerbaycan, Bangladeş, Çin, Endonezya, Fiji, Irak, İran, İsviçre, Kongo, Portekiz, Vietnam ülkeleri gibi hiçbir etnisiye dayanmadan kurulabileceğini ifade etmektedir. Bu bağlamda yurttaşlık; siyasi kimlik veya baskın etnisiteye referansla ya herhangi bir değere değinmeden ya da anayasada hiç yer verilmeyerek düzenlenebilmektedir. Dolayısıyla yurttaşlık kavramının ülke anayasalarında nasıl yorumlanacağı, söz konusu ülkenin gelişmişlik ve demokratikleşme başarısıyla doğrudan ilgili olmayabilir. Yurttaşlık kavramının hukuksal anlamda taşıdığı nitelik göz önünde tutularak, söz konusu ilişkinin ülkenin şartları çerçevesinde değerlendirilmesi doğru bir yaklaşım olabilir.

Türkiye’de yurttaşlığın kökenlerinin anayasal gelişmeler ışığında değerlendirdiğimizde, 1876 Anayasası’nda Osmanlı Devleti’nin egemenliği altında yaşayan herkesin Osmanlı kabul edildiği; 1921 Anayasası’nda coğrafi mekan merkezli bir tanımlamaya gidildiği; 1924 Anayasası’nda “Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibarıyla Türk ıtlak olunur (denir)” şeklinde ifade edildiği; 1961 ve 1982 Anayasaları’nda da Türk vurgusunun yapıldığı gözlemlenmektedir (Korkut, 2014: 15-20). Türkiye’de yurttaşlığın hukuksal statüsü, siyasi kimlik referans alınarak düzenlenmiştir. Bu bağlamda Türkiye; Almanya, İngiltere ve Fransa ile benzerlik göstermektedir. Anayasada olan Türk kavramının ister ırksal ister kültürel isterse de mekansal bir boyutta ele alınması, siyasi kimlik temelli bir yaklaşım sergilediğini göstermektedir. Ancak anayasada yer alan yurttaşlık tanımının, kişinin temel hak ve özgürlüklerini kullanabilmesinde eşit olmayan bir çerçeve çizmediği de belirtilmelidir.

Yurttaşlığın, anayasalarda nasıl yer alması gerektiğine ilişkin tartışmalara parlamentodaki partilerin yaklaşımı ise, birbirinden farklılık göstermektedir. Ak Parti “Devlete vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türkiye Cumhuriyeti vatandaşıdır” şeklinde bir vatandaşlık tanımlaması yaparken; CHP “Türk vatandaşlığı” dil, din, ırk, cinsiyet, etnik köken, siyasi düşünce, felsefi inanç, mezhep ve benzeri sebeplere bağlı olmaksızın herkesin “eşitlik” temelinde Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olması anlamına gelir” biçiminde bir açıklamayı temel alarak; MHP “Türk Devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türk’tür. Türk vatandaşı babanın veya Türk vatandaşı ananın çocuğu Türk vatandaşıdır” biçiminde bir tanımlamaya gitmiş ve BDP (HDP), “Türkiye vatandaşlığının kazanılmasında, kullanılmasında ve kaybedilmesinde, dil, din, ırk, etnik köken, kültür, cinsiyet, cinsel yönelim ve benzeri farklılıklar gözetilemez” tanımlamasını savunmuştur (Korkut, 2014: 23-24). Parlamentoda yer alan siyasi partilerin vatandaşlık tanımı birbirinden farklılık gösterse de her parti, anayasada vatandaşlık tanımı yapılması konusunda hemfikirdir. Söz konusu tanımlamalar göz önüne alındığında, Ak Parti ve HDP’nin Türk vatandaşı söylemini benimsemediği, MHP ve CHP’nin ise Türk vatandaşlığına ılımlı baktığı ifade edilmelidir. Ancak MHP’nin Türklük vurgusunun daha rijit olduğu, CHP’nin ise farklılıkları kapsayan ve eşitlikçi bir bakış açısıyla Türk vatandaşlığını ele aldığı belirtilmelidir.

Yurttaşlığın, anayasada nasıl yer alması gerektiğine ilişkin tartışmalar göz önüne alındığında, bu tartışmanın önemsendiği söylenebilir. Ancak anayasada yer alan

herhangi bir vatandaşlık tanımının, Türkiye'deki kimlik tartışmalarını sona erdirebilmesi gerçekçi görünmemektedir. Zira herhangi bir hakkın anayasada tanımlanmış olması, bireylerin söz konusu haktan eşit faydalandığını göstermemektedir. Bu yönüyle Türkiye'de yaşanan kimlik sorunlarının sadece Türklüğe indirgenmemesi doğru bir başlangıç olabilir. Kimlik talepleri, bireylerin temel hak ve özgürlüklerinin tanınmasına rağmen, kendilerini öteki hissetmelerinden kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda devletçe tanımlanmış bir bireysel kimliğin, bireyi ne kadar tatmin ettiği sorunsalı üzerinden tartışmayı yürütmek faydalı olabilir. Yöneten-yönetilen ilişkisinin hukuksal sınırlarla ifade edildiği modern devlet tanımı çerçevesinde, aidiyetin, uyrukluğun ve vatandaşlığın birey merkezli mi yoksa devlet merkezli mi tanımlandığı siyasal liberalizm kurgusu açısından önem taşımaktadır. Yurttaş/ iyi bir yurttaş devletin çizdiği sınırlar içinde kalan yurttaş mıdır?

Türkiye'de yurttaşlık tanımlaması ve kimlik tartışması bağlamında ele alabileceğimiz söz konusu sorun, devletin tüm yurttaşlara eşit mesafede ve tarafsız olmasıyla çözülebilir. Zira devlet, herhangi bir bakış açısını benimserse veya hukuksal sınırlarla ifade edilmeyen bir kimliği onaylarsa; diğerlerinin karşısında yer almış olur. Bu yönüyle onaylanmamış kimliğe sahip olanlar, demokratik yönetimlerde kimlik taleplerini daha yüksek sesle dile getirmeye başlayacaklardır. Bu durumu Bauman "savaş alanı kimliğin doğal yuvasıdır, kimlik tartışmaları ve etkisi savaş anlarında daha yüksek sesle yapılır" şeklinde ifade etmektedir (Aktaran Delibaş, 2008: 134). Bu yönüyle devletin karşılayamadığı kimlik talepleri, meşruiyet krizlerine yol açabilecektir.

Türkiye'de yaşanan kimlik sorunlarına yer vermeden önce, kimlik taleplerinin küresel bir boyut taşıdığı ifade edilmelidir. Kimlik sorunu, postmodernizm ve küreselleşmenin etkisiye güçlenmektedir. Hakim kurum ve düşüncelerin meşru görülmesini sağlayabilen (meşrulaştırıcı kimlik), herhangi bir egemenlik bağlamında dışlanan ve değersizleşen kimliğin, karşı çıkışını niteleyebilen (direniş kimliği) ve yeni bir kimlik inşa etme sürecini anlatan (proje kimliği) biçimlerde görülebilmektedir (Delibaş, 2008: 135). Bu yönüyle kimlik, aslında bir konumlanma biçimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira ben ve öteki arasındaki ilişkinin kurgulanmasında, bir özneye ihtiyaç duyulmaktadır.

Kimlik tipleri çerçevesinde, Türkiye'de iktidar partisinin oluşturmaya gayret ettiği kimliği "proje kimliği", Kürt sorunu bağlamında dile getirilen kimlik taleplerini "direniş

kimliği” ve ulusal kimliği ise “meşrulaştırıcı kimlik” biçiminde yorumlayabiliriz. Çünkü iktidar partisinin Yeni Türkiye olarak ifade ettiği söylemin, aslında yeni bir yurttaş ve kimlik tanımını içerdiği, ulusalcı kesimin Kemalist devrimlerin gerekliliği çerçevesinde iktidar partisiyle fikir ayrılığı ve Türklük karşısında konumlanmaya gayret eden Kürtlük olgusu, aslında Türkiye’de kimlik tartışmasının boyutlarını göstermektedir. Türkiye’de, Türklük dışında yer alan kimlik sorunlarına ilişkin bir değerlendirme White tarafından yapılmıştır. Söz konusu değerlendirme, devletin yaptığı yurttaşlık kimliğinin nasıl olduğuna ilişkindir.

Boston Üniversitesi öğretim üyesi olan Jenny White’la yapılan bir röportaja göre, Türkiye’de kimlik sorunlarının temelinde, gelecek tahayyülü Osmanlı geçmişinin üzerine inşa edilmiş, Kemalizm’den boşanmış bir cumhuriyet çerçevesinde Müslüman milliyetçiliğinin kurgulanması yatmaktadır (www.radikal.com.tr, 25.11.2013). Benzer biçimde Çiftçi (2015: 29) Türkiye’de Cumhuriyetin kuruluşundan 2002 yılına kadar Kemalist kimlik hegemonyasının; 2002’den itibaren ise iktidar partisi tarafından Kemalist hegemonya karşıtı hegemonik bir kimlik inşa edildiğini belirtmektedir. Bu açıklamalar çerçevesinde iktidar partisinin, yeni kimlik inşa sürecinde esas aldığı değerleri ve bu değerlerin toplumda yarattığı etkileri değerlendirmek faydalı olabilir. Zira hükümetin Yeni Türkiye vurgusu, kimliğe ilişkin değerlendirmeleri de içermektedir.

İktidar partisinin, temel aldığı değerler çerçevesinde oluşturulan kimliğin, ulusal kimlikle bağdaşmadığı belirtilmelidir. Zira Cumhuriyetin kurulmasından 2000’li yıllara kadar, modernleşme sürecinde Atatürkçülük esas alınmıştır. Ancak iktidar partisi Atatürkçülüğe dayanan kimlik tanımını kabul etmemektedir. Bu bağlamda Davutoğlu 2015 seçim mitinginde Kemalizme atıfla, “artık kimse öz yurdunda garip, öz vatanında parya değİ, artık yurda, ümmete, millete, vatana, bayrağa sadık AK Parti kadroları var” ifadelerini kullanmıştır (Aktoprak, 2016:3). İktidar partisi bu söylemiyle Kemalist rejimin, İslami değerleri benimseyen grupları ikinci planda gördüğünü ifade etmektedir. Zira iktidar partisinin benimsediği ilkeler çerçevesinde, öteki olan muhafazakar ve İslamcılar artık bu durumdan kurtulduğuna dair bir anlayışın var olduğu vurgulanmaktadır. İktidar partisi, ulusal kimliğin Batılı değerler ekseninde kurgulanmasının, toplumu yabancılaştırdığı iddiası üzerine Kemalizmi eleştirmekte ve yeni kimliği içerideki düşman karşıtlığı üzerinden kurgulamaktadır (Aktoprak, 2016: 7;

Yavuz, 2004: 23; Göksu, 2013: 79). Bu yönüyle Kemalist değerler, içerideki düşman olarak yorumlanmakta ve yeni kimlik, Kemalist değerler karşıtlığından hareketle kurgulanmaktadır. Ulusallaşma sürecinde laikliğin bir parçası olarak, dini değerlerin esas alınmamasını yabancılaşma unsuru olarak ele alan iktidar partisi, toplumu ümmeti (Davutoğlu'nun ifadelerinde) de kapsayan bir Müslümanlık çizgisinde kavramsallaştırmaktadır.

Karpat (2009: 294-296) Atatürk'süz bir Türkiye'nin düşünölemeyeceğini ifade ederken, tarihsel olarak büyük bir devrim geçiren ölkelerin geçmişı gözden geçirmelerinin normal olduğunu belirtmekte ve tartışmanın nedenini, Türkiye'de Atatürk'ün yaptıkları ve bunların tarihımız içindeki yeri konusunda görüş birliğinin olmamasına bağlamaktadır. Yazar İslamcı görüşün Atatürk'ü, toplumu kültüründen, reformlarla devleti halktan ayıran, Batıcı bir kişi olarak değerlendirdiğini; Atatürkçülerin ise, Atatürk'ün söylediğı her şeyi tartışmasız kabul ederek, halkın cahil ve yobaz din adamları tarafından etkilendiğine inandıklarını ancak; halk kültüründe Atatürk'ün vatan millet kurtarıcısı olarak algılandığını, üst kültürdeyse uygarlaşmayı sağlayacak devrimci bir lider olarak değerlendirildiğini belirtmiştir (Karpat, 2015: 294-295). Türkiye'de laikliğe bakış açısına göre konumlanan bireyler olduğunu ifade eden Karpat (2015: 295), pozitivist laiklik anlayışının Türkiye'yi yansıtmadığını, tarihsel ve siyasi tecrübelerle desteklenen dünyevi laikliğin yani devletin din yöneticisi olmaktan kurtulup, inanç özgürlüğünün koruyucusu olabildiğı bir yaklaşımın kabul gördüğünü belirtir. Bu bağlamda yazar İslamcılar ve Atatürkçüler arasındaki gerilimin laiklik konusundaki bakış açısında gizli olduğunu iddia ederken; ulus devletleşme sürecinde laikliğin dine mesafeli duruşunun Türkiye'ye uymadığına dikkat çekmektedir. Laikliğin toplumsallaşamaması konusunda da fikir oluşturan söz konusu paradigma, devlet-birey-toplum arasındaki meşru ilişkinin kurulabilmesinde de yol gösterici olabilir. Dinin modernleşme önünde bir engel olarak ele alınmaması gerekirken, rasyonalizmden kopuk bir düşünce sisteminden de beslenmemek ve dini siyasetin meşrulaştırıcı gücü olarak ele almamak da gerekebilir. Zira her iki bakış açısı da toplumsal kutuplaşmayı artırabilir ve demokratikleşme sürecini olumsuz etkileyebilir.

Gürgen (2012: 5-7), Türkiye'de kimlik taleplerini 1990'lı yıllarda meşruiyetkrizlerinin bir sonucu olarak ele alırken; 1980'li yıllarda sürdürölen Türk-İslam sentezinin, kimlik-din, devlet-sivil toplum tartışmalarını merkezi siyasal

tartışmalar üzerine yoğunlaştırdığını ve 1980 öncesinin çatışmalı, kutuplu ve istikrarsız siyasal ortamında sınıf çatışmalarının reddedildiğini ve İslam'ın bütünleştirici kültürel değer olarak ele alındığını belirtir. Bu bağlamda yazar, İslami hareketlerin hızla geliştiğine dikkat çeker. Hatırlanacağı gibi 1980 sonrası dönemde ulusal burjuvazinin yerini, İslami burjuvazi alırken, aynı zamanda kültürel ve toplumsal değerler de yeniden üretilmişti. Bu yönüyle İslami/muhafazakar paradigma; siyasal iktidarın, burjuvazinin ve genişleyen bir ağa sahip olan İslami camianın toplumsal değişimde kilit role sahip olduğu dile getirilmiştir.

Türk Siyasal Hayatı'nda kimlik tartışmalarının bir bölümünü oluşturan İslami/muhafazakar talepler, 2002 yılından itibaren toplumsal talepler olarak algılanmaya başlanmıştır. Bu bağlamda Akdoğan (2004: 112) iktidar partisini, dini değerleri önemseyen kişilerin bulunduğu bir parti olduğunu belirtirken; İslami değerleri içeren klasik muhafazakar kültürle demokrasi arasında kalıcı bir ilişki kurulmasını hedeflendiğini dile getirir. Dolayısıyla kimliğin, muhafazakar toplumsallaşma süreciyle, kültürel bir nosyon olarak kalıcılığı hedeflenmektedir.

Keyman (2005: 217) ise iktidar partisinin, düzenlenmiş bir serbest piyasa ve İslami referanslı bir sosyal güvenlik ekseninde muhafazakar-liberal sentezle kalkınmacı bir devlet modeli sunduğunu ifade eder. Liberalizm, hem ekonomik hem siyasi boyutu olan bir ideolojidir. Dolayısıyla liberalizmin sadece ekonomik liberalizme indirgenmesi siyasal ve toplumsal sorunların gözden kaçırılması anlamına gelebilir. İktidar partisi muhafazakar veya İslamcı toplumsal değerleri bir kimlik politikası haline getirmesi ise, liberal çoğulculuk iddiası ile bağdaşamamaktadır. Zira kimliği belirleyen değerlerden biri din olduğu takdirde, ortak paydayı yakalamak güçleşebilir.

Din toplumsal kültürün bir parçası olmakla birlikte, siyasal bir tercihin ürünü olarak ele alınırsa, liberal çoğulculuk sağlanamayabilir. Türkiye'de kimliğin hegemonik bir güç olarak ele alınması, toplumsal birliğin sağlanamamasına yol açabilir. Geçmişin kültürel ve siyasi mirasını göz ardı etmeden ancak, geçmişe bağımlı olmaktan kaçınarak bir değerlendirmenin yapılması faydalı olabilir. Bu bağlamda Kemalizme yapılan hegemonik eleştirinin, yeni kimliğe de uygulanarak; geçmişte göz ardı edildiği düşünülen kesimler arasında yer değişikliğine yer vermemesi gereklidir. Erdoğan (2014: 84) da benzer biçimde iktidar partisinin, dini-muhafazakar değerleri ana referans olarak

oluşturduğu toplumsal ve siyasal yapının hegemonik bir konuma ulaştığını belirtmektedir.

Erdoğan (2014: 84-85), vaktiyle kendi hayat tarzlarının baskı altında olmasından dolayı haklı olarak şikayet edenlerin, bugün benzer arayışlarda olanların seslerine kulaklarını tıkadıklarını belirterek; Türkiye’deki Sünni Müslümanlığın medyadaki temsilcilerinin çoğulcu olmak veya empati kurmak yerine, kendi hegomonik konumlarına boyun eğmelerini beklediklerini dile getirir. Türkiye’de yaşanan kimlik çatışmasında, çoğulcu yaklaşımın liberalizm açısından önemini vurgulayan yazar, iktidar partisinin de eleştirilen Kemalizme benzediğini iddia etmektedir. Kemalist paradigmanın İslami/muhafazakar inanca yaklaşımındaki septik bakış açısının bugün de İslami/muhafazakar inancı taşımayanlara karşı var olduğunu savunur. Yazar, siyasal iktidarın çoğulculuk testindeki başarısını Aleviler ve Kürtler üzerinden açıklamaktadır. Türkiye’de Müslüman dindarlığının referansının, Sünni İslam inancı olduğunu ifade eden yazar; Aleviliğin hakiki dinden sapma olarak görüldüğünü; Kürtlerin taleplerinin ise din kardeşliğini baltalayan bir bakış açısıyla ele alınarak, Kürt milliyetçiliğinin, Türk milliyetçiliğine referansla kınandığına dikkat çekerek, İslami kesimin hikmet-i hükümet⁸ felsefesini içselleştirdiğini savunur (Erdoğan, 2014: 86-88). Bu bağlamda kimlik taleplerinin, görmezden gelinmesi meşrulaştırılmaktadır. Zira siyasal iktidarın, bir müddet uyguladığı açılımlar, toplumsal kutuplaşmayı engelleyememiştir. Kimlik taleplerinin değersiz görülmesi devletin bekası adına meşrulaştırılırken, tarafların yer değiştirdiği göze çarpmaktadır.

Vaner (2009: 180), 1946 seçimleriyle birlikte Kürtlerin seçimlerde müşteri olarak algılandığını, DP döneminde bilinçli olarak kalkınmanın kıyısında bırakıldığını, 1961 Anayasası’nın liberal değerleriyle birey haklarının biraz güçlendiğini ve 1969’da kurulan “Devrimci Doğu Kültür Ocakları”yla kimlik bilincinin oluşmaya başladığını belirtir. 1970’li yıllarda kurulan PKK’nın, 1990’lı yıllarda Kürt ulusal hareketini fiilen tekeline aldığını ifade eden Vaner (2009: 182-183), hareketin en temel arzusunun tanınma olduğunu ve bu bağlamda kurulan siyasi partilerin hiçbir sıkıntıyı aşamadığını, iki arada bir derede kalarak attıkları her adımın provakasyon olarak nitelendirilmesiyle

⁸ Devlet-toplum ilişkisinde; devletin öncelendiği ve devletin menfaatleri için girişilebilecek hukuk dışı teşebbüsleri nitelemek için, “hukuk devleti” veya “hukukun üstünlüğü” kavramının zıddı olarak kullanılmaktadır (Çillier, 2016: 418).

karşılaştıklarını belirtmekte ve genel olarak Kürt sorununun, Türkiye’de demokratikleşmeyi olumsuz etkilediğini dile getirmektedir.

Türkiye’nin Kürt gerçeğini hem bir hakikat hem de siyasal ve sosyal bir kurgu olarak değerlendiren Perouse (2009: 349-355), 1920’lerde Kürtlerin her türlü ifade biçimine kapatıldığını ve gizlendiğini; 1930’larda Türklük içinde eritildiğini; 1960’lı yıllarda doğu sorunu olarak ifade edilmeye başlandığını; 1974’te yasal siyasete girmeye başladıklarını ve 1980 Darbesiyle benimsenen Türk-İslam senteziyle dışlandığını ve ilk kez 1991’de devletin, Kürt gerçeğinin resmen tanındığını ifade etmektedir. Söz konusu değerlendirmeler çerçevesinde Türkiye’de Kürt sorununun demokratikleşme önünde engellerden biri olduğu söylenmelidir. Zira bir kimlik talebi çerçevesinde tanınmak isteyen Kürtler, devlete aidiyeti benimseyememektedir. Sorunun sadece aidiyet merkezli ele alınması ise 2000’li yıllarda pek mümkün görünmemektedir.

Karpat (2015: 290) Kürt sorununun Türkiye’yi ilgilendiren dört kolu olduğunu ifade ederken, bunlardan ilkinin lider kabul edilen Öcalan, ikincisinin totaliter bir pan Kürt hareketi olan KCK, üçüncüsünün PKK, dördüncüsünün ise ard arda kapatılan Kürt siyasi partileri olduğunu belirtir. Kürt sorununun demokratik bir çerçevede çözülebileceğinin altını çizen yazar, din, dil ve kültürel hakların yurttaşlara eşit biçimde ama federatif bir yapı öngörmeksizin, ABD’nin girişimiyle çözülebileceğini iddia eder (Karpat, 2015: 291). Kürt Sorununun tarihsel olarak genişleyen bir yelpazede gelişmesi, yurttaşlık tartışmalarında, demokratikleşme ve kimlik tartışmalarında, kutuplaşma tartışmalarında yer alması, 2000’lerde iktidar partisinin bu duruma kayıtsız kalınamayacağını kabul etmesiyle farklı bir sürece girmiştir. Özal dönemiyle tanımlanan hakların yanında iktidar partisinin yaptığı Kürt açılımı, toplumsal paydayı oluşturabilmek adına anlamlıdır. 2000’li yıllarda çocuklara isim belirlenmesine getirilmiş olan kısıtlamaların kaldırılması, cezaevlerindeki hükümlülerin ziyaret esnasında Türkçe’den başka bir dille konuşabilmelerinin önü açılması, seçim propagandalarında Türkçe’den başka dil kullanılması yasağına son verilmesi, Kürtçe televizyon yayını yapan bir devlet kanalının açılması ve üniversitelerde Kürt dili ve edebiyatı bölümlerinin, enstitülerin ve araştırma merkezlerinin faaliyete geçirilmesi siyasal iktidarın kimlik-tanınma siyasetine önem verdiğini göstermektedir (Erdem, 2012:24).

Türkiye’de yaşanan kimlik ve demokratikleşme sorunlarına değinen yazarlardan biri Fuat Keyman’dır. Kültürel kimlik tartışmalarına çözüm bulmaksızın istikrarlı ve güvenli bir toplumsal düzenin kurulamayacağını ifade eden Keyman (2007: 219), Türkiye’de yaşanan kimlik taleplerinin sistem kurucu ve dönüştürücü etkiye sahip olduğunu belirtir. Bu bağlamda Keyman (2007: 219), Türkiye’de yaşanan modernleşme krizinin kültürel kimlik olgusuna ve tanınma siyasetine gönderim yapmadan çözülemeyeceğini dile getirerek; İslami kimliğin yükselişi ve Kürt sorunu temelinde yaşanan kültürel kimliğin siyasallaşma sürecinin yönetim, temsil, meşruiyet krizi ve istikrarsızlığa neden olduğunu, ekonomik istikrar ve sosyal adalet sorununun, günlük yaşam pratikleri ve devlet-toplum-birey ilişkilerinin düzenlenmesinde sembolik ve sosyal sermayenin giderek artan rolünün kültürel kimlikten bağımsız düşünülemeyeceğini, bu nedenle de kültürel kimliğin sistem dönüştürücü boyutları olduğunu ifade etmektedir. Keyman’ın tespitleri ışığında, kültürel kimlik taleplerinin dünyanın pek çok yerinde yaşandığı yani küresel olduğu ve günümüzde bu taleplerin görmezden gelinmesinin mümkün olmadığı söylenmelidir. İlk olarak görmezden gelme, dikkate almama, değersiz bulma yaklaşımları, sorunları ortadan kaldırmamaktadır. İkinci olarak ise söz konusu sorunlar, toplumsal kutuplaşmayı artırmaktadır. Son olarak ise kimlik taleplerinin birden fazla alanda etki yaratması dolayısıyla, siyasal iktidarın meşruiyetini zedelemektedir. Zira kişinin ekonomik, sosyal ve siyasal tercihlerinde kimliğinden bağımsız karar vermesi mümkün olmadığı için, herhangi bir konuda devletle uzlaşmama durumu diğer alanlara da yansıtılmış gibi görünmektedir.

Devletin ideolojik pozisyonlar ve hayat tarzları karşısında tarafsız olması gerektiğini savunan tek ideolojinin liberalizm olduğunu ifade eden Yayla (2014: 51), her devletin bir siyasi felesefeye dayandığını ve sadece liberalizmin demokrasiyle bağdaşabileceğini belirterek; “Liberal demokrasi sınırlı iktidar, liberalizmden arındırılmış demokrasi sınırsız iktidardır” düşüncesine atıf yapmıştır. Liberalizm ve demokrasi arasındaki ilişkinin birbirini desteklediğine ilişkin görüşler oldukça yaygındır. Çünkü liberalizm ve demokratik ilkeler özgürlük, yasa önünde eşitlik, anayasal yönetim ve farklılıklara saygı gibi pek çok değeri içermektedir. Her devlet siyasi bir felsefeye sahip olmasına rağmen, liberal demokratik yönetimlerde, farklı değerlere sahip olmak mümkündür. Yayla (2014: 52) liberal ideolojinin resmi ideoloji olması durumunda dahi bireylerin bir dayatmayla karşılaşmayacağını çünkü;

liberalizmin herkese içini doldurabileceği bir çerçeve sunacağını savunur. Bu bağlamda Türkiye’de herhangi bir kimliğin veya inancın doğru olduğuna yönelik görüşler liberal demokratik değerlerle uzlaşmamaktadır.

Galston (2013: 396) liberal tarafsızlık konusunda, farklı yaşam tarzları arasında seçim yapmanın rasyonel temeli olmadığını, iyi hayatın ne olduğu bilgisine sahip olunsada devletin bunu insanlara dayatmasının bireysel özgürüğü engellediğini ve özgürce seçilen bir yanlıştın, zorla dayatılan bir doğruya tercih edilebileceğini çünkü; özgürlüğün iyiye önceliğinin pratik ifadesinin tarafsızlık olduğunu belirtir.

Türkiye’de tarafsızlık ve çoğulculuğun tam anlamıyla hayata geçirilememesini sadece fikir uyuşmazlığına dayandırmak pek doğru bir yaklaşım değildir. Ülkenin demokratikleşme düzeyi ve siyasi partileri de önem taşımaktadır. Türkiye’deki partilerin birbirine benzer nitelikte olduğunu ve aynı ideolojiye tabi olmamaya zorlandığını belirten Yayla (2014: 57), bunun sonucunda kitle iletişim araçlarının insan haklarına karşı tavır almasının istisnai olmadığını, güçlü yayın organlarının birey haklarına saygısız davrandığını, farklı fikre sahip yayın organlarına karalama ve linç kapmanyası yürüttüklerini ve fişlemelerin totaliter toplumlardan geri kalmadığını iddia eder. Bu bağlamda ben ve öteki arasındaki fark artmakta, toplumsal kutuplaşma ise derinleşmektedir.

Türk devlet geleneğinde siyasi partiler çerçevesinde yorum getiren yazarlardan biri de Heper’dir. Türkiye’de demokratikleşmenin derinleşmemesinde siyasi partilerin, hem halkın beklentilerine duyarlı hem de toplumun uzun süreli çıkarlarını göz ardı etmelerinden kaynaklandığını belirten Heper (2006: 250), siyasi partilerin seçkin çatışmasının aracı olduğunu, işlevsel değil kültürel bölünmelerin egemen olduğu siyasal ortamda varolduğuna dikkat çeker. Bu bağlamda yazar, parti merkezli siyasal yaşam deneyiminin demokrasiyi çökmenin eşiğine getirdiğini dile getirir (Heper, 2006: 250). Siyasi partilerin toplumsallıktan kopuk niteliklerini ön plana çıkaran yazar, siyasal ortama yönelik de eleştiri getirmektedir. Zira Yayla’nın da yukarıda ifade ettiği gibi birbirine benzer nitelikteki partiler, istikrarsız siyasal bir ortamda toplumsal çıkarlar çerçevesinde yarışmaktan ziyade, diğerine göre üstünlüklerini ifade etmektedir. Bu bağlamda siyasi partiler, demokratikleşme çabasında yeterince sorumluluk alamamaktadır.

Siyasi parti-demokratikleşme ilişkisi bağlamında değerlendirilmesi gereken bir alan da siyasal gelişme-demokrasi ilişkisidir. Köker (2013: 33), demokrasinin salt bir siyasal iktidarı belirleme metodu olarak bireyselleşmeyle birlikte çoğulculuk, hukukun üstünlüğü, genel, eşit oy, açık sayım ilkeriyle belli aralıklarla gerçekleşen seçimlere indirgenmesi ve eşitlik, özgürlük, katılım gibi değerlerden soyutlanmasının ve demokrasinin varolabilmesi için belli ekonomik ve kültürel şartların varolmasına bağlı olduğunun gözden kaçırıldığını dile getirir. Demokratikleşme sadece siyasal sistemde siyasi partiler arasında gerçekleşen rekabet değildir. Demokratikleşme bir yöntem olmakla birlikte, devletlerin belli şartları sağlamış olmasına bağlıdır. Ekonomik ve kültürel gelişim çerçevesinde varolabilen demokrasi, değerlerin sadece hukuksal varlığına bağlı değil, aynı zamanda içselleştirilmesine bağlıdır. Dolayısıyla Türkiye’de demokratikleşme başarısını da bu paradigma çerçevesinde yorumlamak akılcı olabilir.

Türkiye’de demokratikleşme başarısızlığının nedenlerini Mardin (2008: 18), sivil toplumun eksikliğine, kamuoyunun tarihsel temeli olmadan gelişen biçimine ve İslami popülizme dayanması bağlamında ele almaktadır. Yılmaz (2005: 305) ise Türkiye’de demokratikleşmenin merkez-çevre ilişkisi çerçevesinde bölündüğünü, siyasal katılıma şüpheyile yaklaşıldığını, sistemin çekirdek değerleri tehdit altında olduğunda çevreye karşı elit blokun kurulduğunu, demokrasinin dizaynında sivillere nazaran askerin etkili olduğunu ve siyasal anlayışın birey yerine devlet merkezli kurulmasına dayandırır. Türkiye’de demokratikleşme hamlesi, toplumsal bir hareket çerçevesinde gerçekleşmemiştir. Toplumun modernleşmesi bağlamında ele alınan demokratikleşme, bir devlet politikası olarak uygulanmıştır. Bu nedenle de bürokratik hegemonya, demokratikleşme sürecini yönlendirmiştir. Ancak 2002’den itibaren çevre, merkeze geçerken, devletin dönüşümü çerçevesinde eleştirilen bürokratik hegemonya el değiştirmiştir.

Keyman (2013: 211) sivil toplumu yükselen orta sınıfın isteği olarak ele almakta ve küreselleşmenin de etkisiyle toplumsal dönüşümün önünü açan bir etmen olarak değerlendirmektedir. Bu bağlamda yazar kimlik ve demokratikleşme taleplerinin sivil toplum aracılığıyla siyasal alanda yer aldığına değinmektedir. Türk devlet geleneğinde güçlü devlet, zayıf toplum yapısının sivil toplum ve demokratikleşme tartışmasında önemli yer tuttuğunu ifade eden Karadağ ve Aslan (2013: 310) ise, Türkiye’de devletin özel alana müdahale amacının pek çok eylemi kamusallaştırdığını belirtirler. Bu

yönüyle Türkiye’de sivil toplumun özerk ve liberal bir padigma ile örgütlenmesi Türkiye’nin demokratikleşme sürecine katkı sağlayabilecektir.

Karadağ (2005: 335) Türkiye’de demokratikleşmenin önündeki en önemli engelin, antidemokratik zihniyetin dönüştürülememesi ve demokrasinin içselleştirilememesi olduğunu dile getirerek, temel hak ve özgürlükler temelinde liberal bir altyapı oluşturulmadan demokratikleşmenin gerçekleştirilemeyeceğini belirtir. Bu bağlamda demokratikleşme, demokrasinin değerlerinin içselleştirilmesiyle mümkün görünmekte ve liberal bir kavrayışa ihtiyaç duymaktadır.

Özetle Türkiye’de demokratikleşme, kutuplaşma ve kimlik çatışmasının nedenleri ortaklaştırılabilir. İnsan haklarının evrensel olduğu düşüncesine aykırı davranışlar, bireyler arasındaki farklılaşmayı artırmaktadır. Devletin de politika üretme sürecinde ve siyasal söylemlerinde tarafsızlığına gölge düşüren uygulamaları, çatışmaları derinleştirmektedir. Makul olan kimliğin bireylere dayatılması, devlet-birey arasında güvensizliğe neden olmaktadır. Siyasal liberalizmin ayrılmaz bir parçası olan tarafsızlık, çoğulculuk ve hoşgörünün Türkiye’de egemen kılınması doğru bir yaklaşım olabilir. İktidar partisinin zaman içinde liberal değerlerden uzaklaşması ise, toplumsal kutuplaşmanın artmasına neden olmuştur. Türkiye’de daha birleştirici siyasal söyleme ihtiyaç duyulmaktadır. Bireylerin kendilerini öteki hissetmeleri, aidiyet duygusuna zarar vermektedir. Bu nedenle siyasal liberal değerlerin toplumsallaştırılması ve kültürel bir kod olarak içselleştirilmesi rasyonel bir tercih olabilir. AB ilerleme raporlarında da ifade edildiği gibi, temel hak ve özgürlükler üzerindeki baskının kaldırılması ve AİHM kararlarının uygulanması, devlet karşısında bireyin alanını genişletebilecektir.

SONUÇ

Liberalizm bireyin özne olduğunu vurgulayan, özgürlükçü bir ideolojidir. Liberal özgürlük anlayışı doğal hukuk kavramsallaştırmasının ürünü olarak karşımıza çıkar. Bireyin varoluşundan itibaren hak ve özgürlüklere sahip olduğunu savunan liberalizm, özgürlüğü birey iradesine müdahalesizlikle temellendirir. Diğer yandan liberalizm, bireyi kendi kararlarının son hakemi olarak görür. Bu yönüyle liberal bireycilik, bireyin rasyonel olduğunu ve kendisi için faydalı olan tercihi seçebileceğine inanır. Böylelikle diğer bireylerin veya devletin bireyin tercihlerine saygı duymasını bekler. Her birey kendi faydasını gözeteneğinden, toplumsal faydanın gerçekleşeceğini savunur.

Liberalizmin temel değerlerinin Türkiye'deki yansıması değerlendirildiğinde karşımıza bazı sonuçlar çıkmaktadır. Liberal bireycilik anlayışının Türkiye'de kuramsal olarak kabul görmediği iddia edilebilir. Türkiye devlet-birey ilişkisi bağlamında devletçi bir görünüme sahiptir. Bu iddia, anayasamızın ikinci bölümüyle desteklenebilir. Temel hak ve ödevler biçiminde başlıklandırılan bölümde, özgürlük ifadesine yer verilmemiştir. Devlet ve birey ilişkisinin karşılıklı bir yükümlülük içerdiği ifade edilmelidir. Birey haklarla donatılmıştır ancak, karşılığında sorumlulukları “ödev” olarak nitelendirilmiştir. Diğer yandan her ne kadar anayasa değişiklikleri aracılığıyla genel sınırlama sebepleri kaldırılrsa da anayasanın maddelerinde devletin güvenliğinin birey özgürlüğüne öncelendiği görülmektedir. Bu yönüyle devletin güvenliği, bireyin özgürlüğünden önemli kabul edilmiştir.

Anayasal ifadeler dışında liberal bireycilikle tezat oluşturan konulardan biri de devlete yüklenen anlamda bulunabilir. Türk devlet geleneği köklü bir tarihe sahiptir. Devlet geleneğimizin en belirgin özelliklerinden biri, devletin bekasının asıl hedef olmasıdır. Devletin varlığının garanti altına alınması ve devamlılığının sağlanmasının örneklerinden biri Osmanlı Devleti'nde kardeş katlinin meşrulaştırılması ve devlet-i ebed müddet anlayışıdır. Bu paradigma bireyin ve toplumun devlet için var olduğu anlayışını yansıtmaktadır. Ancak liberalizme göre devlet, bireyin özgürlüğünü ve güvenliğini sağlamak adına oluşturulan bir mekanizmadır. Liberalizme göre devlet söz konusu görevleri yerine getiremediği takdirde, bireylerin baskıya karşı direnme hakkı vardır. Bu hak devleti kendi hukuksal sınırlarına çekmeye zorlamakla birlikte, birey için de güvenli bir alan yaratmaktadır.

Türkiye'nin devlet geleneğinin liberal bireycilikle uzlaşmayan boyutlarından biri de devlet kararlarının, birey tercihlerine öncelenmesidir. Türk devlet geleneğinde devletin, bireyden daha rasyonel karar verebildiği inancı hakimdir. Bu bakış açısının temel dayanaklarından biri dini diğeri sosyolojik boyutta değerlendirilebilir. Dini boyuttaki örneklerdevlet iktidarı olarak padişahın Osmanlı'da zillullahi fil arz ünvanını kullanmasıdır. Tanrı iradesinin yeryüzündeki yansıması anlamına gelen kavram, bireylere iktidarın verdiği kararları sorgulamanın yolunu kapatmaktadır. Zira iktidarın sözü, Tanrı'nın sözü olarak değerlendirilmektedir. Bu yönüyle devlet iktidarına itaatsizlik, dine itaatsizlik olarak değerlendirilmiştir.

1929 kapitalist krizinin etkisiyle çok kısa uygulanan liberal ekonomik politikalar askıya alınmış, Ziya Gökalp'in tanımıyla tesanütçü (dayanışmacı) iktisadi politikaların devletin baba rolünü ve aynı zamanda hakim rolünü pekiştirmiştir. Nitekim devletçilik, devletin temel ilkelerinden biri olarak 1980'lere kadar devam etmiştir. İktisat Kongresi'nde Atatürk devletçilik umdesinin (ilkesinin) zarureten ihdas edildiğini ve bu umdeden sermaye teraküm ettiğinde (biriktiğinde) behamehal vazgeçileceğini vurgulamıştır. Ancak gerek tek parti gerekse DP döneminde devletçilik, iktidarların vazgeçemediği güç aracı olmuştur. Zarureten ihdas edilen bu ilke Cumhuriyet nesillerinin zihninde vazgeçilmez bir ilke olarak kalmıştır.

Sosyolojik açıdan değerlendirildiğinde ise devlet otoritesinin ailedeki baba otoritesine benzetildiği ifade edilmelidir. Devleti baba olarak ele almak dolaylı olarak ona cezalandırma hakkı tanımak anlamına da gelir. Türkiye'de devlet müdahalesinin boyutları da bu bakış açısı çerçevesinde gözlemlenebilir. Türkiye'de devlet gece bekçisi rolünden ziyade, bireylerin yaşam biçimlerine, giyim tarzlarına ve cinsel yaşama kadar uzanan "makul" birey tasarımı sahiptir. Bireysel ahlaki ilkelerin belirlenmesinden cinsiyet rollerine kadar uzanan devletin müdahale alanı, bireysel özgürlüklerin alanını sınırlandırmaktadır. Bu yönüyle Türkiye'de devlete dinsel, geleneksel ve sosyolojik bir baskınlık unsuru eklendiği savunulabilir. Bu unsurlar ise devlet birey ilişkilerinde, devletin merkezi konumunu güçlendirmektedir.

Liberalizmin rasyonalizmle olan ilişkisi irdelendiğinde, ideolojinin rasyonalist akımla güçlendiği gözlemlenebilir. Aklın özgürlüğüne ve özgünlüğüne vurgu yapan liberalizm, bireysel tercihlerin geçerliliğini savunur. Türkiye'de rasyonalizmin kurucu bir değer olarak ele alındığı ifade edilmelidir. Ancak rasyonalizmin akli özgürleştirici

misyonunun içselleştirilemediği iddia edilebilir. Zira kurucu felsefenin özellikle 1980 sonrası dönemde revizyona uğradığı söylenebilir. Türkiye'nin toplumsal tasarımı benimsenen Türk-İslam sentezi tezi, dinin bütünleştirici rolüyle kurgulanmıştır. Bu uygulama bireye tercih hakkı sunmaktan uzaktır. Dini değerler kültürün bir parçası olmakla birlikte, kültürün tamamını ifade etmezler. Dolayısıyla Türkiye'de rasyonalizmin hakim bir düşünce olamamasında, din önemli bir misyona sahiptir.

Türkiye'de laiklik ve din arasındaki çatışma, kuruluştan günümüze sürmektedir. Laiklik, Türkiye Cumhuriyeti'nin niteliklerinden biridir. Kurucu nasyonalist felsefe, modernleşme sürecinde laik bir çizgi benimsemiştir. Ancak devletin kurucu felsefesini benimsemeyen toplumsal taban, laikliği dini değersizleştiren bir kavram olarak ele almaktadır. Modernleşme sürecinin Avrupa ülkelerindeki gibi liberal kapitalist bir sürece dayanmaması, devlet eliyle ve antidemokratik bir yolla gerçekleştirilmesi Mardin'in de dediği gibi "makasın giderek açılmasına" neden olmuştur. Modernleşme sürecinde, uygulanan bazı politikalar da laikliğin yanlış değerlendirilmesine neden olmuştur. Cumhuriyet Türkiye'sinin bürokratik ve elistist modernleşme yorumu, toplumun bazı paydaşlarından kopukluğa neden olmuştur. Bu kopukluk, Atatürk Devrimleri'ne septik bir bakış açısının oluşmasıyla sonuçlanmıştır. Gecikmiş liberalleşme sürecimiz iktisadi anlamda dünya ile entegre olmuş ancak siyasi ve sosyal anlamda henüz bu makasın kapatılmasını sağlayamamıştır. Bunun sorumlusu hiç kimse değil, maddi (iktisadi) değişimin siyasal, sosyal ve kültürel uzlaşmayı, toleransı sağlamasının zamana ihtiyacı olmasıdır. Modernleşme sürecinin laiklik vurgusu, toplumun bazı paydaşları tarafından özden kopma olarak değerlendirilmiştir. Laiklik kimi zaman, siyasi partilerin popülist politikalarında toplumsal gruplarla aynı "rahatsızlığı" taşıma konusunda payda olarak değerlendirilmiştir. Hem din hem de laiklik, Türkiye'de istismar edilen konular arasındadır. Bu nedenle Türkiye'nin laikliği din ve vicdan özgürlüğünün garantisi, dini de toplumsal kültürün bir parçası olarak görmesi liberal rasyonalist akımın hayata geçirilmesinde doğru bir başlangıç sayılabilir. Türkiye'de dinin siyasallaştırılması veya laikliğin ötekileştirme aracına dönüşmesi, son derece tehlikeli bir durum yaratmaktadır. Aynı zamanda liberal değerlerin toplumsallaşmasına engel olmaktadır.

Liberalizmin tarihsel gelişim süreci irdelendiğinde ekonomik, siyasal ve toplumsal gelişmelerin liberalizmin gelişiminde etkili olduğu gözden kaçırılmamalıdır.

Liberal ekonomik sistemin ilk örneklerinden biri olan İngiltere bu bağlamda ele alınabilir. İngiltere kapitalistleşme sürecini, belli bir tarihsellik içinde gerçekleştirebilmiştir. Merkantalist ekonomi politikası izleyen İngiltere, Sanayi Devrimi'yle kapitalistleşme sürecini tamamlamıştır. Sanayi Devrimi, İngiltere'nin ekonomik gelişmesinin itici gücü olmuştur. Bu devrimle birlikte siyasal yaşam, toplumsal yapı ve hukuksal düzenlemeler etkilenmiştir. Sanayi Devrimi üretim ilişkilerinde niteliksel bir değişimi gerektirmiştir. Toprağa bağılıktan kurtulan köylülerin, proleterler olarak fabrikalarda istihdamın sağlanması, toplumsal sınıfların doğuşuna destek olmuştur. Siyasal alanda ise hukuksal düzenlemelerle kişi hak ve özgürlüklerinin ekonomik temelde kurgulanabilmesinin yolu açılmıştır. Başta mülkiyet olmak üzere miras ilişkileri hukuksal anlamda tanınan haklar arasında yer almıştır. Liberal partinin girişimlerinin ötesinde toplumsal bir destek bulan liberal düzenlemeler, siyasal ve hukuksal alanın yeniden organizasyonunu sağlamıştır.

İngiltere'de devletin adalet, güvenlik ve mülkiyet haklarının güvenliği ile sınırlı tutulması liberalizmin kurumsallaşmasına zemin hazırlamıştır. 17. yüzyılda İngiltere'de devlet, egemenliğini kullanarak ekonomik haksızlıkları ortadan kaldırmış, istikrarın sağlanmasını desteklemiş, düşük işlem maliyetleriyle ekonomik büyümeye katkı sağlamış ve mali disiplin, kaynak dağılımı, hukukun üstünlüğü ilkelerini hayata geçirerek piyasa dostu ve müteşebbis devlet haline dönüşmüştür. Devletin seküler nitelikte örgütlenmesi de liberalizmin başarıyla uygulanmasında önemli bir unsur olarak karşımıza çıkar.

Türkiye açısından karşılaştırma yapıldığında, Türkiye'de liberalleşme sürecinin benzer bir tarihsel serüvene sahip olmadığı ortaya çıkmaktadır. Osmanlı Devleti Sanayi Devrimi'ni gerçekleştirememiş bir ülkedir. Osmanlı Devleti'nin devamı niteliğinde kurulan Türkiye ise, Kurtuluş Savaşı'ndan sonra bu tarihselliği ekonomik açıdan yaşayamamıştır. Ulus devletleşme sürecinde, sanayileşme hamlesi devlet aracılığıyla gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Devlet eliyle sanayileşme zorunlu bir tercih olsa da bu tercihin sonuçları liberalizmin kurumsallaşamamasında etkilidir. Toplumsal sınıflar doğal bir gelişimin ürünü olamamış ve devlet eliyle ulusal burjuvazi (İstanbul Sermeyesi) sınıfı yaratılmıştır. Devlet desteğiyle oluşturulan burjuvazi, devlet yardımıyla zenginleşmiştir. Bu nedenle de burjuvazi sınıfı ve devletin çıkarları arasında 2000'lere kadar bir çatışma yaşanmamıştır. Türkiye'de burjuvazinin niteliksel

özelliklerinin ilki 2000'lere kadar devletle uzlaşan çıkarlarıdır. Ancak 1990'lı yıllarda Türkiye'de burjuvazi sınıfı arasında bir ayrışmanın başladığı söylenebilir. 1990'larda İstanbul Sermayesi'nehenüz alternatif oluşturamayan Anadolu Sermayesi'nin oluşmaya başladığı ifade edilmelidir.

Anadolu Sermayesi, kurucu değerleri paylaşmayan, ekonomik ilişkilerde dinin görece etkili olduğu, taşralı müteşebbislerin dayanışmaları sonucunda oluşmuştur. Devlet eliyle palazlanan İstanbul Sermayesi'yle, Anadolu Sermayesi'nin güç mücadelesi söz konusudur. Bu mücadele siyasal alana taşınarak asker, bürokrat ve elit kesimin güçlerini ve alışkanlıklarını bırakmamak için antidemokratik yollara başvurmalarına neden olmuştur. 1990'lı yıllarda yaşanan bu sorunlar liberalleşme sürecinin olumsuz olduğu anlamına gelmez. Avrupa ülkelerinde de iç savaşların ortaya çıkması, bu liberal kapitalist sürecin geçiş döneminin oluşturduğu sorunlardır. Türkiye 1990'lı yıllarda geçiş dönemini görece hafif atlatmıştır. Bunun da nedeni karma ekonomi deneyimimiz, ataerkil toplum olmamız ve dini değerlerin maddi kaygılarla toplumsal çatışmaya engel olmasıdır. Özal döneminde hukuksal sınırların aşınması sonucunda, bankalar, holdingler ve eğitim kurumları ile ekonomik alanda yer almaya başlayan Anadolu Sermayesi, 28 Şubat sürecinden son derece olumsuz etkilenmiştir. Ekonomik kayıplar yaşayan Anadolu Sermayesi, devletle çatışma yaşayan Refah Partisi'ni bu süreçten dolayı sorumlu tutmuştur. Tekrar böyle bir sonuçla karşılaşmamak adına ise bu geleneğin yenilikçi kanadına destek vermiştir. 2002 seçimleriyle iktidar olan Ak Parti, Anadolu Sermayesi'nin İstanbul Sermayesi'ne alternatif oluşturabilmesini kolaylaştırmıştır. 2002 seçimlerinde İstanbul Sermayesi iktidar partisini desteklese de ilerleyen dönemlerde yaşanan çıkar çatışması, bu desteğin sona ermesine neden olmuştur. Bu süreçte belirtilmesi gereken iki önemli sonuç vardır. İlk olarak kuruluştan 2000'li yıllara uzanan süreçte ulusal burjuvaziye devletin desteğinin olmasıdır. Burjuvazinin devlet karşısında alanını genişletmeçabasının olmaması yapısal bir sorun görünümündedir. Zira liberal bir devlette, ekonomik yaşamın koordinasyonunda devlet sorumludur. Ancak Türkiye'de devlet, üretim sürecinin doğrudan paydaşıdır. İkinci olarak, 2000'li yıllarda siyasi benzerlikler dolayısıyla Anadolu Sermayesi'yle kurduğu organik bağ da liberalizmle uzlaşmamaktadır. Bu durum başlangıçta eleştirilen ilişkinin, tarafların değişmesiyle sürdürüldüğünü göstermektedir.

Burjuvazi sınıfı tarihsel koşullarla oluşmamıştır. Devletin desteğiyle toplumsal bir sınıfa dönüşen burjuvazinin, üretim sürecinde devletle çıkarlarının uyuşması liberal bir devlette beklenmeyen bir gelişme olarak karşımıza çıkar. Liberal değişim sürecinden sonra demokratik yollardan da olsa iktidarlar kendine yakın sermaye gruplarını yaratmıştır. Geçiş döneminde kapitalizmin bozucu (corrective) etkisi olarak görülebilecek bu olay uzun dönemde çoğulcu bir burjuvazinin oluşmasına neden olacaktır.

İngiltere ve Türkiye karşılaştırmasında dikkat çeken konulardan biri İngiltere’de onyedinci yüzyıldan itibaren devletin görevlerinin liberal devlet anlayışıyla uyum göstermesidir. İngiltere’de devlet hukukun üstünlüğü ilkesi çerçevesinde hareket eden, ekonomik büyümeyi destekleyen, istikrarı sağlayan, müteşebbis ve piyasa dostu bir görünüme sahiptir. Devlet adalet ve güvenliğin sağlanmasında görevlidir. Ancak Türkiye’de devletin görev alanında herhangi bir sınırlılık unsuru yoktur aksine Türkiye’nin kuruluşunda ve ekonominin yönetiminde devletçilik unsuru egemendir. Türkiye’nin liberalleşme deneyimi 24 Ocak Kararları’yla başlamış ve sonuçları 20. yüzyılın sonunda görülmüştür.

Türkiye ve İngiltere’nin liberalleşme sürecindeki tezatlıklardan biri de liberalizmin toplumsal desteğine ilişkindir. İngiltere’de liberalizmin ekonomik ve siyasal bir model olarak uygulanmasında tarihi derinlikleri olan liberal ekonomik bir geçmiş ve hatta merkantilist bir geçmiş yatar. Toplum otoriterizme karşı liberalizmi desteklemiştir. Türkiye’de modernleşme sürecinde olduğu gibi liberal politikaların hayata geçirilmesinde herhangi toplumsal bir destek söz konusu değildir. 1983 seçimlerinde ANAP’ın birinci parti olarak seçilmesinde, sadece üç partinin seçime girmesi ve diğer iki partinin ordu güdümünde olması etkilidir. Bu nedenle de Türkiye’de liberalleşme sürecinin herhangi bir toplumsal destek bulamaması, ülkenin olağanüstü bir dönem yaşamasından kaynaklanmaktadır. Herhangi bir ideolojinin toplumsal destek bulabilmesi, uygulama başarısıyla doğrudan ilintilidir. İngiliz halkının tercih yapabilmesini sağlayan konular da gözden kaçırılmamalıdır. Zira İngiltere temel hak ve özgürlüklerin Türkiye’ye oranla gelişkin olduğu, iktidarın sınırlandırılması fikriyle onyedinci yüzyılda tanışan ve parlamenter demokratik sistemin en iyi uygulamalarından birine sahip olan bir ülkedir. Bu nedenle de liberal temel değerlerin toplum tarafından içselleştirilme düzeyi Türkiye’den daha yüksektir.

Türkiye 1980’li yıllarla köklü bir ekonomik liberalleşme deneyimi yaşamıştır. 24 Ocak Kararları’yla Özal tarafından başlatılan ekonomik liberalleşme ile ithal ikameci sanayileşme stratejisi terk edilmiştir. Çağı yakalamak olarak siyasal sürece aktarılan bu kararlar, Türkiye’nin Batı’yı eş zamanlı taklitinin ürünüdür. Ekonomik kırılganlığa sahip olan Türkiye’nin, piyasaların serbestleştirilmesi aracılığıyla güçlü bir ekonomik ivme yakalayabileceği düşünülmüştür. 1980 Darbesi’nin ve istikrarlı bir siyasal ortamın söz konusu kararları uygulamayı kolaylaştırdığı iddia edilebilir.

1929 Ekonomik Krizi’nden sonra Avrupa’da moda olan karma ekonomilerin devletçi yanı ağır basmıştır. Nitekim Almanya’da nasyonal sosyalist, İtalya’da faşist rejimlerin ortaya çıkması, 1929 buhranı ile içe kapanan devletçiliğin ölümüdür. İkinci Dünya Savaşı ile devletçi müdahalelerin yanında sosyal devletin (iktisadi anlamda) ihdas edilmesi, Avrupa’da suni talep yetersizliğini gidererek hızlı bir kalkınma dönemi sağlamıştır. Doğal tekel olarak sayılan telekomünikasyon, demiryolları, karayolları, havayolları, madenler ve enerji sektörü gibi alanlar Avrupa ulus devleti sırtında bir kambur oluşturmaya başlamıştır. 1980’lerde İngiltere’de Thatcher, ABD’de Reagan bu doğal tekel sayılan KİT’lerin özelleştirilmesi gerektiğini vurgulayarak yeni bir sağ anlayış başlatmıştır. Dünya Bankası’nda çalışması dolayısıyla bu sağ anlayıştan etkilenen Özal, Türkiye’de liberal süreci başlatan öncü olmuştur. Türkiye’de bu sürece neoliberal demeyişimizin nedeni liberal geçmişimizin köklü olmamasından kaynaklanmaktadır. Yeni Sağ anlayış, devletçi kurumları özelleştirmekle beraber sosyal devleti (analık, çocuk, kira yardımı gibi) ihmal etmemiştir. Oysa Türkiye’de Ziya Gökalp’in tesanütçülük anlayışıyla başlayan devletçilik hep sosyal devletmiş gibi algılanmıştır. Bu da hem özelleştirmelerin seyrini yavaşlatmış hem de kapitalist sistemin gelir dağılımı bozucu etkilerini giderecek sosyal tedbirlerin alınmasını geciktirmiştir. Haliyle Türkiye hem kollktivist ülkelerin iktisaden kendilerini **yenileyememe** sürecini 1980’lere kadar yaşamış hem de 1980 sonrası yaşanan vahşi kapitalist süreç, bu süreci daha önce yaşayan Batı ülkelerinden ders alınmayarak sosyo-ekonomik tedbirlerin eksikliğinden dolayı kendi kendini **yineleyememiştir**. Bu yanılsamanın nedeni Avrupa’da, ABD’de Yeni Sağ anlayışın devletçilikten vazgeçmesinin sosyal devletten vazgeçme gibi anlaşılmasından kaynaklanır.

24 Ocak Kararları’nın uygulanmasında istikrarlı bir siyasal ortam olmasına rağmen, ekonomiye devlet müdahalesizliği kısa süreli olmuştur. Zira Merkez Bankası,

kurun aşırı değerlenmesi, enflasyon artışı ve yabancı paranın ülke içinde tutulamaması nedenleriyle piyasaya müdahale etmiş ve sıkı para ve maliye politikası uygulamalarına geri dönmüştür. Ekonomik yaşamın organizasyonunda, hukuksal eksikliklerin olması ve kamu politikalarının uygulama başarısının önceden ölçülmemesi, suistimallere zemin hazırlamıştır. Faiz oranlarının serbestleşmesi liberal ekonomik politikalardan biri olmakla birlikte, Türkiye’de hukuksal düzenlemelerin eksiklikleri Bankerler Krizine neden olmuş ve bu durum pek çok bankanın iflasıyla sonuçlanmıştır.

24 Ocak Kararları sonucunda hedeflenen liberalleşme başarısına ulaşamamanın nedenlerinden biri, TL’nin aşırı değerlenmesi karşısında devalüasyon tekniğinin uygulanması ve bu tekniğin döviz suni olarak düşük değerlendirmesiyle ithalatın ucuz ve karlı, ihracatın ise karsız hale gelmesidir. Bu durum Türkiye’nin dış ticaret açığının artmasının da en önemli nedenleri arasında yer alır. Ekonomik büyümenin ithalatın azaltılması, ihracatın artırılmasıyla sağlanabileceğine yönelik iddia gerçekleşmemiştir. Zira Türkiye’de temel girdilerin dışa bağımlı olması ithalatı artırarak döviz darboğazına sebep olmuş ve geri teknoloji kullanımı kalkınma sağlamamıştır. Türkiye’nin ekonomik liberalleşme deneyimini başarıyla sürdürebilmesi için, Güney Kore örneğinde olduğu gibi, sanayileşme hamlesini gerçekleştirmesi rasyonel olabilirdi. Çünkü üretimin ithalata bağlı olması, ekonomik bağımlılığı sürdürmüştür. Diğer yandan teknolojik gelişmelerin yakından takip edilememesi, üretimin niteliğini etkilemekte ve Türkiye ihracatta geri planda kalmaktadır.

Ekonomik liberalleşmenin itici güçlerinden biri de kamu sektörünün küçültülmesidir. Özal dönemiyle uygulanan özelleştirme politikaları bu bağlamda önemlidir. Ancak özelleştirilen kurumların gelirleri dış borç faiz ödemelerine yetmediği gibi, istihdam üzerinde olumsuz bir etki yaratmıştır. GSMH’nin yaklaşık yarısını oluşturan borçlar, milli gelirin dağılımında adaletsizliğe neden olmuştur. Kamu kesiminine yapılan aktarımlar, zamlar ve vergi iadesi uygulamaları, 1980’li yıllarda kamu harcamalarının artışına neden olmuş ve ekonomi üzerinde enflasyonist baskı yaratmıştır.

1990’lı yıllarda istikrarsızlıkların devam ettiği Türkiye ekonomisi, kırılgan bir niteliğe sahiptir. Enflasyon, işsizlik, aşırı değerlenen TL ve borçluluk yapısal sorunlar olarak karşımıza çıkar. Para piyasalarındaki serbestleşmenin devamı niteliğinde olan finansal serbestleşme, Türkiye’nin on yıldadört büyük kriz yaşamasına neden olmuştur.

Para politikasının uygulanamamasının nedenlerinden biri olan, plansız serbestleşme finans piyasaları için de uygulanmıştır. Finans piyasalarının serbestleştirilerek, yabancı paranın ülke içinde tutulması ve yabancı doğrudan yatırımları artırması beklenmiştir. Ancak Türkiye'nin ekonomik olarak istikrarsız bir ülke görünümüne sahip olması bu beklentiyi karşılayamamıştır. Zira aynı para piyasasında olduğu gibi finans piyasasında da Merkez Bankası'nın müdahalesi gerekmiştir. Çünkü faiz oranlarının serbestleştirilmesi, gecelik kur değişimleriyle sonuçlanmıştır. Bu dönemde uygulanan döviz kuru çapası, ekonomik dengeyi sağlayamadığından cari işlemler açığını artırmıştır. TL'ye duyulan güvensizlik döviz talebi artırmış ve piyasada likidite sıkışıklığına neden olmuştur. Merkez Bankası bu dönemde sterilizasyon politikası uygulamadığından TL'ye duyulan güvensizlik artarak, enflasyonist baskıyı güçlendirmiştir. 1994 yılında üç haneli rakamlara ulaşan enflasyon oranı izleyen yıllarda da istikrarsız bir görünüme sahiptir. Finans piyasalarının serbestleşmesi, bankacılık sektöründeyıkıcı etkilere neden olmuştur. TMSF kapsamındaki batık bankaların devlet tarafından iflası gerçekleştirilmeden devralınması, Türkiye'nin iç borcunu artırmıştır. 1998, 1999 ve 2001 ekonomik krizleri de bu bağlamda kaçınılmaz hale gelmiştir. IMF'nin istikrar politikalarının başarıya ulaşmadığını kanıtlayan söz konusu krizler, Türkiye'yi sürdürülemeyen borçluluğa sürüklemiştir. Türkiye'nin kamu açıklarını borçlanmayla gidermeye çalışması ise ekonomik çöküşe neden olmuştur. İstikrarsız bir siyasal ortamın sürdüğü 1990-2001 yılları arasında özellikle 2001'de Türkiye yaklaşık yüzde otuz yoksullaşırken; işsizlik, kayıt dışı istihdam, göç ve sosyal adaletsizlikle karşı karşıya kalmıştır.

2002 yılından itibaren ise Türkiye'de siyasal iktidar değişmiştir. Siyasal iktidarın değişiminde, Türkiye'nin ekonomik krizlerden dolayı mevcut hükümetleri sorumlu tuttuğu düşünülebilir. Zira 2002 yılında yeni kurulan bir partinin desteklendiği görülmektedir. Seçmenin bu tutumu, Türkiye'de ekonominin siyaset üzerinde belirleyici olduğunu göstermektedir. İktidar partisinin seçim propagandalarında da ekonomik istikrar olgusu geniş yer bulmaktadır. 2002 yılından günümüze uzanan ekonomik liberalleşme deneyiminde, iktidar partisinin Türkiye'nin ekonomik sorunlarında görece başarı sağladığı söylenmelidir.

Güçlü Ekonomiye Geçiş Programını sürdüren ve Acil Eylem planını uygulayan iktidar partisi 2002-2008 yılları arasında ekonomik büyümeyi sağlamış ve enflasyon

oranını düşürebilmiştir. 2002-2007 yılları arasındaki ekonomik büyümenin, spekülasyon olduğu yönündeki iddialar da literatürde yer almaktadır. ABD'nin maliye politikasını değiştirmesi sonucunda oluşan likidite bolluğunun dünya ülkelerine de yansıdığı ifade edilmektedir. Yani ABD ekonomisi büyürken, dünya ülkelerinin ekonomilerinin de büyümesine yardımcı olmaktadır. 2002-2007 yılları arasında ekonomik değerlerde iyileşme yakalayan, IMF ve Dünya Bankası güdümündeki Türkiye, neoliberal dönüşüm sürecinde dış taleple büyüme, mali disiplinle istikrar politikalarını ve özerk MB politikalarını hayata geçirmiştir. Bu süreçte ekonomi politikalarından taviz verilmemiş ve yapısal değişikliklerle de süreç, güçlendirilmiştir. Beş yıllık süre sonunda Türkiye, üst-orta gelirli ülkeler arasında yer alırken, kalkınmada yeterli başarıyı yakalayamamıştır. İnsani Gelişim Raporları'na göre Türkiye, 2001 yılında 177 ülke içinde 96., 2003'te 94., 2006'da 92. ve 2007'de 84. sıradadır. Dünyanın büyük ekonomileri arasında yer alan Türkiye'nin, ekonomik büyüme payının topluma önemli ölçüde yansıtılamadığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda uygulanan ekonomi politikaları, işsizlik ve enflasyon gibi Türkiye'nin kronik problemlerini çözmemiştir. Aynı zamanda dış ticaret dengesi de bu dönemde sağlanamamış ve Türkiye'de ithalat oranları, ihracat oranlarından fazla olmuştur. Siyasal istikrarın sağlandığı ve AB'ye uyum sürecinin hızlandırıldığı dönemde, hükümet bu konuda sorumluluk almıştır. Böylelikle de yabancı paranın ülke içinde tutulması kolaylaşmıştır.

2008 yılına gelindiğinde ise küresel ekonomik krizin, dünya ekonomileri üzerinde negatif sonuçlar doğurduğu gözlenmiştir. Ekonomik krizin en önemli sebeplerinden biri, sermayenin üretimden çekilerek finansa kayması ve paranın doğrudan üretimle ilişkisinin olmasıdır. Dünyada yaşanan ekonomik krize rağmen, Türkiye ekonomisi yüzde 0,8 büyümüştür. 2009 yılında Türkiye'de GSMH oranının eksi değerlere düşmesi, 2008 krizinin etkilerinin 2009'da gerçekleştiğini gösterebilir. Türkiye'nin ekonomik büyüme başarısı sıklıkla siyasal alanda yer almaktadır. Ancak 2002-2013 yılları arasında dünya ekonomileri ve Türkiye ekonomisinin büyüme oranları karşılaştırıldığında, Türkiye'nin ortalama yüzde 5,1'lik büyüme oranının ve GSYİH'daki yatırım oranının (yüzde 19,7) alt gelirli ülke büyüme oranlarının altında yer aldığı ifade edilmelidir. Bu durum ise ekonomik büyüme olgusunun manipüle edildiği izlenimini yaratmaktadır. 2000'li yıllarda yaşanan ekonomik büyümenin itici gücü özel tüketimdir. Bu durum ise, ekonomik büyümede istikrarın sağlanmasını imkansız

kılmaktadır. Türkiye için özellikle artan oranlı büyümenin yakalanmasında, kısa vadeli sermaye akımlarının etkilidir ancak bu akımlar cari işlemler açığını artırmakta ve ülke açısından kırılganlık yaratmaktadır.

Türkiye özellikle 2010 yılından itibaren ekonomik açıdan zorlayıcı bir dönemden geçmektedir. 2013 yılında kırılgan beşli arasında yer alan Türkiye için, cari işlemler açığı ve enerji bağımlılığı ekonominin negatif yönelimini tetiklemektedir. Kırılgan beşli olarak ifade edilen ülkeler arasında cari işlemler açığının ve GSMH içinde dış borcun en yüksek olduğu ülke Türkiye'dir. Bu nedenle Türkiye'nin enerji bağımlılığı ve cari işlemler açığı konusunda çözüm üretmesi son derece önemli görünmektedir. Türkiye ekonomisi, üretim sürecinde ve yüksek teknoloji ürün ihracatında ilerleme kaydedemedikçe söz konusu büyüme, bağımlılıkla ilişkilendirilecektir.

Türkiye ekonomisinin karşılaştığı risklerden biri de orta gelir tuzağıdır. Türkiye'nin orta gelir tuzağından kurtulması için uzun dönemli teknoekonomi politikaları yürütülmesi rasyonel bir tercih olabilir. Türkiye üretim sürecinde ileri teknoloji kullanabilirse, inovasyon ve Ar-Ge süreçlerini üretim sürecine aktarabilirse ekonomik bağımlılıktan kurtulabilir. Bu nedenle de beşeri sermayenin yaratılması son derece önemli görünmektedir. Ancak Türkiye'nin PISA endeksi sıralamasının 44 olduğu düşünüldüğünde, bu alan üzerinde yeterince çalışılmadığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Diğer yandan 187 ülkenin karşılaştırıldığı ve Türkiye'nin 72'nci sırada yer aldığı 2015 insani gelişme endeksine göre de Türkiye'nin ekonomik büyümeyi, kalkınma perspektifiyle birlikte alması önemli görünmektedir. Zira ekonomik büyüme olgusu liberal bir ekonomik sistem için son derece önemli olmakla birlikte, sosyal liberal devlette adil bir bölüşümün olması da son derece önemlidir. 1980'den günümüze işsizliğin kronik bir sorun olarak sürdüğü belirtilmelidir. Özellikle genç ve eğitimli nüfus arasında işsizliğin daha yaygın olduğu düşünüldüğünde, Türkiye'nin sosyal sorunlarının işsizlik, kayıt dışı istihdam ve sosyal dışlanma olgusuyla negatif bir etki yarattığı belirtilmelidir.

Temel hak ve özgürlüklerin bir parçası olan sosyal ve ekonomik haklar, sosyal liberal devlette son derece güçlü kurgulanmıştır. Çünkü kişilerin sosyal ve ekonomik haklarını kullanabilmesi sosyal adaletle ilişkilendirilmiştir. İnsan onuruna yakışan bir yaşam hakkı, her bireyin hakkıdır. Türkiye'de kayıt dışı istihdam GSYİH'nin yüzde 40'ından fazladır. Bu oran Türkiye'de sosyal dışlanma olgusunun bir boyutunu

göstermektedir. Anayasa değişiklikleri aracılığıyla sosyal ve ekonomik hakların kullanımında, dezavantajlı gruplara pozitif ayrımcılık uygulanacağı belirtilmiştir. Bu düzenleme, devletin sorumluluk aldığını göstermektedir. Ancak özellikle çocuk işçiliği ve yoksulluğu Türkiye'nin yapısal toplumsal sorunları arasında yer almaktadır. Çocuk işçiliğinin sınıflandırılmasında kapsamlı bir düzenlemenin olmaması ve veri eksikliği çocukların sosyal ve ekonomik alanda korunmasına yardımcı olamamaktadır. Çocuk haklarının uluslararası sözleşmelerle garanti altına alınması 2000'lerin pozitif düzenlenmeleri arasında yer alır. Ancak çocuk hakkı gaspının sadece cinsel suçlarla ilişkilendirilmesi, çocuklara tam bir koruma sunmamaktadır.

Sosyal dışlanma olgusunun yansıdığı alanlardan biri de cinsiyet temellidir. Türkiye'de kadınların erkeklere göre dezavantajlı olduğu, neredeyse bütün uluslararası raporlarda belirtilmiştir. Temel hak ve özgürlüklerin kullanılmasında cinsiyet temelli bir ayrımcılığın yaşanması, liberal doğal hak öğretisiyle uzlaşmamaktadır. Türkiye'de toplumsal cinsiyet sorunun temelinde, ataerkil toplumsal düzen etkilidir. Kadının insan hakları sorunu olarak ifade edebileceğimiz bu sorun, aile içi yaşam, çalışma hayatı ve toplumsal yaşamda kadının özgür birey olarak kabul edilememesinden kaynaklanmaktadır. İnsan haklarının evrenselliğine gölge düşüren bu paradigma, özellikle çalışma yaşamında mesleklerin cinsiyet temelli sınıflandırılması ve cam tavan uygulamalarıyla gözlemlenebilmektedir. Siyasilerin eril söylemleri, kadın cinayetlerinde uygulanan indirimler kadına karşı işlenen suçlara meşru bir temel oluşturmaktadır. Türkiye'de mevcut bakanlardan sadece birinin kadın olması, üst yönetici düzeyde kadınların erkeklere oranla sınırlı temsil olanağının bulunması ve her altı dakikada bir kadının şiddete maruz kalması, Türkiye'nin toplumsal cinsiyet sorunun örneklerini gösterir. Bu bağlamda siyasal liberalizmi hayata geçiren bir devletin, temel hak ve özgürlüklerin kullanılması konusunda eşitliği hayata geçirebilmesi makuldür.

Türkiye'de cinsiyet temelli karşılaşılan sorunlardan biri de LGBT bireylere ilişkindir. Hem AB hem de diğer uluslararası raporlarda da özellikle belirtildiği gibi, Türkiye'de nefret suçlarına maruz kalan kesimlerden biri LGBT bireylerdir. Liberal bir devlette, kişilerin cinsel yönelimlerinin temel hak ve özgürlüklere ulaşmasında bir ölçü olmadığı hatırlatılmalıdır. Ancak uluslararası raporlara göre Türkiye'de özellikle devlet bu sorunun çözümünde sessiz kalmakta ve LGBT bireyler yaşadıkları insan hakları sorunlarını devlete bildirmeyi çözüm olarak görmemektedir.

Türkiye’de temel hak ve özgürlüklerin genişletilmesine yönelik anayasa değişiklikleri söz konusudur. Ancak özellikle adil yargılanma hakkı, düşünce ve ifade özgürlüğü, basın özgürlüğü, din ve vicdan özgürlüğü konularında Türkiye’nin görünümü kaygı vericidir. Bu durumun temel nedenlerinden bir Türkiye’de hukukun üstünlüğü ilkesinin zedelenmesidir. Liberalizme göre siyasal iktidarın sınırlandırılmasında hukuk kuralları, en önemli mekanizmayı temsil eder. Hukuk kuralları bireyin ve devletin alanını belirlemekle kalmaz, bu alanının dışındaki uygulamaları yaptırımlarla engellemeye çalışır. Hukuk kuralları, siyasal ortama göre şekillenmemelidir. Aksi takdirde hukuk adaleti sağlamanın değil, ötekinin cezalandırmanın aracına dönebilir.

Türkiye’de yaşanan anayasa değişiklikleri ile güçler ayrılığı prensibinin, eşit ve dengeli bir güç dağılımını yansıtmadığı iddia edilebilir. Özellikle yüksek yargı organları üyelerinin büyük bir kısmının atanmasında doğrudan cumhurbaşkanının yetkili olması, yargının siyasallaşma tehlikesini barındırmaktadır. Yargının siyasallaşması ise, temel hak ve özgürlüklerden bir olan adil yargılanma hakkının kullanılamayabileceği anlamına gelebilir.

Devlet ve birey arasındaki güven ilişkisini zedeleyen hukukun siyasallaşması iddiası, AB raporlarında da belirtildiği gibi siyasal iktidarla fikir ayrılığı yaşayan toplumsal paydaşlar açısından göz dağı oluşturmaktadır. Basın özgürlüğü ilkesi çerçevesinde somutlaşan bazı örneklerle yer vermek bu bağlamda faydalı olabilir. Tutuklu gazeteci sayısı ile dünyanın ilk beşinde olan Türkiye’de kişilerin haber alma özgürlüğü, uluslararası kurumlar tarafından endişe verici bulunmaktadır. Siyasal iktidarın onayından geçen haberlerin toplumla paylaşılması, muhalif gazetelerin kapatılması, gazetecilerin tutuklanması veya işten çıkarılması, yargı kararı olmaksızın bazı haberlere yayın yasağı getirilmesi, muhaliflere gözdağı vermekle birlikte, iktidarın otoriter yönünü de göstermektedir. Hukukun üstünlüğü prensibiyle uyuşmayan söz konusu sorunlar, Türkiye’de siyasal liberalizmin kurumsallaşmasını engellemekte ve özgürlüğü sınırlandırmaktadır.

Türkiye’de siyasal liberalizmin kurumsallaşmasına engel olan sebepler arasında temel liberal değerlerin içselleştirilememesi de yer almaktadır. Bu değerlerden biri liberal hoşgörü ve tarafsızlık olarak karşımıza çıkar. Liberal bireycilikle de özdeşleşen liberal hoşgörü ve tarafsızlık, farklılıkların bir aradalığına izin vermektedir. Her birey

eşsiz olduğundan, insanların her konuda aynı görüşü paylaşması beklenmemelidir. Liberal hoşgörü ilkesi de hoşgörüden uzak fikirler dışında, her fikrin ifade edilebilir olduğunu savunur. Kamusal alanda her düşüncenin eşit temsil edilebilmesi liberal demokratik devletin olmazsa olmaz koşulunu oluşturmaktadır. Diğer yandan liberal bir devletin de fikirlerin özgürce ifade edilebilmesini garanti altına alacak düzenlemeleri hayata geçirmesi ve tarafsız olması beklenir. Devletin herhangi bir görüşün yanında yer alması, diğerinin karşısında olduğu anlamına gelmektedir.

Türkiye’de liberal ekonomik değişimin gecikmeli olması nedeniyle hem ekonomik hem sosyal tedbirlerin vahşi kapitalizmin yarattığı sorunları gidermede geç kalınmış, liberal ekonominin yarattığı serbest ortam geçiş döneminde beklenin aksine liberal hoşgörüü tam anlamıyla tesis edilmiştir. Liberal hoşgörünün tesis edilememesinin örnekleri nefret cinayetlerinde gözlemlenebilmektedir. Diğer yandan yirmibirinci yüzyılda güçlenen kimlik tartışmaları da Türkiye’de liberal hoşgörünün tesis edilememesinde paya sahiptir. Kimlik talepleri çerçevesinde liberal hoşgürsüzlükle karşılaşan toplumsal paydaşların ilki Kürt sorunu olarak karşımıza çıkmaktadır. 1970’li yıllardaki siyasal kutuplaşmanın sonucunda siyasallaşan, 1990’larda terörize olan ve 2000’lerde tanınma ve kimlik siyaseti ekseninde mücadele eden Kürtler, Türkiye’nin öncelikle çözmesi gereken konular arasında yer almaktadır. Hukuksal anlamda temel hak ve özgürlüklere eşit sahip olan söz konusu bazı toplumsal paydaşlar, devlete aidiyet duymamakta ve kendini öteki hissetmektedir. Benzer biçimde Aleviler de devletin sünni İslam inancını temsil etmesi dolayısıyla kendilerini toplumun ötekisi olarak görmektedir. AİHM’in zorunlu din eğitiminin kaldırılması yönünde verdiği karara rağmen uygulamanın devam etmesi ve cemevlerinin ibadethane sayılmaması devlet ve Aleviler arasında güven problemini derinleştirmektedir. Söz konusu iki örnek çerçevesinde Türkiye’nin kimlik sorunlarını özetlemek mümkün olmasa da devletin liberal tarafsızlığı hakkında fikir sahibi olmamızı kolaylaştırır. Çünkü kimlik talepleri küresel niteliğe sahiptir ve kimlik sorunları diğer toplumsal sorunlara da yansımaktadır. Liberal demokratik bir devlette kimliklerin kamusal alanda kendini ifade etme şansı yakalaması, toplumsal kutuplaşmaları engellemek adına birleştirici bir misyona sahiptir. Bu bağlamda devletin herhangi bir kimliği makul kabul etmemesi, devletin tarafsızlığı için vazgeçilmez niteliktedir.

Devletin toplumsal kutuplaşma ve kimlik tartışmalarında, hukukun üstünlüğünü temel hak ve özgürlüklerin güvenliğini gözetmesi liberal bir devlette beklenen bir sonuçtur. Zira temel hak ve özgürlüklerin güvenliğinin sağlanması, bireylerin eşitliğini garanti altına almaktadır. Bireyler eşit özgürlüğe sahip olduklarında ise, kendilerine gerçekleştirme şansına kavuşabilirler. Hukukun üstünlüğü prensibi ise hem devleti hem de diğer bireyleri kendi alanlarına çekebileceğinden, birey özgürlüğü sağlanabilecektir. Türkiye’de devletin temel hak ve özgürlüklerin güvenliğini sağlaması siyasal liberalleşme açısından son derece önemlidir. Uluslararası sivil toplum kuruluşlarının ve denetim mekanizmalarının Türkiye için önerilerinin dikkate alınması, temel hak ve özgürlükler sorunun çözümünde olumlu bir adım olabilir. Türkiye’de devletle aynı siyasi görüşü paylaşmayan kişi ve kurumların, hukuk aracılığıyla yıpratıldığı iddia edilebilir. Özellikle askeri bürokrasinin Kemalist tabanının Ergenekon ve Balyoz Davaları’yla etkinliğinin kırılması; Doğan Medya Grubu’na yönelik vergi cezaları; muhalif gazetecilerin tutuklanması ve bazı gazetelerin kapatılması; bazı şirketlerin malvarlığının hazineye devredilmesi; toplumsal olaylarda orantısız güç kullanan polislerin yargılanmasında yaşanan belirsizlikler, Türkiye’de insan hakları ihlalleri konusundaki somut örneklerden bazılarıdır. Bu örnekler Türkiye’de devletin tarafsız olmadığını göstermektedir. Uluslararası kuruluşlar ve kamuoyu da Türkiye açısından endişelerini dile getirmektedir. Ancak Türkiye’nin özellikle AB’ye uyum sürecinin etkisiyle insan haklarına ilişkin düzenlemeleri hayata geçirmesi de problemlidir. Çünkü Türkiye’nin tutumu, temel hak ve özgürlüklerin evrensel bir bakış açısıyla ele alınmadığını ve içselleştirilemediğini göstermektedir. Devletin öncelikle bu tutumundan vazgeçmesi, siyasal liberalleşme açısından başlangıç olabilir. Türkiye’de insan hakları ve demokrasi kültürünün oluşturulması gereklidir. Bu bağlamda devletin kutuplaştırıcı söyleminden vazgeçmesi, toplumsal bütünleşmeyi sağlayabilir.

Türkiye’nin liberalleşme ivmesini hızlandıran siyasi partilerin, sağ-muhafazakar partiler olduğu söylenmelidir. 1980’lerde ANAP, 2000’lerde Ak Parti muhafazakar parti olduklarını dile getirmiştir. Bu bağlamda Türkiye’de muhafazakar siyasetin başarılı bir liberalleşme sürecini yönetebileceği iddiası oluşabilir. Bu iddia karşında İngiltere örneği düşünülebilir. İngiltere’de muhafazakar siyaset, liberalleşme sürecini desteklemiştir. İngiltere onyedinci yüzyılda siyaseti sekülerleştirmeyi başarmıştır ve İngiltere’de muhafazakarlık dinle ilişkili bir konu değildir. Ancak Fransa’da olduğu gibi Türkiye’de

de muhafazakarlık ve dinselilik arasında organik bir ilişki mevcuttur. Bu durum Türkiye’de muhafazakar partilerin, siyasal politikalarında görece İslami niteliğe sahip uygulamaları olduğu izlenimi doğurmaktadır. Dolayısıyla liberalleşme süreci, muhafazakar bir toplum tasarımını da içerebilmektedir. Ancak toplum tasarımı dini hassasiyetlerin kamusal alana aktarılması, devletin liberal tarafsızlığını etkileyebilir. Bu nedenle de kamusal alanda din ve vicdan özgürlüğünün kurgulanması, siyasal liberalleşmenin olmazsa olmaz koşuludur. Çünkü din olgusu Türkiye’de istismar edilebilmektedir. Bu nedenle de Türkiye’de liberalizmi hedefleyen partilerin, liberal değerleri esas alması gereklidir.

Diğer yandan ekonomik liberalleşme konusunda her iki partinin de liberal politikalar izlediği belirtilmelidir. Ancak bu süreçte Türkiye’de liberalleşme sorunun yapısal bir özelliği karşımıza çıkmaktadır. Türkiye’de liberalizm, bütünlüklü bir kavrayışla ele alınamamıştır. Türkiye’de liberalizm, ekonomiye indirgenmiş ve siyasal liberal düzenlemeler geri planda kalmıştır. Bu nedenle de Türkiye ekonomisinin büyümesi, siyasal liberal düzenlemelerin hayata geçirilmesinden önemli görülmüştür. Ancak liberalizm sadece ekonomik bir sistem değildir. Doğal hak doktrini, anayasal devlet, güçler ayrılığı, hukukun üstünlüğü ve demokrasi liberalizmle doğrudan ilişkilidir. Dünyada liberalizmi başarıyla uygulayan ülkelerde hem ekonomik hem de siyasal liberalizmin birlikte geliştiği gözlenmektedir. Bu nedenle Türkiye’de liberalizmiveya siyasal iktidarın başarısını sadece ekonomik büyümeyle ilişkilendirmek hatalı bir paradigmadır.

Türkiye dünya ile entegrasyon sürecinde liberalizm tercihini sürdürmek istiyorsa, siyasal ve sosyal tedbirler alınmalıdır. Liberal süreç her ne kadar iktisadi değişimin yanında sosyal ve siyasi değişimi zaman içinde sağlıyorsa da bunun kendiliğinden olmasını beklemek hem uzun süre alır hem de yılların oluşturduğu devletçi suni engellerin liberal özüne aykırı olsa da bir defalığına müdahale edilerek kaldırılması gerekir. Türkiye, liberalizmi bütüncül bir kavrayışla ele almalıdır. Ekonomik liberalizm, liberalizmin sadece bir boyutudur. Bu süreçte devletin ekonomiye müdahalesinin sınırlandırılması ve ekonomi politikalarının özel sektör tarafından üstlenilen uygulamalarında liberal tarafsızlık hayata geçirmelidir. Yani siyasal iktidarla benzer siyasal görüşe sahip olmak, ekonomik zenginleşme aracına dönüşmemelidir. Türkiye ekonomik büyüme olgusunu, ekonomik kalkınma ile birlikte düşünmelidir. Sosyal ve

ekonomik hakların kullanılabilmesi, sosyal sorunların aşılmasına fayda sağlayabilir. Kayıt dışı istihdam, işsizlik ve sosyal dışlanma sorunlarını kalkınmanın ve sosyal adaletin bir parçası olarak görmek gereklidir. Siyasal liberalleşme hedefi doğrultusunda hukukun üstünlüğü ve güçler ayrılığı prensibinin egemen değer olarak ele alınması faydalı olabilir. Hukuk kuralları, ötekini cezalandırma aracına dönüşmemeli ve temel hak ve özgürlüklerin güvenliği sağlanabilmelidir. Temel hak ve özgürlüklerin genişletilmesi ve liberal değerlerin içselleştirilmesi siyasal liberalleşmenin ayrılmaz bir parçası olarak görülmelidir. Liberal bireyciliğin kurgulanmasında, devletin bireye müdahalesi sınırlandırılmalı ve aşkın devlet geleneğinin aşınması adına rasyonalist bir bakış açısıyla hareket edilmelidir. Bu bağlamda devletin, bireyin tercihlerine saygı duyması ve liberal hoşgörünün tesis edilmesi son derece önemlidir. Liberal tarafsızlık ve hoşgörü Türkiye’de kimlik taleplerinin siyasallaşmasını engelleyebilir. Bu nedenle de Türkiye’de liberal değerlerin ve kültürün toplumsallaşması faydalı olabilir.

KAYNAKÇA

- Avrupa Birliği-Türkiye Karma İstişare Komitesi, **28. Toplantısı Raporu**, Edinburg/İskoçya, İngiltere 13-14 Eylül 2010. (www.eesc.europa.eu)
- Acar, Fatih, “Türkiye Ekonomisine Genel Bakış (2001-2013)”, *Çalışma Dünyası Dergisi*, 1/2013, (2), ss. 15-32.
- Acar, Ozan, “Türkiye Ekonomisindeki Yapısal Dönüşümün Dinamikleri”, *Dışişleri Bakanlığı Ekonomik Sorunlar Dergisi*, 2008, (28), ss. 30-40.
- Acar Savran, G., (2003), **Sivil Toplum ve Ötesi Rousseau, Hegel, Marx**, Belge Yayıncılık, İstanbul.
- Acijukiewicz, K., (1994), **Felsefeye Giriş Temel Kavramlar ve Kuramlar**, çev. Ahmet Cevizci, Gündoğan Yayınları, Ankara.
- Ağaoğulları, M. A. (Ed.), (2011), **Sokrates’ten Jakobenlere Batı’da Siyasal Düşünceler**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Ahmad, F., (2014), **Modern Türkiye’nin Oluşumu**, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Akdemir, S.; Konur, F., “Türkiye’de Dış Ticaretin Gelişimi (2000-2007)”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü 2. Ulusal İktisat Kongresi*, 20-22 Şubat 2008, İzmir –Türkiye, ss.1-25 .
- Akdoğan, Y., (2004), **Ak Parti ve Muhafazakar Demokrasi**, Alfa Yayınevi, İstanbul.
- Akgün, Birol, “Türkiye’de Siyasi Parti Sisteminin Gelişimi ve Siyasal İstikrar”, *Liberal Düşünce Dergisi*, 27/2002, (11), ss.151-167.
- Akın, Rıdvan, “TBMM’nin XXII. Döneminde AKP İktidarı (2002-2007)”, *Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1/2012, (53), ss.3-50.
- Aktan, Coşkun Can, “Klasik Liberalizm, Neo-Liberalizm ve Libertarianizm”, *Amme İdaresi Dergisi*, 28/1995, (1), ss.3-32.
- Aktan, C.C., (1994), **Gerçek Liberalizm Nedir?**, T Yayınları, İzmir.
- Aktoprak, Elçin, “Postkolonyal Bir “Dava” Olarak “Yeni Türkiye’nin Yeni Ulusu”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 71/2016, (1), ss.1-32.
- Akyıldız, Hüseyin; Eroğlu, Ömer, Türkiye Cumhuriyeti Dönemi Uygulanan İktisat Politikaları, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9/2004, (1), ss.43-62.
- Akyüz, Y., (2009), **Sermaye Bölüşüm Büyüme**, Eflatun Yayınevi, Ankara.

- Aladağ Görentaş, İtir, “Türkiye’de İnsan Hakları: Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ve Yarım Asırlık İmtihan”, *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2015, (29), ss.57-69.
- Alatlı, A. (Der.), (2014),**Batıya Yön Veren Metinler Cilt:2**, Alfa Yayınları, İstanbul.
- Alçın, Sinan; Güner, Billur, “Orta Gelir Tuzağı: Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme”, *Marmara Üniversitesi İktisai İdari Bilimler Dergisi*, 37/2015, (1), ss.27-45.
- Aliefendioğlu, Yılmaz, “2001 Anayasa Değişikliklerinin Temel Hak ve Özgürlüklerin Sınırlandırılmasına Getirdiği Yeni Boyut”,
(www.anayasa.gov.tr),12.07.2016.
- ANAP, (1983),**Anavatan Partisi Parti Programı ve Seçim Beyannamesi**, Türkiye Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi, Ankara.
- Anbarlı Bozatay, Ş., (2011), **Sosyoloji**, Beta Yayınevi, İstanbul.
- Aral, F.; Akgül, H. (Ed.), (2004), Sönmez, Mustafa, “2001 Krizi, IMF İle İlişkiler ve Gelir Bölüşümü”; Arın, Tülay, “Sürdürülebilir Borçluluk: Düşük Gelirli Ülkeler, Orta Gelirli Ülkeler ve Türkiye”, **Gülten Kazgan’a Armağan Türkiye Ekonomisi**(İçinde), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Arda, E. (Ed.), (2003),**Sosyal Bilimler El Sözlüğü**, Alfa Yayınları, İstanbul.
- Ardıç, Hülya, (2004), *1194 ve 2001 Yılı Ekonomik Krizlerinin Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası Bilançosunda Yarattığı Hareketlerin İncelenmesi*, **TCMB Genel MüdürlüğüAlan Uzmanlık Tezi**, Ankara.
- Arlı, Alim; Bulut, Yücel, “Türkiye’de Sosyolojiyle 100 Yıl: Mirası ve Bugünü”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2008/6, (11), ss.13-32.
- Aron, R. (2010), **Sosyolojik Düşüncenin Evreleri**,çev. Korkmaz Alemdar, Kırmızı Yayınları, İstanbul.
- Arslan Ramazan, “Türkiye’de Bütçe Görüşmeleri Üzerinden 1983-1989 Yılları Arasında Uygulanan Maliye Politikaları İle İlgili Tartışmalar”, *Bartın Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7/2016, (14), ss.460-488.
- Aslan, Mehmet Lütfi, “Devletin İktisadi Büyümedeki Rolü”, *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 6/2011, (2), ss.160-175.
- Atalay, Esra, “Vicdan Özgürlüğü”, *Amme İdaresi İnsan Hakları Yıllığı Dergisi*, 1/2000, (21-22), ss.121-143.

- Ataman, Muhittin, “Özalist Dış Politika: Aktif ve Rasyonel Bir Anlayış,” **Bilgi: Sosyal Bilimler Dergisi**, 2/2003, (7), ss. 47-62.
- Ataman, Muhittin, “Özalizm: Türkiye’de Yeniden Yapılanma Teşebbüsü”, **Liberal Düşünce Dergisi**, 19/2000, ss.53-63.
- Aydın, S.; Taşkın, Y., (2016), **1960’tan Günümüze Türkiye Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Aydın, M. (2015), **Siyasetin Sosyolojisi Bir Sosyal Kurum Olarak Siyaset**, Açılım Kitap, İstanbul.
- Aydın, Yılmaz, “Say Yasası:Keynes’in Yorumu ve Son Dönem Tartışmaları”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, 63/2013,(1), ss.81-130.
- Aydın, Ü., (2006),**Türkiye’de 1980 Sonrası Dönemde Yaşanan Ekonomik Krizlerin Analizi**, İktisadi Araştırmalar Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Aydoğan, Esenay, “1980 den Günümüze Türkiye de Enflasyon Serüveni”, **Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yönetim ve Ekonomi Dergisi**, 11/2004, (1), ss. 91-110.
- Ayhan, Ozan, “Anayasa Değişikliğine Eleştirel Bakış”, **Hukuk Gündemi Dergisi**, 2010, ss.26-30.
- Bakan, Selahaddin; Arpacı, Işıl, “Liberal Değişim Sürecinde Dönüşen ve Dönüştüren Muhafazakarlık”, **Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, 2/2012, (2), ss.131-141.
- Balkan, Neşecan; Balkan, Erol; Öncü Ahmet (Haz.), (2014), Savran, Sungur, “İslamcılık, AKP, Burjuvazinin İç Savaşı”; Tanyılmaz, Kurtar, “Türkiye Burjuvazisinde Derin Çatlak”; Öztürk, Özgür, “Türkiye’de İslamcı Büyük Burjuvazi”; Hoşgör, Evren, “İslami Sermaye”, **Neoliberalizm, İslamcı Sermayenin Yükselişi ve AKP**, Yordam Kitabevi, İstanbul.
- Barry, N. P., (2012),**Modern Siyaset Teorisi**, çev. Mustafa Erdoğan ve Yusuf Şahin, (3.Baskı), Liberte Yayınları, Ankara.
- Bastiat F., (2003),**Hukuk**, çev. Yıldırım Aslan, Liberte Yayınevi, Ankara.
- Beceren, Ertan; Kalağan, Gökhan, “Başkanlık ve Yarı-Başkanlık Sistemi; Türkiye’de Uygulanabilirliği Tartışmaları”, **İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2/2007,(11), ss.163-181.

- Beder, Bülent; Altundiş, Mehmet, “Yasama ve Yürütme Fonksiyonlarının Yargı Bağımsızlığına Müdahalesi”, *Yasama Dergisi*, 2009, (13), ss.85-121.
- Beetham, D.; Boyle, K., (2005), **Demokrasinin Temelleri**, çev. Aslıhan Zeynep Kopuzlu, Adres Yayınları, Ankara.
- Benhabib, S., (Ed.), (1999)., J.Habermas, “Demokrasi Teorisi: Temeller ve Bakış Açıları”, **Demokrasi ve Farklılık Siyasal Düzenin Sınırlarının Tartışmaya Açılması**, Demokrasi Kitaplığı, İstanbul.
- Benlialper, Ahmet; Cömert, Hasan; Düzçay, Güney, “2002 Sonrası Türkiye Ekonomisinin Performansı: Karşılaştırmalı Bir Analiz”, *ERC Working Papers in Economics*, 2015, ss.1-45.
- Berlin, I., “İki Özgürlük Kavramı”, *Liberal Düşünce Dergisi*, çev. Mustafa Erdoğan, 2007, (45-46), ss.69-82.
- Berlin, I. “İdeal Arayışı Üstüne”, *Liberal Düşünce Dergisi*, çev. Mustafa Erdoğan, 1998, (12), ss.94-104.
- Bethell, Tom, “Özel Mülkiyet ve İnsan Doğası”, *Liberal Düşünce Dergisi*, 2009, (53-54), ss.13-21.
- Bezci, Bünyamin, “Demokrasi ve Başkanlık Sistemi”, *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yönetim Bilimleri Dergisi*, 2005/3, (2), ss.77-91.
- Bilir, Faruk, “2004 Anayasa Değişiklikleri Üzerinde Bir Değerlendirme”, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 9/2005, (1-2), ss.1-13.
- Bilgiç, Sadi; Akyürek, Salih; Koydemir, Serap, (2015), **Türkiye’de Yargıya Toplumsal Bakış**, BİLGESAM Yayınları, Ankara
- Birand, M.A; Bila, F.; Akar, R.,(1999), **12 Eylül: Türkiye’nin Miladı**, Doğan Kitapçılık, Ankara.
- Bird, C., “Refahçı Liberallerin Liberteryenizm Eleştirisi”, *Liberal Düşünce Dergisi*, 2011, (64), ss.129-134.
- Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu, (2011), **Birleşmiş Milletler Çocuk Hakları Sözleşmesi**, Ankara.
- Bocutoğlu, E., (2012), **İktisadi Düşünceler Tarihi**, Murathan Yayınevi, Ankara.
- Bora, T., (2009), “Süleyman Demirel”, **Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce: Dönemler ve Zihniyetler** Cilt:9, İletişim Yayınları, İstanbul.

- Bora, T.; Gültekingil, M. (Ed.), (2005). “Turgut Özal”, **Modern Siyasi Düşünce: Liberalizm**(içinde), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Boratav, K., (1982), **Türkiye’de Devletçilik**, Savaş Yayınları, Ankara.
- Bölükbaşı, M., “Milli Görüş’ten Muhafazakâr Demokrasiye: Türkiye’de 28 Şubat Süreci Sonrası İslami Elitlerin Dönüşümü”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 1/2012, (1), ss.166-187.
- Buğra, A.; Savaşkan, O., (2015), **Türkiye’de Yeni Kapitalizm Siyaset, Din ve İş Dünyası**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Buğra, A., (2008),**Kapitalizm Yoksulluk ve Türkiye’de Sosyal Politika**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Bulut, Nihat , “ Küreselleşme Sosyal Devletin Sonu Mu?”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*,52/2003, (2), ss. 173-197.
- Cankara Ö., Pınar; Aysel, Yunus E., “Türkiye’de Siyasal Liberalizmin Nirengi Noktası: Turgut Özal ve Recep Tayyip Erdoğan’ın Hükümet Etme Yaklaşımlarının Karşılaştırmalı Analizi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8/2015, (41), ss.526-534.
- Cansever, Niran; Kiriş, Hakan M., “Türkiye’de Ordu – Siyaset İlişkileri Çerçevesinde Ak Parti – TSK Etkileşimine Bakış”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 20/2015, (3), ss.361-384.
- Celasun, Merih, (2002), “2001 Krizi Öncesi ve Sonrası”, **Döviz Kuru Sistemleri, Döviz Krizleri: Türkiye 1994 ve 2001 Krizleri** (içinde), Derin Yayınları, Ankara.
- Cemal, H., (1990),**Özal Hikayesi**, Bilgi Yayınevi, İstanbul.
- Charevet, J. and Nay, E., (2008),**The Liberal Project and Human Rights: The Theory and Practise Of A New World Order**, Cambridge University Press.
- Cole, P., (2000),**Philosophies of Exclusion: Liberal Political Theory and Immigration**, Edinburgh University Press, Edinburgh.
- Coşkun, Yener, “Repo ve Ters Repo Düzenlemeleri: Banker Krizi Sonrası Ortaya Çıkışı ve Finansal Başarısızlık Dersleri Işığında Politika Önerileri”, *Business and Economics Research Journal*, 3/2012, (1), ss.59-90.
- Çaha, Ö.; Şahin, B., (2013), **Dünyada ve Türkiye’de Siyasal İdeolojiler**, Orion Yayınevi, Ankara.

- Çaha, Ö., (2010), "Türkiye'de Sivil Toplum ve Demokrasi", **Osmanlı'dan İkibinli Yıllara Türkiye'nin Politik Tarihi** (İçinde), Savaş Yayınevi, Ankara.
- Çaha, Ö., (2010), **Siyasi Düşüncelere Giriş**, Dem Yayınları, İstanbul.
- Çaha, Ömer, "Mahrem Kamusal Alan", **Sivil Toplum Dergisi**, 2/2003, ss.79-88.
- Çakır, Özlem, "Sosyal Dışlanma", **Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 4/2002, (3), ss.83-104.
- Çalı, Başak, (2014), "Ataman Grubu/Türkiye Kararlarının Uygulanması - İzleme Raporu", **İHOP AİHM Kararlarının Uygulanması İzleme Raporları**, (www.aihmiz.org.tr).
- Çavdar, T., (2008), **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1950'den Günümüze**, İmge Kitabevi, İstanbul.
- Çavuşoğlu, Hüseyin., "Türk Siyasi Hayatında Merkez Sağ Çizginin Tarihi", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2/2009, ss.265-278.
- Çeçen, A., Doğruel, A., Doğruel, F., (1996), **Türkiye'de Ekonomik Büyüme Yapısal Dönüşüm ve Kriz**, Ege Yayınları, İstanbul.
- Çeçen, Anıl, "İnsan Hakları ve Demokrasi", **Amme İdaresi Dergisi**, 1984, (5-6), ss.67-97.
- Çelebi, I., (2013), **Türkiye'nin Dönüşüm Yılları Yeniden Öğrenme Zamanı**, Alfa Yayınevi, İstanbul.
- Çelik, H.; Bingöl, O., (2014), **İş ve Sosyal Güvenlik Hukuku**, Ekin Yayınevi, Bursa.
- Çelik, Aziz, (2013), "Sosyal Politikanın Kökenleri ve Gelişimi", (azizcelik2013.files.wordpress.com), 10.06.2015.
- Çelik, İrfan, "Kuvvetler Ayrılığı Bir İndirgeme ve Dönüşüm", **Liberal Düşünce Dergisi**, 2011, (64), ss.135-159.
- Çetin, H.,(Ed.), (2014)., Çaha, Ömer, "Demokrasi", **Siyaset Bilimi**(içinde), Orion Yayınevi, Ankara.
- Çetin, H., (2007), **Çağdaş Siyasal Akımlar**, Orion Yayınevi, Ankara.
- Çetin, Halis, "Liberalizmin Tarihsel Kökenleri", **Cumhuriyet Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi**, 3/2002, (1), s.79-96.

- Çınar, Yetkin; Göksel, Türkmen, “Başkanlık, Yarı Başkanlık ya da Parlamenter Sistem: Sisteme Verilecek İsim mi, Yoksa Sistemin Tasarımı ve İşleyişi mi Daha Önemli?”, **Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı Değerlendirme Notu**, 2012, ss.1-8.
- Çiftçi, Kemal, “Türkiye’de Kemalizm Karşısında Siyasal İslamcı Hegemonyanın İnşası”, **Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, 2015, (2), ss.1-32.
- Çillier, Yavuz, “Türk Siyasal Hayatında Devlet ve Hikmet-i Hükümet Geleneği”, **Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 13/2016, (34), ss.416-430.
- Çörtük, Orcan, (2006), “Türkiye-IMF İlişkileri ve İlişkilerin Hesap Bazında İşleyişi”, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Muhasebe Genel Müdürlüğü, **Alan Uzmanlık Tezi**, Ankara.
- Çüçen, Kadir, “İnsan Hakları Düşüncesinin Gelişimi”, **Bursa Uludağ Üniversitesi Kaygı Dergisi**, 2002, (2), ss.1-11.
- Dağı, İhsan; Toprak, Metin, (2003), “Türkiye’de İnsan Hakları ve İfade Özgürlüğü”, **Yasal ve Sosyal Yönleriyle Türkiye’de İfade Özgürlüğü Projesi**, Ankara.
- Dahl, R. (2010), **Demokrasi Üzerine**, çev. Betül Kadioğlu, Phoenix Yayınevi, Ankara.
- Davies, S.. “Aydınlanma”, **Liberal Düşünce Dergisi**, .çev. Atilla Yayla, 2005, (37), ss. 5-10.
- Davison, A., (2006), **Türkiye’de Sekülerizm ve Modernlik**, çev. Tuncay Birkan, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Davutoğlu, A. (2011), **Stratejik Derinlik**, Küre Yayınları, İstanbul.
- Delibaş, Kayhan, “Dini Kimlik ve Katılımcı Birey: Kimlik Siyaseti ve Türkiye’de Siyasal İslamın Yükselişi”, **Amme İdaresi Dergisi**, 41/2008, (2), ss.131-159.
- Demirel, Tanel, “2000’li Yıllarda Asker ve Siyaset Kontrollü Değişim İle Statüko Arasında Türk Ordusu”, **SETA Analiz**, 2010, (18), ss.1-28.
- Deniz, Şadiye, “İngiltere ile Karşılaştırmalı Olarak Türkiye’de Parlamenter Sistemin İşleyişi ve Hükümet Sistemi Tartışmaları”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 8/2006, (3), ss.133-157.

- Dikkaya, M.; Özyakışır, D.; Üzümcü A. (Ed.), (2008), Çemrek, Murat, “ 1980-2000’de Türkiye Ekonomi Politikı: Çalkantılı Bir Ekonomide İslamcı Siyasetin Yükselişi ve Düşüşü”, **Türkiye’nin Ekonomi Politikı 1923-2007**, Orion Yayınevi, Ankara.
- Doğan, Hüsnü, “Özal’ı Büyüten Üç Sır Sivil, Demokrat ve Dindar...”, **Zaman Gazetesi**, 16.04. 2006.
- Doğan, Necati, (2012), “RakamlarlaÖzelleştirme Türkiye’de ve Dünyada Özelleştirme Uygulamaları ve Özelleştirme Fonu’nun Kaynak ve Kullanımları”, **Özelleştirme İdaresi Başkanlığı**, ss. 1-80.
- Doğanay, Ülkü, (2007), “Ak Parti’nin Demokrasi Söylemi ve Muhafazakârlık: Muhafazakâr Demokrasi ve Eleştirel Bir Bakış”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**,62/2007, (1), ss.65-88.
- Duman, Z., (2010),**Turgut Özal**, Kadim Yayınları, Ankara.
- Durdu, Zafer, “Modern Devletin Dönüşümünde Bir Ara Dönem: Sosyal Refah Devleti”, **Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2009/ (22), ss.37-50.
- Dowdle, Michael; Wilkinson, , Michael, “On The Limits Of Constitutional Liberalism: In Search Of A Constitutional Reflexivity”, **National University of Singapore Working Paper**, 2015, p.1-30.
- Efe, Haydar; Kemahlı, Funda; Kotan Muhammed L., “Türkiye’nin Parlamenter Sistem Deneyiminin Önemi”, **Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 6/2015, (11), ss. 149-176.
- Efe, Haydar, “Avrupa Birliği’nde İnsan Haklarının Gelişimi”, **Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2010, (5), ss. 47-67.
- Efe, F., (2008),**Uygulamalı Sosyal Belediyecilik e-Kent Modeli**, Metropol Yayınları, Ankara.
- Ekzen, N., (2009),**Türkiye Kısa İktisat Tarihi: 7 Eylül 1946’dan 15 Mayıs 2008’e**, ODTÜYayıncılık, Ankara.
- Emin, F., (1993),**Turgut Özal**, Risale Yayınları, İstanbul.
- Ercan,F., (2014),“Sermaye Birikiminin Çelişkili Sürekliliği: Türkiye’nin Küresel Kapitalizmle Bütünleşme Sürecine Eleştirel Bir Bakış”, **Neoliberalizmin Tahribatı** (der. Neşecan Balkan ve Sungur Savran), Metis Yayınları, İstanbul.

- Erdem, Fazıl Hüsnü, “Anayasal Vatandaşlık ve Yeni Anayasa”, **Liberal Düşünce Dergisi**, 2012, (66), ss.49-56.
- Erdem, Fazıl Hüsnü, “Yeni Anayasaya Doğru: Vatandaşlık Osmanlı-Türkiye Anayasalarında ve Yeni Anayasada Vatandaşlık”, **SETA Analiz Dergisi**, 2012, ss.1-24.
- Erdoğan, Mustafa, “Liberalizm ve Türkiye’de Liberal Eğilimler”, (www.liberal.org.tr), 27.11.2016.
- Erdoğan, Mustafa. “Bir Liberter Olarak Hiç Yönetilmemeyi Tercih Ederim (Röportajı)”, **Liber+ Dergisi Sosyal Liberalizm Bir Sapma mıdır?**, 2015, (2), ss.44-59.
- Erdoğan, M., (2014), **Anayasa Hukuku**, Orion Yayınevi, Ankara
- Erdoğan, M., (2014), **İleri Demokrasi**, Ka Kitap Yayınları, Ankara.
- Erdoğan, M., (2013), **Özgürlük Perspektifinden Hukuk ve Demokrasi**, Kesit Yayınları, İstanbul.
- Erdoğan, M., (2012), **İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku**, Orion Yayınevi, Ankara.
- Erdoğan, Mustafa. “Liberalizme Yeniden Bakış: Tarihi ve Felsefi Temelleri”, **Liberal Düşünce Dergisi**, 2009, 1(1), 7-31.
- Erdoğan, M., (2006), **Aydınlanma Modernlik ve Liberalizm**, Orion Yayınevi, Ankara.
- Erdoğan, Mustafa, “Anayasa Mahkemeleri Önemli Midir? Orta Avrupa’da Anayasa Yargısı ve Demokrasinin Pekişmesi”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, 54/2005, (3), ss.1-22.
- Erdoğan, M., (2003), **Anayasal Demokrasi**, Siyasal Kitabevi, Ankara.
- Ertuğrul, Cemil; İpek, Evren; Çolak, Olcay, “Küresel Mali Krizin Türkiye Ekonomisine Etkileri”, **Akademik Fener Dergisi**, 2010, (13), ss. 59-72.
- Eser, Bahadır, “Türk Siyasal Kültürü İçinde Dinin Rolü Üzerine Bir Açıklama Çabası: Milli Görüş Hareketi ve Milli Nizam Partisi”, **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 18/2013, (3), s.201-224.
- Esmer, Gülsüm, “Propaganda, Söylem ve Sloganlarla Ortanın Solu”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 10/2008, (3), ss.69-85.
- Eroğlu, Nadir; Eroğlu, İlhan, “IMF-Türkiye İlişkileri ve 20. Stand-By Müzakereleri Üzerine Bir Değerlendirme”, **Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi**, 2/2009, (17), ss.125-146.

- Erdost, M., “Demokrasi Çıkmazı”, *Marksizm ve Gelecek Dergisi*, 1989, (1), ss.177-195.
- Evgin, Tülay, “90'lı Yıllarda İç Borçlarımızın Ekonomik Açından Değerlendirilmesi”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 50/1995, (1), ss. 209-220.
- Fendoğlu, H. Tahsin, “Başkanlık Sistemi”, *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2/2012, (2), ss.39-60.
- Fendoğlu, H. Tahsin, “2001 Anayasa Değişikliği Bağlamında Temel Hak ve Özgürlüklerin Sınırlanması (AY., md. 13)”, *Anayasa Mahkemesi Uluslararası Sempozyumu*, Antalya, 26-27 Nisan 2002.
- Fırat, Emine, “Türkiye’de 1980 Sonrası Yaşanan Üç Büyük Kriz Ve Sonuçlarının Ekonomi-Politiği”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 2009, (17), ss. 501-524.
- Freeman, Samuel, “İlliberal Liberteryenler: Liberteryenizm Niçin Liberal Bir Görüş Değildir”, *Liberal Düşünce Dergisi*, 2011, (64), ss.5-39.
- Friedrich, C., (2014), *Sınırlı Devlet*, çev. Mehmet Turhan, Liberte Yayınevi, Ankara.
- Gerçekker, Hasan, **2009-2010 Adli Yıl Açılış Konuşması**, (www.yargitay.gov.tr, 15.06.2016).
- Gökbunar, Ramazan, Harun Özdemir Alparslan Uğur, “Küreselleşme Kıskaçındaki Refah Devletinde Sosyal Refah Harcamaları”, *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 9/2008, (2), ss.158-173.
- Göksu, Vahap, “Siyasal Kimlikler ve Merkez-Çevre Dikatomisi Bağlamında Türkiye’de Merkez Sağ ve Merkez Sol”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, 8/2013, (2), ss.69-91.
- Gönenç, Levent, “2010 Anayasa Değişikliği Üzerine Bir Değerlendirme”, *Birikim Dergisi*, 2010, ss. 12-21.
- Gönenç, Levent, “1982 Anayasası'nda Sessiz Devrim: 90. Madde Değişikliği ve Getirdiği Sorunlar”, *Ankara Üniversitesi Yayınları*, 2007, (www.yasayananayasa.ankara.edu.tr), 13.07.2016).
- Göle, N., (1995), “80 Sonrası Politik Kültür”, **Türkiye’de Siyaset: Süreklilik ve Değişim**, (Der. Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay), Der Yayınları, İstanbul.

- Gönenç, Levent, “Türkiye’de Başkanlık Sistemi Tartışmaları”, *Güncel Hukuk Dergisi*, 2011, ss.14-16.
- Gönenç, Levent; Kontacı, Ersoy, “Yaşayan Anayasa 2003 ve 2004 Yılları Anayasa Gelişmeleri”, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 61/2005, (184), ss.107-240.
- Göze, A., (2011), *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler*, Beta Yayınevi, İstanbul.
- Gözler, K., (2010), *Anayasa Hukukunun Genel Teorisi*, Ekin Kitabevi, Bursa.
- Gray, J., (2003), *Liberalizmin İki Yüzü*, çev. Koray Değirmenci, Dost Kitabevi, Ankara.
- Güler, Birgül Ayman, *Vatandaşlık Konusu İncelemeleri*, 1/2003, (1), Türkiye Büyük Millet Meclisi Yayınları, ss.1-16.
- Güngör, Kamil, (1998), “İktisadın Tarihine Kısa Bir Bakış ve Merkantalizmden Günümüze İktisadi Düşünceler”, (www.ceterisparibus.net)(16.04.2015).
- Güriz, Adnan. “Kapitalizm ve Hukuk”, *Anayasa Yargısı Dergisi*, 10/1993, ss.191-222.
- Gürgen, Melahat K., “Neoliberal Politikalar Üzerinde Kimlik Politikalarının İdeolojik İşlevi: Anaakım Söylemin Eleştirel Bir Değerlendirilmesi”, *Toplum ve Demokrasi Dergisi*, 6/2012, (13-14), ss.1-24.
- Güzel, Serkan. “İşgücü Birikim Süreci: Fabrika İşçiliğinin Oluşumu”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7/2005, (2), ss.276-288.
- Hakyemez, Yusuf Ş., “2010 Anayasa Değişiklikleri Ve Demokratik Hukuk Devleti”, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2010/14, (2),ss.387-406.
- Hamitoğulları, B., (1982), *Çağdaş İktisadi Sistemler Striktürel ve Doktrinal Bir Yaklaşım* (2. Baskı), Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.
- Hatipoğlu, A., (2012), *CHP’nin İdeolojik Dönüşümü Kemalizmden Sosyal Demokrasiye*, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Hatipoğlu, Yıldız Z; Haydaroğlu, Ceyhun; Coşgun, Melih, “Türkiye’de Darbelerin Ekonomi Politikası”, *Anadolu International Conference in Economics II*, June 15-17, 2011, Eskişehir, Turkey.
- Hayaloğlu, Pınar, “Kırılgan Beşli Ülkelerinde Finansal Gelişme Ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Dinamik Panel Veri Analizi” (Araştırma Raporu), *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11/2015, (1), ss. 131-144.
- Hayek, F.A.V., (2011), *Özgürlüğün Anayasası*, çev. Yusuf Ziya Çelikkaya, Big Bang Yayınları, Ankara.

- Hayek, F.A.V., “Özgürlük, Akıl ve Gelenek”, çev. Yusuf Ziya Çelikkaya, **Liberal Düşünce Dergisi**, 2005, (64), ss.45-58.
- Hayek, F.A.V., (1999),**Kölelik Yolu**, çev. Turhan Feyzioğlu ve Yıldray Aslan, Liberte Yayınevi, Ankara.
- Heper, M.; Sayarı, S., (2008), **Türkiye’de Liderler ve Demokrasi**, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Heper, M., (2006), **Türkiye’de Devlet Geleneği**, Doğubatı Yayınları, Ankara.
- Heywood, A., (2013),**Siyaset**, çev. Beşir Berat Özipek, Adres Yayınları, Ankara.
- Heywood, A., (2007),**Siyasi İdeolojiler**, çev.Ali Kemal Bayram, Adres Yayınları, Ankara.
- Hiç, S., (1994),**Türkiye Ekonomisi Cilt I**, Filiz Kitabevi, İstanbul.
- Hobbes, T., (2010),**Leviathan**, çev. Semih Lim, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Hobhouse, L. T., (1944),**Liberalism**, (ed. Gilbert Murray, G.N.Clark, Henry Tizard), Oxford University Press.
- Holden, B. (2007),**Liberal Demokrasiyi Anlamak**, çev. Hüseyin Bal, Liberte Yayınları, Ankara.
- Hunt, E.K. (2009),**İktisadi Düşünce Tarihi**, çev. Müfit Günay, Dost Yayınevi, Ankara.
- Işık, Hasan, (2014), “Federal Almanya’da Uygulanan Sosyal Yardım Sistemi, Türkiye Karşılaştırması ve Türkiye’deki Uygulamalara Yönelik Öneriler”, **ÇSGB Yurtdışı İşçi Hizmetleri Uzmanlık Tezi**, Ankara.
- İnsan Hakları Derneği, (2015), **Nefret Suçları Hukukçular İçin El Kitabı**, İHAD Yayınları, Ankara.
- İrem, Nazım, “Türk Muhafazakarlığının Eleştirisi”, **Doğu Batı Dergisi**, 2013, ss.27-37.
- İzmirli, Resul; Gökbnar, Ramazan; Özer, Buğra., “Dönüşümcü Bir Lider Olarak Turgut Özal”, **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 42/2014, ss.245-256.
- Kabadayı, Talip, “Hakkaniyet Adaletin Temelidir”, **Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2013, (15), ss. 49-57.
- Kaboğlu, İ., (2012), **Anayasal Sosyal Haklar (Avrupa Sosyal Şartlar,Karşılaştırmalı Hukuk ve Türkiye)**, Legal Kitabevi, İstanbul.
- Kaderli, Yusuf; Küçükkaya, Hatice, “2008 Dünya Finansal Krizi Sonrası Türkiye Ekonomisinde Yaşanan Gelişmelerin Bazı Ülkelerle Karşılaştırmalı Olarak

- İncelenmesi”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2012, (12), ss.85-96.
- Kahraman, H.B., (2010),**Türk Siyasetinin Yapısal Analizi 1**, Agora Kitaplığı, İstanbul.
- Kahraman Akdoğan, Serpil., “Türkiye’de Mali Serbestleşme Süreci ve Krizlerin Kısa Bir Özeti”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14/2012, (2), ss.189-206.
- Kalağan, Gökhan, “1980 Sonrası Geleneksel Bürokratik Yönetim Paradigmasında Değişim ve Yönetim - Siyasal Yeniden Yapılanma Arayışları”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Dergisi*, 1/2009, (1), ss.92-103.
- Kalkınma Bakanlığı, (2016), **10. Kalkınma Planı (2014-2018)**.
- Kant, I., (2013), **Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi**, çev. İonna Kuçuradi, Türkiye Felsefe Kurumları Yayınları, Ankara.
- Kap, D., “Türkiye’de Zorunlu Din Dersi Uygulaması”, *Akademik Perspektif Dergisi*, 2014, (1), ss.58-61.
- Karadağ, A. (Der.), (2013),**Osmanlıdan Günümüze Türkiye’de Siyasal Hayat**, Akyol, Ender, "Merkez Çevre İlişkileri ve Modelin Geçerliliği",ss. 393- 452; Birdişli, Fikret “Sivil- Asker İlişkileri”, ss.323- 392; Tuncel, Gökhan, “Siyasal Partiler”, ss. 223-292, Karadağ, Ahmet; Aslan, Seyfettin, “Sivil Toplum”, ss. 293-322; Karadağ, Ahmet, Çiçek, Zuhal, “Din-Devlet İlişkileri”, ss. 453-482, Orion Yayınları, Ankara.
- Karagöl, Erdal T; Bingöl, Ahmet Semih, “Türkiye-IMF İlişkilerinde Yeni Dönem”, *SETA Analiz*, 67/2013, ss.1-36.
- Karagöl, Erdal, “Geçmişten Günümüze Türkiye’de Dış Borçlar”, *SETA Analiz*, 2010, (26), ss.1-32.
- Karagöz, Hakan, “Döviz Kuru Dış Ticaret İlişkisi”, 2009, ss.1-47, Konya Ticaret Odası, Konya.
- Karluk, R., (2009),**Cumhuriyet’in İlan’ından Günümüze Türkiye Ekonomisinde Yapısal Dönüşüm**, Beta Yayınları, İstanbul.
- Karluk, R., (1999),**Türkiye Ekonomisi Tarihsel Gelişim Yapısal ve Sosyal Değişim**, Beta Yayınevi, İstanbul.

- Kasalak, Kadir, Uçar, Fuat, “ Türk Siyasetinde Cepheleşme/ Kutuplaşma Olgusunun Dinamikleri ve Milliyetçi Cephe Hükümetleri”, **Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2014, (33), ss.41-54.
- Karagöl, Erdem; Bingöl, Ahmet, “Türkiye- IMF İlişkilerinde Yeni Dönem”, **SETA Analiz**, 2013, (23), ss. 1-36.
- Karagöl, Erdem, “Ak Parti Dönemi Türkiye Ekonomisi”,**SETA Analiz**, 2013, ss. 1-104.
- Karpat, K. (2015), **Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012**, Timaş Yayınları, İstanbul.
- Karpat, K. (2013), **Türk Siyasi Tarihi Siyasal Sistemin Evrimi**, Timaş Yayınları, İstanbul.
- Kartal, Filiz, “Özelleştirilen Yurttaşlık: Sağlık Politikalarındaki Dönüşüm”, **Amme İdaresi Dergisi**, 42/2009, (2), Ankara.
- Kaya, A., (2013),**Mali Sürdürülebilirlik: Teori ve Türkiye Uygulaması**, Türkiye Bankalar Birliği Yayınları, İstanbul.
- Kaya Özçelik, P., “12 Eylül’ü Anlamak”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, 66/2012, (1), ss.73-93.
- Kaymak, M., “1873-1896 Krizi: Mit mi Gerçek mi?”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, 65/2010, (2), ss.165-194.
- Kazgan, G., (2013),**Tanzimat’tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Kazgan, G., (2012),**İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi**, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Kazgan, G., (2005),**Türkiye Ekonomisinde Krizler:1929-2001**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Kelly, P. (Ed.), (2013), **Siyaset Kitabı**, çev. Tarık Sadak, Alfa Yayınevi, İstanbul.
- Kemer, O.; Arda, E., (2009), **Ansiklopedik İktisat ve Dış Ticaret Sözlüğü**, Savaş Yayınevi, Ankara.
- Kepenek, Y., Yentürk, N., (2009), **Türkiye Ekonomisi**, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Kepenek, Y., Yentürk, N., (2004), **Türkiye Ekonomisi**, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Keskin, Nagehan, (2008), “Finansal Serbestleşme Sürecinde Uluslararası Sermaye Hareketleri Ve Makroekonomik Etkileri: Türkiye Örneği”, **Dokuz Eylül**

Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı Doktora Tezi,
İzmir.

- Keyder, Ç. (2015), **Türkiye’de Devlet ve Sınıflar**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Keyman, Fuat, “Ak Parti: Egemen Parti ve Yeni Türkiye”, **İletişim ve Diplomasi Dergisi** (Özel Sayı), 2014 (www.iletisimvediplomasi.com).
- Keyman, F., (2005), **Değişen Dünya Dönüşen Türkiye**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Keynes, J.M., (2010), **Genel Teori İstihdam, Faiz ve Paranın Genel Teorisi**, çev. Uğur Selçuk Akalın, Kalkedon Yayınları, İstanbul.
- Kılıçbay, A., (1994), **Türkiye Ekonomisi Modeller**, Politikalar Stratejiler, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Kılınç, Doğan, “Türkiye’de Bitmeyen Tartışma: Hükümet Sistemi Üzerine Değerlendirmeler”, **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, 20/2016, (1), ss.447-510.
- Kıray, M., (1998), **Toplumsal Yapı ve Toplumsal Değişme**, Bağlam Yayınevi, İstanbul.
- Kırlı, Ö., “Sınırlı Bilgi, Sınırlı İktidar: İskoç Aydınlanması Düşünürleri ve Hayek Özelinde İnceleme”, **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2014, (42), ss.1-10.
- Kızılot, Şükrü; Taş, Metin; Şahan, Özgür, “Dünyadaki Gelişmeler ve Makro Ekonomik Veriler Eşliğinde Türkiye Ekonomisi (Durum Tespiti ve Öneriler)”, **Bursa Sanayi ve Ticaret Odası Yayını**, 2007, ss. 1-30.
- Kiriş, Hakan Mehmet, “Parti Sistemlerinde Kutuplaşma ve Türk Parti Sistemi Örneği”, **Amme İdaresi Dergisi**, 44/2011, (4), ss.33-67.
- Kocabaş, S., (1996), **Türkiye’de Politikada Şiddetin Perde Arkası (1876-1996)**, Vatan Yayınları, İstanbul.
- Koçak, Emrah; Bulut, Ümit, “Orta Gelir Tuzağı: Teorik Çerçeve, Ampirik Yaklaşımlar ve Türkiye Üzerine Ekonometrik Bir Uygulama”, **Maliye Dergisi**, 2014, (167), ss.1-21.
- Koçak, M., (2006), **Batı’da ve Türkiye’de Egemenlik Anlayışının Değişimi Devlet ve Egemenlik**, Seçkin Yayıncılık, Ankara.
- Kokesh, Adam (2014), **Freedom** (E-book), (www.adamvstheman.com), 29.05.2014.

- Kol, Emine Nida; Karaçor, Zeynep, “2001 Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı ve İstihdam Üzerine Etkileri”, **Maliye Dergisi**, 2012, (162), ss. 379-395.
- Kolsuz, Güneş; Yeldan, Erinç, “1980 Sonrası Türkiye Ekonomisinde Büyümenin Kaynaklarının Ayrıştırılması”, **Çalışma ve Toplum Dergisi**, 1/2014, (40), ss.49-66.
- Koray, M., (2000),**Sosyal Politika**, Ezgi Yayınları, Bursa.
- Kongar, E., (1999), **21. Yüzyılda Türkiye**, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Korkut, Levent, “Siyasi Kimlik Olarak Vatandaşlık: Türkiye’de ve Dünya Devletlerinde Anayasal Vatandaşlık Tanımları”, **İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, 1/2014, (2), ss.5-42.
- Kuçuradi, İonna, “Adalet Kavramı”, **Ankara Barosu Dergisi**, 1/1993, ss.80-88.
- Kurban, D.; Sözeri, C., (2012), **İktidarın Çarkında Medya: Türkiye’de Medya Bağımsızlığı ve Özgürlüğü Önündeki Siyasi, Yasal ve Ekonomik Engeller**, TESEV Yayınları, İstanbul.
- Kuru, A., (2011), **Pasif ve Dışlayıcı Laiklik ABD, Fransa ve Türkiye**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Köker, L., (2013), **Modernleşme Kemalizm ve Demokrasi**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Köker, L., (1992),**Demokrasi Üzerine Yazılar**, İmge Yayınları, Ankara.
- Köse, A; Şenses, F; Yeldan, E (Der.), (2003),**İktisat Üzerine Yazılar II İktisadi Kalkınma**, Kriz ve İstikrar Oktar Türel’e Armağan, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Köse, S., (2000),**24 Ocak 1980 ve 5 nisan 1994 İstikrar Programları Çerçevesinde Yapılan Hukuki ve Kurumsal Düzenlemelerin Mukayeseli Analizi**, (Uzmanlık Tezi), Yayın No: 2508, DPT Yayınları, Ankara.
- Kurnaz, A. Haluk., (2007). “Türkiye’de Ara Rejim Dönemlerinde Yasama Yetkisinin Kullanımı”, **TBMM Uzmanlık Tezi**, Ankara.
- Kuzu, Burhan, “Türkiye İçin Başkanlık Sistemi”, **Liberal Düşünce Dergisi**, 1996, ss.84-106.
- Küçük, A.; Bakan, S.; Karadağ, A. (Ed.), (2005), “Türkiye’de Demokratikleşme ve Demokratik Sistem: Zihniyet, Kurumlar ve Sorunlar”, Tuncel, Gökhan, “Türkiye’de Siyaset ve Bürokrasi”, Yılmaz, Aytekin, “Demokratik Gelişme ve

- Türkiye’de Demokrasi”, **21. Yüzyılın Eşiğinde Türkiye’de Siyasal Hayat I. Cilt** (içinde), Aktüel Yayınları, İstanbul.
- Küçükkalay, M., “Endüstri Devrimi ve Ekonomik Sonuçlarının Analizi”, **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 1997, (2), ss.51-68.
- Kymlicka, W., (2006), **Çağdaş Siyaset Felsefesine Giriş**, çev. Ebru Kılıç, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Laçiner, Sedat, (2010), "Turgut Özal Dönemi Türk Dış Politikası" **Osmanlı'dan İkibinliYıllara Türkiye'nin Politik Tarihi** (İçinde), Savaş Yayınevi, Ankara.
- Lagendijk, Joost, (2010), “Türkiye’de Asker Sivil İlişkileri: AB’nin Etkisi ve Talepleri”, **Türkiye Siyasetinde Ordunun Rolü: Asker-Sivil İlişkileri, Güvenlik Sektörü ve Sivil Denetim** (İçinde), Heinrich Böll Stiftung Derneği Türkiye Temsilciliği Yayınları, İstanbul.
- Litchman, R., (2012), **Liberal İdeolojinin Marksist Eleştirisi Eleştirel Toplumsal Kuram Üzerine Denemeler**, çev. Şükrü Alpagut, Yordam Yayınevi, İstanbul.
- Locke, J., (2012),**Hoşgörü Üstüne Bir Mektup**, çev. Melih Yürüşen, (5.Baskı), Liberte Yayınları, Ankara.
- Locke, J., (2011), **Hükümet Üstüne İkinci Tez**, çev. Aysel Doğan, İlya Yayınevi, İzmir.
- Machlup, F., “Liberalizm ve Özgürlüklerin Seçimi”, **Liberal Düşünce Dergisi**, 2002, (28), ss.149-169.
- Macridis, R ve Hulliung, M., (1997),**Contemporary Poitical Ideologies**, Pearson Education, New York.
- Mardin, Ş. (2014), **Türk Modernleşmesi**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Mardin, Ş., (2011), (Der.Mümtaz’er Türköne ve Tuncay Önder), **Türkiye’de Toplum ve Siyaset Makaleler 1**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Mardin, Ş. (2008), **Türkiye’de Toplum ve Siyaseti**, İletişim Yayınları, İstanbul
- Mardin, Ş., (2005), **Türkiye’de Din ve Siyaset**, İletişim Yayınları, Ankara.
- Marshall, T.H ve Bottomore, T., (2000), **Yurttaşlık ve Sosyal Sınıflar**, çev. Ayhan Kaya, Gündoğan Yayınları, Ankara.
- Marx, K., (2010),**Kapital Cilt 1**, çev. Mehmet Selik ve Nail Satlıgan, Yordam Yayıncılık, İstanbul.

- Marx, K.; Engels, F., (2004),**Felsefe Üzerine**, (der. Mehmet Türdeş), Morpa Kültür Yayınları, İstanbul.
- McNally, D., (2013),**Başka Bir Dünya Mümkün Küreselleşme ve Antikapitalizm**, çev. Oya Köymen, Yordam Yayınevi, İstanbul.
- Mill, J.S., (2008),**Özgürlük Üzerine**, çev. Tuncay Türk, Oda Yayınları, İstanbul.
- Mises, L.V., “Özgürlük ve Mülkiyet”, **Piyasa Dergisi**, 2004, (10), ss.274-285.
- Mises, L.V., (2002),**Liberalism In The Classical Tradition**, The Foundation for Economic Education, Inc. Irvington-on-Hudson, New York.
- Morris, Andrew, “Mülkiyet Haklarının İktisadı”, **Liberal Düşünce Dergisi**, 2009, (53-54), ss.5-12.
- Mumyalmaz, Alper, “Elitlerin Yeni Yüzü, İslami Burjuvazi”, **Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2014/11, (27), ss.367-382.
- Murat, Sedat; Şener, Sefer, “2010 Yılı Sonrasında Türkiye Ekonomisinin Genel Makroekonomik Görünümü”, **İktisadi Araştırmalar Vakfı Dergisi**, 2014, ss.1-24.
- Nettleship, R. L. (1911),**Works of Thomas Hill Green Vol 3**, Longmans Hyperlink Company, (archive.org).
- Oral, Naciye; Erdoğan, Selami, "Turgut Özal Dönemi Türkiye'de Siyasal Liberalizm", **Journal of Business Economics and Political Science**, 3/2014, (6), ss.35-53.
- Osuka, A., “ The Theory of State Intervention Under The Modern Liberal Constitution”, **Waseda Bulletin of Comparative Law**, 17/2014, ss.16-23.
- Oyan, O., (1998),**Türkiye Ekonomisi Nereden Nereye**, İmaj Yayıncılık, Ankara.
- Ozulu, Serpil; Kösecik, Muhammet, “Anayasal Vatandaşlık” ve Türkiye’de “Yeni Anayasa” Yapım Sürecinde Siyasal Partilerin Vatandaşlık Söylemleri”,**Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 21/2016, (2), ss.513-537.
- Öğün, S.S., (2004),**Türk Politik Kültürü**, Alfa Yayınevi, İstanbul.
- Özbudun, Ergun, “Hükümet Sistemi Tartışmaları”, **Yeni Türkiye Dergisi**, 2013, (51), ss.205-214.
- Özbudun, E.; Hale, W., (2010), **Türkiye’de İslamcılık, Demokrasi, Liberalizm**, Doğan Kitap, İstanbul.

- Özcelik, Mehmet, “Türkiye-IMF İlişkileri”, Konya Ticaret Odası Etüd Araştırma Servisi, 2011, s.1-9.
- Özbek, Kadir, (2012), “Türkiye’de Yargı Bağımsızlığı”, **Ankara Barosu Uluslararası Hukuk Kurultayı**, Ankara.
- Özcelik, Mehmet, (2015), “Gelişmekte Olan Ekonomiden, Devler Ligi Yolculuğuna: Yıkıcı Dönüşüm Karşısında Türkiye Ekonomisi”, **Konya Ticaret Odası Araştırma Raporu**, Konya Ticaret Odası Yayınları, ss.1-24.
- Özdemir, Hakan, “28 Şubat Süreci Arifesinde Ve Ertesinde İki Milli Görüş Partisi: Refah Partisi (RP)-Fazilet Partisi (FP) (Karşılaştırmalı Bir Analiz)”, **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 20/2015, (2), ss.165-193.
- Özen, H., (2011), **Türkiye’de Siyasi Liderlik Dönemler, Özellikler ve Karşılaştırmalar Menderes, Demirel, Özal ve Erdoğan Örnekleri**, ed. Emre Toros, Atılım Üniversitesi Yayınları, Ankara.
- Özen, Cansu Ceyda (Ed.), İrem, Nazım, “Türk Muhafazakâr Modernleşmesinin Sınırları: Kültürcü Özgünlük ve Eksik Liberalizm”, Doğan, Necmettin, “Türk Muhafazakârlığının Devlet Algısı: Nurettin Topçu Örneği”, **DoğuBatı Düşünce Dergisi: Türk Muhafazakarlığının Eleştirisi**, 2011, (58), Ankara.
- Özkan, Bülent, “Kadın Çalışanlara Yönelik Ücret Ayrımcılığı ve Kadın Ücretlerinin Belirleyicilerine Yönelik Bir Araştırma”, **Çalışma ve Toplum Dergisi**, 1/2010, (24), ss.90-104.
- Özkazanç, Alev, "Türkiye'nin Neo-Liberal Dönüşümü ve Liberal Düşünce", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, 2005, (85), ss.1-17.
- Öztürk, Salih; Özyakışır, Deniz, “Türkiye Ekonomisinde 1980 Sonrası Yaşanan Yapısal Dönüşümlerin GSMH, Dış Ticaret ve Dış Borçlar Bağlamında Teorik Bir Değerlendirmesi”, **Mevzuat Dergisi**, 94/2005, (8), ss.1-20.
- Özsöz, Melih; Bozçağa, Özgür, (2010), **Anayasa Değişikliği Paketinin Türkiye’nin AB Müktesebatına Uyumuna Etkisi İKV Raporu**, İktisadi Kalkınma Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Öztürk, Mehmet, I. Körfez Savaşı’ndan (1990- 91) - 11 Eylül Sürecine ABD’nin Irak Politikası ve Bunun Türk-Amerikan İlişkilerine Etkileri, **Akademik Bakış Dergisi**, 2010, (19), ss.1-27.

- Parasız, İ., (1998), **Modern Para Teorisi**, Ezgi Kitabevi, İstanbul.
- Popper, K., (1994), **Açık Toplum Düşmanları**, çev. Mete Tuncay, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Rand, A., (2006), **Bencilliğin Erdemi**, çev. Necdet Kandemir, Plato Yayınları, İstanbul.
- Raico, R. “Klasik Liberalizmin Yükselmesi, Çökmesi ve Rönesansı”, **Liberal Düşünce Dergisi**, çev. Atilla Yayla, 2011, (64), ss.75-84.
- Rawls, J., (2007), **Siyasal Liberalizm**, çev. Mehmet Fevzi Bilgin, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Roskin, Michael, vd., (2012), **Siyaset Bilimi**, çev. Atilla Yayla, Liberte Yayınları, Ankara.
- Rousseau, J.J., (2006), **Toplum Sözleşmesi**, çev. Vedat Günyol, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Rowley, C., (2002), **Özgürlük ve Devlet**, çev. İbrahim Dalmış, Liberte Yayınları, Ankara.
- Ruby, C., (2012), **Siyaset Felsefesine Giriş**, çev. Aziz U. Kılıç, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Sağlam, R., “Liberal Adaletin İki Farklı Görünümü: John Rawls ve Robert Nozick Hakkaniyet Olarak Adalet Eleştirisinden Yetkisel Adalet Eleştirisine” **Ege Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, 11/2007, (1-2), s.181-217.
- Salihpaşaoğlu, Yaşar, “Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ve Türkiye: Bazı Rakamlar ve Gerçekler”, **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, 132009, (1-2), ss.253-281.
- Sandel, M. J., (2014), **Liberalizm ve Adaletin Sınırları**, çev. Emre Zeybekoğlu, Dost Yayınevi, Ankara.
- Sarıbay, A. Y., (2004), **Modernitenin İronisi Olarak Globalleşme**, Everest Yayınları İstanbul.
- Sarıbay, A.Y., (2002), **Liberalizm, Devlet, Hegemonya**, der. Fuat Keyman, Everest Yayınları, İstanbul.
- Sartori, G., (1996), **Demokrasi Teorisine Geri Dönüş**, çev. Tunçer Karamustafaoğlu ve Mehmet Turhan, Yetkin Yayınevi, Ankara.
- Savran, S., “1960,1971,1980 Toplumsal Mücadeleler, Askeri Müdahaleler”, **11. Tez: İşçi Mücadeleleri ve Sendikacılık** (içinde), 5/1986, ss.132-168.

- Savran, S., (1992), **Türkiye’de Sınıf Mücadeleleri**, Kardelen Yayınları, İstanbul.
- Savran, S., “Siyasal İktisadın Eleştirisi”, **Birikim Dergisi**, 49/1979, ss.30-40.
- Saybaşı, K., (1986), **Türkiye’de Planlı Ekonomik Kalkınma Döneminde Devletin Ekonomiye Müdahalesi**, Birey ve Toplum Yayınları Sevinç Matbaası, Ankara.
- Schmidtz, David, “Mülkiyet Kurumu”, **Liberal Düşünce Dergisi**, 2009, (53-54), ss.5-12.
- Schumpeter, J. A., (2012), **Kapitalizm Sosyalizm ve Devlet**, çev. Hasan İlhan, Alter Yayıncılık, Ankara.
- Selçuk, Engin, (2010), **Anayasa Değişikliği Paketini Anlama Klavuzu (Stratejik Rapor)**, Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi Yayınları, İstanbul.
- Sergün, Ü., “Yeryüzünün Nüfuslanma Sürecinde Gelişme Evreleri”, **İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi**, 3/1991, (2), ss.211-220.
- SETA, “Bin Yıllık Darbe!”, **28 Şubat” Paneli**, 2013, (5), ss. 1-32.
- Seval, Belkıs; Özdemir, Kerem, (2013), “2000’li Yıllardan Günümüze Değişen Türkiye Ekonomisi”, **Araştırma Raporu**, Sermaye Piyasaları Araştırma ve Uygulama Merkezi, ss.1-25.
- Sevinç, Murat, “2010 Anayasa Değişiklikleri: Yöntem ve İçerik Eleştirisi”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, 65/2010, (2), ss.271-294.
- Sezer, Abdullah, “2002 Anayasa Değişikliklerinin Analizi: “Ülke İnsanın İhtiyaçları” mı, “İktidar Partisi’nin Amaçları” mı, “Müstakbel” Başbakan’ın Geleceği” mi?”, **Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, 13/2007, (3-4), ss.83-101.
- Sezgin, Orhan; Darıcı Burak, "Para Politikasının Finansal İstikrarı Sağlama - Sürdürme Sorumluluğu: Finansal İstikrara Yönelik Geleneksel – Spesifik Para Politikası Uygulamaları", **Akademik Fener Dergisi**, 2010, (11), ss. 19-38.
- Shestack, Jerome, “İnsan Haklarının Felsefi Temelleri”, **Liberal Düşünce Dergisi**, 11/2006, (43), ss. 87-119.

- Sinclair, E., (2012), “Adalet Vakti Türkiye’de Doksanlarda Gerçekleşen Faili Meçhul Cinayetler ve Kayıplar İçin Cezasızlığın Sona Erdirilmesi”, **Human Rights Watch Raporu**, s.1-72.
- Smith, A., (2014),**Milletlerin Zenginliği**, çev. Haldun Derin ve Gülten Kazgan, (9.Basım), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Sobacı, Mehmet Zahit, “Türkiye’nin Koalisyon Tecrübesi: Modeller ve Siyasal Gerçeklikler”, **SETA Perspektif Yayınları**, 2015, (109), ss.1-8.
- Sözen, Süleyman, “Türkiye’de Demokratikleşme ve Kamu Yönetimi Reformu: Son On Yıla Genel Bir Bakış”, **Türk İdare Dergisi**, 2011, (413), ss.133-148.
- Sözeri, C., (2015), **Türkiye’de Medya-İktidar İlişkileri Sorunlar ve Öneriler**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Stansfield, C., “The Development of Modern Liberalism”, **Politics**, Hodder Education, 22/2013, (4), ss.1-2.
- Sterr, P., “Why Liberalism Works”, **The American Prospect**, 2007, ss.34-40.
- Sterr, P., (2006), **Liberalism**, Princeton University Press.
- Strauss, L., (2011),**Doğal Hak ve Tarih**, çev. Murat Erşen ve Petek Onur, Say Yayınları, İstanbul.
- Sunal, Onur, “Sosyal Politika: Sosyal Adalet Açısından Kuramsal Bir Değerlendirme”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, 66/2011, (3), Ankara.
- Şahin, B.; Çaha, Ö. (der.), (2013), **Dünyada ve Türkiye’de Siyasal İdeolojiler**, Orion Yayınevi, Ankara.
- Şahin, H., (2002),**Türkiye Ekonomisi Tarihsel Gelişimi-Bugünkü Durumu**, Ezgi Kitabevi, Bursa.
- Şirin, T.; Duymaz, E.; Yıldız, D., (2016), **Türkiye’de Din ve Vicdan Özgürlüğü: Sorunlar, Tespitler ve Çözüm Önerileri**, Türkiye Barolar Birliği Yayınları, Ankara.
- Tahsin, Emine, “ Türkiye Ekonomisinde Büyüme Beklentileri”, **İstanbul Üniversitesi Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Merkezi**, 2015, ss.1-10.
- Tanör, B; Boratav, K; Akşin, S., (1997), **Bugünkü Türkiye Tarihi Cilt 5**, Cem Yayınevi, İstanbul.
- Taş, Y., “Toplumsal Sınıfların Değişim Sürecinde, Sendikalar Ve Sendikaların Geleceği”, **Emek ve Toplum Dergisi**, 1/2012, (1), s.60-80.

- Taş, Sait, “Atatürk’ün Düşünce Yapısına Etki Eden Unsurlar”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Uluslararası Teknolojik Bilimler Dergisi*, 2/2010, (2), ss.72-84.
- Taşkan, Cankat, “2010 Anayasa Değişikliklerinden Sonra Türk Anayasa Mahkemesinin Yapılanması”, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 2011, (97), ss.171-230.
- Taşkın, Y., (ed), (2014), **Siyaset Kavramlar, Kurumlar, Süreçler**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Tayyar, Ayşegül; Çetin, Birol. “Liberal İktisadi Düşüncece Devlet”, *Cumhuriyet Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 14/2013, (1,), ss.107-120.
- Teazis, C., (2014), **İkincilerin Cumhuriyeti Adalet ve Kalınma Partisi**, Mızrak Yayınları, İstanbul.
- Tecer, M., (2005), **Türkiye Ekonomisi**, TODAİE Yayınları, Ankara.
- Tekerek, M., (2013), **12 Eylül ve Ekonomi Politikaları**, Berikan Yayınları, Ankara.
- Tekin, Y., Okutan, Ç., (2011), **Türk Siyasal Hayatı**, Orion Yayınevi, Ankara.
- Tersaçı, B., “Sosyalizmi Hangi Sosla Alırsınız?”, *Liber Dergisi Sosyal Liberalizm Bir Sapma mıdır?*, 1/2015, (2), ss.5-8.
- TESEV, (2015), “2001 Anayasa Değişiklikleri ve Siyasal Reform Önerileri”, (www.tesev.org.tr), 12.07.2016.
- Tezcan, D.; Erdem, M.; Sancakdar, O.; Önok, R., (2011), **İnsan Hakları El Kitabı**, Seçkin Yayınevi, Ankara.
- Teziç, E., (2012), **Anayasa Hukuku**, Beta Yayınevi, İstanbul.
- The Global Gender Gap Report, 2015.**
- Tiftikçi, Osman, (2014), “Türkiye’deki En Büyük “Cemaat” Devlet Dindarlığı Üzerine”, **AKP, “İlmli İslam”, Neoliberalizm** (ed. Fikret Başkaya) (İçinde), Ütopya Yayınevi, Ankara.
- Toku, N., “Eşit Yurttaş ve Özgür Bireyin Varoluşunun Hukuki Temelleri”, *Liberal Düşünce Dergisi*, 2002, (28), ss.217-223.
- Topakkaya, A., "Sosyal Adalet Sadece Bir İdeal Midir?", *Uluslararası Davraz Kongresi*, 29-31 Ekim 2009, S.2134-2144
- Torun, İ., “Endüstri Devrimi’nin Oluşmasında Etkili Olan İktisadi ve Sına-i Faktörler”, *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 4/2003, (1), ss.181-195.

- Torun, Cahit, “Terörle Mücadele Kanunu Üzerine Bir İnceleme”, *Ankara Barosu Dergisi*, 1991, (3), ss. 390-397.
- Töre, Nahit, “1971 Sonrasında Türkiye’de İzlenen Döviz Kuru Politikası”, *Ekonomik Yaklaşım Dergisi*, 2/1981, (4), ss. 1-25.
- Tuğal, C., (2014), **Pasif Devrim İslami Muhalefetin Düzenle Bütünleşmesi**, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Tuncel, Gökhan; Gündoğmuş, Bekir, “Türkiye Siyasetinde Merkez-Çevrenin Dönüşümü ve Geleneksel Merkezin Konumlanma Sorunu”, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14/2012, (3), ss.137-158.
- Tuncel, Gökhan, (2011), **Sivil Toplum ve Devlet**, Bilsam Yayınları, İstanbul.
- Tunçay, M. (Der.) (2011), **Batı’da Siyasi Düşünceler Tarihi Yakın Çağ**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Tunçel, A.; Gülenç K. (Ed.), (2013), Duva, Ö., “Immanuel Kant”, Öymen, Ö. “David Hume”, Silier, Y., “John Stuart Mill”, **Siyaset Felsefesi Tarihi Platon’dan Zizek’e** (İçinde), Doğubatı Yayınları, Ankara.
- Tunçkaşık, Halit, (2015), “Parlamenter Sistem: Teori, Pratik ve Tartışmalar”, (2015), **Karşılaştırmalı Hükümet Sistemleri: Parlamenter Sistem (Almanya, Güney Afrika, Hindistan, İngiltere, İtalya ve Japonya Örnekleri)** (Yayına haz. Ahmet Yıldız) , TBMM Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.
- Turan, M., (2011), **Postmodern Teori**, On İki Levha Yayınları, İstanbul.
- Turan, Zübeyir, “Finansal Piyasalar ve Küreselleşme”, *Mevzuat Dergisi*, 2011, (162), ss.1-11.
- Turan, Zübeyir, “Türkiye Ekonomisinde Kasım 2000 Şubat- 2001 Krizleri”, *TÜHİS Dergisi*, 2005, ss.1-18.0.
- TÜSİAD, KAGİDER, (2008), **Türkiye’de Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği: Sorunlar, Öncelikler ve Çözüm Önerileri “Kadın-Erkek Eşitliğine Doğru Yürüyüş: Eğitim, Çalışma Yaşamı ve Siyaset” Raporu**, Graphis Matbaa, İstanbul.
- TÜİK, (2012), **Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011**, Ankara.
- Türköne, M., (2005), **Siyaset**, Lotus Yayınevi, Ankara.
- Uğurlu, Zeynep; Gülsen, İpek, “Çocuk Hakları ve Hukuki Bağlamda Çocuğun İhmal ve İstismardan Korunması”, *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, 1/2014, (1), ss. 1-24.

- Uluç, V., “Liberal Muhafazakar Siyaset ve Turgut Özal’ın Siyasi Düşüncesi”, *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yönetim Bilimleri Dergisi*, 12/2014, (23), ss.107-140.
- Ulugay, O., (1984),**24 Ocak Deneyimi Üzerine**, Hil Yayınları, İstanbul.
- Uslu, C. (Ed.), (2013), Galston, William, “Liberalizmi Savunmak”; Larmore, Charles, “Siyasal Liberalizm”; Hayek, F., “Liberalizm”; Erdoğan, Mustafa, “Liberalizme Yeniden Bakış: Tarihi ve Felsefi Temelleri”, Waldron, Jeremy, “Liberalizmin Kurumsal Temelleri” ve “Siyasi ve Kapsamlı Liberalizm”, Lomasky, L., “İki Liberalizm Anlayışı”, Ryan, A., “Liberalizm”, **Liberalizm El Kitabı**(İçinde), Kadim Yayınları İstanbul.
- Uygur, Ercan, “Krizden Krize Türkiye: 2000 Kasım ve 2001 Şubat Krizleri”, *Türkiye Ekonomi Kurumu Tartışma Metni*, 1/2001, ss.1-40.
- Uysal, Afra; Aydın, Esra; Coşkun, Kahraman; Çetinkaya, Lokman; İnce, Salih, “Bahçeşehir Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hakimler ve Savcılar Kurulu Konulu Tez Yazım Yarışması 1. Olan Öneri ve Gerekçesi”, *İstanbul Barosu Dergisi*, 85/2011, (6), ss.233-241.
- Ülgen, G., (2000), “Merkantilizm’den Liberalizm’e Geçiş ve Piyasa Ekonomisi” **Prof. Dr. Yüksel Ülken’e Armağan**(İçinde), İstanbul Üniversitesi, ss.85-99.
- Ünal, Şeref, “İnsan Haklarının Tarihi, Felsefi ve Hukuki Temelleri”, *Ankara Barosu Dergisi*, 1/1994, ss.41-74.
- Ürer, L., (2012),**Soysal Devletten Sosyal Devlete Ulusçuluk Tartışmaları**, Melek Yayınları, İstanbul.
- Vaner, Semih (Ed.), Perouse, J. F., (2009), “Kürt Sorununu Yeniden Sorgulamak” Kazancıgil, A., (2009), “Devlet: Türk Modernliğinin Merkezi Aktörü”, **21. Yüzyıla Girerken Türkiye** (içinde), Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Vergin, N., (2003), **Siyasetin Sosyolojisi**, Doğan Kitap, İstanbul.
- Vural, Hasan Sayim, “Türkiye’de Din Özgürlüğü: Anayasal Güvence”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Tartışma Metinleri*, 2012, ss.1-25.
- Wallerstein, I., (2012),**Tarihsel Kapitalizm ve Kapitalist Uygarlık**, çev. Necmiye Alpay, Metis Yayıncılık, İstanbul.
- Weber, M., (2014), **Bürokrasi ve Otorite**, çev. Bahadır Akın, Adres Yayınları, Ankara.

- Wood, E. M., (2003),**Kapitalizmin Kökeni Geniş Bir Bakış**, çev. Cevdet Aşkın, Epos Yayınları, Ankara.
- Woolf, Lord; Jowell, Jeffrey; Garnier, Edward; Palin, Sarah, “**Aralık 2013 Tarihinden İtibaren Türkiye’de Hukukun Üstünlüğü ve İnsan Haklarına Saygının Durumu Hakkında Rapor**”,(www.gyv.org.t), 14.06.2016.
- Yalınpala Çokgezen, J., (2010),**1980’den Günümüze Türkiye Ekonomisi Krizler, Politikalar ve Makroekonomik Dönüşüm**, Beta Yayınları, İstanbul.
- Yaman, Abdülsemet, “Başkanlık Sistemi, Uygulamaları ve Türkiye’de Uygulanabilirliği”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24/2014, (1), ss.83-98.
- Yanardağ, Özgür; Süslü, Bora, “Türkiye’de Özelleştirmenin Nedenleri ve Uygulamaları”, *Mevzuat Dergisi*, 2002, (55), ss.1-14.
- Yankaya, D., (2014), Savran, Sungur, “İslamcılık, Akp, Burjuvazinin İç Savaşı”; Tanyılmaz, Kurtar, “Türkiye Büyük Burjuvazisinde Derin Çatlak”; Öztürk, Özgür, “Türkiye’de İslamcı Büyük Burjuvazi”; Hoşgör, Evren, “İslami Sermaye” **Yeni İslami Burjuvazi Türk Modeli** (İçinde), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Yavuz, H. , (2004), **Islamic Political Identity in Turkey**, Oxford University Press, Oxford.
- Yay, T., (2010), “Adam Smith’in Düşünce Sisteminde Devletin Rolü ve Önemi Üzerine”, **Politik İktisat ve Adam Smith** (İçinde), ed. Hakan Kapucu vd. Yön Yayınları.
- Yayla, A., (2014), **Karşılaştırmalı Siyasal Sistemler**, Adres Yayınları, Ankara.
- Yayla, A., (2002), **Siyaset Teorisine Giriş**, Liberte Yayınları, Ankara.
- Yayla, A., (2001),**Devletçi Zihniyet ve Piyasa Ekonomisi**, Liberte Yayınevi, Ankara.
- Yayla, A., (2000),**Özgürlük Yolu Hayek’in Sosyal Teorisi**, Liberte Yayınevi, Ankara.
- Yayla, A.,(1999),**Sosyal ve Siyasal Teori**, Siyasal Kitabevi, Ankara.
- Yayla, Atilla, “Liberalizm”,*Liberal Düşünce Dergisi*, (www.libertedownload.com), 18.08.2016.
- Yazıcı, S. (Ed.), (2010), **Yargısal Düşüm: Türkiye’de Anayasa Reformuna İlişkin Değerlendirme ve Öneriler**, TESEV Yayınları.

- Yazıcı, S., (2011), *Başkanlık ve Yarıbaşkanlık Sistemleri: Türkiye İçin Bir Değerlendirme*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Yeldan, E., (2004), *Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi Bölüşüm, Birikim ve Büyüme*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Yeldan, Erinç, “İstikrar, Kim İçin? Kriz İdaresi Üzerine Değerlendirmeler”, *Birikim Dergisi*, 2002, ss. 1-20.
- Yeşilorman, Mehtap, “Toplumsal Eşitlikte Kör Nokta: Kadın Eşitsizliğine Genel Bir Bakış”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11/2001, (2), ss.269-280.
- Yıldırım, Süreyya, “2008 Yılı Küresel Ekonomi Krizinin Dünya ve Türkiye Ekonomisine Etkisi”, *Kahraman Maraş Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 2010/ 12, (18), ss.47-55.
- Yıldırım, Süreyya, “ Türkiye’de 24 Ocak 1980 Öncesi ve Sonrası Sanayileşme ve Ekonomik Büyümeye Etkileri”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7/2006, (1), ss.171-189
- Yıldız, A., (2012), *Karşılaştırmalı Anayasa Çalışmaları*, TBMM Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.
- Yılmaz, Abdullah; Güler, Tahsin, “Ak Parti Hükümetleri Döneminde Siyaset ve Bürokrasi Arasındaki Güç Mücadelesinin Devlet Planlama Teşkilatı Üzerinden Okunması”, *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 14/2014, (2), ss.294-312.
- Yılmaz, A., “ Say Yasası Üzerine Bir İnceleme Klasik İktisatçıların ve Marx’ın Yorumu”, *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1/2011, (1), ss.1-29.
- Yılmaz, Murat, “2010 Referandumu Siyasi Partilerin Tutumları”, *SETA Analiz Dergisi*, 2010, ss.1-40.
- Yılmaz, A., “Neo-liberal Dönüşüm Sürecinde Türkiye’de Devlet-Toplum İlişkileri, Toplumsal Sınıf Merkezli Bir Yaklaşım”, *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 20/2005, (1), ss.107-140.
- Yılmaz, Sait, “Başkanlık Sistemi; ABD, Türkiye’ye Örnek Olabilir Mi?”, (usam.aydin.edu.tr),18.07.2016.
- Yüksel, Cüneyt, “Türkiye’nin Gelecek Siyasi Sistem Tercihi Rasyonelleştirilmiş Parlamenterizm, Yarı-Başkanlık ve Başkanlık Sistemleri”, *Yasama Dergisi*, 2013, (25), ss.38-70.

Yüksel, M., “Mahremiyet Hakkına ve Bireysel Özgürlüklere Felsefi Yaklaşımlar”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 64/2009, (1), ss.275-289.

Yüzbaşıoğlu, Necmi, “2001 Anayasa Değişiklikleri Üzerinde Bir Değerlendirme”, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 2002, ss.28-46.

Başbakanlık Kamu Düzeni ve Güvenliği Müsteşarlığı Demokratikleşme Politikaları Çalışma Grubu, (2013), **Sessiz Devrim Türkiye’nin Demokratik Değişim ve Dönüşüm Envanteri (2002-2012)**.

http://www.ab.gov.tr/files/000files/2015/11/2015_turkiye_raporu.pdf, (12.12.2016).

http://www.ab.gov.tr/files/yargivetemelhaklar/yargi_ve_temel_haklar_kitap.pdf, (01.10.2016).

http://www.ab.gov.tr/files/000files/2015/11/2015_turkiye_raporu.pdf, (25.07.2016).

http://www.ab.gov.tr/files/ilerlemeRaporlariTR/2014_ilerleme_raporu_tr.pdf, (01.10.2016).

http://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/turkiye_ilerleme_rap_2010.pdf, (22.07.2016).

http://www.ab.gov.tr/files/000files/2015/11/2015_turkiye_raporu.pdf, (14.06.2016).

<http://www.ab.gov.tr/index.php?p=34353&l=1>, (12.07.2016).

http://www.bbc.com/turkce/haberler/2013/10/131025_kadin_erkek_esitligi, (12.07.2016).

<http://www.cocukhaklariizleme.org/wp-content/uploads/NGO-Report-TR.pdf>, (8.10.2016).

http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/turkiye/572085/Genelkurmay___Balyoz___magduru_komutanlari___acil___koduyla_goreve_cagirdi.html, (25.07.2016).

<https://www.cpj.org/tr/turkey2012-turkish.pdf>, (01.10.2016).

<http://www.dunya.com/ekonomi/ekonomi-diger/kisi-basina-dusen-gercek-milli-gelir-bu-yil-6-bin-187-dolar-ol-207910h.htm>, (25.05.2016).

www.hazine.gov.tr/File/?path=ROOT%2F1%2FDocuments%2FGenel+İçerik%2FBORÇ+GOSTERGELERİ+TR.pdf, (11.05,2016).

<http://www.hurriyet.com.tr/tutuklu-gazeteci-siralamasinda-turkiye-besinci-40027392>, (01.10.2016).

<http://kdk.gov.tr/sayilarla/turkiyenin-imfye-olan-borcu-bitti/18>, (17.05.2016).

<http://www.liberal.org.tr/sayfa/liberal-takimadalar-chandran-kukathas,252.php>,
(14.12.2014).

<http://www.canaktan.org/politika/refah-devleti/dogusu-gelisim.htm>, (09.06.2015).

http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/dunya/609471/Bitmeyen_nefret.html,
(04.10.2016).

http://hatecrime.osce.org/sites/default/files/documents/2014%20Call%20for%20Submissions/2015_ODIHR_HC_factsheet_CS_tr.pdf, (08.10.2016).

http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/documents/briefingnote/wcms_214952.pdf, (03.10.2016).

<http://www.gazetevatan.com/muhtirayi-6-gun-sakladi--441865-gundem/>

http://www.kaosgildernegei.org/resim/yayin/dl/nefret_sulari_raporu_2013.pdf,
(08.10.2016).

<http://www.milliyet.com.tr/content/dosya/susurluk/susur1.html>, (10.04.2016).

http://www.mfa.gov.tr/insan-haklari_-hedefler-ve-gelismeler.tr.mfa, (25.08.2016).

<http://www.mfa.gov.tr/turk-hukumetleri-kronolojisi.tr.mfa>, (18.01.2016)

<http://www.mfa.gov.tr/turk-ekonomisindeki-son-gelismeler.tr.mfa>, (25.05.2016).

<http://www.oib.gov.tr/baskanlik/ozellestirme-kitap29%203.pdf>, (11.02.2016).

http://www.oib.gov.tr/program/uygulamalar/yillara_gore.htm, (30.05.2016).

www.tbmm.gov.tr/yayinlar/venedik_komisyonu.pdf, (15.06.2016).

http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1046, (26.02.2016).

www.tuik.gov.tr/IcerikGetir.do?istab_id=135, (11.05.2016).

<http://www.tr.undp.org/content/turkey/tr/home/presscenter/pressreleases/2015/12/14/turkey-ranks-72th-in-human-development-index-hdi-.html>, (25.05.2016).

<http://www.radikal.com.tr/turkiye/alacakaranlik-ve-aci-dolu-10-yil-1071446/>,
(30.03.2016).

<http://www.radikal.com.tr/turkiye/eruygur-doneminde-kadrolasma-var-diye-akpnin-atadigi-1500-burokrat-fislenmis-892831/>, (13.06.2016).

<http://www2.tbmm.gov.tr/d23/10/10-0961.pdf>, (13.06.2016).

<https://anayasa.tbmm.gov.tr/docs/yuvarlak-masa-1.pdf>, (01.06.2016).

<http://www.ntv.com.tr/turkiye/istanbul-sermayesi-bizimle-siyasette-anlasmadi,3xnSy2Syrk2pK9gU1qAYKA>, (01.06.2016).

<http://www.ntv.com.tr/turkiye/ergenekon-davasinda-karar,1niPVD8ffUO3g6k6bObF6w>, (13.06.2016).

<http://www.radikal.com.tr/yazarlar/ezgi-basaran/yeni-turk-kimligi-musluman-milliyetciligidir-ve-islami-burjuvazi-insa-eder-1162671/>, (25.11.2013).

<http://www.unicef.org.tr/sayfa.aspx?id=24>, (08.10.2016).

<http://www.tr.undp.org/content/turkey/tr/home/presscenter/pressreleases/2015/12/14/turkey-ranks-72th-in-human-development-index-hdi-.html>, (04.10.2016).

http://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/22dbefd0-b9db-48ff-9f9f-68835b673f8a/Enflasyon_FiyatIstikrari.pdf?MOD=AJPERES, (04.01.2017).

<http://www.ysk.gov.tr>, (20.08.2015).

<http://www.ysk.gov.tr/ysk/content/conn/YSKUCM/path/Contribution%20Folders/SecmenIslemleri/Secimler/1950-1977-MVSecimleri/Turkiye.pdf>, (20.01.2016).

1982 Anayasası.

TBMM Darbeleri Araştırma Alt Komisyonu Raporu, 2012, ss.1-498.

1402 Sayılı Sıkıyönetim Kanunu.

17120 Sayılı Yasa, R.G. 17.09.1980.

Milli Güvenlik Konseyi 1 Numaralı Bildiri.

Milli Güvenlik Konseyi 5 Numaralı Bildiri.

Milli Güvenlik Konseyi 7 Numaralı Bildiri.

Milli Güvenlik Konseyi 15 Numaralı Bildiri.